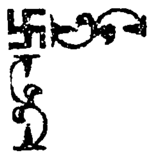
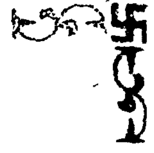

હવે પછી છપાશે

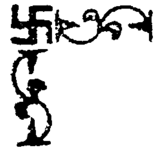
દલપતરામ, ભાગ ૩ જો
કુરુક્ષેત્રના કાંડો
વિચારણા, ભાગ ૧ લો
વિચારણા, ભાગ ૨ જો
ધર્મમન્થન, ભાગ ૧ લો
ધર્મમન્થન, ભાગ ૨ જો
ગીતમંજરી, ભાગ ૨ જો
કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૪ થો
નવાં ઉપનિષદો
શ્રી હર્ષ

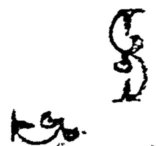

૧૯, કુરુક્ષેત્ર, પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો [૩ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૬
૨૦, કુરૂક્ષેત્ર, દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૧, ઉદ્‌બોધન [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૨, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૩, સંસારમન્થન [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૪, વિશ્વગીતા (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૫, ઇન્દુકુમાર, અંક ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૬, ન્હાના ન્હાના રાસ; ભાગ ૨ જો [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૮
૨૭, ગીતમંજરી	૧૯૨૮
૨૮, જહાંગીર-નૂરજહાંન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૯, કુરૂક્ષેત્ર, ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી	૧૯૨૮
૩૦, કુરૂક્ષેત્ર, પંચમ કાંડ, પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ	૧૯૨૮
૩૧, કુરૂક્ષેત્ર, એકાદશ કાંડ, શરશય્યા	૧૯૨૯
૩૨, કુરૂક્ષેત્ર, દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્ઘોષ	૧૯૩૦
૩૩, શાહાનશાહ અકબરશાહ	૧૯૩૦
૩૪, પાંખડીઓ	૧૯૩૦
૩૫, કુરૂક્ષેત્ર, દશમ કાંડ, કાળનો ડંકો	૧૯૩૦
૩૬, સંબોધન	૧૯૩૦
૩૭, દામ્પત્યસ્તોત્રો	૧૯૩૧
૩૮, શિક્ષાપત્રી, સમશ્લોકી	૧૯૩૧
૩૯, બાળકાવ્યો	૧૯૩૧
૪૦, ઉપનિષત્‌પંચક	૧૯૩૧
૪૧, સંઘમિત્રા	૧૯૩૧

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

કવીશ્વર દલપતરામ

ભાગ ૨ જો, સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે

(ઈ. સ. ૧૮૪૮ થી ૧૮૭૯)

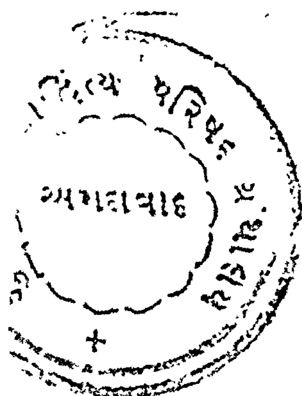
ઉત્તરાર્ધ

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

पाराशर्यवचः सरोजममलम्

પ્રકાશક: ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ,
એલિસ પૂલ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી　　　　૧૯૪૦　　　　પ્રત ૧૨૫૦

મુદ્રક અને મુદ્રણસ્થાન:
મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ
સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
પાનકોર નાકા—અમદાવાદ

કવીશ્વર દલપતરામ

ભાગ બીજો; સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે

(ઈ. સ. ૧૮૪૮ થી ૧૮૭૯)

ઉત્તરાર્ધ

અનુક્રમણિકા

પિતૃતર્પણ

૧, બાર-બાર ગયાં વર્ષો રાત્રિઓ પાડતાં સૂની,
બાર-બાર વહ્યાં વર્ષો વાદળી વરસી ભીની;

૨, બાર વર્ષો થયાં, તાત ! મૃત્યુના પડદા વચ્ચે,
હજી યે ચક્ષુમાં ત્હો યે પ્રવેશો પૂર્વના રસે.

૩, કાળની વીંઝતી પાંખ અનેરા વેગથી ભરી,
નેત્ર મીંચી ઉઘાડું ત્યહાં આવે બ્રહ્માંડને ફરી.

૪, નથી એ મેઘનાં નીરે, નથી અન્ધારનાં જળે,
ધોયાં કો સ્મૃતિનાં ચિત્રો રંગેલાં પ્રાણપાટલે.

૫, આપ્યા એકાન્ત રાત્રિએ, ને મેઘે રસ સીંચિયા,
એમ જીવનના સર્વે આથમ્યા દિન ઉગિયા.

૬, વસન્તે ને વસન્તે જ બોલે છે બોલ કોકિલા,
આત્મામાં એમ બોલે છે વસન્તે આપની લીલા.

૨

૭, પિતાજી ! પત્ર ને પુષ્પે એ જ આવી વસન્ત આ;
ટ્હૌકે છે કોકિલા, એવાં ટ્હૌકે છે સ્મરણો, અહા !

૮, આંબાની ડાળ મ્હોરી, ને આત્મા યે મુજ મ્હોરિયો;
ગાય છે સાધુ ને સન્તો હરિની રસહોરીઓ.

૯, હું ય તે લઈ આ વીણા સ્મરૂં છું ગુણ આપના;
પુણ્યશ્લોક પિતા ! મન્ત્રો જપું છું પિતૃજાપના.

૩

૧૦, વીતતી દીર્ઘ રાત્રિ, ને થતો મ્હ્રોડ દેશમાં,
એ મ્હ્રોડે ઉગ્યા આપ આશાવાદી અરુણ શા.

૧૧, છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમ;
દેવોના ધામના જેહું હૈયું જાણે હિમાલય.

૧૨, બુદ્ધિવૈભવ, ને આસ્થા, આશા, રસ, ઉદારતાઃ
એ દૈવી દીપમાળાનાં અન્તરે તેજ રાજતાં.

૧૩, આપ અમૃતના જાયા, ધાવણે અમૃતે દીધાં;
ને તેથી અમૃતમીઠાં આપનાં કવિતો હતાં.

૧૪, ડાહ્યા પુત્ર જ ડાહ્યાના, અંગોઅંગે ઉરે પણ,
મન વાણી કર્મમાં યે, ઝરે નિત્યે જ ડ્હાપણ.

૧૫, વીરા જયકુમારીના, જમાવ્યો જય લોકમાં;
ને દિનકરના ભાઈ, પ્રતાપી ભાસ્કરે સમા.

૧૬, દેવાનન્દે રસન્તા તે દેવાનન્દ ગુરુથી આ
પામીને કાવ્યની દીક્ષા દીપ્યા દેવકુમાર શા.

૧૭, ભર્યો ઉત્સાહી એ કંઠ મેઘના સમ ગાજતો;
યશસ્વી વાણીનો એહ પ્રોત્સાહી બોલ આથમ્યો.

૧૮, શ્વેત વસ્ત્રો સદા ધાર્યાં, પ્રાણની શ્વેત પાંખ શા;
તેજવાઘા સજી જાણે ફિરિશ્તો કો મનુષ્યમાં.

૧૯, નમ્ર ને નમતા, ત્હો યે શૈલ શી દૃઢતા હતી;
ચાલ ધીમી ધીમી, ત્હો યે ખંતથી વેગીલી ગતિ.

૨૦, હાથે પીત્તળપટ્ટાળી શ્યામ સીસમ લાકડી;
બાંધી રાખી શું સંકેલી સેના સેતાનની લ્હડી.

૨૧, પૂર્યાં છે દુઃખ ને પાપ મનુષ્યે જગમાં રૂડા,
પાડયા અન્ધારના પાટા તેજસ્વી વિશ્વમાં વડા.
૨૨, દીઠું એ સૌ દીર્ઘ કાળ, સુધાર્યું સુધર્યું ય તે;
પછી સંસારવાડીથી સંકેલી લીધ દૃષ્ટિને.
૨૩, બહુ વર્ષો સૂધી આપે મૂલવ્યાં મોતી બ્હારનાં;
પછી પારખવા પેઠા આત્માના દરિયાવમાં.
૨૪, ઘૂમતાં સૌ દિશે ત્હેને ધાર્યાં એક સમાધિમાં;
વાળી બ્રહ્માંડથી ચક્ષુ પરોવ્યાં પરમેશમાં.
૨૫, વિધિએ ભાગ્યરેખા શું દોરી કેસરકુંકુમે !
ઉજ્જવળા ભાલમાં એવી રેખા તિલકની તરે.
૨૬, સ્મિતની સુન્દરતાના કપોળે અંકુરો ઉભા;
મધુરાં હાસ્યની દીપે મુખડે મધુરી પ્રભા.
૨૭, આત્માનું તેજ, વીંધીને રોમ રોમ, વિહાસતું;
બ્રહ્મર્ષિ ! આપને દેહે બ્રહ્મવર્ચસ્ વિલાસતું.
૨૮, વેદ જેવા મહાભાવ, દેવ શા દિવ્ય કાન્તિના;
પ્રકાશે પરમાનન્દે એવી અખંડ શાન્તિના.
૨૯, આદ્યદ્રષ્ટા આ યુગના; કવિ છો, સૂત્રકાર છો;
ને નવજીવન કેરા ઋષિ છો, સ્મૃતિકાર છો.
૩૦, ભવિષ્યવેત્તા, આચાર્ય, પેગમ્બર પ્રભુ તણા;
નવા ગુર્જરરાષ્ટ્રે એ ગજાવી ગેબી ઘોષણા.
૩૧, ભભૂકી અગ્નિ શા આપે વનો ભસ્મ નથી કીધાં;
ત્હમે વર્ષા સમા વર્ષ્યા, ચન્દ્ર જેમ સીંચી સુધા.

૩૨, સ્હવારે સ્હાંજરે જેવો તપે ભાનુ દિને દિને,
શીળા તેજે તપ્યા તેમ, દઝાડયાં નહિ કોઈ ને.

૩૩, મહામૂલાં દીધાં રત્નો પૂર્વજે પૂર્વ કાળમાં;
પારખી પારખી તેહ સંરક્ષ્યાં, પ્રાણની સમાં.

૩૪, ને નવયુગની ખીલે પુષ્પે પુષ્પે વસન્ત આ;
સંઘરી પીમળો સૌની તેહનાં મધ સારવ્યાં.

૩૫, ધીરગમ્ભીર નેતા, ને દીર્ઘદર્શી ત્હમે ઘણા,
બોધી તેથી દક્ષતાથી ધીરે ધીરે સુધારણા;

૩૬, વિદ્યા ને સંપનાં સૂત્રો, કલાકૌશલ્ય ઓપતાં,
ને સંસ્થાનસુધારો, ને દેશનાં હિત દીપતાં;

૩૭, પુણ્યભાવ, સદાચાર, ભક્તિ, ને પરમાર્થ, ને
સાત્ત્વિક સ્નેહના મન્ત્રો, ધર્મઔદાર્યઃ સર્વ તે.

૩૮, વધે સંસારની શોભા, પ્રભા ને પ્રભુતા વધે,
ગાયાં છે દેહઆત્માનાં સૂક્તો ઉન્નતિનાં બધે.

૩૯, રાજા અને પ્રજા કેરૂં એક છે હિત, તે લહી,
ઉછેર્યું એ સદા આપે, શીખ બન્નેયને દઈ.

૪૦, સ્વીકાર્યા સ્નેહી રાજાએ, પ્રજાએ પ્રેમી પારખ્યા;
બે બાહુ અંગના એક, ત્હમારે તેમ તે સખા.

૪૧, પ્રતિભા, રાજ્યની આસ્થા, ઉર્જ્વળી દેશભક્તિની,
મૂર્તિ આપ હતા મોંઘી, શ્રદ્ધાની અર્ચનાભીની.

૪૨, પોતાનું માનતા શ્રેષ્ઠ, મુમુક્ષુ પરના હતા;
સારગ્રાહી સદા, તેથી સૌમાંથી સાર શોધતા.

૪૩, પુરાણા સંપ્રદાયોમાં શુદ્ધ પવિત્ર જે વિભુ,
પરમ્ ધર્મ ત્‍હમારો તે સ્વામી નારાયણ પ્રભુ.

૪૪, દેશીઓમાં વસ્યા દેશી થઈ, ત્‍હેમાં લીધા રસ,
પરમ્ મિત્ર ત્‍હમારો જ તે મહાભાવ ફ્રાર્બ્સ.

૪૫, જે ન્હાના ભાઈ હિન્દુના, ઇસ્લામી ખ્રીસ્તી પારસી,
સૌ શુ સ્નેહ દીધા-લીધો, હૈયે હૈયાં હસી હસી.

૪૬, સહસ્ર ધારથી જેમ વર્ષે છે મેઘની ઝડી,
લોકમાં વર્ષતાં તેમ આપના આત્મનાં અમી.

૪૭, સિન્ધુ પ્રત્યે વહે જેવી ઉર્મિઓ નદીઓ તણી,
લોકનાં હેતનાં પૂર વ્હેતાં ત્‍હેવાં ત્‍હમો ભણી.

૪૮, સારપ આશિષો વ્હોરી જનોમાં શુભ નામના,
સંચર્યા લઈ સદ્‌ભાવો આપ અક્ષરધામમાં.

૪૯, હતાં જીવન ને વાસ સદા મન્દિર છાયમાં;
આરતી પ્રેરણા દેતી કાવ્યસ્તોત્રોની આપના.

૫૦, આપે આયુષ્યમધ્યાહ્‌ન ગાળિયો પ્રભુકાર્યમાં;
અને આયુષ્યની સન્ધ્યા ગાળી ગાતાં પ્રભુલીલા.

૫૧, દેહના સુસ્થે સ્થાપી દેહી કેરો મહારથી,
ઇન્દ્રિયોના અશ્વ જોડી, લગામો વૃત્તિની ગૂંથી;

૫૨, વિવેક સારથી માંડી, અખંડ પ્રભુની દિશે,
ત્‍હમે કીધી મહાયાત્રા વિશ્વના વિષયો વિશે.

૫૩, નિત્યે જીવનમાં યોગી, તત્ત્વચિન્તક ચિન્તને,
શાણા સંસારી સંસારે, તપસ્વી જ તપોવને;

૫૪, ભક્તિદ્દેશે મહાભક્ત, ફૂંપળો ભાવની કુંળીઃ
આપને આંબલે એમ ડાળીઓ સૌ ફળી–ફૂલી.

૫૫, શું શું સંભારૂં ? ને શી શી પૂજૂં પુણ્યવિભૂતિ યે ?
પુણ્યાત્માનાં ઉંડાણો તો આભ જેવાં અગાધ છે.

૪

૫૬, ને એવું યે હતું જ્‌હારે પડયો'તો પિતૃભાવથી;
વિસારી પિતૃપૂજા હું ખડયો'તો પુણ્યલ્હાવથી.

૫૭, બહુ અવગણ્યા, તાત! અસત્કાર્યા, અનાદર્યા;
અને અપમાનને ગારે આ હાથે દેવ અર્ચિયા.

૫૮, ખીજવ્યા, પજવ્યા પૂરા, કુમળું દિલ કાપિયું;
ને ત્હમારા દિનો છેલ્લા ઝેર કીધાઃ સહુ ગયું.

૫૯, ગયો એ યુગ સસ્તીનો, ઝંઝાવાતો ગયા બધા;
આપના મૃત્યુએ, તાત ! આછાં નીર ઊંડાં કીધાં.

૬૦, પાપની સોહિની પેખે, ન ત્હો યે સ્નેહ પામતા,
પુરાણી ને પુણ્યવન્તી આર્યોની એ જ આર્યતા.

૬૧. જન્મની વેળ જે આપે સંચી'તી મુજ અન્તરે,
નિભાવ્યો આર્યતાએ એ, ને બચાવ્યો પ્રભુવરે.

૬૨, ભમે છે આ ગ્રહો આભે, કોઈ ત્હો યે નહી પડે;
ન છૂટે દાંડીથી, જો કે વીંઝણો રમણે ચ્હડે.

૬૩, રમીને ને ભમીને હું આવ્યો છું આપ છાંયમાં;
દેજો એ છાંયડી શીળી, દીધી છે જેમ કાય આ.

૬૪, સૌ અળવીતરાંની એ ક્ષમાઓ તાત ! આપજો;
ન જોશો માટીને, દેવા ! માનજો પંક પંકજો.

૫

૬૫, અન્ધારી રાત્રિએ ઊંડા શબ્દ હો અન્ધકારના,
બોલે છે ઉરમાં એવા શબ્દ કો ભૂતકાળના.

૬૬, ડોલાવે આત્મની જ્યોત ઝંઝાનીલો સ્મૃતિ તણા;
પ્રચંડ મોજે ઉછળે એ અવિરામ ઘોષણા.

૬૭, અદીઠા સિન્ધુની આવે ગર્જના ક્ષિતિજે તરી,
ગર્જે છે પડછન્દા કો એવા અન્તર્ગુહા ભરી.

૬૮, ઘોરે જેવો મહાઘોરે ઘેરો તોફાનનો ધ્વનિ,
સમસ્ત જીવન કેરો ઘોરે એવો મહાધ્વનિ.

૬૯, અને એ સ્મૃતિના ઊર્મિ, પડઘા ભૂતકાળના,
ને બધા મૂંઝવે એવા બોલ જે મુજ બાલ્યના;

૭૦, તે સૌમાં તરતો, જાણે ચન્દ્રમા વ્યોમને જળે,
સુણ્યો, આકાશવાણી શો, શાન્તિનો શબ્દ એક રહે.

૭૧, શમાવે પ્રભુના શબ્દો આ કોલાહલ વિશ્વનો,
એ શબ્દે એમ મ્હારો યે શમ્યો પોકાર ઉરનો.

૭૨, વર્ષી માધુર્ય દેવોનું, અન્ધકાર ઉજાળતો,
પુરાણા યે યુગોને એ ઓળંગી શબ્દ આવતો.

૭૩, જ્યોત્સ્નાની ધારમાં જેવો ભર્યો મન્ત્ર સુધામય,
એવો ગેબી સુણ્યો મન્ત્ર, પિતૃદેવો સત્ય, પ્રિય !

૬

૭૪, અધૂરી—હા ! અધૂરી છે એટલી એકલી ઋચા;
અંકે લે ધરતી માતા, ભલે માર્તંડ હો ઉંચા.

૭૫, નથી આશા વિના આયુ, નથી ડાળી વિના ફૂલ;
નથી પૃથ્વી વિના પાયો, નથી માતા વિના કુળ.

૭૬, હજી તો આભમાં મ્હારા બાળુડો સૂર્ય ઉગતો,
બાળુડા બોલનો ખોળે કાલો કલ્લોલ જામતો;

૭૭, દીઠો કે ન દીઠો ત્હેં તે, સુણ્યો કે ન સુણ્યો કંઈ,
સંકેલી દેહની માયા વન્દીને વિશ્વને ગઈ.

૭૮, વીતિયાં સ્હાંજ ને વ્હાણાં તે પછી બહુ વર્ષનાં;
ભૂલ્યો નથી હજી, માતા ! હાસ્ય તે તુજ હર્ષનાં.

૭૯, આભના વર્ણથી આંજી વિશાળી તુજ આંખડી,
આભના ભેદમાં જોતી દૃષ્ટિ તે તાહરી વડી.

૮૦, ભરેલા ભાવથી અંગે ડોલતી કુળહાથિણી;
ગૃહિણી ગુણવન્તી તું, મ્હોટે ચાંલ્લે સુહાગિણી.

૮૧, સાદી શોભાથી શોભાતી, ધર્મીલી કુળધામની;
શામળે રંગ રંગેલી સેવિકા ઘનશ્યામની.

૮૨, પ્રારબ્ધી, પુણ્યશાળી, ને પાપપાવનકારિણી;
ધૈર્યગામ્ભીર્યથી ધીંગી, દેવિ ! તું દુઃખહારિણી.

૮૩, હેતવાત્સલ્યનાં વ્હેણે હૈયાનું પૂર ગાજતું;
ધર્મમૂર્તિ પિતા મ્હારા, ભક્તિની મૂર્તિ માત ! તું.

૮૪, સદા સૌભાગ્યવન્તી, ને સ્વામીસેવાપરાયણ;
વ્રતાળી, શાન્તિથી શીળી; એ જ ત્હારાં રસાયન.

૮૫, નથી એ વીસર્યો ત્હારી ટૂંકી જીવનની કલા;
વિસારી વીસરે કેમ માતૃવાત્સલ્યની લીલા ?

૮૬, હૃદયથી તાહરા ત્હેં જે સીંચી'તી પ્રાણમાં સુધા,
નથી એ ઓસરી, માતા! વાધી ઊર્મિ અનેકધા.

૮૭, ગુર્જરી વાડીમાં એક નદી રેવા અનુત્તમ;
ગુર્જરી વાડીમાં તેમ માત રેવા અનુત્તમ.

૮૮, ઓ અભિજાત આર્યાઓ! ઓ આર્યો સહુ ભોમના!
સુણો આ વેદની ગાથા, મન્ત્ર આ પૂર જોમના:

૮૯, पितृदेवो भव, प्राज्ञ!, मातृदेवो भव, प्रिय!
સર્વે કુલાશ્રમો નિત્યે હજો એ ભાવનામય.

૭

૯૦, વિશાળી દુનિયાં વીંટી ઘૂમે છે સિન્ધુ ગર્જતો:
તે સિન્ધુનાં ઊંડાં નીરે મુક્તાપુંજ વિરાજતો;

૯૧, ઘેરીને પૃથિવની પાળો પડી છે આભની ઘટા,
અહોરાત્ર તપે ત્હેમાં તેજના ગોળની છટા:

૯૨, બાંધી બ્રહ્માંડની ઝાડી એ રીતે બ્રહ્મ રેલિયો,
ને બ્રહ્મજ્યોતિમાં નિત્યે પ્રકાશે પુણ્યશાળીઓ.

૯૩, પામીને તે બ્રહ્મજ્યોતિ, બ્રહ્મનાં તેજ ઝીલતાં,
ખીલે છે પુણ્યને પુષ્પે માહરાં માત ને પિતા.

૮

૯૪, ગુણાળી ગવરી માતા! પૂજ્ય બ્રહ્મર્ષિ ઓ પિતા!
ધરૂં છું ચરણે તે આ સ્વીકારો ગુર્જરી ગીતા!

૯૫, સૌ ઉપનિષદો કેરા ભાવ શી આપ જીંદગી;
ને ઉપનિષદોના સૌ સાર શી આ ગીતા ઝગી.

દલપતકવિતા એટલે માતાનાં ધાવણઃ માતાની એ મીઠપ ને માતાનાં એ પોષણ.

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતે દલપતકવિતા વાંચી ગોખી ગાઈ છે એટએટલી પ્રાચીન કે અર્વાચીન, દેશી કે પરદેશી, અન્ય કો કવિતા ગુજરાતે કદી વાંચી ગોખી ગાઈ નથી. માતાનું ધાવણ ધાવ્યા વિનાનું બાળક હોય, તો દલપતકવિતા ભણ્યાં વિનાનાં ગુજરાતે ભણેલાં કો બાળબાળા હોય.

દલપતકવિતાઓએ નવગુજરાતની ચાર-પાંચેક પેઢીઓ પોષી, ઉછેરી, ને આત્મવાન કીધી.

ભણેલા ઘરઘરમાં ત્ય્હારે ગુજરાતે ને મહાગુજરાતે દલપતકવિતા ગવાતી.

આ દ્વિતીય ભાગના પૂર્વાર્ધના પગરણમાં જ ભાવનગરના રાજકવિ દેવીપુત્ર પાતાભાઈ ગઢવીનું દેવીવેણ બોલે છે કે દલપતફારબસને પગલે ગુજરાતે નવયુગની વસન્ત બેઠી. પછી એ પૂર્વાર્ધને પાને પાને એ નવવસન્તનાં પુષ્પો ને પલ્લવો ગુજરાતે પ્રફુલ્લતાં વાંચનારે પેખ્યાં. આ પ્રકરણમાં પણ ગુજરાતની વિદ્યાવેલની એની જ વસન્તકથા છે.

વસન્ત એટલે વિકાસ; પ્રજાનું ને પ્રકૃતિનું સર્વતોમુખ મ્હોરણપ્રફુલ્લન. આ પ્રકરણમાંની ઇતિહાસકથા કહે છે કે અર્ધી સદીભર દલપતકવિતાએ બાળ ગુજરાતને ઘડી ઘડીને જુવાન કીધો.

આજનો બાળક એ આવતી કાલનો મનુષ્ય. વર્ષે

વર્ષે લાખ્ખોને નિજ કવિતાદૂધ પાઈ પાઈને પચ્ચાસ વર્ષો લગી એમ દલપતરામે નવગુજરાતને સરજ્યો.

નવગુજરાતના મહામન્દિરના પાયા '૪૮ માં દલપતરામે ગુજરાતઈતિહાસસંશોધન આરંભ્યું ત્હારે મંડાયા હતા. પછી છાપું છાપખાનું કન્યાશાળા પુસ્તકશાળા સભાઓ વ્યાખ્યાનમાળાઓ રૂપી એ નવમન્દિરના કાળસ્થંભો મંડાયા. '૫૮માં નવગુજરાતના ઘડતરના યુગમન્દિરનું શિખર વાંચનમાળારૂપે રચાયું; અને એ મન્દિરશિખરને માથે કવિતાનો સુવર્ણકળશ સ્થાપી દલપતરામે નવયુગનો યુગધ્વજ ફરકાવ્યો.

બળવાએ નહિ, વાંચનમાળાએ ગુજરાતનો યુગપલટો કીધો છે; અને ગુર્જરપ્રજાના એ સાનસવિપ્લવને પાંચ દાયકાભર અખંડ રસ સીંચ્યો છે એ વાંચનમાળામાંની દલપતકવિતાઓએ.

પ્રજાકેળવણી એ સંસારવિપ્લવનું મહાબળ છે. નવયુગમાં સમસ્ત ગુજરાતને પ્હેલ્લો કેળવ્યો વાંચનમાળાએ.

બળવાનાં વર્ષોમાં—'૫૭–'૫૮માં ગુજરાત શું કરતું હતું? બળવાથી યે મહાન ને ચિરસ્થાયી શારદ બળવાનાં બીજ બળવાનાં વર્ષોમાં ગુજરાતે રોપાતાં હતાં; અને કવિતારસ છાંટી છાંટીને દેશમાળી દલપતરામ એ યુગપલટાના અંકુરોને ઉછેરતા હતા.

બન્ધૂકબળવાથી શારદબળવો દીર્ઘજીવી ને મહાવિપ્લવકારી છે.

ગુજરાત ત્ય્હારે નવશિક્ષણપદ્ધતિના પાયા માંડતું હતું. દેશમાળી દલપતરામ ગુર્જરવાડીની બાળકળીઓને કવિતાજળ સીંચતા હતા.

વડોદરેથી ખંડેરાવ મહારાજે ને અમદાવાદેથી નગરશેઠ પ્રેમાભાઈએ, ગુજરાતના ગિરિવરો ને આડકોટ થઈ, બળવાનાં પૂરને પાછાં વાળ્યાં. તાતિયા ટોપીએ પંચમહાલ પર્યન્ત પગલાં કીધાં હતાં. પણ પહાડપાંખે સૂરજતેજ ઢંકાયાં જાણ્યાં છે? નવયુગનાં અજવાળાં દેશભરમાં ઉગતાં હતાં; એક વિધિવિધાને નહિ તો બીજા વિધિવિધાને અન્ધારાં ફેડી નવપ્રકાશ પાડતા હતા. વિદ્યાવૃદ્ધિના સર્જનાત્મક સ્વરૂપે એ અજવાળાં ગુજરાતની પાટનગરીમાં ત્ય્હારે વરસતાં હતાં, ને બળવાથી યે વડા બળવાનાં બીજ વાવતાં હતાં. પાંચ દાયકાભર ગુર્જર નવપ્રજાને ઘડનારી, નવગુજરાતની શારદમાતા સમી, વાંચનમાળા વાંચનસાળા-કમિટિ ત્ય્હારે રચતી હતી. દલપતરામ એ વાંચનમાળાના કવીશ્વર હતા, અને માહૈયાનાં દૂધ સમી નવકવિતા રચતા હતા. એ વાંચનમાળાએ અને એ કવીશ્વરની કવિતાઓએ ગુજરાતનો પછી સ્વરૂપપલટો કીધો.

વાંચનમાળા પછીનું ગુજરાત એ વાંચનમાળા પહેલાંનું ગુજરાત નથી.

ગંગાપ્રદેશ લોહીના ફાગ ખેલતો હતો ત્ય્હારે શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનો ગુજરાત નિઃશસ્ત્ર, પ્રશાન્ત, અરુધિરપ્રદગ્ધાન્, પણ બળવાના યે બાપ સમા મહાબળવાનાં વાવેતર વાવતો

હતો. ગુજરાતી વાંચનમાળામાંથી ગુર્જરમાનસના ગુણપલટાના પછી વાયરા વાયા.

નવશિક્ષણપદ્ધતિએ ગુજરાતને Modernize કીધો.

અને એ નવશિક્ષણપદ્ધતિમાં વાંચનમાળા પ્રધાનપદે હતી; ને વાંચનમાળામાં દલપતકવિતાઓ પ્રધાનપદે હતી.

ઓગણીસસી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં નવશિક્ષણપદ્ધતિએ ગુજરાતનો અજબ માનસપલટો કીધો. ૧૮૫૮નું ગુજરાત ને ૧૮૯૮નું ગુજરાત નિરનિરાળાં હતાં.

એ વિપ્લવવાર્તા તો સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટનું એક આશ્ચર્યવર્ણું ઉપાખ્યાન છે.

ડેલહાઉસીની કારકીર્દી માત્ર દુષ્કૃતભંડાર જ નથી; ડેલહાઉસીનાં પુણ્યસુકૃતો યે હતાં. અને ત્હેમાંનું એક તે ’૫૪નો કેળવણીનો ખરીતો. બીજાં હતાં આગગાડી ટપાલ ને તાર. ત્રીજું હતું પંડિત વિદ્યાસાગરનો વિધવાવિવાહનો કાયદો. એ ’૫૪ના કેળવણીના ખરીતાનો અમલ ’૫૫થી આરંભાયો હતો. સમસ્ત ભારતવર્ષ માટે ઇલાહેદુ કેળવણીખાતું ત્હારે સ્થપાયું; ઇલાકે ઇલાકે ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન નિમાયા; જીલ્લાની શાળાઓ જીલ્લાકલેક્ટરોની નિગેહબાની નીચે હતી ત્હેમને સ્થાને વિભાગે વિભાગે વિભાગી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર ને જીલ્લે જીલ્લે ડેપ્યૂટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરો આવ્યા. સરકાર ત્હારે સાચા દિલથી પ્રજાને ભણાવવાને નીકળી. ’૫૭માં—બળવાના જ વર્ષમાં કલકત્તામાં મદ્રાસમાં મુંબઈમાં શારદાપીઠો

સ્થપાઈ. આંબે મ્હોર આવે એમ દેશમાં શાળાઓ પછી ફૂટી નીકળી.—અને દલપતરામે પછી ઇતિહાસબોલ ઉચ્ચાર્યો કે

રાણી વિક્ટોરિયાના રાજમાં
વિદ્યારૂપી રે રૂડો રસાળ
સાહેલી રે! આંબો મ્હોરિયો.

'૫૮ની સાલ ગુજરાતને ગુણદાયિની હતી. એ સાલને હિન્દી બેસતે વર્ષે પછીથી હિન્દી પ્રજાનો મેગ્ના કાર્ટા કહેવાયો એ મહારાણીનો ઢંઢેરો હિન્દી પ્રજા પામી. પછી એપ્રિલ આખરે ગુર્જરપાટનગરીમાં હરકુંવર કન્યાશાળાના વિદ્યામન્દિરનો પાયો નંખાયો, અને વડોદરેથી શેક્ષપીયર-ગોત્રી એ પાયો રોપવાને અમદાવાદ આવ્યા. ઓકટોબરમાં એ વિદ્યામન્દિરનું પ્રવેશમુહૂર્ત ઉજવાયું. અને '૫૮ના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતનાં બાળકનો જુવાન ઘડતી, ગુર્જર બાળબાળાઓને નવયુગનાં નવચેતન પાતી, વાંચનમાળા રચાઈ. નિત્યઉદ્યમી અમદાવાદ '૫૭–'૫૮માં નિરૂદ્યમી ન્હોતું બેઠું.

દલપતરામની કાવ્યકીર્તિના પરિમળ રાજદરબારોમાં મઘમઘતા હતા ત્હેવા સરકારમાં ને સરકારી અમલદારોમાં એ પમરતા હતા. ફારબસના ગુરુને અને મિત્રને સરકારી અમલદારો ત્ય્હારે કવીશ્વર કહીને સન્માનતા. રાસમાળા-માંના રાસાઓના સંશોધકના ગુર્જર ઈતિહાસ, ગુર્જર સાહિત્ય, ને ગુર્જર સંસારશાસ્ત્રની દેશચર્ચાઓમાં અભિપ્રાય પૂછાતા, સહાયતા લેવાતી. પ્રજાના હતા એવા કવીશ્વર

સરકારના એ શ્રદ્ધાસ્થાન હતા. પ્રજા જાણતી દલપતરામ પ્રજાભક્ત છે, રાજસેવકો જાણતા દલપતરામ રાજભક્ત છે. પ્રજાભક્ત ને રાજભક્તના આજના વિરોધ દલપતરામને ત્ય્હારે ન હતા; દિલરંગે દલપતરામ સાચ્ચા દેશહિતચિન્તક હતા.

સરકારે પ્રજાકેળવણીનો જ્ઞાનયજ્ઞ ગુજરાતે આરંભ્યો, અને એનાં રાજઆમન્ત્રણ ગુજરાતના કવીશ્વરને પાઠવ્યાં. મુ. કૂડા, પરગણે ઘોઘાથી લખેલો જાવક નંબર ૪૭૩નો તા. ૧૨મી નવેમ્બર ૧૮૫૭નો ગુજરાતવિભાગના એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મિ. હોપનો દલપતરામને કાગળ આવ્યો કે પ્રજાને કેળવવાને વાંચનમાળાની પુસ્તકમાળા રચાવવાનું સરકારે નિર્ધાર્યું છે. એ કાજે એક કમિટિ નીમી છે, અને હું એ કમિટિનો પ્રમુખ છું. વાંચનમાળા-કમિટિના પ્રમુખલેખે એ વાંચનમાળાને માટે કાવ્યો અને વાર્તાઓ ત્હમારી કનેથી માગું છું. ગુજરાતના કવીશ્વર વિના ગુજરાતી વાંચનમાળા અધૂરી જ રહે.

દલપતરામનું આંખનું દરદ એવામાં—'૫૭ આખરે પાછું ઉખળ્યું હતું, ને દૃષ્ટિજ્યોત લગભગ બૂઝાઈ ગઈ હતી. ૨૩મી નવેમ્બરે મિ. હોપને દલપતરામે વિવેકઉત્તર પાઠવ્યો કે 'મ્હારી આંખે હજી આરામ થયો નથી; વળી સ્હવારના દસથી પાંચ સૂધી સોસાયટીની નોકરી કરવાની છે; તેથી ફુરસદનો વખત થોડો મળે છે. પૂરતા અવકાશ વિના સારી કવિતા રચાય નહિ. છતાં આપ લખો છો તો ફુરસદની વેળામાં વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી કવિતાઓ

લખી રાખીશ, ને સાહેબ અત્રે પધારશે ત્‍યહારે રજૂ કરીશ.'

'૫૮ની વસન્તમાં દલપતરામને મુંબઈથી પણ આમન્ત્રણ આવ્યું. મુંબઈનાં ને બુદ્ધિવર્ધક સભાનાં સાહિત્યસ્પર્ધાનાં ત્રણચારેક ઈનામો દલપતરામ આ પૂર્વે જીત્યા હતા. શ્રીબોધમાં ને બુદ્ધિવર્ધક માસિકમાં દલપતકાવ્યો લખી મોકલવાનાં દલપતરામને નિમન્ત્રણો આવતાં હતાં. યથાશક્તિ મૂલ્ય આપીને પણ દલપતકવિતાઓ એ માસિકો મેળવીને છાપતાં, અને એમાં જ્ઞાન ને માન સહુસજતાં. બુદ્ધિપ્રકાશ મુંબઈમાં યે વંચાતું હતું, અને અમદાવાદની સોસાયટીને સાહિત્યસિંહાસનેથી ઠરેલ, મધુરી, પ્રજાકલ્યાણક, નવયુગની ભાવલહરીઓ રમતી મૂકાતી તે ઠેઠ મુંબઈ નગરીમાં પણ પહોંચતી ને પ્રસરતી હતી. બુદ્ધિવર્ધક સભા ત્‍યહારે મુંબઇમાં જોબનબહારમાં હતી, ને ત્‍યહાંના પ્રગતિવાદી ગુજરાતીઓની યુગવિચારણાનું સૂકાન એ કાળે બુદ્ધિવર્ધક સભાના સભ્યોને હાથે હતું. પણ બુદ્ધિવર્ધકના બધા અગ્રણીઓ કાંઈ ઉચ્છેદક ભાવનાના કે અગ્નિના જેવા બાળનારા ન હતા. ગંભીર, દીર્ઘદર્શી, કાળયોગના પરખન્દા, दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम्‌ની દલપતમનોવૃત્તિના યે બુદ્ધિવર્ધક સભામાં ત્‍યહારે ગુર્જરઅગ્રણીઓ હતા. એમને નવયુગના અગ્નિ ન્હોતા જોઈતા, તેજ જોઈતાં હતાં. એમાંના એક હતા સભાના મન્ત્રી શ્રી ગંગાદાસ કિશોરદાસ. શ્રી ગંગાદાસે દલપતરામને લખ્યું કે એકાદ બે માસની રજા લઈને મુંબઈ પધારો, અને અમારી સભામાં ભાષણમાળા આપો. જાતવળતનું અને અંહી રહેશો ત્‍યહાં સૂધીનું ખર્ચ સભા

આપશે. સભા ત્હમારાં ભાષણો સાંભળવાને ઉત્સુક છે.

'૫૭ માં થયેલું આંખનું દર્દ '૫૮ બેસતાં ઉભળ્યું હતું, ને બે માસમાં તો દલપતરામને આંખે બિલકુલ દેખાતું નહિ. અમદાવાદના નિષ્ણાત દાક્તરોની સલાહ પડી કે દવા માટે મુંબઈ જવું. મુંબઈથી બુદ્ધિવર્ધકનું આમન્ત્રણ તો દલપતરામને આવેલું હતું. એમ 'એક પન્થ ને દો કાજ' દલપતરામને મુંબઈ જવાનું હતું. પણ જીલ્લામાંથી શહેરમાં આવ્યે હોપે કર્ટિસને કહ્યું કે હમણાં દલપતરામને બહારગામ જવા દેશો નહિ; વાંચનમાળામાં સરકારને એમનું કામ છે. દલપતરામે કહ્યું કે રાખીને કરશો શું? મ્હારી આંખે બિલકુલ દેખાતું નથી. હોપે કહ્યુઃ આંખોની ગરજ સારવાને કારકુનો જોઇશે એટલા આપીશું. અમારે ત્હમારી આંખોની સેવા જોઈતી નથી, કાવ્યપ્રેરણાની સહાયતા જોઈએ છીએ.

કહે છે કે એક ઇન્દ્રિય બૂઝાય ત્હેની બીજી ઇન્દ્રિયો બળવત્તર બને.

હોપે કર્ટિસને કહ્યું કે વાંચનમાળા રચવાના કામ માટે છ માસ સૂધી કવીશ્વર અમને સોંપો, અને એટલો વખત સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી તરીકે બીજાનો યોગ કરી લ્યો. દલપતરામને એકસો રૂપિયા પગાર આપીશું. કર્ટિસને થયું કે સોસાયટીને સરતી ઉગાર્યે ત્રણ વર્ષ માંડ થયાં છે. વળી બળવાના પાંચ માસ બુદ્ધિપ્રકાશ બન્ધ હતું; હમણાં જ ફરી પ્રગટે છે. દલપતરામ જશે તો સોસાયટી પાછી પાંગળી થશે. અન્તે ઉભય પક્ષનું સમાધાન

કરી હોપકટિંસે નિર્ણય કીધો કે એક દિવસ દલપતરામ બૂકકમિટિમાં કામ કરે ને એક દિવસ સોસાયટીમાં કામ કરે. એક પખવાડિયાના પગારના પચ્ચાસ રૂપિયા સરકાર આપે ને એક પખવાડિયાના ત્રીસ રૂપિયા સોસાયટી આપે. એમ સોસાયટી અને સરકાર બન્નેનું કામ દલપતરામ કરે. પ્રજા અને રાજા ઉભય ત્ય્હારે દલપતકવિતાનાં ગુણપૂજક હતાં.

ગુણીજનના ગુણગ્રાહકોની ત્ય્હારે ગુજરાતે કમીના ન હતી.

’૫૮ ના જૂનની ૧૦ મીથી છ માસ પર્યન્ત એમ આંખઅપંગ દલપતરામે સોસાયટીમાં ને વાંચનમાળામાં સાહિત્યસેવા કીધી. બૂકકમિટિ તરફથી કવીશ્વર પાસે લખવાવાંચવાને વ્યાસ ઇચ્છાશંકર અમથારામને રૂ. ૧૫ ના પગારથી સરકારે કારકુન નીમ્યા હતા, અને સોસાયટી વતીના કારકુન હતા નથ્થુભાઈ ન્હાનાભાઈ. સોસાયટીનું હિસાબી દફતર પટેલ રણછોડલાલ હીરાચન્દ સંભાળતા. દલપતસહવાસે પછી ઇચ્છાશંકર વ્યાસને કાંઈક સાહિત્યરંગ ચ્હડયો હતો; કાંઈક કવિતા પણ કરતા. ઇચ્છાશંકર વ્યાસનો પ્રધાન સાહિત્યપરિશ્રમ–જેને માટે ગુજરાત આજે એમને સંભારે છે–તે તો હતો એમણે રચેલા જાદુકપટપ્રકાશના ત્રણ ગ્રન્થોનો. ગુણ હોય ત્ય્હાં ત્ય્હાં દલપતપારસને સ્પર્શે એમ સાહિત્યસોનું નીવડતું.

અધૂરૂં રહેલું પિંગળશાસ્ત્ર દલપતરામે બુદ્ધિપ્રકાશમાં પાછું શરૂ કર્યું હતું. શહેરસમાધાનિયા પેલા પ્રાણશંકર બાપા સન્મુખે સમાધાન ન થયે મૂળીમાની અન્નવસ્ત્રની

ફરિયાદ આ અરસામાં સરકારી કોર્ટમાં મંડાણી હતી. નર્મદા ને તાપી ઉતરીને, આઘે આઘે, પ્રેમાનન્દ જતા ત્યહાં, નન્દરબારની યે પેલી પાર, ખાનદેશમાં ફારબસ ત્યહારે સેશન્સ જજ હતો.

વિટંબણાઓમાંથી દલપતરામ એમ ત્યહારે મારગ કાઢતા હતા.

ત્હણે ગુજરાતના ગુણગૌરવી ફારબસને ગુજરાત બહાર ગમતું ન્હોતું. કાઠિયાવાડના મુખ્ય પોલીટિકલ એજન્ટની જગા ખાલી પડયે ફારબસે મુંબઈ સરકારને લખ્યું કે એ જગા કાયમની આપશો તો બઢતી માગીશ નહિ. સરકારે ના પાડી. Graceથી સત્તાધારીઓ કરતા નથી તે પછી હાંયે–નાંયે કેટલીક વાર એમને કરવું પડે છે. ’૫૮માં ના પાડનારી સરકારને પછી ’૫૯માં સંજોગવશાત્ થોડાક માસ ફારબસને કાઠિયાવાડ મોકલવો પડયો હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં ફારબસને દીર્ઘ કાળ સરકારે નીમ્યોઁ હોત તો કદાચ સૌરાષ્ટ્રનાં ઇતિહાસથરો ઉખેળાયાં હોત, ને સોરઠી તવારીખની ગુજરાતને બીજી રાસમાળા સાંપડી હોત.

મેકોલેના કેળવણી ડિસ્પાચને ૨૫ વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. કમને કરવાનું હોય ત્યહારે કંપની સરકાર એટલે રગશિયું ગાડું. કંપનીના રાજપટાના પુનરાવર્તને પુનરાવર્તને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ ભારતમાં કેળવણીપ્રચારની કંપનીને ભલામણો કરતી; પણ જ્હોન કંપનીના વ્યાપારપરાયણ ડાયરેક્ટરો પ્રજાકેળવણીનું નવું ખર્ચ ઉપાડવાને એટલા રાજી ન હતા. ઇસ્વી ૧૮૧૩માં, વોટરલૂના મહાસંગ્રામ પૂર્વે એ

વર્ષે ને દલપતજન્મ પૂર્વે સાત વર્ષે, હિન્દી પ્રજાકેળવણીની ફરજ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે કંપનીને માથે નાંખી. ૧૮૧૮માં પેશ્વાઈ પડયે મુંબઈ ઈલાકો પ્રધાનતઃ ઘડાઈ રહ્યો; અને પછી દલપતજન્મવર્ષમાં જ—'૨૦માં મુંબઈમાં The Bombay Education Society–મુંબઈની કેળવણીમંડળી સ્થપાઈ. પછી '૨૬થી એનાં નામઠામ બદલાયાં, અને The Bombay Native Education Society નામ પડયું. ૨૦મી સદીની સ્હવારે Society–મંડળી શબ્દ દેશપરિચિત હતો. દલપતરામે 'મંડળી–સિંહ' જગાડવાનો હુન્નર ખાનસાં પ્રજાઉદ્બોધ કીધો છે, નર્મદે મંડળી મળવાથી થતા ફાયદાનું વ્યાખ્યાન ઉચ્ચાર્યું છે. '૨૦ની–દલપતજન્મની સાલમાં એ કેળવણીમંડળીની ચાર નિશાળો હતી, ને ત્હેમાં ૨૫૦ બાળકો ભણતાં. ખરી રીતે ગુજરાતના જીલ્લાઓમાં કેળવણીપ્રચાર '૨૬માં પહેલવહેલો આરંભાયો, ને બધી મળીને દસ ગુજરાતી નિશાળો ગુજરાતે સ્થપાઈ; ૩ સૂરતમાં, ૨ ભરૂચમાં, ૧ નડિયાદમાં, ૧ ખેડામાં, ૨ અમદાવાદમાં, ને ૧ ધોળકામાં. એમ ૧૮૨૬માં નવકેળવણી ધોળકા સૂધી તો પહોંચી હતી.

પણ ગુજરાત કાંઈ ત્હારે પ્રજાકેળવણીસૂનું હતું એમ નહિ. નર્મદાજીને તીરે ચાંદોદની હવેલીઉંચી ભેખડેથી કવિવર દયારામની વાંસળી વાગતી ને ગુજરાતભરમાં સંભળાતી. શ્રીમત્ પરમહંસ–પરિવ્રાજકાચાર્ય સહજાનન્દ સ્વામી અને એમનું સન્તમંડળ ગુર્જરદેશને શહેરે શહેરે ને ગામડે ગામડે ઘૂમી ધર્મ ને સદાચરણની સંજીવની

છાંટી ગુર્જરપ્રજાને સચેત કરી જગાડતા. નવશિક્ષણપદ્ધતિને પણ કવિતજળ પાનારને એ સ્વામીસંપ્રદાયે પછી સરજ્યો હતો. ૧૮૨૬માં ગુજરાત કાંઈ કેળવણીશૂન્ય ન હતું.

છતાં એ પૂર્વની કેળવણીનાં અજવાળાં કાંઈ Modernizationનાં અજવાળાં ન હતાં. જે અજવાળે ગુજરાતે સાગર ઓળંગી જગત જોયું એ અજવાળાં તો હજી ઉગવાનાં હતાં.

ભરૂચ જીલ્લામાં મુંબાઈની એ કેળવણીમંડળીએ ૧૮૨૬ પછી

સ્થાપી નિશાળો ચાર સાતેક વર્ષમાં તે વારમાં.
છવ્વીસમાં ભૃગુકચ્છમાં, જંબૂસરે ત્યમ ત્રીસમાં,
અંકલેશ્વરમાં એ જ સાલે, સુગન્ધપુર તેત્રીસમાં.

સુગન્ધપુર એટલે અમોદ. ભરૂચ જીલ્લાના કવિતામય કેળવણીઇતિહાસમાં કવિ ગણપતરામ કહે છે કે એમ ભરૂચ જીલ્લામાં સાત વર્ષમાં ચાર નિશાળો વધી.

'એ વેળાએ મહેતાજીનો પગાર, ઘરભાડું, કંટીજન્ટ, અને છોકરાઓને ભણવાની સ્લેટ તથા ચોપડીઓ એ સરવે ખરચ સરકારને માથે હતો. કલેક્ટરો તેના ઉપરીઓ હતા.' 'કોઈ કોઈ વાર એ મંડળીનો મુખ્ય ઈન્સ્પેક્ટર પરીક્ષા લેવાને આવતો.' મોહનલાલ જીવનચરિત્ર.

મંડળીના એ ઈન્સ્પેક્ટર હતા શ્રી રણછોડદાસ ઝવેરી.

શાળા તણી તજવીજ કરતા તાત મોહનલાલના,
ગુજરાત પ્રાન્ત વિશે ઠર્યા ગંભીર સાદી ચાલના.

પછી ત્હેમને બત્રીસમાં, સૂરત કલેક્ટર હાથ રહી,
નિજ કામ કરવા સૂચના સોસાયટી ભણિથી થઈ.
જ્યાં અમલ પ્હેલો ચલાવવો વસુલાત્ વગેરેનો વડો,
ત્યાં કલેક્ટર શી રીતથી કેળવણિનો નિરખે ઘડો ?

નવકેળવણીના લાભાલાભનો આમવર્ગ ત્હારે અણસ્હમજુ હતો ને બોલતો કે 'સરકારી નોકરી કરવી હોય તે સરકારી નિશાળે ભણવાને જાય.' અને કંપનીના અમલદારો પણ નિરુત્સાહી હતા. એક પરીક્ષક તો બોલ્યા હતા કે 'કાળાઓને તે વળી વ્યાકરણભૂગોળ શાનાં ?'

એમ આઠેક વર્ષ ચાલ્યું.

એ દરમિયાન ૧૮૩૮માં દસ મહેતાજીઓને જીલ્લાઓમાંથી મુંબઈ ન્હોતરીને નવશિક્ષણપદ્ધતિમાં પાવરધા કીધા. આપણી નવકેળવણીના સારસ્વત યજ્ઞના એ પ્રથમ અધ્વર્યુમંડળમાં હતા સૂરતના દુર્ગારામ મહેતાજી, ભરૂચના મુકુન્દરામ મહેતાજી, ને અમદાવાદના તુળજારામ મહેતાજી.

વળી ૧૮૪૦માં કેળવણીનો કારભાર બદલાયો, ને મુંબઈ સરકારે બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન નીમી.

કેળવણીની કેળ જે, તે શુભ થવા સનાથ,
સન અઢાર ચાલીસમાં સોંપિ બોર્ડને હાથ.

રેલગાડીના પૂર્વના કાળમાં મુંબઈની મુસાફરી મહેતાજીઓને વિટંબણાકારણ થતી, એટલે ટ્રેનિંગ વર્ગ સરકારે પછી મુંબઇથી સૂરતમાં બદલ્યો. અને પછી કમીસ્નરનું, ઈન્સ્પેક્ટરનું, કેળવણીનું, સાહિત્યનું, ગુર્જરદેશનું પાટનગર ને કેન્દ્રસ્થાન અમદાવાદ થયે ૧૮૫૭માં શિક્ષકશાળા પણ

એ મધ્યવર્તી સ્થળે બદલાઈ. ધીરે ધીરે પાછું અમદાવાદ, બાદશાહી જમાનાની પેઠે ઈંગ્રેજજમાનામાં પણ, ગુર્જરમંડળનું મધ્યબિન્દુ થયું; અને ત્‍હાંથી પછી નવજળની ફૂવારાધારાઓ દેશભરમાં ઉડતી-છંટાતી.

દરમિયાન નિજનિજના હેતુસર પણ ખ્રીસ્તી મિશનોની શાળાઓ શહેરે શહેરે ઉઘડી હતી; અને પ્રજાને બાઈબલ તથા નવું ભણતર ભણાવતી.

લોર્ડ બેન્ટિંકની કારકીર્દીને જનતા બે કારણે સંભારે છે; એક તો સતીઓ થતી બન્ધ કરવાને કારણે; અને બીજું લોર્ડ મેકોલેના કેળવણીડિસ્પાચને કારણે. '૩૪ના મેકોલે ડિસ્પાચનો અમલ મુંબઈમાં '૪૦થી થયો, ને બોર્ડ નિમાઈ. એ બોર્ડમાં ઇંગ્રેજ હતા, દક્ષિણી હતા, ઇસ્લામી હતા, પારસી હતા, પણ ગુજરાતી હિન્દુ કો ન હતો. એ બોર્ડે શાળોપયોગી પુસ્તકો રચાવરાવ્યાં, અને લિપિધારા, બોધવચન, ડાડસ્લીની વાતો, ઈસપનીતિ, બાળમિત્ર, પંચોપાખ્યાન, વિદૂરનીતિ, ભૂગોળ, ખગોળ, ગણિત, ભૂમિતિના ગ્રન્થોની હારમાળા પ્રગટ કરી. ઈંગ્રેજીમાંથી, ફ્રેંચમાંથી, મરાઠીમાંથી એ ભાષાન્તરમાળા થતી હતી, અને એમાં બોર્ડના શાળાઈનસ્પેક્ટર સ્વ. રણછોડદાસ ઝવેરીની સહાયતા બોર્ડ લેતી. શ્રી રણછોડદાસ ઝવેરીએ લખેલું એ આપણા નવયુગનું પ્રથમ ભાષાન્તર ગદ્યલેખન.

ગ્રન્થો રૂપી જ્ઞાનના નીર ભરેલા કૂપ,
જ્ઞાની પાસ ખણાવિયા ઈંગ્લિશમાંથી અનૂપ.

શાળાઓમાં શિક્ષકોની તાણ હતી, એટલે આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિએ વર્ગનો વડો વિદ્યાર્થી ઉપશિક્ષક થઈને મહેતાજીને શિક્ષણક્રમમાં સહાયતા કરતો. સુદામાચરિત્રમાં પ્રેમાનન્દે વર્ણવેલી સાંદીપનિઆશ્રમમાંની શ્રી સુદામાજી ને શ્રી કૃષ્ણજૂની એ આપણી પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિ હતી, પણ ત્ય્હારે લૅંકેસ્ટર પદ્ધતિના અર્વાચીન નામે ઓળખાતી. એ રીતિ સન ૧૮૫૯ સૂધી ચાલી.

'૪૦ પછી જીલ્લે જીલ્લે ઇંગ્રેજી હાઈસ્કુલો પણ ઉઘડવા માંડી. '૪૨માં સૂરતમાં, '૪૪માં અમદાવાદમાં, ને '૪૯માં ભરૂચમાં હાઈસ્કુલો સ્થપાઈ. '૪૪માં સરકારી સરક્યૂલર થયો કે ઈંગ્રેજી ભણેલાઓની સરકારી નોકરીમાં વરણી કરવી. એ સરક્યૂલરને આધારે વડોદરા રેસીડેન્સીના દફ્તરદારના પુત્ર અમદાવાદમાં મુનસફ નિમાયા હતા.

સન ૧૮૪૨માં ગુજરાતે ૨૭ નિશાળો હતી તે ૧૮૫૦માં ૩૭ થઈ, અને ત્હેમાં ત્ય્હારે ૨૬૪૫ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા.

બોર્ડે શાળાઓમાં ફી દાખલ કીધીઃ ગુજરાતી શાળાઓમાં એક આનો અને ઈંગ્રેજી શાળાઓમાં આઠ આના. 'એ અરસામાં ત્રણ વરસે ગુજરાતી અભ્યાસ સારો છોકરો પૂરો કરી શકતો, ત્યારે આજ ઓછામાં ઓછાં છ વર્ષ લાગે છે.' અને આજ ૧૯૩૯માં હવે આઠ વર્ષ લાગે છે. 'જે છોકરો મહિનો કે પખવાડિયા સૂધી લાગલાગટ ગેરહાજર ન રહ્યો હોય તેની હાજરી સારી ગણાતી.' ભૂગોળખગોળ નિશાળોમાં ચાલતા. 'તે પુરાણોમાં લખ્યા

પ્રમાણે ન હોવાથી લોકોમાં તેની નિંદા થતી. સૂરતના પ્રાણશંકર નામે મોતાળા મહેતાજી તો કહેતા કે બચ્ચા! સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવે, ને પૂછે ત્યારે કહેવું કે પૃથ્વી ગોળ છે અને તે ફરે છે; પણ તમારે માનવું નહિ,'

કેળવણી પ્રચારના સરકારના શુભ હેતુ પરત્વે પણ કંઈ કંઈ ગપ્પાં ત્ય્હારે લોકસમુદાયમાં ચાલતાં. સૂરતમાં એક પારસી ખ્રીસ્તી થઇ ગયો તેથી સૂરતીઓ ભડકી ઉઠ્યા, અને કંઈક કાળ સૂરતે ઈંગ્રેજી ભણતરને પરિત્યાગ્યું. દલપતશિષ્ય અને પ્રતાપનાટક તથા લઘુભારતના કર્તા કવિ ગણપતરામ ભરૂચકેળવણીઇતિહાસમાં ત્ય્હારની લોકવાયકાઓ ગાઈ ગયા છે.

વ્હેમી ઠેલે વાત, ભ્રાત! સૌ કો સાંભળશો;
આ ઈંગ્રેજી રાજ કારસું છે, કદિ કળશો.
માંડે આંહિ નિશાળ નામ ભણતરનું દઈને,
શિખવિ કવાયત જશે વ્હાણ ભરી બાળક લઈને.
બંદૂકો અન્ત ઝલાવશે મરવા લશ્કરમાં તંહી;
રે! સાચું સઘળા માનજો, જિવતો કો જોશો નહીં.

એવા વ્હેમી જમાનામાં ને કપરા કાળસંજોગોમાં બોર્ડે પંદર વર્ષ યત્ન કરિયો વિદ્યાવધારા તણો; ૧૮૪૦થી ૧૮૫૫.

પછી ખરીતો એકે રાણિ સરકાર તરફથી
ચોપનનો આવિયો, ફાયદા ભર્યો હરફથી;
ફરમાવ્યું તેહમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિ ધરિ એવું:—
નિષ્પક્ષે સર્વને જ્ઞાન સરખું શુભ દેવું.

ઉંચા-નીચા ગણવા નહી કેળવણી દેવા વિશે;
દીધા છે હક સરખા હવે જ્ઞાનમાર્ગ લેવા વિશે.

એ ખરીતાનો અમલ '૫૫થી થયો. ઈલાકે ઈલાકે કેળવણીખાતાના નિયામક નિમાયા, અને વિભાગે વિભાગે નિરીક્ષક નિમાયા. ૧૮૫૫માં સિવિલ સર્વિસવાળા મિ. ટી. સી. હોપ ગુજરાતે પહેલ્લા ઈનસ્પેકટર થઈ ને આવ્યા.

ને કેળવણી તણી પાકિ જડ હોપે ઘાલી;
વેલ પછી તેહની અભય રીતે અતિ ફાલી.

અમદાવાદમાં આવ્યા પછી કર્ટિસ મારફત હોપને દલપતરામનો સમાગમ થયો, ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટીને પડખે ઉભી હોપે સહાયતા કીધી, અમદાવાદમાં કોલેજ સ્થાપવાનો હોપને મનોરથ જાગ્યો, દલપતરામે ને દોલતરાય ફોજદારે કોલેજ કાજે પ્રયાસો કીધા, ૩૦મી એપ્રિલે હરકુંવર કન્યાશાળાનું ખાતમુહૂર્ત થયું: એ બધી ઈતિહાસકથનીઓ પૂર્વનાં પ્રકરણોમાં આપણે વાંચી ગયા છીએ. પછી બળવાના વર્ષમાં ભારતવર્ષે ત્રણ શારદાપીઠો સ્થપાઈ, અને યુગપલટાનો શાન્ત પણ પ્રચંડ બળવો સમસ્ત ભારતવર્ષે, બળવાના વર્ષમાં જ, આરંભાયો. શારદાપીઠોએ અને નવશિક્ષણે છેલ્લાં પોણોસો વર્ષમાં ભારતવર્ષે યુગપલટો કીધો છે એ '૫૭ના બળવાથી ઓછો કે ઉતરતો નથી, અદકેરો છે.

૧૮૫૮ પછીનું ભારત એ ૧૮૫૮ પૂર્વેનું ભારત નથી.

આમ, ૧૮૧૩માં બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે જહોન કંપનીનો પ્રજાકેળવણીધર્મ ઉચ્ચાર્યા પછી ૪૫ વર્ષે (૭) ગુજરાતની

પ્રથમ વાંચનમાળા રચાવા માંડી, ને ગુજરાત 'આ! ભૂ પા' ભણવા બેઠું. ૧૮૫૯ની એ નવશિક્ષણપદ્ધતિ આજ ૧૯૩૮માં પણ પ્રવર્તે છે.

નવયુગના આરમ્ભકાળના એ સારસ્વત યજ્ઞનું કવીશ્વર-પદ સરકારે આપણા સાહિત્યસંન્યાસી દલપતરામને અર્પ્યું.

છે વ્યવહારી કેળવણિ પ્રથમ પગથિયું સાર;
માટે પહેલી આપવા હોપે કર્યો વિચાર.

'મિ. હોપના મનમાં આવ્યું કે છોકરાઓ ત્રિકોણમિતિના હિસાબ કરે છે, પણ બજારમાં પૈસાનું શાક લેવા જાય તો પસ્તાગિયો જેટલું આપે એટલું લઈ આવે છે. સૂરત જીલ્લાના તાલુકાઓની ખબર નથી ને યૂરોપ ને અમેરિકાનાં શહેરો વિશે ગપો મારે છે. × માટે વ્યવહારોપયોગી કેળવણી આપવી.' પછી હોપે કેળવણીને વ્યવહારૂ સ્વરૂપ આપ્યું. ભરૂચકેળવણીઇતિહાસમાં નવશિક્ષણ પામેલા ને ચોટાની લેવડદેવડમાં મૂર્ખ ઠરેલા એક વિજયાનન્દ વિદ્યાર્થીનું અણઘડ દીર્ઘસૂત્રી ને અવ્યવહારૂ રમૂજી ચીત્ર ચીતરીને પછી કવિ કહે છે :

પંડિત થવા શુભ ગ્રન્થ પ્રૌઢા પ્રથમમાં શીખાડતા,
વ્યવહારવાત સરળ ન જાણે, લોક તાળી પાડતા.
તેવી તજાવા રીત ચિત્ત લગાડ્યું હોપે ચોંપથી,
વ્યવહારૂ કેળવણી અનુક્રમ બાંધિ નિજ મતિકાંપથી.

દુનિયાં આ નરિ છે ભરી લેવડદેવડ રીત;
એમાં કાચા રહિ ભણે એની કાચી ભીંત.

હોપવાંચનમાળા કમિટિની ગુજરાતજાણીતી સ્મારક છબિ છે. એ ઐતિહાસિક સ્મારકછબિમાં હોપને જમણે અંગે દલપતરામ છે ને ડાબે અંગે છે રા. સા. મોહનલાલ ઝવેરી. ઉપર રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, દુર્ગારામ મહેતાજી, ને રા. સા. મહીપતરામ છે, ને નીચે રા. સા. પ્રાણલાલ મથુરાદાસ ને રા. સા. મયારામ શંભૂનાથ છે. સપ્તર્ષિમંડળ વચ્ચે ધ્રુવની પેઠમ વચ્ચોવચ્ચ વાંચનમાળા કમિટિના પ્રમુખ સર થિયોડોર હોપ બેઠેલા છે.

નવયુગનો જ્ઞાનોદય ગુજરાતે ત્ય્હારે થતો હતો.

કમિટિના સભ્યોને નિરનિરાળા પાઠો લખવાના હતા. 'રાવ સાહેબ મોહનલાલે સામાન્ય જ્ઞાનના અને અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી પાઠો તૈયાર કરવા; રાવ સાહેબ મહીપતરામે નીતિ સંબંધી પાઠો લખવા; રાવ સાહેબ પ્રાણલાલભાઇએ ઇતિહાસના પાઠો ઘડવા; અને રાવ સાહેબ મયારામે પ્રાણી-વનસ્પતિના પાઠ રચવા; અને દલપતરામભાઈએ દાખલ કરવા જોગ કવિતા બનાવી આપવાનું હતું.' 'પાઠોનો અનુક્રમ ગોઠવવાનું કામ રાવ સાહેબો મોહનલાલ અને મહીપતરામને માથે હતું.' બૂકકમિટિની ઓફિસ ટ્રેનિંગ કોલેજના એક ખંડમાં બેસતી. સ્હવારના દસથી સ્હાંજના પાંચ સૂધી દરરોજ કામ ચાલતું. પ્રત્યેક પાઠ ચારચાર વાર વંચાતો ને સોનાની પેરે શોધાતો. પ્રથમ કમિટિમાં વંચાય; પછી મિ. હોપ વાંચે ને સુધારે; એ સુધારેલો પાઠ ફરીથી કમિટિમાં વંચાય; અને પછી મી. હોપ ફરી વાંચીને મંજૂર કરે. જૂનથી ઓકટોબર સૂધીમાં વાંચનમાળાનો પોણોક ભાગ એમ લખાયો.

'પહેલી ચોપડી તૈયાર કરતાં જ રા સા. મહીપતરામને ત્રણ મહીના લાગ્યા હતા.' 'મિ. હોપે ઇંગ્લાંડની અને આ દેશની સ્કૂલોમાં ચાલતી જૂદી જૂદી આઠ વાંચનમાળાઓ એકઠી કરી હતી. ત્હેમાં સીફૂવલ નામે ચાલતી ઇંગ્રેજી વાંચનમાળા વધારે ઉપયોગી થઈ પડી હતી.' છપાતાં પૂર્વે કેળવણીખાતાના ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર સૂરતવાસી રેવરન્ડ ગ્લાસગોની મંજૂરી મિ. હોપ સૂરત જઈને લઈ આવ્યા હતા. વાંચનમાળા તૈયાર થયે છપાવવાનું કામ રા. સા. મોહનલાલને સોંપાયું હતું.

ગુજરાતને ગુજરાતી ભણાવવાની મંજૂરી સરકારને યે ત્ય્હારે પાદરી આપતા.

ચાર આપણા વિદ્વાનો આજ મળે એટલે જોડણીની ચર્ચા જાગે; ન જાગે તો આશ્ચર્યવાર્તા, જાગે તો આશ્ચર્ય-વાર્તા નહિ. ગુજરાતને એ આપણો વિદ્વદ્‌વારસો વાંચન-માળાના વારાનો છે. બૂકકમિટિમાં પાંચ સૂરતી અને બે અમદાવાદી હતા, એટલે બહુમતિને ધોરણે વાંચનમાળાના ભાષાસંસ્કાર સૂરતપ્રધાન ઘડાયા છે. ત્હો પણ શબ્દપ્રયોગ, વાક્યરચના, જોડણીની ભાષાશુદ્ધિને માટે લઘુમતિપ્રધાન દલપતરામ બનતો પ્રયત્ન કરતા. સભ્યોએ ચર્ચા કરીને જોડણીના કેટલાયેક નિયમો ઘડ્યા હતા; અને જોડણીમાં માર્ગ-દર્શક થાય ત્હેવો સાતેક હજાર શબ્દોનો શબ્દકોશ પણ તૈયાર કર્યો હતો. ગુજરાતી ભાષાનો અપ્રગટ એ પ્રથમ શબ્દકોશ.

'ગુજરાતી લખાણ વિશે' એ શીર્ષકના ૧૮૬૨ના બુદ્ધિપ્રકાશમાંના દલપતલેખમાં અને દલપતબાણશય્યામાંથી

પોતે ઉતરાવેલી થોડીક નોંધોમાં ત્ય્હારની જોડણીચર્ચાઓની રમૂજી વિગતો છે. પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉઠ્યો કે ઉચ્ચારણ પ્રમાણે લખવું કે વ્યુત્પત્તિ અનુસાર લખવું? દલપતઆગ્રહ વ્યુત્પત્તિને અનુસરવાનો હતો; કારણ કે ગુજરાતી ભાષા, સંસ્કૃત ભાષાની પેઠે, મૂળ ભાષા નથી, પણ વ્યુત્પન્ન-અપભ્રંશ ભાષા છે. કીડીની જોડણી કેમ લખવી એનો નિર્ણય કરવા કમિટિ ભરાઈ, અને સાચેસાચને! કીડી ઉપર જાણે વિદ્વાનોનું કટક ચ્હડ્યું. ઉચ્ચારણ કોનું સાચું? એક કહે કિડિ, બીજા કહે કિડી, અને ત્રીજા કહે કીડિ. દલપતરામ કમિ-ટિમાં બેઠા હતા. ચાવતાં ઉપરનું જડબું હાલે છે કે નીચેનું ડાચું? એ પ્રશ્નના ઉત્તરના જેવી દલપતરામે તો વાત કહી કે ઉચ્ચારણ ઉપરથી હ્રસ્વદીર્ઘનો નિર્ણય કરવાની મ્હારી નજર પહોંચતી નથી. અન્તે કીડીની જોડણીનો આખરી ફેંસલો વ્યુત્પત્તિ અનુસાર એવો થયો કે સંસ્કૃત **કીટ** ઉપરથી કીટી-કીડી શબ્દ ઉતરેલો છે, માટે બન્ને ય અક્ષરો દીર્ઘ લખવા. એમ ત્ય્હારે ગુર્જર વિદ્વન્મંડળ ઉચ્ચર્યું કે ઉચ્ચારણ પ્રમાણે લખવું તે સારૂં છે; પણ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે લખવું તે એથી યે સારૂં છે.

દલપતરામ લખે છે કે 'અસલ શબ્દ ઉપર નજર રાખવી એ વિચાર કેટલાએકને પસંદ પડયો નહિ; તો પણ છેવટ ઘણાખરા શબ્દોનો ઠરાવ અસલ ઉપર નજર રાખીને કર્યો.' અને આજે યે એમ જ થાય છે ને? કોનું શબ્દોચ્ચારણ સાચું એનો મતભેદ ઉઠે છે ત્ય્હારે ત્ય્હારે નિજનિજના સમર્થનમાં સહુ જોડણીશાસ્ત્રીઓ ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસો ઉખેળવા માંડે છે ને? 'ઉચ્ચારણ અનુસારે લેખન'વાળાઓ પણ અન્તે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનું શરણું શોધે છે.

ઘરના કરા વિશે વિદ્વન્મંડળ નિર્ણય કરવાને મળ્યું. એક જણ—દલપતરામ શિવાય બધા વિદ્વાનો બોલ્યા કે 'કહરો' લખવું. ભોગીલાલભાઈ નહિ હોય, એટલે એક પા રામ ને બીજી પા સૂરતી મંડળનું ગામ એમ ભીરો પડી. દલપતરામે કહ્યું કે કર એટલે હાથ; ઘરના બે બાહુ તે કરા. ચર્ચા લાંબી ચાલી. કરા ઉપર કેર કીધો. પછી વળતા દિવસ ઉપર નિર્ણય મૂલતવી રાખી સહુ ઉઠયા. બીજે દિવસે કમિટિ મળતાં જ રાવ સાહેબ મોહનલાલભાઈએ કહ્યું કે એ તો આપણી ભૂલ થઈ, અને કહરો એમ તો કોઈ અંહી બોલતું નથી, માટે કરો એમ લખવું. પછી સૌએ એ વાત કબૂલ રાખી. દલપતરામે નિજ બુદ્ધિપ્રકાશ લેખમાં મોહનલાલભાઈનો પ્રશસ્તિબોલ ભાખ્યો છે કે 'શાબાશ છે એ વિદ્વાનને કે મનમાં વાત ઉતર્યા પછી મમત ખેંચ્યો નહિ.'

પછી ચસમાં ગુમાસ્તો ને તરેવારની જોડણીચર્ચા ચાલી. ફારસીના કાંઈ કે જાણકાર કહેતા કે મૂળમાં ચશમા, ગુમાશ્તો, તરેહવાર શબ્દો છે, માટે ગુજરાતીમાં પણ એમ લખવું. બેત્રણ શબ્દની બેત્રણ દિવસ ચર્ચા ચાલી. પણ સંસ્કૃત ચોક્ખલિયાઓને ફારસી ચોક્ખલિયાપણું ન ગમ્યું, અને ચસમાં ને ગુમાસ્તો એમ સકાર સ્વીકારાયો.

મ્હોં શબ્દની જોડણી મોહ, મહો, મોહો, મોં એમ લખવાના નિરનિરાળા અભિપ્રાયો ઉચ્ચારાયા. દલપતરામે કહ્યું કે મૂળ મુખમાંના ખ નો હ અને ઉ નો ઓ થયેલો છે. છેવટ નિર્ણય થયો કે મોં લખવું.

ન્હાનું કે નહાનું, મ્હોટું કે મહોટું લખવું નહિ; નાનું મોટું એમ લખવું. ડ ને હ સંગાથે આવે ત્યહાં ઢ લખવો; દા. ત. કાઢવું. 'પણ તે ઢ નો ઉચ્ચાર ડ ને હ જોડેલા હોય તે રીતે કરવો.' કમિટિની એ ઉચ્ચારણ આજ્ઞાનું આજ્ઞાપાલન શાળાઓમાં શી રીતે થયું હશે એ કલ્પાતું નથી. ફ્રારસીમાંનું મૂળ માલુમ નહિ, પણ માલમ; બાહાર પાહાડ નહિ, પણ બહાર પહાડ; આંહી નહિ, પણ અંહી લખવાનો નિર્ણય થયો.

માશી શબ્દ આવ્યે સૂરતમંડળે આગ્રહ કીધો કે માસી લખવું જોઈયે. દલપતરામે કહ્યું કે દન્તી સ માં ઇ કે ય ભળ્યે સ નો શ થાય છે, માટે માશી લખવું. અને એ નિર્ણય સ્વીકારાયો.

સ્વરથી શરૂ થતા શબ્દોમાં અ નો હ બોલાય છે; માટે એવું નહિ, પણ હેવું લખવું એવો સૂરતમંડળે નિજ અનુભવ ઉચ્ચાર્યો. દલપતરામ બોલ્યા કે એવમ્નું એવું થયું છે ત્યહાં હકાર આવે ક્યહાંથી ?

'આટલા માટીડા મળ્યા હતા' એવા વાક્યને દલપતરામે 'આટલા પુરુષો મળ્યા હતા' એમ સુધરાવ્યું; 'મારી લાખ્યો'નું 'મારી નાંખ્યો' કરાવ્યું; 'આવાં પણ શહેર કહેવાતાં દેખું' ત્હેને સ્થાને 'આવાં પણ શહેર કહેવાતાં દેખાય છે' એમ લખાવ્યું. 'પત્રાળી' ને બદલે 'પતવાળી' અને 'પણ' ને બદલે 'બી' સૂરતમંડળ લખવા માગતું હતું ત્હેમનો દલપતરામે વિરોધ કીધો ને રદ કરાવ્યાં. એ સહુ સૂરતી પ્રાન્તભેદો હતા. એવા પ્રાન્ત-

ભેદોથી પર રહી છે, એવા પ્રાન્તભેદોને ભૂંસી એક દેશભાષા સરજી છે, એ જ વાંચનમાળાની ભાષાશુદ્ધિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ને દિગ્‌વિજય.

'આ બાબત વખતો વખત હોપ સાહેબ પાસે તકરારો જતી અને તકરારોમાં જેનું વ્યાજબી લાગતું તેના લાભમાં ચૂકાદો થતો.' આ દલપતવેણ હાસ્યરસનું છે કે કરુણરસનું ? ન જાણે શુદ્ધ શબ્દોચ્ચારણ, કે શબ્દોના ઈતિહાસ, કે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર તે હોપ સાહેબ ગુર્જરવિદ્વન્મંડળની જોડણી જેવી શાસ્ત્રીય ચર્ચાના મતભેદોનો અન્તિમ નિર્ણય ત્‍હારે કરતા હતા !

આખરે ૧૮૬૮માં વાંચનમાળાને સ્ટીરિયોટાઈપ કરાવવાને અવસરે જોડણીની પુનર્વિચારણાને અર્થે સરકારે નવેસરથી વિશાળ કમિટિ નીમી; અને એ કમિટિએ મંજૂર કરેલા જોડણીના નિયમસિદ્ધાન્તો પછી વાંચનમાળામાં પળાયા. એ સરકારી કમિટિ એકદેશી ન હતી. એ કમિટિમાં દલપતરામે હતા ને નર્મદાશંકરે હતા.

દલપતરામ કહેતા કે સંસ્કૃત જોડણીમાં વિકલ્પવાદ છે, ને ગુજરાતીમાં પણ વિકલ્પવાદ હોય. नारिकेल, नालिकेर, नारिकेली, नारिकेलि એમ નાળિયેરીનો શબ્દ સંસ્કૃતમાં ચતુર્વિધ લખાય છે, ને સંસ્કૃત કોશકારોએ એ વિકલ્પવાદ સ્વીકારેલો છે. કેટલીક શબ્દજોડણીમાં ગુર્જરકોશકારોએ પણ વિકલ્પવાદ સ્વીકારવો ઘટે છે એવો દલપતમત હતો.

સદાસન્તોષી દલપતરામ સરવાળો ઉચ્ચારે છે કે

'દરએક જણના મનમાં એટલું તો રહ્યું ખરૂં કે, તમામ શબ્દોનો મારી મરજી પ્રમાણે લખવાનો ઠરાવ થયો નહી. તો પણ લખવાની રીત એક મુકરર થઈ તેથી સૌને સન્તોષ થયો.' 'જ્યાં સુધી બીજો ઠરાવ થાય નહી ત્યાં સુધી હોપ સાહેબના ઠરાવ પ્રમાણે લખવાની એક જ રીત રહે તો ઘણું સારૂં.'

૧૮૫૮માં એમ આપણા વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ને ભાષાશાસ્ત્રના પાયા રોપાયા.

દલપતરામ કહે છે કે એમની એક વ્યાજબી વાતનો અસ્વીકાર થયો. સંસ્કૃતમાંના **मार्य धार्य** શબ્દોમાંથી ઉતર્યાં છે, માટે માર્ય ધાર્ય એમ લખાવું જોઈયે; એવા શબ્દોની જોડણીમાં યકાર અવશ્યે હોય. જેના મૂળ શબ્દો ઈકારાન્ત છે એ **वापी** અને **अक्षी**માં પણ ઈ નો ય થયેલો છે, માટે વાવ્ય આંખ્ય એમ ય જોડીને એ શબ્દો લખાવા જોઈયે. ચર્ચા ઠીક ચાલી હતી, ને સૂરતમંડળનો વિરોધ જબ્બર હતો. સાહેબ સૂધી વાત ગઈ હતી. નિર્ણય નવા ને વ્યવહારૂ ન્યાયે થયો કે 'ઘણા જોડાક્ષરો લખવાથી પારસી લોકો કંટાળે છે, માટે યકાર જોડવા નહિ. પણ જ્યાંના લોકો યકારનો ઉચ્ચાર કરતા હોય, તે લોકો ભલે એમ ઉચ્ચાર કરે. મહેતાજીઓએ ઉચ્ચાર ફેરવવા નહિ.' એ યકારનો દલપતરચ્યો ત્યહારનો એક હાસ્યશ્લોક છે કે

લે રાખ્ય રાખ્ય તુજ વલ્લભ વાણિ દાખે,
લે રાખ રાખ સુજને ભરથાર ભાખે;
સોંપે તને હરખથી શુભ હાર સ્વામી,
હું તો હવે સુજ પતી થકિ હાર્ય પામી.

વાંચનમાળાના લિપિનિર્ણયથી ભારતવર્ષે ગુજરાતી લિપિનો, બંગાળી લિપિની પેઠે, પ્રાન્તભેદ પડ્યો એ ગુજરાતને ને ભારતને અન્યાય થયો છે. એમાં મિથ્યા 'પ્રાન્તીય અસ્મિતા' હશે; દેશાભિમાને નથી, કે ઇતિહાસે નથી. મહારાષ્ટ્રમાં મોડી લિપિ ગ્રન્થમાળામાં સ્થાપિત થઈ નથી. મહારાષ્ટ્રની પેઠે ગુર્જરરાષ્ટ્રે ને બંગરાષ્ટ્રે પણ દેવનાગરી લિપિ ત્ય્હારે દેશસ્થાપિત થવી જોઈતી હતી. વાંચનમાળા કમિટિની એ એક લિપિ પરત્વેની ઐતિહાસિક ભૂલ થઈ છે એ ખરૂં. પણ દ્વારકાથી દોહદ ને દમ્મણથી દાંતા પર્યન્ત એક જ વાંચનમાળા શિખવાતી થયે કાળે કરી પ્રાન્તભેદો ઘસાયા અને નવશિક્ષિત ગુર્જરસંસારની સર્વમાન્ય ને સર્વપૂજ્ય એક ગુર્જરભાષા, દિવસના એક જ અજવાળા જેવી, પ્રસરી રહી એ ઇતિહાસકીર્તિત ચિરંજીવ સાહિત્યસેવા વાંચનમાળાકમિટિએ ગુર્જરપ્રજાની કીધી છે. ગુજરાતના અર્વાચીન સાહિત્યવિકાસનો ઇતિહાસ ગુજરાતની એ પ્રથમ વાંચનમાળા કમિટિને વિસારી શકે એમ નથી.

પણ સરવાળે વાંચનમાળાકમિટિનો શ્રમ સફળ થયો હતો કે નિષ્ફળ ગયો હતો ? રા. સા. મોહનલાલભાઈના જીવન્‌વૃત્તાન્તમાં એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાયેલો છે. વાંચનમાળા રચાયા પછી બાવીસે વર્ષે 'સને ૧૮૮૦માં હિન્દુસ્થાનમાં ચાલતી તમામ દેશી ભાષાની વાંચનમાળાઓની તપાસ કરવાને સીમલામાં સરકારે કમેટી બેસાડી હતી. ત્ય્હાં દેશી ભાષાની તમામ વાંચનમાળાઓમાં આપણી ગુજરાતી વાંચનમાળા શ્રેષ્ઠ ઠરી છે.'

ભારતની સર્વશ્રેષ્ઠ વાંચનમાળા એમ હોપકમિટિએ ગુર્જરમહાપ્રજાને અર્પી. નવશિક્ષણમાર્ગે ગુર્જરપ્રજાનાં મ્હેરોડનાં નહિ પણ સ્હવારનાં પગરણ એવાં હતાં.

વાંચનમાળા એટલે આપણા નવયુગના સાહિત્યમન્દિરનો પાયો નહિ પણ ઉભબેસણી. બેસણીએ બાળકો યે રમે, ને વૃદ્ધો યે બેસે, ને વટેમાર્ગુ યે વિસામો લે.

ધોધા પરગણેથી ફરતા ફરતા મિ. હોપ અમદાવાદ આવ્યા, અને '૫૮ની આધવચાળે દલપતરામ એમને મળ્યા ત્હારનો પ્રસંગ માર્મિક ને બોધક છે. સાહેબે દલપતરામને કહ્યું કે પ્રજાઉપયોગી વાંચનમાળા આપણે રચવાની છે. જ્ઞાન એટલે સત્ય. માટે વાંચનમાળામાં કાંઈ પણ જૂઠું લખવાનું ન હોય. દલપતરામે કહ્યું ત્યહારે સાહેબ! મ્હને શીદને બોલાવ્યો? હું રજા લઉં છું. એ દલપતબોલે હોપ સાહેબ તો દંગ થઈ ઘડીક ઝંખવાઈ ગયા. અમલદારવર્ગને દલપતરામ પ્રત્યે કવીશ્વર લેખે માન હતું એથી અધિકું સર્જ્જન લેખે સન્માન હતું. હોપને ક્ષણેક થયું કે આ તે ફારબસગુરુ દલપતરામ બોલે છે કે અન્ય કોઈ? આશ્ચર્યભાવે સાહેબે દલપતરામને પૂછ્યું કે આ શું બોલો છો? દલપતરામ! ગપ્પાં લખવાના ત્હમે હિમાયતી? ત્હમારા જેવા સ્હમજુ ને સદ્‍ગુણી—દલપતરામને સ્તુતિવેણ સાંભળવાં ન હતાં, એટલે સાહેબને વધુ બોલવા દીધા નહિ. ઉત્તર વાળ્યો કે સાહેબ! અમારે કવિઓને તો ન હોય તે છે કે હતું એમ કહેવાનું હોય છે. અમે જનાવરોને યે બોલાવિયે. પુષ્પાવતી નગરી યે ન હોય કે ન હોય

એ નગરીનો પુષ્પસેન રાજીયો; છતાં અમારે તો લખવાનું કે

પુષ્પાવતી નગરી હતી, પુષ્પસેન રાજંન.

સદ્બોધની વાતો લખવા કરતાં દૃષ્ટાન્ત દઈ સિદ્ધાન્ત સ્હમજાવવાની અમ કવિઓની રીતિ છે, અને એ અધિકી ફળદાયિની છે. એ રીતિએ સદ્બોધ બાણ જેવો હૈયાસોંસરો જાય છે. સાહેબ દલપતમર્મ સ્હસજી ગયા કે આ તો કવીશ્વર કાવ્યકલ્પનાની ને ઇસપનીતિ ને પંચોપાખ્યાનમાંના Parables જેવી મર્મવાર્તાઓની વાત કરે છે. હસીને સાહેબે કહ્યું કે એવા કવિઓની કલ્પનાના ઘોડા જોઈયે એટલા દોડવજો. એ માટે તો ત્હમને ન્હોતર્યા છે.

કવિઓની કાવ્યકલ્પનાના હોપ વિરોધી ન હતા, કે પ્રજાકેળવણીમાં કલ્પનાસૃષ્ટિની સાર્થકતાના અવગણનારા ન હતા. જગતના એક જ મહાસંસારશાસ્ત્રીએ નિજ નવસંસારસૃજનમાંથી કલ્પનાને ને કવિતાને દેશવટો દીધો છે; અને તે ગ્રીસ દેશના મહાન ફિલસુફ પ્લેટોએ. પ્લેટો નવસૃષ્ટિ સરજવા બેઠો હતો; અને કવિતામય એ નિજ કલ્પનસૃષ્ટિમાંથી, કવિતાને અને કલ્પનાને જ જુઠાણાં કહીને કવિતાકલ્પનાનો બહિષ્કાર કીધો હતો.

હોપદલપતનો બીજો એક મર્મવિદ પ્રસંગ છે. એકદા બન્ને જણ બેઠા હતા, ને પુરાણોની વાત ચાલતી હતી. એ વાર્તાલાપમાં અધીરિયા ને અધકચરા ટીકાકારનો પરઝીલ્યો બોલ હોપ બોલ્યા કે પુરાણો તો ગપ્પાં છે—ગપ્પાં. દલપતરામે કહ્યું હા, સાહેબ! બાઈબલમાંનાં ગપ્પાંઓનાં જેવાં. અધરે સ્મિત ફરકાવતા હોપે પૂછ્યું એટલે ?

દલપતરામ ! દલપતરામે કહ્યું કે બાઇબલમાંના ગ્રન્થોની પેઠે પુરાણો પણ કાવ્યો છે, કેટલાંક ઇતિહાસમિશ્રિત કાવ્યો છે; કાવ્યો પેરે વાંચવા વિચારવાનાં છે. સાહેબે કહ્યું જૂવો; કહેવાય છે કે હનુમાનનું પૂછડું એવડું હતું કે રાત્રે રાત્રે હનુમાનજી રામસેના ફરતાં એ પૂંછડાનાં કુંડાળા માંડી કોટ કરતા, અને એ કોટને કાંગરે સેના રક્ષવાને પોતે મ્હડી બેસતા. એ પૂંછડું કેવડું લાંબુ હશે ? ને હનુમાનજી રામચન્દ્રજીને શિબિરે મળવાને જતા હશે ત્યહારે પૂંછડાને બહાર મૂકતા જતા હશે ? કે સંહી લઈ જતા હશે ? સાહેબબોલે દલપતરામ હસી પડચા. દલપતરામે દીઠું કે સાહેબ હજી શબ્દાર્થમાં જ રમે છે, ધ્વનિનો મર્મ મ્હસમજ્યા નથી. ઠાવકાઈથી ને સાવકાશ કવીશ્વરે ઉત્તર વાળ્યો કે ખરૂં; હનુમાનજીનું પૂંછડું લાંબુ હતું, બહુ લાંબુ હતું; પણ ઇંગ્રેજના સોલ્જરના પૂંછડા જેટલું લાંબુ ન હતું. હવે દલપતબોલે સાહેબ કૌતુકમુદ્રાળા થયા. સાહેબને દલપતરામમાં શ્રદ્ધા હતી કે દલપતરામ બુદ્ધિશૂન્ય ન બોલે. પૂછ્યું કે દલપતરામ ! એ કેવી રીતે ? ત્હમે તો કવીશ્વર, તે કવિતા બોલો છોઃ સ્હમજાવો. દલપતરામે અર્થવિસ્તાર કીધો કે હિન્દના વગડામાં કે ચીનના બજારમાં એક અંગ્રેજ સિપાઈ મરાય તો ત્હેની પૂછપરછ પાર્લમેન્ટમાં થાય. એક ઇંગ્રેજ સોલ્જરનું પૂંછડું આજ આઠદસ હજાર માઈલલાંબું છે. એ સોલ્જર કપ્તાનને મળવાને જાય છે ત્યહારે પૂંછડું ક્યહાં મૂકતો જાય છે ? દલપતશબ્દે સાહેબ હસી પડચા. કવિતાના મર્મને હોપ સ્હમજતા ને મૂલવતા; દલપતસમાગમે હોપ આનન્દતા.

દલપતરામ મર્મવિદ શાસ્ત્રશ્રદ્ધાળુ કવીશ્વર હતા, ને શાસ્ત્રવાર્તાઓના કાવ્યમર્મ જિજ્ઞાસુ જીવને કવિતાભાવે સ્હમજાવતા.

વાંચનમાળાની દલપતકાવ્યમાળા રચાઈ રહી ત્હારે હોપે દલપતરામને કહ્યું કે કવીશ્વર ! કવિતાઓ બધી સારી છે, પણ 'માંખી બોલી સુખ થકી' ને 'વાડામાંથી પાડુ એક' એ બેને હું સર્વોત્તમ કાવ્યો માનું છું. અમારા બાઇબલમાં Parables—મર્મવાર્તાઓ છે એવાં એ કાવ્યો Parables છે. એમાંના સદ્બોધ સર્વ કાળના ને સર્વ દેશના છે.

ઉપનિષદોમાંની મર્મવાર્તાઓની ને મહાભારતભાગવતમાંની આખ્યાનબોધની દૃષ્ટાન્તશૈલી દલપતરામને અસલથી વ્હાલી હતી. હુન્નરખાનની ચ્હડાઈનું આખું યે કાવ્ય એક ઐતિહાસિક રૂપક છે; અને ઇતિહાસની એમાંની સત્યવાક્યતાથી એ કાવ્ય અજરામર છે એટલું જ એ ઐતિહાસિક રૂપક લેખે રસવન્તું છે. જાદવાસ્થળી પણ મદ્યપાનનિષેધનું દલપતરામનું દૃષ્ટાન્તબોધકાવ્ય છે. સંપલક્ષ્મીસંવાદમાં તેમ જ રાજવિદ્યાભ્યાસમાં અનેક ન્હાનાં ન્હાનાં કાવ્યરૂપકો ને દૃષ્ટાન્તબોધની વાર્તાઓ વેરાયેલાં છે. વિધવાવિવાહનો સંસારપ્રશ્ન આપણા સંસાર સન્મુખ મૂકવાને અવસરે દલપતરામે વેન રાજાનું આખ્યાન ગાતું મર્મવાર્તાનું દૃષ્ટાન્તકાવ્ય રચ્યું છે. ન્હાની કે મ્હોટી દલપતકવિતાનો એક પ્રધાન કાવ્યગુણ તે ઉપનિષદો ને બાઈબલમાંની Parable શૈલી—દૃષ્ટાન્તબોધ શૈલી. વાંચનમાળામાંના દલપત

Parables મિ. હોપને ગમ્યા હતા, ને એ કાવ્યોને હોપે વાંચનમાળાનાં સર્વોત્તમ કાવ્યો ભાખ્યાં હતાં.

વાંચનમાળામાંની દલપતકવિતાનાં ત્રણચાર રીતે મૂલ અંકાય. એક તો એ બાળકવિતાનો ગુણભંડાર પારખીને; બીજું અન્ય દેશપ્રસિદ્ધ કવિઓની બાળકવિતા સાથે સરખાવીને; ત્રીજું ૨૦ મી સદીની નવી વાંચનમાળામાંની કવિતાઓ ૧૯ મી સદીની જૂની વાંચનમાળામાંની કવિતાઓને પડછે મૂકીને; ચોથું અનુભવરૂપે, કહેવતરૂપે, સંસારસાગર ખેડતાં જગતડહાપણના સૂકાનમન્ત્રરૂપે કઈ કઇ ને કેટલી કવિતાઓ આપણા ગુર્જરસંસારે ઝીલાઈ ને લોકપ્રચલિત થઈ છે એ રીતે; અને એવી અન્ય વિધવિધ રીતિએ વાંચનમાળામાંની દલપતકવિતાની કસોટી કરાય.

બાળકવિતા લખવી સાચેસાચ ! અઘરી છે. બાળકાવ્યોસાં બાળભાષા, બાળછન્દ, બાળભાવ, બાળમધુરપ પ્રધાનતઃ હોવાં જોઇયે. એ વિનાની બાળકવિતા તે ગોળ વિનાની ગળથૂથી, પછી એ સહુમાં કવિ નિજનિજની શક્તિસ્વભાવ અનુસારે અનુભવના, ઈતિહાસના, સંસારના, પ્રકૃતિના, મહાજ્ઞાનનાં મહાસત્યોના, બાળકો પચાવે એટએટલા, માવા પૂરે. બાળભાષામાં ને બાળછન્દોમાં બાળકાવ્યોની એ આત્મસામગ્રી સંભરવી એ ખરેખર ! કવિતાની કપરી કસોટી છે.

દલપતકવિતાનું કાવ્યમાધુર્ય ગુજરાતજાણીતું છે; અને એ જ દલપતમાધુર્ય વાંચનમાળામાંની કાવ્યમાળામાં છે. એ કાવ્યમાળામાં બાળભાષા છે ને બાળછન્દો છે એ

ગુજરાતના શિક્ષકવર્ગનો અર્ધી સદીનો શિક્ષણઅનુભવ હતો. અને

ટગમગ પગ ટકતો નહીં;

કે

મળી આપણ જણ બન્ને, બે'ન !

તેમ જ

સૂકામાં સૂવાડે ભિન્ને પોઢિ પોતે;

તથા

જગન્નાથજી જીવતો રાખશે જો,
હયાતી તમારી–અમારી હશે જો;

એ બાળકાવ્યોમાં બહેન પ્રત્યેની, માતા પ્રત્યેની, પિતા પ્રત્યેની ભાવોર્મિઓના નિજ બાળભાવના Pathos કોણે કોણે નથી અનુભવ્યા ? કે મ્હોટપણે સંભારી સંભારીને લોચન ભીનાં નથી કીધાં ? ' ઓ ઈશ્વર ! તું એક છે ' અને ' આસપાસ આકાશમાં ' એ બાળપ્રાર્થનાનાં દલપતકાવ્યો ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભણવા બેઠાં પૂર્વે પણ બાળબાળાઓને માબાપો ગાયત્રીમન્ત્રની પેરે ઘરઘરમાં શીખવતાં.

દલપતકવિતાનો એક મહાગુણ તે Parable શૈલી એ પૂર્વે જોયું છે. વાડામાંથી પાડુ એક, અને માંખી બોલી મુખ થકી એ ઉપરાન્ત એક અડપલો છોકરો, પુરી એક અન્ધેરી, ફૂલણજીની ગરબી, એક વિકટ વનમાં વસે: એ સહુ વાંચનમાળામાંના દલપત Parables છે.

ઠાલો ઠોઠ નિશાળે જૈ ગાળે વેળા ગપો વડે,
મૂછાળો મૂર્ખ મોટો થૈ પસ્તાવામાં પછી પડે;

એ; તથા

બિજા સર્વ પેઠા પછી આપ પેસે,
બિજા સર્વ બેઠા પછી આપ બેસે;

તથા

છકેલ છેલ છોકરો;

અને

જુવો પિડાથી જેમ આ;

એ સહુ બાળકોએ જાણવાના, ને જાણીને વર્જવાના, Types—સર્વકાલીન બાળદૃષ્ટાન્તો છે.

વાંચનમાળામાંની દલપતકવિતામાંનાં કેટલાંક બાળકોનાં સ્મૃતિકાવ્યો છે. શીયાળે શીતળ વા વાય એ ઋતુઓનું, બાજરિયાંમાં બાજરી એ વિધવિધની આપણી ધાન્યસામગ્રીનું, અને જાનેવારી જાણજો એ માસવારીનું, ઈંગ્રેજી Doggerals થી કંઈક ચ્હડિયાતું, Memory poem—બાળસ્મતિકાવ્ય છે. એ કાવ્યોમાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યઅંગો શોધવાને મથવું એ બાળકથી યે મ્હોટી બાલિશતા છે.

રૂપાળી પોળી પોળીઓ, છજાં જાળિયાં માળિયાં, ભોજન આજ જમ્યા જે અમો: એ વર્ણનાત્મક બાળકાવ્યોમાં બાળસંઘને ઉચિત આનન્દકવિતા છે. દલપતરામનું આબૂ વર્ણન આબૂશિખરે કિયા ગુજરાતીએ સંભાર્યું નથી? કરણ ઘેલામાંના પ્રભાતવર્ણનમાં નન્દશંકરભાઈએ વાંચનમાળામાંના દલપતપ્રભાતવર્ણનના પડઘા પૂર્યા છે ને ભણકારા સંભાર્યા છે એ કોણ જાણતું નથી?

સંવત તેર ત્રેપન્ન-ગુજરાતે હિન્દુપત આથમ્યાના એ છપ્પય છન્દો છે.

સૃષ્ટિસમે સહુ માનવી વસતાં વન મોઝાર;

* * *

પ્હેરણ છાલો પાંદડાં, ખાવા વનફળફૂલ:

એ દલપતકાવ્યચરણોમાં બાલભાષામાં અરણ્યવાસી, વલ્કલધારી, ફળફૂલ-કન્દમૂળઆહારી માનવવંશની આદિકાળની મહાકથા છે. અમદાવાદમાંનાં ભદ્રમંડળના વર્ણનમાં

કાચા કાચ સમાન જ્યાં ઉપજે રત્ન અમૂલ્ય

બાળકનો મનુષ્ય ઘડતી શાળાની સાદી પણ સર્વસારગ્રાહી રૂપરેખા; અને

સ્વર્ગ નરક આ લોકના સઘળા રસ્તા સ્હેજ.

એવું અણહિલ્લપુર પાટણના ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ તરપોળિયાના અનુકરણરૂપ અમદાવાદના રાજમાર્ગના ત્રણ દરવાજાનું ત્રિલોકના મહામાર્ગરૂપે ચિત્રા લેખન: એ સૌ તો ત્ય્હારે ગુર્જર નરનારને જીવનભર કાનમાં ગુંજતી કવિતાના ઇતિહાસટંકાર હતા. રળિયામણી ગુજરાત કાવ્યમાંનું ગુજરાતદર્શન આપણું ઈતિહાસદર્શન છે, અને એ મુગલાઈયુગના ને પ્રાચીનયુગના કાળબોલ બોલે છે કે પરાપૂર્વથી ગુજરાત લક્ષ્મીસર્જક દેશ છે, અને ગુજરાતીઓ જગતની એક વ્યાપારપ્રધાન મહાપ્રજા છે.

મુંબઈમાં ૧૮૫૯માં ડો. ભાઉ દાજીએ કીધેલા એક જ સભાસમારંભમાં દલપતે ગાયું હતું કે હરખ હવે તું, હિન્દુસ્તાન ! ને નર્મદે ગાયું હતું કે દેશમાં આનન્દ ભયો, જય જય વિક્ટોરિયા ! દેશ એટલે હિન્દુસ્તાન, અને હરખ

એટલે આનન્દઃ દલપતનર્મદનાં એ કાવ્યચરણોને એકાર્થી ગણીને શાળાખાતાએ એ બન્ને કવિવરોનાં એ કાવ્યો વાંચનમાળામાં પછી લીધેલાં છે.

જીવો વિક્ટોરિયા ! નાં કાવ્યનો એક કથાપ્રસંગ છે. નવી વાંચનમાળામાંની નવકવિતાઓ ભણાવાતી થયા પછી ને જૂની વાંચનમાળામાંની દલપતકાવ્યમાળા ભણાવાતી બન્ધ થયા પછી પચ્ચીશેક વર્ષની વાત છે. એમ. એ. ની ગુજરાતીની પરીક્ષામાં એકદા આ જીવનકથાઆલેખકના બે કાવ્યસંગ્રહો મુંબઇ યુનિવ્હર્સિટિનિર્યાં પાઠ્યપુસ્તકો હતાં. ગુજરાત કોલેજના એક એમ. એ. ના વિદ્યાર્થી મ્હારે ત્‍હાં આવ્યા ને કહ્યું કે શ્રી કેશવ ધ્રુવે મોકલ્યો છે; કહાવ્યું છે કે ન્હાનાભાઇને મારા નામથી કહેજો એમને બે કાવ્યગ્રન્થો ભણાવે. ઉત્તર વાળ્યો કે કેશવલાલભાઈનું વચન મ્હારાથી ન ઉથાપાય. પણ પન્દરસત્તર વર્ષથી ભણાવવાની ટેવ નથી; તેમ મુંબઈ શારદાપીઠ કેવા પરીક્ષાપ્રશ્નો પૂછે છે ને કેવા પ્રકારના જ્ઞાનભંડારસંચયની તમ કને આશા રાખે છે એ આજ જાણતો નથી. છતાં આવજો, શિક્ષકના અંકુર રહ્યા હશે એવું શીખવીશ. પછી કાવ્યો ભાગ ૧લો વાંચતાં વાંચતાં ૧૮૯૭ના મહારાણીજીના મણિમહોત્સવ પ્રસંગના મ્હારા ન્હાનકડા કાવ્યમાં કાવ્યચરણ આવ્યું કે

વિજયાકુમારીને સર્વદા, આલિ! પાજે.

બી. એ. પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીબન્ધુએ તત્ક્ષણ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે વિજયાકુમારી કોણ ? મ્હેં કહ્યું કે ભાઈ ! એમ.

એ. નો વિદ્યાર્થી આજ પ્રશ્ન પૂછે છે કે વિજયાકુમારી કોણ હતી એવી દેશસ્થિતિ આણનાર સરકારી શાળાખાતાને કહેવું શું? દલપતયુગમાં તો પાંચમી પોથી ભણતાં બાળબાળાઓ વિજયાકુમારીને ઓળખતાં ને ગાતાં કે

વિજયાકુંવરીનો વિજય હજો સદા.

'રચ્યા છે રૂડા છન્દ દલપત્તરામે' એ કાવ્યચરણ શાળાબાળકોને એટલું ત્યહારે સુખપાઠે ને રુચિકર હતું કે અમદાવાદમાં તો ક. દ. ડા. ના દલપતનિવાસ પાસે થઈને જતાંઆવતાં પડછન્દસૂરે બાલસંઘ એ ગાતો અને દલપતલખી એ દલપતકાવ્યલેખા સ્વયં દલપતરામને સંભળાવતો. એ કાવ્યચરણમાં ભુજંગી છન્દના બન્ધારણમાં પિંગળપ્રિય દલપતરામે એક ગુરુને સ્થાને બે લઘુ મૂક્યા છે એ સર્વઉઘાડું સત્ય કંઈક દાયકાઓ સૂધી પિંગળભક્તોને પણ અણદીઠું રહ્યું હતું. અને 'અમે નવું કીધું' દાખનારા નવીનો તો એ દેખે કે દેખાડે જ શાના?

વાંચનમાળામાંનાં બાળકાવ્યોમાંનાં સંસારડહાપણનાં સૂત્રો એ બાળસંઘને પછી પુરુષાવસ્થામાં સંસારમાર્ગે માર્ગદીવડા બનતાં, ને જીવન્કોયડાના ઉકેલની ચાવીઓ થતાં. ભણતાં પંડિત નીપજે; ચાર ચાર ગઉ ચાલતાં લાંબો પન્ય કપાય; કૂવા ઉપરના કઠણ જે; ચાકરી કરતાં ભાખરી; કાગળની હોડી કર્યે; મૂરખ માથે શીંગડાં નહી નિશાની હોય; ભોંમાં પેસી ભોંયરે; અવગુણ ઉપર ગુણ કરે; વિચારીને ચાર! ઉચ્ચાર વાણી; તેમ જ તુર્ત પડે પડછન્દો; પંડિત મિત્રો મળે, વદે સુખ મધુરી વાણી, પ્રથમ કરી

પ્રણામ પાય ગંગાજળ પાણી; મૂરખ મિત્રો મળે, ગાળ દઈ ગમ્મત કરશે; પડી ટેવ તે તો ટળે કેમ ટાળી? કૂતરાની પૂંછડી વાંકી તે વાંકી—શિલાશ્વાનની; પુરી એક અન્ધેરી; ટકે શેર ભાજી, ટકે શેર ખાજાં; ફૂલણજી: વિ. વિ. દલપતરામની બાળકવિતાના એ કવિતબોલ ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આપણા સંસારીઓના વિકટ સંસાર-માર્ગોમાં ડહાપણના દીવડા થઈ રોપાયા હતા.

સુધારો થવા સદ્ય વિદ્યા વધારો;

સમસ્ત દલપતજીવનનો એ જીવનમન્ત્ર હતો.

ખાવા પીવા પ્હેરવા અને ઓઢવા અંગ,
મળે મહેનતમાં થકી રાતાપીળા રંગ;

Dignity of Labour વિસારતા નવયુગના યુગવાસીઓને શ્રમજીવીઓના પરસેવાના સન્દેશરૂપ ૧૯ મી સદીનો એ દલપતબોલ હતો.

પળે તેટલા બોલ બોલો વિચારી;

એ દલપતકાવ્યચરણ તો આજે પણ રાજપતિઓને ને પ્રજાઅગ્રણીઓને ચિરંજીવ શિખામણની ધાત છે.

ઝાઝા નબળા લોકથી કદી ન કરિયે વેર;

રશિયાના ઝાર ને જર્મનીના કયસર છેલ્લા મહાયુદ્ધકાળે એ ભૂલ્યા હતા, ને તેથી હાર્યા હતા.

કાળા ગોરા કોઈ છે, ધનહીણા ધનવાન,
ગણો ન હલકો કોઇને, સઘળા એક સમાન.

એ દલપતસૂક્ત જગતપ્રજાઓ ને જગતપ્રજાઓનું વિશ્વમંડળ શીખશે ને જીવનમાં ઉતારશે ત્યહારે Colour

War ને Class War દુનિયાંમાંથી નાબૂદ થશે.

Parady ને પ્રહસન પણ એક પ્રકારની મૂળકાવ્યની પ્રશસ્તિઓ છે. દલપતરામે લખ્યું કે

પોપટ પાળે પ્રીતથી, કોઈ ન પાળે કાગ.

ગઝલોના ગાનાર ને હાફીઝના ભાષાન્તરકાર, આપણા રસરંગી કવિ, ને દલપતશિષ્ય બાળે ગુરુથી સવાઈ કીધી, ઘેર કાગડો પાળ્યો, અને

મીઠી મીઠી વાણી બોલો, વાયસજી !
આવે જો પ્યારી પ્રેમદા, પીંજર હેમ ઘડાવું;
મીઠી મીઠી વાણી.

એ કાવ્યકડીએ આરંભાતું રસછલકાતું કાકઋષિનું સુન્દર કાવ્ય લખ્યું હતું.

નિશાળમાંથી નીસરી જવું પાંશરા ઘેર

એ દલપતકાવ્યચરણને શાસ્ત્રપ્રમાણ પ્રમાણીને ખેતરોની વાડો તોડીને ઉભા મોલમાં થઈ વિદ્યાર્થીસંઘ ૧૮૯૭ના આદિમાં એકદા અમદાવાદ કોલેજમાંથી એલિસ પૂલે પાંશરી વાટે વિચર્યો હતો.

કંઈક વર્ષો પૂર્વે અમદાવાદમાં ત્રણ દરવાજા ને ભદ્રની વચ્ચે કારંજ પાસે લીમડીઓની હારમાળા હતી, ને એ લીમડીછાયાઓમાં માળીઓ ફૂલ વેચવાને બેસતા. બકરીઓ ત્યહાં ફરતી, અને વૃક્ષવેરાયેલી ને છાબવેરાયેલી લીલી પાંદડીઓ ચરતી. અમારા વિદ્યાર્થીસંઘમાં ત્યહારે એક ટીંખળી વિદ્યાર્થીબન્ધુ હતા. કોલેજેથી છૂટીને ઘેર જતાં એ લીમડીઓમાં વિદ્યાર્થીસંઘ આવતો ત્યહારે એ

વિદ્યાર્થીબન્ધુ ત્ય્હાં ચરતી એકાદી બકરીનો કાન પકડતા;

દેખ બિચારી બકરીનો પણ કોઈ ન જાતાં પકડે કાન

એ દલપતકવિતાનું કાવ્યચરણ બોલતા; અને કહેતા કે જો, આ કાન પકડ્યો; ત્હારા બાપની કવિતા ખોટ્ટી! દલપત-કવિતાઓને ખોટી પાડનાર, બકરીના કાન પકડનાર, એવા બહાદુરિયાઓ યે ગુજરાતે કંઈ કંઇ થઈ ગયા.

૧૮૯૯માં હું બી. એ. ના વર્ગમાં હતો. ફિલસુફીનો ઐચ્છિક વિષય લીધો હતો તે પરીક્ષાટાણે વાંચવાને એક સહાધ્યાયી મિત્રને ત્ય્હાં જતો. એ હતા ત્રણ ભાઈઓ, ને કુટુંબ હતું સુશિક્ષિત ને સંસ્કારી. સહુ ભાઈઓ ફિલ-સુફીનો જ ઐચ્છિક વિષય લઈને પદવીધારી થયા હતા, અને પછી સરકારી નોકરીમાં ડેપ્યૂટી કલેક્ટરો સૂધીના સારે અધિકારે ચ્હડીવધીને નિવૃત્ત થયા હતા. એક સ્હ-વારે એ મિત્રકુટુંબના વડિલ બન્ધુએ મ્હને આંતર્યો; અને

સારી ચોપડીઓ શોભાય

વાંચનમાળામાંના એ આરંભકાવ્યનાં આઠ ચરણો ઉપર બર્ક મીલ માર્ટિનોનાં શાસ્ત્રીય વચનો ઉચ્ચારી ઉચ્ચારીને અડધોક કલાક ભાષ્યવિસ્તાર મ્હને સંભળાવ્યો. અને અન્તે સરવાળો બોલ્યા કે વાંચનમાળાના આદિકાવ્યમાં જ ત્હે-મારા પિતાએ બાળકેળવણીના સિદ્ધાન્તો સંભરી દીધેલા છે.

નગરશેઠ હેમાભાઈને અને હરકુંવર શેઠાણીને સદ્-બોધીને નવયુગશોભતી પરમારથની નવી દિશાઓ દલપ-તરામે ઉઘડાવી હતી. ધનવન્તોને એ અમર દલપતઉદ્બોધ પછી દલપતરામે 'તે ધનના ધણી! ધર્મ ત્હમારો' નામના બાળકાવ્યમાં સંઘર્યો છે.

છત્રે થાતી છાંય, છડીધર છાજતા

એ કાવ્યમાંનો ગંભીર કરુણ ભાવ ભણનારાંઓનાં જીવનમાં ત્‍હારે ભણકારા ભરતો. અને

વાંચો આ વાત વિવેકની, ભણનારા રે!
વળી વિધવિધ કરીને વિચાર, શોધો ગુણ સારા રે!
ભણતર ભણીને ભણી રહ્યા, ભણનારા રે!
કદિ એમ ન કરશો ઉચ્ચાર, શોધો ગુણ સારા રે!

પ્રેમાનન્દના વણઝારાના ઢાળનું સાતમી ચોપડીમાંનું એ છેલ્લું કાવ્યયુગલ સહુ ભણી ઉતરનારાંઓને જાણે દલપતરામના વિદાયબોલ હોય એવી, પુસ્તકનું ને અભ્યાસી જીવનપુસ્તકનું છેલ્લું પાનું વાળતી વેળાના જેવી, ઘેરી પ્રશાન્ત ભાવવાહી, ઉપનિષદમાંની ભૃગુવલ્લી સમી, દલપતશિક્ષાવલ્લી છે.

૧૮૫૯માં વાંચનમાળા પ્રગટ થઈ. ત્‍હારથી તે ૧૯૦૭માં બીજી સરકારી વાંચનમાળા એને સ્થાને આવી ત્‍હાં સૂધીની ગુજરાતની પેઢીઓ એ પ્રથમ વાંચનમાળા ભણતી. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રતિવર્ષ એમ લાખ્ખો બાળબાળાઓ દલપતકવિતાનાં દૂધ પી પીને મ્હોટાં થતાં.

આપણા બાળસાહિત્યના ઈતિહાસે આ કાવ્યકથા અનુપમ ને અજોડ છે.

વાંચનમાળામાંની કાવ્યમાળા લખાઈ રહે મિ. હોપને થયું કે દલપતરામે પૂર્વે સૂરતમાં શહેરસુધરાઈ કાજે લોકશ્રમ વેઠેલો છે એ દલપતઅનુભવનો પણ લાભ લેવો. એટલે દલપતરામને વધારાનું ઈનામ આપીને શહેરસુધરાઈ વિશેનો નિબન્ધ લખાવી લીધો.

વાંચનમાળામાંની દલપતકાવ્યમાળા લખાઈ રહ્યે ૧૮૬૧ની સાલથી આંખે છેક જ અપંગ થઈ નિવૃત્ત થયા ત્હાં સૂધી અમદાવાદની હાઈસ્કુલમાં ને ટ્રેનીંગ કોલેજમાં દલપતરામને સરકારે કાવ્યગુરુ નીમ્યા. કેટલા યે વિદ્યાર્થીઓ અને ઉગતા શિક્ષકો પછી દલપતરામ કને કાવ્યદીક્ષા પામ્યા. ગુણઓશિંગણુતાથી આજે યે એમાંના દલપતશિષ્યો નિજ કાવ્યગુરુને ગુરુભાવે સંભારે છે, અને કહે છે કે દલપતરામે અમને કવિતાદેશમાં પ્રથમ પગલીઓ ભરાવી.

ગુર્જરપાટનગરીની હાઈસ્કુલમાં ને ટ્રેનીંગ કોલેજમાં કંઈક વર્ષો ગુરુઓના યે કાવ્યગુરુ થઈને, છન્દશાસ્ત્રની બારાખડી સમું દલપતપિંગળ લખીને, અને વાંચનમાળામાંની કાવ્યમાળા રચીને, દલપતરામ ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતની ઉગતી પેઢીઓના કાવ્યગુરુ થયા હતા.

ગુજરાતમાં શાન્તિમય સંસારવિપ્લવના એમ વાંચનમાળાએ પાયા માંડ્યા. ગંગાપ્રદેશનું વાવાઝોડું ઉતર્યા પછી ગુજરાત એમ ઈતિહાસને નવમાર્ગે વળ્યો.

એક વેળાના ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ અને પછી વડોદરા રાજ્યના એજ્યુકેશનલ કમીશ્નર બા. બ. જમસેદજી અરદેસર દલાલ કહે છે કે 'વાંચનમાળાની ચોપડીઓના શણગારરૂપ દલપતરામની કવિતાઓ છે.'

નવયુગ બેસતાં દલપતરામે એમ ગુર્જરગિરાને શણગાર ધરાવ્યા. ગુજરાતે ત્હારે એમ પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓ સંગમ પામતી હતી.

પ્રકરણ ૧૨ મું, મુંબઈમાં; દલપત ને નર્મદ

ઘટમાં જે ઘૂંટાય, છાનું છેક રહે નહી;
બે બાકે દેખાય, કીધાં ઢાંકણ કાચનાં.

૧૮૫૯ નો દલપતનર્મદ ઝઘડો મૂળે સંસારસુધારાના પદ્ધતિભેદનો ઝઘડો હતો; અને એને પછી સાહિત્ય ઝઘડાનું રૂપ અપાયું હતું.

તત્ત્વતઃ 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' અને 'યા હોમ કરીને પડો' એ શબ્દસાંગો પરસ્પર લ્હડતી હતી.

Evolution વાદી ને Revolution વાદીનું–સંસ્થાપક ને ઉચ્છેદક સુધારકનું એ સનાતન વાગ્યુદ્ધ હતું. કિયા દેશમાં કે કિયા યુગમાં એ નથી જામ્યું ?

પછી ૧૮૫૯માં દલપતરામ મુંબઇ ગયા, અને ગુજરાતજાણીતા હતા તે મુંબઈજાણીતા થઈ આવ્યા.

સૂરતે ૧૮૫૧માં દલપતરામને માનપત્ર આપ્યું હતું. મુંબઈએ ૧૮૫૯માં દલપતરામને માનપત્રો આપ્યાં હતાં અને દલપતનું બાવલું મુંબઈમાં સ્થાપવા વિચાર કીધો હતો. દલપતરામ જતા ત્ય્હાં ત્ય્હાં જીતતા.

'૪૮માં દલપતરામ સોરઠમાંથી ગુજરાતે આવ્યા. તે પછી એક દાયકે મુંબઈને ઘાટે દલપતગંગા ને નર્મદજમનાનો ભેટો થયો. ગુજરાતના બે મહાપ્રવાહોના સમાગમે સંક્ષોભો થયા, ઉછળાટો ઉઠ્યા, પક્ષો પડ્યા, ઉપહાસો

ફેંકાયા, પરસ્પર હોંસાતોંસી પણ ખેલાઈ. પરિણામે સુધારક લેખે, કવિ લેખે, મનુષ્ય લેખે, નર્મદને પડછે દલપતને મુંબઇ મૂલવતું થયું. દલપતરામ મુંબઈમાં અજાણ્યા જેવા ને આંખો મીંચેલા ગયા, અને મુંબઈપ્રખ્યાત થઈને ને દેખતી ઉઘાડી આંખે પાછા અમદાવાદ આવ્યા.

અને બે મહાપ્રવાહો મળે ત્હાં એવા ઉછળાટો ક્યહાં ક્યહાં થતા નથી? રામસેતુ સમીપે મનારની સામુદ્રધુનીમાં હિન્દી મહાસાગરને બંગાળાનો ઉપસાગર મળે છે. સન્મુખે સેતુઅગ્રે સ્વયં રામચન્દ્રજી અધિષ્ઠાતા દેવરૂપે વિરાજે છે. છતાં સાગરોનાં મોજાં ત્હાં અખંડ અથડાય ને ઉછળે છે કે નહિ?

ઈતિહાસને એ અપવાદ કે આશ્ચર્ય નથી. સંસારના, સાહિત્યના, સેનાઓના, રાજકારણના, માનવચેતનના બે મહાપ્રવાહો મળે ત્હાં ત્હાં ઘણુંખરૂં એમ થાય છે. પાણી ભરેલા બે મેઘરાજો અથડાય ત્હારે વીજળીઓ ઝરે ને ઝબકે.

ઇતિહાસકારને તો કથાલહરીઓ કહેવાની છે; અને કથાઘાટેથી અનુભવબિન્દુઓ સારવવાના છે કે એ જળવાદળીઓ વચ્ચે દેશમાં કેવાંક મોતી પાક્યાં.

મુંબઇના સાગરઆરેથી અમદાવાદ આવી દલપતરામે એ સંસારસિદ્ધાન્ત ઉદ્‌ગાયો કે જેને વિશ્વસિદ્ધાન્ત કહીને ડાર્વિન જગત્જાણીતો થયો.

દલપતનર્મદના મહાપ્રવાહો મુંબઇને આરે મળ્યા. એ અવસરના અને એ પૂર્વેના આપણા સંસારક્ષોભની ઈતિહાસવાર્તા ત્હારે હવે જરા વિચારિયે; અને સંસાર-

સુધારક, સાહિત્યકાર, અને મનુષ્ય લેખેના દલપતનર્મદના રંગો મુંબઈએ ત્ય્હારે કેવાક પારખ્યા હતા એ કથા સાંભળિયે.

'૫૭–'૫૮માં ગંગાપ્રદેશ બળવાના ધરતીકમ્પે ધ્રૂજતો હતો, તેમ '૫૭–'૫૮માં મુંબઇનગરી પણ સાંસારિક–ધાર્મિક ધરતીકમ્પોથી કમ્પતી હતી. એ ધરતીકમ્પની તિથિઓમાં દલપતરામ મુંબઈ ગયા, અને સ્થાનિક ધરતીકમ્પનો કમ્પ-સ્પર્શ દલપતરામને યે સ્પર્શ્યો વિના રહ્યો નહિ.

'૫૯નો દલપતનર્મદનો સંક્ષોભ મૂળે ને તત્ત્વતઃ મુંબઈમાં ત્ય્હારે અને તે પૂર્વે ત્રણેક વર્ષથી પ્રવર્તતા સંસારસુધારાના શૈલીભેદનો સંક્ષોભ હતો. કવિઓના માર્ગો પણ નિરનિરાળા હતા. અને પછી એ સંક્ષોભને સાહિ-ત્યસ્પર્ધાનું સ્વરૂપ અપાયું હતું કે મ્હોટો કવિ કોણ? દલપત કે નર્મદ? કવિવરોના જીવનમાર્ગો જગતજાણીતા હતા ને વરૂણીમાં લેવાયા હતા. દલપત સો ટચનું સોનું હતો.

વસ્તુતઃ આત્મપ્રકાશની તેજવિભિન્નતા, ધર્માધર્મનો વિચારભેદ, ગુણકર્મનું નિરનિરાળાપણું, સંસ્થાપક અને ઉચ્છેદક સંસારસુધારકના જીવનના ને પ્રચારનાં જૂદાં જૂદાં વિધિવિધાનઃ ઉભય કવિવરોના ત્ય્હારના જીવનના સાત્ત્વિક ને રાજસ રંગોના સમસ્ત ભેદભાવોની એ અથડામણો હતી. જેમનાં જીવન જૂદાં, ત્હેમના જીવનમન્ત્રો યે જૂદા ને જીવનમાર્ગો યે જૂદા.

આંખોના રંગોમાં ઇશ્વરે આત્માના રંગો આંજેલા છે.

દલપતનાં જીવન, જીવનમન્ત્રો, ને જીવનમાર્ગો ધીરગંભીર સ્થિતપ્રજ્ઞનાં હતાં; નર્મદનાં જીવન, જીવનમન્ત્રો, ને જીવનમાર્ગો ચંચળ અસ્થિતપ્રજ્ઞનાં યા હોમ સાહસનાં હતાં. ૧૮૫૯માં મુંબઈને આરે દલપતનર્મદ અથડાતા હતા. એ બે પુરુષપ્રવરો તો નિમિત્તરૂપ હતા; વાસ્તવિકતાએ ગુજરાતની સ્થિતપ્રજ્ઞતા અને ગુજરાતનું સાહસ સંગ્રામે ચ્હડયાં હતાં.

ધીર ને વીરનો એ ઝઘડો.

'૫૯ના એ ઇતિહાસો ઉકેલિયે. સૌને એમાંથી શીખવાનું બહુ મળશે.

ઈસ્વી ૧૮૫૯માં દલપતરામ મુંબઈ ગયા ત્ય્હારે મુંબઈના દેશકાળ કેવાક હતા ?

ભરતખંડ છે પૃથ્વીનો પાંચમો ખંડ. અને બ્રહ્માની પુત્રી સમી બ્રહ્મપુત્રા ભરતખંડને પૂર્વ દુર્ગદ્વારે વહે છે, ને સિન્ધુપુત્રી સમ સિન્ધુનદી ભરતખંડને પશ્ચિમ દુર્ગદ્વારે વહે છે. વચ્ચે વિસ્તરેલો છે બેહજાર માઈલપ્હોળો સારો દેશપગથાર. પણ સિન્ધુ ને બ્રહ્મપુત્રાનાં મૂળ ઝરણ શોધનારને માન સરોવરના સીમાદેશે સમીપસમીપમાં સાંપડશે.

ઈતિહાસ કહે છે કે ગુજરાતની પાટનગરી અમદાવાદમાંના અને ઈલાકાની પાટનગરી મુંબઈમાંના નવયુગના ચેતનપ્રવાહનાં ઝરણાં એક જ સાલમાં પ્રગટ્યાં હતાં; ૧૮૪૮માં. મુંબઈ પણ દલપતયુગની સાક્ષી પૂરે છે કે સાબરઆરે દલપતફારબસ મળ્યા એ તિથિ ગુજરાતે

યુગાન્તરની મહાતિથિ હતી. એ સાલમાં પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓની લહરીઓ સંગમ પામી; એ સાલમાં ગુજરાતે નવયુગ બેઠો.

અમદાવાદનું ને મુંબઈનું નવયુગનું મુહૂર્તસંવત્સર એક જ છે; ૧૮૪૮.

મુંબઇમાં ત્ય્હારે એલફિન્સ્ટન ગવ્હર્નરના નામની એલફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ–સરકારી ઇંગ્રેજી પાઠશાળા ચાલતી, જેમાંથી પછી એલફિન્સ્ટન કોલેજ મ્હોરીપાંગરી. ભાંય-ખળે બેસતી. ૧૮૪૮થી ૧૮૬૨ના દોઢ દાયકાના મુંબઇ નગરીના ગુર્જરઅગ્રેસરો ત્ય્હારે એ શાળામાં ભણતા. ત્ય્હારનો એ પાઠશાળાનો દેશીપરદેશી અધ્યાપકવર્ગ કેળ-વણીકારની સાચી બ્રાહ્મણભાવનાવન્તો હતો, અને 'વિદ્યા-ર્થીઓ સાથે ઘણો માયાળુપણાથી વર્તતો; તેથી વિદ્યાર્થીઓ તેમને પૂજ્યભાવથી ચહાતા.' ગુરૂશિષ્યના સંબંધની એ જ પીઠિકા છે. ભારતનો વિદ્યાર્થી ગુરુદ્રોહી હોય નહિ. ગુરુ-દ્રોહ એ તો 'અનાર્યજુષ્ટ અને અસ્વર્ગ્ય.' શિષ્યવર્ગ ક્ય્હાંક ગુરુને ગુરુભાવે ન ચહાતો હોય તો મૂળતત્ત્વે એ ગુરુ સાચો ગુરુ નહિ હોય. ગુરુ ગુરુભાવે વર્તે તો ભાર-તનો શિષ્ય શિષ્યભાવે જ વર્તે છે. ભારતમાં સાંદીપનિઓ અણપૂજાતા કે અપમાનાતા જાણ્યાસાંભળ્યા નથી.

કંપની સરકારની રાજનીતિ ત્ય્હારે કેળવણીપ્રસારની હતી, અને એ શુભ રાજનીતિનું પરિણામે શુભ હતું. કેળવણીખાતાના નવા નિર્માયેલા ડીપોટીઓ પ્રત્યેના તા. ૧૭મી માહે મે સને ૧૮૫૫ના સરકારી સરક્યૂલરમાં

'કોઈ મહેતાજીના પરોણા દાખલ ન રહેવું;' 'કેટલા પાઠ થયા છે તે ઉપર ધોરણ રાખવું નહિ, પણ...... છોકરાની વાંચનશક્તિ તથા વિચારશક્તિ કેટલી છે તે તપાસવું;' 'મહેતાજીને સલાહ ઉત્તેજન અને મદદ કરવાને જાઓ છો;' એવા શીખમન્ત્રો ઉપરાન્ત ધર્મસૂક્તો લખેલાં છે કે 'લોકોને વિદ્યા શીખવાની હોંસ ઉત્પન્ન કરવી;' 'લોકને તમારો ભરોંસો પડે તેમ કરવું;' 'સ્નેહભાવ રાખવો;' 'રૈયત સાથે હળી મળી જઈ...તેમનું મન તમારી ભણી વળે તેમ કરવું.' '૫૪ના પ્રખ્યાત કેળવણી ડિસ્પાચમાંની ૯૧મી કલમમાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના ડાયરેક્ટરોનું સ્પષ્ટ ફરમાન હતું કે સઘળા સરકારી અમલદારોએ 'કેળવણીનો ફેલાવો....એ એમના અધિકારના કામનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ છે એમ સમજવું.' સર્વ ભાવે સરકાર ત્ય્હારે પ્રજાને ભણાવવા ઇચ્છતી હતી.

કંપની સરકારની ત્ય્હારની એ રાજનીતિનું પરિણામ તે એ એલફિન્સ્ટન ઈનસ્ટિટયૂટમાંના શિક્ષકવિદ્યાર્થીઓનો ઉપરલાખ્યો પૂજ્યભાવનો સ્નેહસંબંધ.

દાક્તર ભાઉ દાજી અને દાદાભાઈ નવરોજજી ત્ય્હારે એલ્ફિન્સ્ટન પાઠશાળાના અધ્યાપક વર્ગમાં હતા. રા. સા. મોહનલાલ ઝવેરીના ચરિત્રનિરૂપણકાર કહે છે કે 'નિરભિમાની ને સ્વચ્છ મનના તે વેળાના ઈંગ્રેજ શિક્ષકો હતા.' એમાંના એક હતા પ્રો. ટોમસ રીડ અને બીજા હતા પ્રો. પેટન. પ્રો. પેટનનું વિરહગીત નર્મદે ગાયું છે. ઈસ્વી ૧૮૭૭માં કરસનદાસ જીવનચરિત્ર લખતાં મહીપ-

તરામ કહે છે કે ‘ આ કામમાં પ્રોફેસર રીડનો ઉપકાર આપણા ઉપર મોટો છે. સ્ટુડન્ટ્સ સોસાયટીને અને તેની શાખાઓને ઉત્તેજન આપવામાં તેણે ઘણી મહેનત કરી હતી. ’

એલ્ફિન્સ્ટન ઈન્સ્ટિટયૂટના અધ્યાપકોએ ‘ પોતાની પાસે શીખેલા જુવાનોને મંડળીઓ સ્થાપવાનો માર્ગ દેખાડયો; ’ અને એ વિદ્યાર્થીમંડળે Students' Literary and Scientific Society સ્થાપી: ૧૮૪૮.

અમદાવાદ હાઈસ્કુલમાંની વિદ્યાભ્યાસક સભાના જેવું મૂળે એ યથાનામ વિદ્યાર્થીમંડળ હતું. એ મંડળમાં ‘ ભાષણો થતાં, વાદવિવાદ ચાલતા, નિબંધો વંચાતા. ’ મંડળનું કામકાજ સૌ ઇંગ્રેજીમાં ચાલતું, ને મંડળ પાઠશાળામાં મળતું. ‘ શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજજી વગેરે તે સમયના સમર્થ પુરુષો પ્રાણરૂપે હતા. ’ ‘ પારસીઓ મુસ્લિમો ગુજરાતીઓ અને દક્ષિણીઓ સાથે મળી કામ કરતા: ’ આજ એ લખતાંવાંચતાં યે મ્હોમાં ને આંખે પાણી છૂટે છે. મરાઠી જ્ઞાનપ્રસારક સભા અને ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક સભાની એ Students' Literary and Scietific Society તે માતા; અને પારસી જ્ઞાનપ્રસારક સભા અને બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભાની એ માતામહી. ૧૮૪૮ની એ Students' Literary and Scientific Societyનો નિર્વંશ હજી નથી ગયો. એની એક પૌત્રી પારસી જ્ઞાનપ્રસારક સભા નવદાયકે પણ આજ હજી મુંબઈમાં જીવન્ત છે.

મુંબઈનગરીની ૧૮૪૮થી ૧૮૬૨ સૂધીના દોઢ દાયકાની ઘણિયેક જાહેરપ્રવૃત્તિઓનું એ Students' Literary and Scientific Society તે થડ.

પછી એ થડને શાખાઓ ફૂટી.

'એવી સભાઓમાં કામકાજ દેશી ભાષાઓમાં ચાલે તો ઠીક' અને પાઠશાળામાંને બદલે નગરચોકમાં ચાલે તો સારૂં એવો પ્રોફેસરો અને કાર્યકર્તા જુવાનવર્ગનો ભાવ થયે પછી એ જ સાલમાં–૧૮૪૮માં એ મૂળ થડમાંથી મરાઠી જ્ઞાનપ્રસારક સભા અને ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક સભા એમ ભાષાભેદે ભેદભાવ પડયા. એ ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક સભાના પ્રથમ પ્રમુખ હતા શ્રી. રણછોડદાસ ઝવેરી. નર્મદ લખે છે કે 'તે ભરૂચના મોઢ વાણિયા રણછોડદાસને અમે (મુંબઈના) આરંભકાળનો ગુજરાતની પ્રસિદ્ધિનો પહેલો પુરુષ કહીશું. તેના જ ભણાવેલા દુર્ગારામ મહેતાજી.' ગુજરાતી ભાષાન્તરગદ્યના એ પિતા. 'રણછોડદાસના મોહોટા દીકરા મોહનલાલે બુદ્ધિવર્ધક સભાના પહેલા સમયમાં સારાં ભાષણ કર્યાં હતાં; અને નહાના દીકરા મનમોહનદાસ તે અમણાં ભરૂચની પ્રાર્થનાસમાજમાં કવિતાવાણીએ પ્રાર્થના તથા ભાષણ કરે છે.' ધર્મવિચાર, પા. ૨૩.

ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક સભામાં પારસીઓ અને હિન્દુઓ, એક ગાડીના બે ઘોડાના જેવા, ખભે ખભો ભરાવીને સંગાથે લોકસેવા કરતા. 'એ સભામાં ગુજરાતી ભાષામાં વિદ્યા વિશે તથા સંસારી રૂઢીઓ વિશે ભાષણો

થવા માંડયાં.' 'એ સભા મારફતે, (અમદાવાદની પેઠે,) કન્યાશાળાઓ સ્થાપન થઈ, અને તેમાં કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો વગર સુસારે' ભણાવવાને જતા. 'વરસેક દિવસમાં તો (અમદાવાદના બુદ્ધિપ્રકાશની પેરે,) જ્ઞાનપ્રસારક નામે ચોપાનિયું નીકળવા માંડ્યું.'

અમદાવાદની દલપતફારબસની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં જેવાં–પ્રાચીન કાવ્ય કે ઈતિહાસસંશોધન શિવાયનાં; એને માટે ત્હારે મુંબઈમાં ફારબસ ન્હોતો, કે દલપતરામ ન હતા—કંઈક મુંબઈમાં પહેલાં પગરણ મંડાયાં.

બેએક વર્ષ એમ ચાલ્યું. પછી ૧૮૫૦ની આખરમાં એ ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક સભાને પાછી ડાળીઓ ફૂટી. 'ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક સભાનો તથા ગુજરાતી કન્યાશાળાઓનો લાભ મુખ્યત્વે પારસીઓ લેતા. તેથી મહુંમ ગંગાદાસ કિશોરદાસે કૉલેજના પ્રોફેસરો જોડે મસલેહત કરી 'બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા'ની સ્થાપના કરી;' '૫૦ની સાલ ઉતરતાં.

એ અરસામાં જ પછી બુદ્ધિવર્ધક નામનું જૂદું નર્મમંડળ સ્થપાયું. આત્મકથામાં નર્મદ લખે છે કે 'હમે કૉલેજના બેત્રણ સાથી અને બીજા બેત્રણ દોસ્તદારો એકઠા મળીને મારે ઘેર રસાયનશાસ્ત્રના પ્રયોગો કરતા હતા.... હમારા ઘરની ચોપડીઓ એકઠી કરી એક નહાનો સરખો પુસ્તકભંડાર મારે ઘેર કર્યો હતો.' આ જૂદું મંડળ સ્થાપવાનું કારણ કાંઇ જણાયું નથી. મહિનામાં ચાર વાર

મળવાનો આ મંડળનો નિર્ધાર હતો; બે વાર મંડળમાં ને બે વાર જાહેરમાં. નર્મદ આ મંડળનો પ્રમુખ હતો, મયારામ શંભૂનાથ મન્ત્રી હતા. એ મંડળમાં 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' વિશે નર્મદે ભાષણ કીધું હતું. આ મંડળ મુંબઈની પાંજરાપોળના બંગલામાં મળતું. આ નર્મદમંડળનું નામ હતું 'જુવાન પુરુષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા.'

૧૮૫૦ના જૂન માસમાં નર્મદ એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટયૂટમાં દાખલ થયો, અને ૧૮૫૧ની ૧૯મી ફેબરવારીએ સૂરત ગયો એ દરમિયાન આ બન્યું.

અમદાવાદમાં ૧૮૫૦માં બુદ્ધિપ્રકાશ મંડળ સ્થપાયું હતું, ને બુદ્ધિપ્રકાશ પણ નીકળ્યું હતું. એ જ અરસામાં મુંબઇમાં બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભા સ્થપાઈ, અને '૫૧ના આદિમાં નર્મદની આ જુવાન પુરુષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઈ. અમદાવાદના ને મુંબઈના એ બુદ્ધિપ્રકાશો ને બુદ્ધિવર્ધકોમાં આજ નામનાં ને કામનાં સામ્ય અધિકાં દીસે છે કે ભેદ? વિદ્યાવૃદ્ધિ, સ્ત્રીકેળવણી, સંસારસુધારો: બન્ને મંડળોનાં એ ધ્યેય હતાં. ગંગોત્રી ને જમનોત્રીનાં જળઝરણાંઓ હિમાદ્રિમાં કાંઈ ઝાઝાં આઘે આઘે નથી પ્રગટતાં.

નર્મદની આત્મકથા કહે છે: 'સને ૧૮૫૦ના સપટેમ્બરમાં મારી જુવાનીના જોસ્સાએ બહાર પડવા માંડ્યું....મને ઐરાંની ગંધ આવવા માંડી.' પછી 'સને ૧૮૫૦ની ૨૬મી નવેમ્બરે મારી મા સૂરતમાં મરી ગઇ.' 'પખવાડિયા પછી

સૂરતથી કાગળ આવ્યો. તેમાં એમ હતું કે વહુ મોટી થઈ છે માટે નર્મદાશંકરે હવે વહેલું આવવું.' 'ઘર ઉઘાડું રહે ને નર્મદ નોકરીએ પણ વળગે.' 'એવામાં મને (મુંબઇમાં) કોગળિયું થયું, તેથી મારા બાપે સૂરત મોકલવાનું જ રાખ્યું.' '૫૧ના ફેબરવારીની અધવચાળ ઘર માંડવાને નર્મદ સૂરત ગયો.

નર્મદના સૂરત ગયા પછી બેત્રણેક અઠવાડિયે 'શ્રી પ્રાણલાલ મથુરાદાસ, શ્રી મોહનલાલ ઝવેરી, અને હિન્દુ બુદ્ધિવર્ધકના કેટલાક સભાસદો અન્યોન્ય બુદ્ધિવર્ધકમાં પાંજરાપોળે ગયા......ત્યાં પછી અન્યોન્ય બુદ્ધિવર્ધકવાળાઓએ તેઓને સામેલ થવાની વિનતિ કરી. તે તેઓના દિલમાં ઉતરી; ને પછી હમારી સભાનું નામ બદલી બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભા એવું રાખ્યું.' ૩૧મી માર્ચ ૧૮૫૧.

કાંઈક રિસામણાં થયાં હશે એ મનાયાં, અને બે ઝરણાંની એક નદી વહતી થઈ.

'તેનું વાસ્તુ મમ્માદેવી પાસે સરકારી બ્રાંચ સ્કુલ હતી તેમાં કરવામાં આવ્યું.'

અમદાવાદ શહેરનાં અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે ભદ્રકાળી માતા, અને મુંબઈનગરીનાં માતૃદેવતા છે મમ્માદેવી. અમદાવાદમાં ને પછી ત્રણેક વર્ષે મુંબઈમાં એ માતૃદેવતાઓની પાંખોમાં નવયુગની જાહેર પ્રવૃત્તિઓનાં શુભ પગરણ મંડાણાં.

૧૮૫૧ની એ સંગમ પામેલી બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભાના

શ્રી પ્રાણલાલ મથુરદાસ સરનશીન હતા, શ્રી મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરી મુનશી હતા, શ્રી ગંગાદાસ કિશોરદાસ ખજાનચી હતા, કલ્યાણદાસ શિવલાલ 'પેશકાર ખજાનચી' હતા, અને શ્રી ચીમનલાલ નન્દલાલ, શ્રી મયારામ શંભુનાથ, શ્રી હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિન્દ, શ્રી નારણદાસ કલ્યાણદાસ કારોબારી સભાના સભાસદો હતા.

મુંબઈની ગુર્જરજનતાએ એમ નવયુગના કાળવ્હેણમાં જહાજ ઝૂકાવ્યું.

સૂર્ય બારેક કલાક તપે છે; બારેક વર્ષ બુદ્ધિવર્ધકે મુંબઈને નવયુગનાં તેજ વરસાવ્યાં. પછી થાકી, ઉંઘી, ને કુંભકર્ણનિદ્રામાં પડી. પણ એ બાર વર્ષોનાં એનાં દિવસનાં તેજ હતાં.

બુદ્ધિવર્ધક હિંદુસભાએ પછી બે કન્યાશાળાઓ કહાડી. ત્હેમાંની એક પાછળથી સર મંગળદાસ નથ્થુભાઈએ અપનાવી અને બીજી શ્રી ગોકુળદાસ તેજપાળે અપનાવી. ૧૮૫૦ માં સ્થપાયેલી અમદાવાદમાંની હરકુંવર શેઠાણીની અને મગનભાઈ કરમચંદની કન્યાશાળાઓની પેઠે બુદ્ધિવર્ધક સભાની યે બન્ને કન્યાશાળાઓ આજ જીવન્ત છે અને અલબેલી મુંબઈનગરીની બાળાઓની બેઆનીઓ—પાવલીઓ સરજે છે.

'બીજી છોકરાઓની બે શાળાઓ પણ કોટમાં અને બહારકોટમાં સભાએ કહાડેલી; જે પાછળથી સને ૧૮૬૧માં સરકારને સોંપી દેવામાં આવી.'

'૫૧ના ફેબ્રુઆરીમાં નર્મદ સૂરત ગયો તે '૫૪ના જાનેવારીમાં મુંબઈ આવ્યો. એ ત્રણ વર્ષ નર્મદ બુદ્ધિવર્ધકમાં ન હતો.

આત્મકથા કહે છે કે '૧૯મી ફેબરવારી ૧૮૫૧ અને ૨૭જી જાનેવારી ૧૮૫૪ એ બેની દરમિયાન મેં કાંઈ અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી નથી.' 'હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો, અને બૈરાંઓમાં મહાલતો.' 'એવામાં એક કુળવન્તી ડાહી સ્ત્રીનો સહવાસ થયો.' એ ત્રણ વર્ષમાં દશેક માસ રાંદેરમાં ને નવેક માસ સૂરતમાં નાનપરાની ગુજરાતી શાળામાં નર્મદ મહેતાજી હતા. 'સૂરતથી મુંબઈ ગયા પછી એકાદ મહિનો સૂરતમાં ખાધેલા પાકની ગરમીથી મુંબઈમાં હું શરીરે હેરાન રહ્યો હતો.'

'૫૪માં મુંબઈ ગયા પછી પાંચેક માસ નર્મદ શ્રી જીવરાજ બાલૂવાળા દ્વારકાદાસને ભણાવવાને જતા. પછી એકદા એક પુસ્તકશાળામાં એલ્ફિન્સ્ટન ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં ભણતા એક વિદ્યાર્થી શ્રી ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક નર્મદને મળ્યા, અને એમની પ્રેરણાથી '૫૪ના જૂન માસથી નર્મદ પાછા એ પાઠશાળાના વિદ્યાર્થી થયા.

નર્મદને ભાગ્યે પાઠશાળાનું શિક્ષણ ન હતું, સંસારશાળાનું શિક્ષણ હતું. ભાદ્રપદમાં સૂરતમાં કાકા વિદેહ થયે બે માસ નર્મદને સૂરત જવું પડયું. પણ તેજસ્વી ને બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી, એટલે ડિસેમ્બરની પરીક્ષા સોએ સાઠ હોકડા મેળવીને પાસ કીધી ને શિષ્યવૃત્તિ લીધી.

ત્ય્હારે 'હું વિલાયત જવાના તડાકા મારતો.' 'મારા

શ્રી પ્રાણલાલ મથુરદાસ સરનશીન હતા, શ્રી મોહનલાલ રણછોડદાસ ઝવેરી મુનશી હતા, શ્રી ગંગાદાસ કિશોરદાસ ખજાનચી હતા, કલ્યાણદાસ શિવલાલ 'પેશકાર ખજાનચી' હતા, અને શ્રી ચીમનલાલ નન્દલાલ, શ્રી મયારામ શંભુનાથ, શ્રી હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિન્દ, શ્રી નારણદાસ કલ્યાણદાસ કારોબારી સભાના સભાસદો હતા.

મુંબઈની ગુર્જરજનતાએ એમ નવયુગના કાળવ્હેણમાં જહાજ ઝૂકાવ્યું.

સૂર્ય બારેક કલાક તપે છે; બારેક વર્ષ બુદ્ધિવર્ધકે મુંબઈને નવયુગનાં તેજ વરસાવ્યાં. પછી થાકી, ઉંઘી, ને કુંભકર્ણનિદ્રામાં પડી. પણ એ બાર વર્ષોનાં એનાં દિવસનાં તેજ હતાં.

બુદ્ધિવર્ધક હિંદુસભાએ પછી બે કન્યાશાળાઓ કહાડી. ત્હેમાંની એક પાછળથી સર મંગળદાસ નથુભાઈએ અપનાવી અને બીજી શ્રી ગોકુળદાસ તેજપાળે અપનાવી. ૧૮૫૦ માં સ્થપાયેલી અમદાવાદમાંની હરકુંવર શેઠાણીની અને મગનભાઈ કરમચંદની કન્યાશાળાઓની પેઠે બુદ્ધિવર્ધક સભાની યે બન્ને કન્યાશાળાઓ આજ જીવન્ત છે અને અલબેલી મુંબઈનગરીની બાળાઓની બેઆનીઓ—પાવલીઓ સરજે છે.

'બીજી છોકરાઓની બે શાળાઓ પણ કોટમાં અને બહારકોટમાં સભાએ કહાડેલી; જે પાછળથી સને ૧૮૬૧માં સરકારને સોંપી દેવામાં આવી.'

’૫૧ના ફેબ્રુઆરીમાં નર્મદ સૂરત ગયો તે ’૫૪ના જાનેવારીમાં મુંબઈ આવ્યો. એ ત્રણ વર્ષ નર્મદ બુદ્ધિવર્ધકમાં ન હતો.

આત્મકથા કહે છે કે ‘૧૯મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૧ અને ૨જી જાનેવારી ૧૮૫૪ એ બેની દરમિયાન મેં કાંઈ અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી નથી.’ ‘હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો, અને ભૈરાંઓમાં મહાલતો.’ ‘એવામાં એક કુળવન્તી ડાહી સ્ત્રીનો સહવાસ થયો.’ એ ત્રણ વર્ષમાં દશેક માસ રાંદેરમાં ને નવેક માસ સૂરતમાં નાનપરાની ગુજરાતી શાળામાં નર્મદ મહેતાજી હતા. ‘સૂરતથી મુંબઈ ગયા પછી એકાદ મહિનો સૂરતમાં ખાધેલા પાકની ગરમીથી મુંબઈમાં હું શરીરે હેરાન રહ્યો હતો.’

’૫૪માં મુંબઈ ગયા પછી પાંચેક માસ નર્મદ શ્રી જીવરાજ બાલૂવાળા દ્વારકાદાસને ભણાવવાને જતા. પછી એકદા એક પુસ્તકશાળામાં એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં ભણતા એક વિદ્યાર્થી શ્રી ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક નર્મદને મળ્યા, અને એમની પ્રેરણાથી ’૫૪ના જૂન માસથી નર્મદ પાછા એ પાઠશાળાના વિદ્યાર્થી થયા.

નર્મદને ભાગ્યે પાઠશાળાનું શિક્ષણ ન હતું, સંસારશાળાનું શિક્ષણ હતું. ભાદ્રપદમાં સૂરતમાં કાકા વિદેહ થયે બે માસ નર્મદને સૂરત જવું પડયું. પણ તેજસ્વી ને બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી, એટલે ડિસેમ્બરની પરીક્ષા સોએ સાઠ હોકડા મેળવીને પાસ કીધી ને શિષ્યવૃત્તિ લીધી.

ત્ય્હારે ‘હું વિલાયત જવાના તડાકા મારતો.’ ‘મારા

સાથીઓ મોરલીધર ગિરધર, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, ત્રિભોવનદાસ દ્વારકાદાસ મને લાલાજી કહીને બોલાવતા. હું લેસનબેસન કંઈ કરતો નહિઃ ' એમ આત્મકથા કહે છે.

'૧૮૫૪ના ચોમાસામાં મેં મારૂં નામ બુદ્ધિવર્ધક સભામાં દાખલ કરાવ્યું હતું, અને સને ૧૮૫૫માં મંડળી મળવાથી થતા લાભ વિશે ભાષણ કર્યું હતું; ને વ્યભિચાર તથા રંડીબાજી ન કરવા વિશે નિબંધ વાંચ્યો હતો.' પ્રકૃતિએ નર્મદ કાચ સમો પારદર્શક હતો, પણ એની સંયમની કળ જોસ્સા કરતાં નબળી હતી. ' તેમ ઇતિહાસ વાંચવાના ફાયદા અને કેફ કરવાના ગેરફાયદા વિશે કવિતા વાંચી હતી.' એમ '૫૫માં મુંબઈમાં નર્મદનો સાહિત્યજન્મ થયો. ચારેક વર્ષો પૂર્વે સૂરતમાં દલપતે દીધાં હતાં એવાં પછી નર્મદે મુંબઈમાં કાવ્યવ્યાખ્યાનો કરવા માંડયાં.

નર્મદ કહે છે કેઃ ' એ કવિતા મેં પિંગળના કાયદા પ્રમાણે કરી નહોતી;' પણ કર્ણશ્રુતિને પડછન્દવે, કંઈક સામળ, કંઈક મનમોહનદાસ, કંઈક દલપતરામને આધારે રચી હતી.

દલપતજીવનમાં સામળપ્રેરણા આયુષ્યના ૧૪મા વર્ષ પૂર્વેની આદિપ્રેરણા છે. નર્મદના યે આદિ કાવ્યમાં અને પછીની કાવ્યવાર્તાઓમાં સામળપ્રેરણા દર્શન દે છે.

' બુદ્ધિવર્ધક સભાવાળાઓને મારા રાગડા પસંદ પડવા લાગ્યા ને મને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું—ઉજડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન તેવી રીતે.'

નર્મદને કેટલાક Posesવન્તો નર કહે છે. હશે વા

નહિ હોય. પણ ઉપર ભાખ્યાં વચનો તો નર્મદનાં વિનયવચનો છે. સહુ મહાપુરુષો નિજનિજના મંડળમાં હવેલીઓ વચ્ચે મિનારાના જેવા અને મહેલો વચ્ચે શિખરધ્વજ જેવા હોય છે. આભશિખરેથી નિહાળતાં સૌને એમ જ લાગે. નર્મદના આ છે સાચના ને નિરભિમાનના બોલ. મહીપતરામ ને કરસનદાસ ત્‍હારે મુંબઈમાં હતા. પણ મહીપતરામ ને કરસનદાસ એટલે નર્મદના પર્વત ફરતી ઉભેલી ન્‍હાનકડી ટેકરીઓ. અમદાવાદમાં દલપતરામ ને મુંબઈમાં નર્મદકક્ષાનાં માનવશિખરો ગુર્જરસાહિત્યમંડળે ત્‍હારે બીજાં ન હતાં.

’૫૫ની ૧૨મી ફેબરવારીએ મંગળવાર હતો. નર્મદ તે તિથિએ ખીલ્યો, ખરેખરો ખીલ્યો, ને એ મંગળવારે અંગળ પ્રયાણ આદર્યાં. કાળકા દેવીને માર્ગે બુદ્ધિવર્ધકશાળામાં બુદ્ધિવર્ધક સભાનો મેળાવડો હતો. પ્રમુખસ્થાને ગંગાદાસ કિશોરદાસ હતા. પારસી ગુજરાતી દક્ષિણી–મુંબઈનું મહાજનમંડળ સભાખંડને સોહવતું હતું. શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસ, શેઠ મંગળદાસ નથ્થુભાઈ, દાક્તર ભાઉ દાજી, દાક્તર આત્મારામ પાંડુરંગ, રાજેશ્રી દાદોદા પાંડુરંગ, શેઠ શાપુરજી સોરાબજી, શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાળ, શેઠ કલ્યાણદાસ મોહનદાસ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી, અમદાવાદના નગરશેઠના યુવરાજ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈ, તથા શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈ બુદ્ધિવર્ધકમાં પધારેલા હતા. ત્‍હારે મ્‍હોટી મનાતી આશરે દોઢસોક શ્રોતામંડળની છોળ સભામંડપમાં છલકાતી હતી. શ્રોતાજનોમાં ઉત્સાહ ને

ઉમંગ હતો. ભાવીનાં ઉગતાં પ્રભાત સહુ આશાની આંખે નિહાળતા હતા. બુલંદ શબ્દે, પોતાની સમસ્ત છટાથી, ભવિષ્યની ગુફામાં પડઘાની પરંપરા ગાજે એમ, ગુજરાતના એ નરવીર નર્મદે પોતાનો ઈતિહાસપ્રખ્યાત સ્વદેશાભિમાનનો નિબન્ધ વાંચ્યો. મુંબઈએ જાણ્યું કે બુદ્ધિવર્ધક દેશ કાજે ઝૂઝે છે, બુદ્ધિવર્ધકના સેનાનીઓ જોમવન્તા છે. શાન્તિદાસવંશરાજ અમદાવાદના નગરશેઠના યુવરાજે પ્રસન્ન થઈને એક સો રૂપીઆ સભાને બક્ષિસ આપ્યા. એ સ્વદેશાભિમાનનો વ્યાખ્યાનોચ્ચાર તે મુંબઈનગરીમાં નર્મદનો પ્રથમ જયડંકો. મુંબઈએ જાણ્યું કે એક જાગ્યો.

ચાર વર્ષો પૂર્વે હુન્નરખાનની ચ્હડાઈને સંપલક્ષ્મી-સંવાદ ગાઈને દલપતે નર્મદનગરીને સ્વદેશવાત્સલ્યના પહેલા પાઠ પઢાવ્યા હતા; ચાર વર્ષ પછી મુંબઈનગરીને નર્મદે સ્વદેશાભિમાનના પહેલા પાઠ પઢાવ્યા. નર્મદનું વય ત્ય્હારે ૨૨ વસન્તોનું હતું.

દલપતજન્માવેલું સ્વદેશવાત્સલ્યનું એકાદશમા રસનું ઝરણું હવે વ્હેળો થતું હતું.

પછી એકદા સપટેમ્બર માસમાં ધીરાનાં બેત્રણ પદ નર્મદે વાંચ્યાં, અને એ ધીરાનાં પદે નર્મદહૈયામાં પોઢેલી કવિતાને ઈલસકી લકડી મારી ને જગાડી. ‘ હું સારે બેસતે ૨૩મે વરસે પદો બનાવતો થયો. ’ સને ૧૮-૫૫ના સપટેમ્બરની ૨૧મી, વિ. સં. ૧૯૧૧ના ભાદરવા શુદ દશમ.

નમર્દનાં કવિતાપૂર પછી દશેક વર્ષ પૂરજોમમાં ગાજતાં.

'૧૮૫૫ના અક્ટોબરના બુદ્ધિપ્રકાશથી માલમ પડ્યું કે કવિતા બનાવવાના શાસ્ત્રને પિંગળશાસ્ત્ર કહે છે.' પિંગળશાસ્ત્ર શબ્દ એમ નર્મદને દલપતે ભણાવ્યો હતો.

ઈસ્વી ૧૮૫૫નું દલપતના સાહિત્યસંન્યાસનું વર્ષ એ નર્મદના કવિજન્મનું વર્ષ છે, ગોવર્ધનના જગતજન્મનું વર્ષ છે.

પણ સ્વયં મુંબઇનગરીમાં યે નર્મદનાં પ્રતિષ્ઠા ને પ્રતાપ જામવાને ત્રણેક વર્ષની હજી વાર હતી. નવલરામભાઈ કહે છે કે '૫૮થી '૬૫ નર્મદની જાહોજલાલીનાં વર્ષો હતાં. દરમ્યાનનાં ત્રણ વર્ષો નર્મદ પિંગળશાસ્ત્રને ને અલંકારશાસ્ત્રને સૂરતપૂનામાં શોધતો હતો, અને પચ્ચીસમે વર્ષે કાવ્યશાસ્ત્રસર્જ્ઞ થતો હતો. પણ પચ્ચીસમે વર્ષે ક્રીકેટ ખેલવા બેસે એવા કેટલાક ખેલવીરો ક્રીકેટપારંગત થયા જાણ્યા છે? નર્મદમાં પોતે જેને જોસ્સો કહે છે એવી રજોગુણી કવિતપ્રેરણા પ્રકૃતિજન્ય હતી. પણ કાવ્યકલાનાં અંગ સમાં કાવ્યભાષા અને છન્દરચનાના નર્મદને પાકે ઘડે કાંઠલા ચ્હડયા નહિ. નર્મકવિતામાંની ફૂટનોટોમાંની કાવ્યકડીઓના અર્થવિસ્તાર કહે છે કે કાવ્યરચનાની હથોટી પૂરી ન બેઠયે કાવ્યક્લિષ્ટતાનું પાસુ નર્મદને રહી ગયું હતું.

બુદ્ધિવર્ધક સભાના એક નરવીરની ઉદયકથાની રેખાવલિઓ કંઈક વાંચી. બુદ્ધિવર્ધકના બીજા નરવીરની ઉદયકથા એથી ઓછી કે આછી નથી. નર્મદ જેટલા જ જોમવન્તા, સમસ્ત સંસાર સ્હામે એક પગે ઉભવામાં

નર્મદના બે મ્હોટેરા ભાઈ, ચારિત્રઉજળામણે દલપત સમો-વડ, મદ્યમાંસવ્યભિચારનિર્ભેળ સો ટચનું સોનું, કપોળરત્ન શ્રી કરસનદાસ મૂળજી બુદ્ધિવર્ધક સભાના ને મુંબઈનગરીના ત્ય્હારના બીજા નરવીર હતા. એમની સંક્ષેપવાર્તા વિના ત્ય્હારની મુંબઈનગરીનો ઇતિહાસ અધૂરો જ રહે.

માનું સુખ ન્હોતું દીઠું, પણ નર્મદને વ્હાલસ્હોયા પિતા હતા, ને રતન પેરે પુત્રનું જતન કરતા. કરસનદાસને ન્હાનપણામાં માતા કે પિતાની હુંફ મળી ન હતી. ન્હાની વયમાં માતા વિનાના થયેલા બાળ કરસનદાસ, પિતા બીજી વાર પરણ્યે, માની વિધવા કાકીને ઘેર ઉછરીને મ્હોટા થયા હતા. કાકીએ કરસનદાસની કેળવણીમાં કમીના રાખી ન હતી; અને ૨૩ની વયે ૧૮૫૩માં કરસનદાસ એલ્ફિન્સ્ટન ઈન્સ્ટિટ્યૂટના વિદ્યાર્થી ને મુંબઈના ત્ય્હારના ગુર્જરઅગ્રેસરોના સહાધ્યાયી થયા હતા. એ જ સાલમાં એક યોગ બન્યો, જેથી કરસનદાસના જીવનનું સૂકાન બદલાણું, પોતે સ્વાશ્રયી થયા, ને પછી જાહેરપુરૂષ થયા. બુદ્ધિવર્ધકની માતા પેલી ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક સભામાં એકદા વિધવાવિવાહનો વિષય ચર્ચાયો. સૂરતમાં તો દાયકા પૂર્વેથી દુર્ગારામ મહેતાજી એ સંસારપ્રશ્નને છણતા–છંછેડતા. મહેતાજીના ધમ્મરવ્હલોણાના પડઘા પછી મુંબઈમાં સંભળાયા. સભામાંની ચર્ચાના પરિણામે એ વિષયનો નિબન્ધ લખાવવાને એક પારસી સજ્જને બુદ્ધિ-વર્ધક સભાને રૂ. ૧૫૦ની રકમ આપી. બુદ્ધિવર્ધકનું એ ઈનામ તો સ્પર્ધાવિજેતા દલપતરામ જીતી ગયા, પણ એ

પ્રસંગે કરસનદાસને સ્વાશ્રયી બનાવ્યા. બે વીશી તરી ઉતરેલા કરસનદાસે એ સ્પર્ધાનિબન્ધ લખવા માંડયો હતો, પણ કાકીથી છાનો લખતા. કોક કુટુંબી એ જાણી ગયું; અને એક દહાડો છાનાંમાનાં એ લેખપાનાં લેઈને કાકીને વાંચી સંભળાવ્યાં. પછી જુગજુગજૂની પેલી જૂનાનવાની અથડામણ જામી. 'મ્હેં ઉછેરી મ્હોટો કીધો. એ મ્હારી રજા વિના—.' કાકીનો માતૃહક્ક સાચો હતો. રોષના ભડાકા થયા, અને કરસનદાસને ઘરબહાર કીધા. પિતાનો આશરો ઘરથી ન્હોતો ને કાકીની છપ્પરછાયા પણ ગઈ. હસ્તલેખનાં પાનિયાં ચોરાઈ ગયાં, પણ કરસનદાસનાં હિંમત બુદ્ધિ કે કલમ કોઈએ ચોરી લીધાં ન હતાં. વિધવાવિવાહ ને દેશાટણના બે સંસારપ્રશ્નો ત્ય્હારે દેશમાં બહુ ચર્ચાતા હતા; અને વિધવાવિવાહનો નહિ તો દેશાટણનો નિબન્ધ કરસનદાસે બુદ્ધિવર્ધકમાં વાંચ્યો. સભાને એ નિબન્ધ ગમ્યો ને છપાવ્યો. જેનું કોઇ નહિ, ત્હેનો પરમેશ્વર. શ્રી ગોકુળદાસ તેજપાળની માંડવી લત્તામાંની ઈંગ્રેજી શાળાના કાર્યભારીઓએ તરત કરસનદાસને ઝડપી લીધા ને હેડમાસ્તર નીમ્યા. મુંબઈને એક જોદ્ધો મળ્યો. કરસનદાસ શાળામાં નોકરી કરતા, જાહેર ભાષણો આપતા, છાપાંઓમાં લખતા, ઘર પાસેની બુદ્ધિવર્ધકની કન્યાશાળાને સંભાળતા. કાકીએ કાઢી મૂકેલો જુવાનિયો એમ જાહેરપુરુષ થયો.

એવામાં મહિને બે આનાના લવાજમે પારસીઓએ રાસ્તગુફ્તાર છાપું કહાડયું. કરસનદાસે એમાં લેખમાળા

આદરી. ત્રીજે ભાગે રાસ્તગુફ્તાર પારસીઓનું છાપું હતું. કરસનદાસને થયું કે હિન્દુસંસારના મેલ ને રોગ કંઈ ઓછા નથી. પછી ૧૮૫૫માં કરસનદાસે સત્યપ્રકાશ નામનું છાપું કહાડ્યું. કરસનદાસ સત્યપ્રકાશના 'માનદ' તન્ત્રી હતા, અને શેઠ મંગળદાસ નથ્થુભાઈ સત્યપ્રકાશની ખોટ માંડી વાળતા. સત્યપ્રકાશ એટલે મુંબઇના સુધારામંડળની પહેલી પડઘમ.

'મુંબઇના જુવાન હિન્દુ સુધારકોમાં હવે કરસનદાસ મોખરે આવી પ્હોચ્યા હતા.' પાંચેક વર્ષો ઉપર બુદ્ધિવર્ધક 'સભા સ્થાપન થઈ તે વેળા પ્રાણલાલ મથુરાદાસ સરનશીન, મોહનલાલ ઝવેરી મુનશી, ને ગંગાદાસ કિશોરદાસ ખજાનચી હતા. પહેલા બેને નોકરી મળવાથી તેઓએ મુંબઈથી મુકામ ઉઠાવ્યો.' ગંગાદાસ પ્રમુખ થયા, ને કરસનદાસ કાર્યવાહક મંડળમાં જોડાયા. એ જમાનો નજરે નિરખનાર મહીપતરામ લખે છે કે 'એ સરદારોમાં કેટલાક જબરા હતા, પણ એમની સેના નબળી નાની ને બીકણ હતી.' પચ્ચીસેક વર્ષો પછી ધર્મવિચારમાં નર્મદે મહીપતરામની સાક્ષી ઉચ્ચારી છે.

સંગ્રામો સેનાઓ જીતે છે કે સેનાપતિઓ? સેનાપતિ રણમાં પડયે સેનાપતિસૂની સેનાએ ક્વ્હારેક સંગ્રામ જીત્યાનું ઇતિહાસ કહે છે. પણ સેનાસૂના કો એકલમલ્લ સેનાપતિએ સંગ્રામ જીત્યાના વિરલા ઇતિહાસ તો કોઇક પાર્થના, એકિલીઝના, કે હોરેશિયસના. વાંદરાંની સેના લઈને અદ્ભુત કો રામચન્દ્રજી જ રાક્ષસોને જીતે.

'૫૬ની સાલમાં બુદ્ધિવર્ધકના ગંગાદાસ પ્રમુખ, નર્મદ ઉપપ્રમુખ, મહીપતરામ મન્ત્રી, અને કરસનદાસ મૂળજી, કરસનદાસ માધવદાસ, ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક, ને ત્રિભુવનદાસ દ્વારકાદાસ કાર્યવાહક સભાના સભાસદો હતા. મુંબઈની સુધારાની સભાના મંડપસ્તંભો ધીંગા હતા.

એ જ સાલમાં મન્ત્રીને ઘેર મંડળે મળીને નિર્ધાર્યું કે બુદ્ધિવર્ધક ગ્રન્થ નામનું માસિક કહાડવું. પ્રથમ અંક સંસારના પાયારૂપ ગૃહિણીધર્મનો–સ્ત્રીકેળવણીનો હતો. અમદાવાદ પછી પાંચેક વર્ષે બુદ્ધિપ્રકાશના ન્હાનેરા ભાઈ બુદ્ધિવર્ધકનાં બ્યૂગલો વાગતાં થયાં.

બુદ્ધિવર્ધક સભાની ભાષા પણ બદલાણી. સરનશીનને સ્થાને પ્રમુખ, મુનશીને સ્થાને મન્ત્રી, રસાલાને સ્થાને નિબન્ધ લખાતા થયા. ' નર્મદાશંકર ઝવેરીલાલ વગેરે મુંબઈમાં ભણવા આવ્યા હતા તેઓએ શુદ્ધ ગુજરાતી દાખલ કરવા માંડી. ' ઈતિહાસ કહે છે કે ભાષાશુદ્ધિને અર્થે મહીપતપુત્રને હાથે હાસ્યાસ્પદ થયેલા રાજેશ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીના ભાષાશુદ્ધિના પૂર્વજોમાં સ્વયં મહીપતરામ હતા, અને મુનશીના મન્ત્રી થયા હતા.

ત્રણેક માસ બન્ધ રહીને ૧લી જૂને પાછી સભા મળી. મન્ત્રી મહીપતરામે નિવેદન કીધું કે જ્યહાંથી બેસવાને બાંક મળતા તે બંધ થયે સભા હમણાં મળતી ન્હોતી. હવે ટીપ કરીને રૂ. ૭૦ના જોઈતા બાંક થયા છે. કરસનદાસચરિત્રમાં એ ટીપ મહીપતરામે છાપેલી છે; અને લખ્યું છે કે ' સભાની આગેવાનીમાં કેટલી ઉથલપાથલ

થઈ હતી તે એ ટીપ દર્શાવે છે.' એ ટીપમાં કરસનદાસનું નામ મોખરે છે, ને પ્રેમચન્દ રાયચન્દથી બમણી રકમ કરસનદાસે ભરેલી છે.

સત્યપ્રકાશ કહાડ્યા પછી કરસનદાસ પગથિયું પગથિયું પૂરે ચ્હડતા હતા. સભાને બાંકડા મળતા હતા તે યે કદાચ એ પૂરને્હેણમાં તણાઈ ગયા હોય.

પછી એકાદ માસમાં જ કાંઈક મહત્વનો મતભેદ પડ્યો, અને કરસનદાસે ને મહીપતરામે સભામાંથી થોડોક કાળ રાજીનામાં આપ્યાં. કરસનદાસને સ્થાને ન્હાનાભાઈ હરિદાસ નિર્માયા, મહીપતરામને મન્ત્રીસ્થાને કરસનદાસ માધવદાસ નિર્માયા. કરસનદાસચરિત્રમાં મહીપતરામ લખે છે કે શા કારણે એ મતભેદ પડ્યો તે મ્હને યાદ નથી.

કરસનદાસના કેવડાની ખુશબો અમદાવાદના સરકારી મંડળ સૂધી પહોચી હતી, અને નવા નિમાયેલા ગુજરાતના કેળવણીખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર મિ. હોપે ડીસાની છાવણીમાં નવી ઉઘડેલી ઇંગ્રેજી શાળાના હેડમાસ્તરની પદવીએ કરસનદાસને ન્હોતર્યો. બળવાનું વર્ષ બેસતાં કરસનદાસ ડીસે ગયા. જવાને અવસરે સભાએ કરસનદાસને માનપત્ર આપ્યું. ગયા ત્યહારે કરસનદાસ નિજ સત્યપ્રકાશ મહીપતરામને સોંપતા ગયા હતા. સાસુવહુની લ્હડાઈ, હોળીની ઘેર, લગ્નસરામાં ગવાતાં ફટાણાં; મહીપતરામના આજીવનપ્રિય એ વિષયો સત્યપ્રકાશમાં ત્યહારે મહીપતરામ ચર્ચતા. 'છ મહિના ન થયા એટલામાં મને અમદાવાદ નોકરી મળી. મેં રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકરને તેના અસલ

માલિકની આજ્ઞાથી સત્યપ્રકાશ સોંપ્યું.' મહીપતરામ.

સ્થિતપ્રજ્ઞ દલપતરામના ૧૮૫૫માં અમદાવાદમાં આવ્યા પૂર્વે અમદાવાદમાં જેમ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીપદ સરકારી નોકરીનું પગથિયું ગણાતું ત્હેવું મુંબઈમાં પણ ત્યહારે થતું. લોકસેવા એટલે સરકારી નોકરીનું પગથિયું.

ડીસા છાવણીમાં કરસનદાસ દશેક માસ રહ્યા. ત્યહાં ત્હેમને ધાતુક્ષયનો રોગ થયો. લશ્કરી અંગ્રેજ દાક્તરે માંસાહારની ભલામણ કરી. અભક્ષ્યનો એ ભક્ષ્ય ધર્મિષ્ટ કરસનદાસને નિજ ધર્મ વિરૂદ્ધ ભાસ્યો ને ના પાડી; એટલે સ્હામું દાક્તરે મન્દવાડનું પ્રમાણપત્ર આપવાની ના પાડી ને રજાનું બારણું એમ બન્ધ થયું. રજાનું બારણું બન્ધ થયે પછી રાજીનામું આપીને, '૫૭ ઉતરતાં કરસનદાસ પાછા મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈ આવ્યે સદ્ધર્મી કરસનદાસને રોગે મટયો,ને દેશને એક સેનાપતિ સાંપડયો.

ત્યહારે કે પછી માંસાહારી કે મદ્યપી નહી એવા–કરસનદાસ જેવા–સુધારાના અગ્રણીઓ કોણ કોણ થયા? અને 'દૂધ પીવું એ માંસાહાર છે, માટે ન કરાય' કહીને પછી કરનારા કોઇ થયા છે ખરા? ધર્મને કાજે નોકરીનું રાજીનામુ ધરી દે ને રોગના હુમલાને યે કહે કે થાય તે કરી લે એવા કરસનદાસ સમા વિરલ સદ્ધર્મનિષ્ટ જ સદ્ધર્મનો સંગ્રામ ખેલે તે શોભે ને જીતે.

મુંબઇના વાતાવરણમાં ત્યહારે તોફાનના પહેલા વાયરા વાવા માંડયા હતા. મુંબઈમાંના ચોર્યાસી નાતના બ્રાહ્મ-

ણોએ ત્યહારે એક મહાપાતક કીધું હતું! 'સન ૧૮૫૫માં મુંબઈના ગુજરાતી બ્રાહ્મણોએ ભૂલેશ્વર મહાદેવમાં છપ્પન ભોગ કર્યો. તે ઉપરથી શિવમાર્ગ અને વૈષ્ણવમાર્ગની વચ્ચે તકરાર ઉઠી. એ તકરાર વર્તમાનપત્રોને જમણવાર થઈ પડી.' વૈષ્ણવ આચાર્યોને થયું કે છપ્પનભોગ એ તો વૈષ્ણવી ધર્મનો સમારંભવિધિ. એ પૂજાવિધિ કરીને શૈવો વૈષ્ણવી પૂજાવિધિને છૂવે છે. મહારાજોએ મળીને ઉચ્ચાર્યું કે બ્રાહ્મણો શિવનિર્માલ્ય અન્ન જમ્યા, માટે એમને પ્રાયશ્ચિત લાગે; ને નિજ વૈષ્ણવ સેવકોને ફરમાવ્યું કે બ્રાહ્મણો પ્રાયશ્ચિત્ત ન લે ત્યહાં સૂધી ત્હેમનાં દાન દક્ષિણા પંચભાગ બન્ધ કરવાં. મહારાજોએ બ્રાહ્મણવિરોધ કીધો ને સંસારને ખળભળાવ્યો. એ ઉછાળે મ્હકેલા સંસારનાં પછી મહારાજોને પણ છાંટણાં છંટાયાં. આ ઉપાશન કીધું ન હોત તો કદાચ મહારાજ લાયબલ કેસ થયો ન હોત. મહારાજોએ કાદવમાં પથરો નાંખ્યો અને એના છાંટા એમને ઉડ્યા.

આચાર્યઆજ્ઞા સ્વીકારતાં પૂર્વે વૈષ્ણવસમાજે મહારાજો કને મન્દિરપ્રણાલિકાઓમાં કેટલાક સુધારા માગ્યા. ભાટિયા મહાજનવાડીમાં સભા મળી. લક્ષ્મીદાસ ખીમજી ને મથુરાદાસ લવજી મ્હોવડી હતા. કપોળમહાજનના શેઠ ગોપાળદાસે પણ સંગાથ આપ્યો. અવસર વિચારી જઈ મહારાજોએ ત્યહારે હા ભણી. દરમિયાન 'વર્તમાનપત્રોમાં ખૂબ ઝપાટા ચાલ્યા, ને કરસનદાસનું સત્યપ્રકાશ ખૂબ ઘૂમ્યું.' શાસ્ત્રીઓએ વિદ્વત્સભા ભરી ને શિવનિર્માલ્યની શાસ્ત્રચર્ચાને માટે મહારાજોને ન્હોતર્યા. બ્રાહ્મણોનું આહ્વાન ભગવાનને

યે ભારે પડે. શાસ્ત્રીઓનું આહ્વાન મહારાજોએ સ્વીકાર્યું નહિ, પણ મન્દિરચોકમાં વૈષ્ણવસભા ભરી. એ સભામાં એક બ્રાહ્મણે સમસ્ત બ્રાહ્મણોની વતી અપરાધ કબૂલ્યો ને માફી ચાહી. આચાર્યોએ બ્રહ્મમંડળનો અપરાધ ક્ષમા કીધો. ખરૂંખોટું છાપાંઓએ છાપ્યું કે ક્ષમા માગવાનું ને આપવાનું એ તો નાટક હતાં.

શૈવવૈષ્ણવનો ઝઘડો એમ સંકેલાયો. પણ બીજાં છમકલાં પછી છમક્યાં.

એવામાં વળી ભૂતભડકામાનું બીજું તૂત ઉભું થયું. એક કો મોતીલાલ દલાલ ઉપર વૈષ્ણવાચાર્ય જીવણલાલજી મહારાજે દિવાની દાવો માંડ્યો, અને સાથે અરજપત્ર આપ્યું કે ધર્માચાર્ય હોવાને કારણે કોર્ટની હાજરીમાંથી પોતાને મુક્ત રાખવા. કોર્ટનો આશરો શોધવા જવું અને કોર્ટમાંથી મુક્તિ માગવાનો આ તો ઉઘાડો વિરોધાભાસ હતો. હાઇકોર્ટે ઠરાવ્યું કે મહારાજે કોર્ટમાં હજાર થવું પડશે. કોર્ટનો એ નિર્ધાર થયે જીવણલાલજી મહારાજે મ્હોટેરાઓને વચ્ચે નાંખીને મોતીલાલ સાથે સમાધાન કીધું. મહારાજોને તો ડોશી મૂઈ ને જમ ઘર જોઈ ગયા એ વાળી

ણોએ ત્‍હારે એક મહાપાતક કીધું હતું! ‘સન ૧૮૫૫માં મુંબઈના ગુજરાતી બ્રાહ્મણોએ ભૂલેશ્વર મહાદેવમાં છપ્પન ભોગ કર્યો. તે ઉપરથી શિવમાર્ગ અને વૈષ્ણવમાર્ગની વચ્ચે તકરાર ઉઠી. એ તકરાર વર્તમાનપત્રોને જમણવાર થઈ પડી.’ વૈષ્ણવ આચાર્યોને થયું કે છપ્પનભોગ એ તો વૈષ્ણવી ધર્મનો સમારંભવિધિ. એ પૂજાવિધિ કરીને શૈવો વૈષ્ણવી પૂજાવિધિને છૂવે છે. મહારાજોએ મળીને ઉચ્ચાર્યું કે બ્રાહ્મણો શિવનિર્માલ્ય અન્ન જમ્યા, માટે એમને પ્રાયશ્ચિત લાગે; ને નિજ વૈષ્ણવ સેવકોને ફરમાવ્યું કે બ્રાહ્મણો પ્રાયશ્ચિત્ત ન લે ત્‍હાં સૂધી ત્‍હેમનાં દાન દક્ષિણા પંચભાગ બન્ધ કરવાં. મહારાજોએ બ્રાહ્મણવિરોધ કીધો ને સંસારને ખળભળાવ્યો. એ ઉછાળે ચ્‍હડેલા સંસારનાં પછી મહારાજોને પણ છાંટણાં છંટાયાં. આ ઉપાશન કીધું ન હોત તો કદાચ મહારાજ લાયબલ કેસ થયો ન હોત. મહારાજોએ કાદવમાં પથરો નાંખ્યો અને એના છાંટા એમને ઉડ્યા.

આચાર્યઆજ્ઞા સ્વીકારતાં પૂર્વે વૈષ્ણવસમાજે મહારાજો કને મન્દિરપ્રણાલિકાઓમાં કેટલાક સુધારા માગ્યા. ભાટિયા મહાજનવાડીમાં સભા મળી. લક્ષ્મીદાસ ખીમજી ને મથુરાદાસ લવજી મ્‍હોવડી હતા. કપોળમહાજનના શેઠ ગોપાળદાસે પણ સંગાથ આપ્યો. અવસર વિચારી જઈ મહારાજોએ ત્‍હારે હા ભણી. દરમિયાન ‘ વર્તમાનપત્રોમાં ખૂબ ઝપાટા ચાલ્યા, ને કરસનદાસનું સત્યપ્રકાશ ખૂબ ઘૂસ્યું.’ શાસ્ત્રીઓએ વિદ્વત્સભા ભરી ને શિવનિર્માલ્યની શાસ્ત્રચર્ચાને માટે મહારાજોને ન્‍હોતર્યા. બ્રાહ્મણોનું આહ્વાન ભગવાનને

સાક્ષીસમન્સ નીકળ્યે મહારાજોએ મન્દિરદ્વાર ભીડયાં. કોર્ટના બેલિફ તેથી મંહી પ્રવેશી શકયા નહિ એ ખરૂં, પણ સાથે ભાવિક વૈષ્ણવોનાં દર્શન પણ એથી બન્ધ થયાં. દર્શનવ્રતિયાંને તો અપવાસ પડ્યા. વૈષ્ણવમંડળમાં હાહાકાર વર્તી ગયો.

પછી વાટાઘાટ ચાલી. વૈષ્ણવસમાજે દેવદર્શનાર્થે મન્દિરદ્વાર ઉઘાડવાની વિનતિ ઉચ્ચારી; મહારાજોએ મ્હામા કોલ માગ્યા. ધર્મભાવિક વૈષ્ણવસમાજે એ ગુરુબોલ સ્વીકાર્યા, અને ૧૬મી જાનેવારી ૧૮૫૯ની તિથિએ ગુરુશિષ્યો વચ્ચે દસ્તાવેજ થયો. એ દસ્તાવેજને 'ગુલામી ખત' કહીને વગોવવામાં સુધારાપન્થી છાપાંઓએ પછી જમીનઆસ્માન એક કીધાં.

ખરી રીતે તો નવા-જૂના કટ્ટર સંપ્રદાયીઓની આ અથડામણો હતી. પા સદી પછી એ સંગ્રામખેલન્દો નર્મદ ધર્મવિચારમાં કહે છે કે સુધારાવાળાઓનાં કરતૂક મહારાજોથી ક્યહાં ઉતરે એવાં છે? ગુલામી ખત કોણે લખાવી લીધાં છે ને કોણે લખી આપ્યાં છે એ આજ-૧૯૩૮માં Disciplinary Action ની સમશેર દીવા જેવું ઉઘાડું પોત પ્રકાશે છે.

એ દસ્તાવેજમાં ત્રણ પ્રધાન મુદ્દા હતા. ૧. નાતવાર ફંડ ઉઘરાવીને મહારાજોને કોર્ટમાં જવું ન પડે એવો કાયદો કરાવવો. ૨. મહારાજોના દિવાની દાવાઓમાં ઘરમેળે સમાધાન કરાવવામાં સહાયતા આપવી. ૩. ધર્માચાર્યની કે ધર્મની વિરૂદ્ધ કો લખે ત્હેને નાત બ્હાર મૂકવો.

લેનીને, મુસોલિનિએ, હિટલરે, અને ટિનપાટિયા

૨૫મી જાનેવારી ૧૮૫૭ના સત્યપ્રકાશના અંકમાં ગુરુશિષ્યધર્મના ઈનામી નિબંધની જાહેરખબર છપાઈ. દલપતરામ સરયૂજળનિર્મળ પવિત્ર પન્થમાં ઉછરેલા હતા; દલપતરામે એ નિબન્ધ લખ્યો ને સત્યપ્રકાશનું ઈનામ જીત્યા. માત્ર વૈષ્ણવાચાર્યોને નહિ, પણ જગતના સમસ્ત ગુરુમંડળને દલપતરામે ત્યહારે શિક્ષાબોલ કહ્યા છે કે

સમજો, શાણા ગુરુઓ રે ! સમજો, શાણા ગુરુઓ રે !
શી રીતે પૂજાશો ?
સમજો, શાણા ગુરુઓ રે !

પછી સુધારાપક્ષના દુર્ગ નીચે સુરંગ ખોદાઈ અને સત્યપ્રકાશની સ્હામે તોપ ગોઠવાઈ. સંસારને ફટકા ફટકાવતું ચાબૂક નામે મુંબઈમાં એક છાપું નીકળતું. કહે છે કે એ છાપાને કોઈકે ઉશ્કેર્યું, અને '૫૮ના ઑગસ્ટની ૧૭મી ને ૨૪મી તારીખના તથા ૩ જી સપટેમ્બરના એ પત્રના અંકોમાં મુંબઈના સુધારામંડળવિરોધી લેખમાળા છપાઈ. પરિણામે એક સુધારકે ચાબૂક સ્હામે બદનક્ષીની ફરિયાદ નોંધાવી. નવરોજજી ચાબૂક મૂંઝવણમાં પડ્યા. પ્રેરણા કરનાર કો પડખે ઉભા નહિ. राजद्वारे स्मशाने च यः तिष्ठति स बान्धवः એ વ્યાખ્યાનુસારી કો બન્ધુ થયો નહિ. ઉશ્કેરનારા પલીતો મૂકીને આઘે રહ્યા. પછી ચાબૂકને કોઈ કે શીખવણી કીધી કે મહારાજો ઉપર સાક્ષીસમન્સ ક્હડાવો તો કામ થશે. નવરોજજીને ગળે ઘૂંટડો ઉતરી ગયો, ને તેમ કીધું. એટલે 'મહારાજોએ પોતાનું મોટું તોપખાનું લડાઈના મેદાનમાં આણ્યું.'

સાક્ષીસમન્સ નીકળ્યે મહારાજોએ મન્દિરદ્વાર ભીડયાં. કોર્ટના બેલિફ તેથી મંહી પ્રવેશી શકયા નહિ એ ખરૂં, પણ સાથે ભાવિક વૈષ્ણવોનાં દર્શન પણ એથી બન્ધ થયાં. દર્શનવ્રતિયાંને તો અપવાસ પડ્યા. વૈષ્ણવમંડળમાં હાહાકાર વર્તી ગયો.

પછી વાટાઘાટ ચાલી. વૈષ્ણવસમાજે દેવદર્શનાર્થે મન્દિરદ્વાર ઉઘાડવાની વિનતિ ઉચ્ચારી; મહારાજોએ સ્હામા કોલ માગ્યા. ધર્મભાવિક વૈષ્ણવસમાજે એ ગુરુબોલ સ્વીકાર્યા, અને ૧૬મી જાનેવારી ૧૮૫૯ની તિથિએ ગુરુશિષ્યો વચ્ચે દસ્તાવેજ થયો. એ દસ્તાવેજને 'ગુલામી ખત' કહીને વગોવવામાં સુધારાપન્થી છાપાંઓએ પછી જમીનઆસ્માન એક કીધાં.

ખરી રીતે તો નવા–જૂના કટ્ટર સંપ્રદાયીઓની આ અથડામણો હતી. પા સદી પછી એ સંગ્રામખેલન્દો નર્મદ ધર્મવિચારમાં કહે છે કે સુધારાવાળાઓનાં કરતૂક મહારાજોથી ક્ય્હાં ઉતરે એવાં છે? ગુલામી ખત કોણે લખાવી લીધાં છે ને કોણે લખી આપ્યાં છે એ આજ–૧૯૩૮માં Disciplinary Action ની સમશેર દીવા જેવું ઉઘાડું પોત પ્રકાશે છે.

એ દસ્તાવેજમાં ત્રણ પ્રધાન મુદ્દા હતા. ૧. નાતવાર ફંડ ઉઘરાવીને મહારાજોને કોર્ટમાં જવું ન પડે એવો કાયદો કરાવવો. ૨. મહારાજોના દિવાની દાવાઓમાં ઘરમેળે સમાધાન કરાવવામાં સહાયતા આપવી. ૩. ધર્માચાર્યની કે ધર્મની વિરૂદ્ધ કો લખે ત્હેને નાત બ્હાર મૂકવો.

લેનીને, મુસોલિનિએ, હિટલરે, અને ટિનપાટિયા

'સવાઈ હિટલરો' એ–૨૦મી સદીના કિયા કિયા સરમુખ્તિયારે નિજ સંપ્રદાયીઓ કનેથી ફંડો નથી ઉઘરાવ્યાં? નિજ વિરોધીઓને દેશવટા નથી દીધા? કે 'ગુલામી ખત' નથી લખાવ્યાં? જૂનવાણીને ભાંડનારા નવીનાચાર્યો જૂને પન્થે જ પાછા કેમ પળે છે?

કહે છે કે છેલ્લી તોપ કરસનદાસની સ્હામે માંડેલી હતી. હિતસ્વીઓએ સલાહે આપી કે કરસનદાસ! સમય વર્તી જાવ. લોક તો સત્યપ્રકાશ વાંચવાને ટમટમી રહ્યું હતું. કરસનદાસ 'જન્મે વાણિયા, પણ ગુણે ક્ષત્રિય હતા.' પછીનો રવિવાર આવ્યો, ને સત્યપ્રકાશ પ્રગટ થયું તે કરસનદાસના પ્રકાશરૂપ હતું. સત્યપ્રકાશનાં વાગ્બાણોએ એ 'ગુલામી ખત'નો કચ્ચરઘાણ વાળ્યો.

પેલા દસ્તાવેજની લીલી શાહી પણ રેળાઈ ગઈ. કરસનદાસને કોઈએ કાંઈ નાતબહાર કીધા નહી. ટીપમાં ભરાયેલાં નાણાં ઘણાંખરાં આવ્યાં નહિ. નવરોજજી ચાબૂક પણ કેસ હારી ગયા. પોતાને ઉશ્કેરનારનું નામ છાપીને ચાબૂકે પછી વેર વાળ્યું ને મન મનાવ્યું.

ગંગાજીના ઘાટે ઘાટે બળવો ભડભડતો હતો ત્યહારે મુંબઈનગરીના ચોકમાં ધર્મ અને સંસારના આવા રણજંગ ખેલાતા હતા.

મુંબઈમાં હોળી સળગેલી જ હતી, ને એની ઝાળની ઝપટ દલપતરામને વાગી.

નર્મદને યે પૂર ચ્હડતાં હતાં. '૫૮થી નર્મકવિતાના અંકો છપાયા; '૫૯માં વૈધવ્યચિત્રો લખાયાં; અને એ જ અરસામાં નર્મદ 'સંસ્કારી' સુધારક થયો.

દલપતનર્મદ મુંબઈમાં ભેટ્યા તે પૂર્વે બન્ને કવિવરો ભાવનગરને રાજદરબારે પણ જઈ આવ્યા હતા.

પૂને નીલકંઠ શાસ્ત્રી પાસે પિંગળ અલંકાર ને રસ-શાસ્ત્ર શુદ્ધ કરાવી '૫૯ બેસતાં નર્મદ મુંબઈ આવ્યો, અને 'હવે બાપને ભારે પડવું નહિ' એવું નિર્ધાર્યું. 'પૂનેથી મુંબઇ આવ્યા પછી મ્હેં એક નવા સ્વામીનારાયણ—ચૂડા-રાણપુરના હરિશંકર વિશે સાંભળ્યું.' પહેલાં હરિશંકર ગુજરાતી શાળામાં શિક્ષક હતો, પછી ધર્મગુરુ થઈ પડ્યો હતો. 'હમારે બન્નેને બનશે' એવું ધારેલું. પિતાને જણાવ્યા વિના જ કવિવર ચાલી નીકળ્યા.

સૂરત રાંદેર કુંદિયાણા ભગવા દાંડી થઈને નર્મદા કવિ ઘોઘામાં હાટકેશ્વરની ધર્મશાળામાં જઈ ઉતર્યા. 'ત્યાં ....એક નાગરબાઇએ પૂછ્યું કે કાંઈ સરકારી કામકાજે આવ્યા છો ? મેં કહ્યું, ના. એ વખત એણે જે મોં મચકોડ્યું છે તે મને હજી સાંભરે છે.'

પછી ગાડી કરી ભાવનગર જઈ સ્વજ્ઞાતીલા પ્રાણ નારાયણને ત્યહાં ઉતર્યા. પ્રાણનારાયણ ત્યહાંની ઇંગ્રેજી શાળામાં શિક્ષક હતા. ભાવનગરમાં કવિવરે જાણ્યું કે 'હરિશંકરનું જોર છેક નરમ પડી ગયું છે ને તે કેદમાં છે.' ચૂડારાણપુર જવાનું અટકાવી કવિવર ચાર દિવસ ભાવનગરમાં રહ્યા. ગગાભાઈને જઈ મળ્યા. વિવેકસાગર ગગાભાઇએ કવિને જમવાને ન્હોતર્યા. 'હું ધારતો તેટલી ઉલટથી તેઓએ મારો સત્કાર કર્યો ન્હોતો.' કમને કવિવર જમવાને ગયા; જમવામાં લિજ્જત આવી નહિ. 'જમવાની મઝા તો

થોડા સ્નેહીઓમાં નિશા સાથે નાના પ્રકારના પંડિતાઈવાળા તડાકા ચાલતા હોય ત્ય્હારે.' વ્રજલભાઇએ સાહિત્યાચાર્યને 'મનોહર સ્વામીના પુસ્તકો બતાવ્યાં ;ને ઈચ્છા દેખાડી કે આ પદસંગ્રહ લ્યો ને છપાવજો. ખરચ હું આપીશ.' મુંબઈના સુધારક કવિને ખીલતી કળી સમી નવકન્યાશાળાની વાતો કરી. સ્હાંજે વ્રજલભાઈ ને છગનલાલ દેસાઇએ નવા ઉઘડેલા બંદરનો ડક્કો નર્મદને બતાવ્યો. મુંબઈવાસીને ભાવનગરના દરિયા જેવો ડક્કો ભાસ્યો. એક વ્હોરાની વાડીમાં દેસાઈજીરચ્યાં ગીતો રાજગાયક શિવરામે ગાઇ સંભળાવ્યાં. દીવાસમે રાજમહેલે ગયા, મહારાજાને મળ્યા. 'હું બોલ્યો આપ એક વખત મુંબઇ આવી જાઓ. ત્યારે મહારાજ હસીને બોલ્યા કે હા, વિચાર તો છે.'

'રાતે હું....શહેર બહાર એક મુસલમાન વેશ્યાનું ગાણું સાંભળવા ગયો હતો.' ત્ય્હાં મિજલસમાં 'કેટલાક વહીતરૂં કરી જાણનાર' વાણિયાઓ હતા. તે તો રૂપિયો -બે રૂપિયા આપીને ઘેર ગયા. પછી દસેક સંગીતરસિયા રહ્યા. એક મુસલમાન તરેહતરેહની ફરમાશો કરતો. 'એણે કહ્યું કેરબો કર.....પેલીએ બાલ છુટા મૂકી દીધો–ઠીક કીધો.' વેશ્યા કલાવન્ત હતી; એને સિતાર નરઘાં સારંગી વગાડતાં આવડતાં. 'સિતાર બજાવો'ની ફરમાશ થઈ. પાછલી રાતના ચારેકનો સમય ને પેલીને પણ જોસ્સો ચ્હડી આવેલો તેથી તે સિતાર વગાડવા બેઠી. 'એ વેળા તે બાઈની સૂરતની કુદરત ઉપર હું મોહિત થયો હતો.'

'બીજે દહાડે હું સૂરત આવવા નીકળ્યો. ગગાભાઇએ પોતે ઘેર તેડી એક હલવાન ને પાઘડી વિદાયગીરીમાં આપ્યાં.'

પછી ચૈત્ર બેસતાં નર્મદ કવિવર વડોદરે ગયા હતા. ગાયકવાડની રાજધાની જોવી ને બને તો ડભોઈ જઈ દયારામનાં પદો લાવવાની ધારણા હતી. દયારામભાઈના શાગીર્દ કને જવું હતું તે ચૈત્ર માસમાં ઓખાહરણની કથા કરવાને વડોદરે આવ્યા હતા એટલે ત્હાંજ મેળાપ થયો. ‘વડોદરામાં હું દરબારમાં ગયો ન્હોતો....રાજાને એક વખત મલ્લો કુસ્તી રમતા હતા ત્યાં દૂરથી જોયા હતા.’ ‘વડોદરૂં જોયું ને ધરાયો.’

ગુર્જરીની બે રાજધાનીઓની નર્મદા કવિવરે ‘એ પ્રમાણે ૨૦ દહાડા મુસાફરી કીધી.’ બન્ને સ્થળેથી કવિવર આશાનિરાશાથી ‘ધરાઈને’ આવ્યા હતા,

એપ્રિલ આખરે મુંબઈ જઈ ‘મારૂં હરદાસનું કામ શિખવાને પુને જવું ધારતો હતો. એટલામાં દલપતરામ કવિ મુંબઇ આવવાના છે એવું મેં સાંભળ્યું. મારા મિત્રોએ મને બ્હીડવવા માંડયો કે તે આવે છ માટે તું ન્હાસી જાય છે.’ એ કારણથી પૂને જવાનું મેં મોકુફ રાખ્યું. ‘સને ૧૮૫૮માં મંગળદાસ નથ્થુભાઈએ કવિ દલપતરામને મુંબઈ આવવાને કાગળ લખ્યો હશે.’ ‘મિ. હોપનો મુકામ ૧૮૫૯ના ચોમાસામાં મુંબઈમાં થવાનો હતો, તેથી કવિ દલપતરામે સાંહે મળતા પોતાના મુરબ્બીની કચેરીની સાથે આવવાનું વધારે સારૂં ધાર્યું હશે.’ મિ. હોપની મુંબઈપધરામણીનો નામનિર્દેશ પછી આ પ્રકરણકથામાં કે આત્મકથામાં આવે છે ખરો? તરંગો એ કવિતા હોય, ઇતિહાસો નથી.

રાજ્યચરાયેલો, મિત્રહીડવેલો, નિજ પ્રકૃતિઅનુસાર એવા મનમોજી બુટ્ટાઓ ઘડતો, નર્મદ દલપત આવ્યાની વાટ જોતો બેઠો હતો. મુંબઈના ચોકમાં પેલી હોળી સળગતી હતી.

'૫૮માં કવીશ્વરને બુદ્ધિવર્ધકના મન્ત્રી ગંગાદાસનો કાગળ આવ્યો હતો કે મુંબઈ આવો. આંખોની દવા કરાવવાને દલપતરામને મુંબઈ જવાનું હતું. પણ બુદ્ધિવર્ધકના આમન્ત્રણને તેમ જ નેત્રરોગનિવારણને–બન્નેયને હોપ વાંચનમાળાની કમિટિએ અવરોધ્યા. પાંચ દાયકાઓનું નવ ગુજરાતઘડતી એ કવિતાઓ રચાઈ રહે કવીશ્વર મુંબઈ જવાને સ્વતન્ત્ર થયા. હોપનો મિત્રપ્રેમ કહો કે વાંચનમાળાની દેશસેવા કહો–આમન્ત્રણ અને આરોગ્ય કવીશ્વરને એ બન્નેયથી ઓછાં હતાં.

૧ લી એપ્રિલે સોસાયટીનો ચાર્જ દલપતરામે હાઈસ્કુલના આસિસ્ટન્ટ માસ્તર રણછોડભાઈ ઉદયરામને સોંપ્યો. વાંચનમાળાનો દરિયો ડહોળાઈ રહ્યો હતો, ને મંહીની મીઠી વીરડી સરજાઇ રહી હતી. નિજ અપંગની આંખો થવાને વાંકાનેરથી ભાણેજ નારણજીને તેડાવ્યો. સૂળીમાએ સહપરિવાર વતનમાં જઇ વાસો કીધો ને કવીશ્વરે ખરચી મોકલવા માંડી. 'ગુજરાતી નિશાળના મહેતાજીને લખ્યું કે મોહનલાલને જે જોઈયે તે આપજો અને તેને ભણાવજો;' ઈંગ્રેજી પણ ભણાવજો. મહેતાજીને ઈંગ્રેજી આવડતું ને ઇંગ્રેજીનો વર્ગ ઉઘાડેલો હતો.

સોસાયટીના સેક્રેટરી તથા આસિસ્ટન્ટના મનોમન્દિરિયે

સોસાયટીની શાખા કે પુસ્તકશાળા મ્હોટા મ્હોટા શહેરોમાં સ્થાપી ગુજરાતને નવપલ્લવ કરવાના મનોરથો ઘૂમ્યા જ કરતા હતા. કરટિસે કવિને કહ્યું કે ભાવનગરરસ્તે મુંબઈ જાવ અને ત્યહાં પુસ્તકશાળા રચાય એવું કરતા જાવ. કવીશ્વરે બીડુ ઝડપ્યું. મહારાજાને રંજન કરવાને નિજ રાજછત્ર સમા વજેસંગ મહારાજના નામનું વિજયક્ષમા કાવ્ય કવીશ્વરે રચવા માંડ્યું. રસ્તે મારગમાં પણ એ ગ્રન્થનું કામ કરતા. ૧૭ મી એપ્રિલ ને રવિવારે કવીશ્વર અમદાવાદથી મુંબઇ જવાને નીકળ્યા તે સવા માસે પછી–૨૭ મી મેએ સાગર આરે ઉતર્યા.

આંખે સાવ અપંગ હતા. બુદ્ધિવર્ધકના આમન્ત્રણે ને આંખોની દવા કરાવવાને મુંબઈ જવાનું હતું. ધોળકે થઈને અરણેજ ગયા, ને અરણેજથી કોઠ ગયા. કેડી જૂની ને પૂર્વપરિચિત હતી. કોઠમાં અમરેલી પરગણાના ગાયકવાડી ઇજારદાર વ્રજલાલ રંગીલદાસ મળ્યા. વડોદરેથી મેનાનો સિરપાવ લેઈને સાઠેક માણસોના રસાલા સહિત પાછા વતનમાં જતા હતા. કવીશ્વર મળ્યા, કવિતા સંભળાવી, પ્રસન્ન થયા, સંગાથમાં લીધા. ‘રસ્તામાં બહુ બરદાસ રાખી હતી.’

સફરનું પ્રથમ પગથિયું કવીશ્વરને શુકનિયાળ નીવડ્યું.

ભાવનગરમાં જઈ કવીશ્વર વિવેકનિધિ ગગાભાઈને મળ્યા ને વિજયક્ષમા સંભળાવી. ત્યહાં સાંભળ્યું કે પચ્ચ-વાડિયા ઉપર જ નર્મદા કવિવર આવી ગયા હતા. વજેસંગ મહારાજનો ને કવીશ્વરનો રાજસંબંધ ગગાભાઈ સાહેબથી

અજાણ્યો ન્હોતો. પછી ચૈત્રી ૧૪ની અજવાળી તિથિએ કવીશ્વર રાજસભામાં ગયા. છગનલાલ દેસાઈ સામળદાસભાઈ વજલભાઈ ગગાભાઈપ્રમુખ કારભારીમંડળ ત્ય્હાં બેઠેલું હતું. મહારાજના શિવરામ ગાયકે સંગીત જમાવ્યું. પહાડી ભરાવમુદ્રાળા મેઘશ્યામ મહારાજા મધ્યે વિરાજતા હતા. પછી વિજયક્ષમા કાવ્યથી કવીશ્વરે રાજસભા ગજાવી. કવીશ્વરનો બુલન્દ પણ મેઘમધુરો કંઠ, હિન્ડોળા ખાતી ચારણી હલક, દબદબાભરી રાજદરબારી કાવ્યશૈલી; સૌથી રાજસભા રંજન થઈ. સિરપાવ આપવા માંડયો ત્યહારે એ સુદામાએ કહ્યું કે ‘ હું સિરપાવ લેવાને આવ્યો નથી. આજે તો બીજું લેવાને આવ્યો છું.’ સદ્‌ભાવી ગગાભાઈ બોલ્યા, કહો, શી ઇચ્છા છે? કવીશ્વરે કહ્યું; મ્હારે માટે નહિ, ભાવનગરની પ્રજાને માટે વચન નાંખું છું. દસરાએ દસરાએ વજેસંગ મહારાજ દસ હજાર ખર્ચતા. દસ હજાર ખરચો, ફારબસ સાહેબનું કે મહારાજાનું નામ જોડો, ને ભાવનગરમાં પુસ્તકશાળા સ્થાપો. કારભારીમંડળે કહ્યું: પુસ્તકશાળા યે થશે, પણ આ શિરપાવ તો લેવાનો જ હોય. મહારાજે રૂ. ૨૦૦ અને શાલપાઘ બક્ષ્યાં. સભામાંથી ઉઠચે શ્રી છગનલાલ દેસાઈએ વચન આપ્યું કે ‘ મ્હારા રૂપિયા યે મહારાજના જ છે. કવીશ્વર! ભાવનગરમાં પુસ્તકશાળા જરૂર થશે. કવિવચન વૃથા નહિ જાય.’ પરિણામે પછી ભાવનગરમાં દેસાઇજીની લાયબ્રેરી સ્થપાઈ.

પંદરેક દિવસ કવીશ્વર ભાવનગરમાં રાજસહેમાનીએ રહ્યા. વિદ્યોત્તેજક સભાએ કવીશ્વરનું દેશકલ્યાણનું જાહેર વ્યાખ્યાન કરાવ્યું. ૧૭મી મેએ પછી ઘોઘે ગયા. ઘોઘામાં

પણ મુનસફની સાગરતટની હવેલીમાં નીતિબોધ સભા મળી હતી ને દલપતવ્યાખ્યાન દરિયાદેવે ત્ય્હાં સાંભળ્યું હતું.

વિદ્યાનાં ને નવસંસ્કારનાં માર્ગે ફૂલડાં વેરતા વેરતા આંખઅપંગ કવીશ્વર મુંબઇ જતા હતા.

ટપાલના ચોથા નંબરના મછવામાં બેસી ઘોઘેથી દલપતરામ દાંડીકિનારે ૨૧મીએ ઉતર્યા ને સૂરત ગયા. સૂરતથી વિક્ટોરિયા મહારાણીના જન્મદિવસે–૨૪મી મેએ શ્રી મોહનલાલ ઝવેરીની સંગાથે ફોલાફ્સ આગબોટમાં મુંબઈ જવાને નીકળ્યા. બે દિવસ આગબોટ તાપીમાં પડી રહી; જાણે મુંબઈ જવાની કવીશ્વરને ના પાડતી હોયને! ૨૭મી મેએ સ્હવારે દશેક વાગતાં સાગરજળ ઉપર સૂર્યદેવ ઝળાંમળાં થતા હતા ત્ય્હારે કવીશ્વર મુંબઈ ને કિનારે ઉતર્યા અને સ્વામીનારાયણના મન્દિરમાં દેવછાયે જઈને વાસો કીધો.

અજાણ્યા કે જાણીતા, ગામોગામ ને શહેરેશહેર, કવીશ્વરના બે ઉતારા જીવનભરના હતાઃ એક સ્વામીમન્દિર ને બીજું મહેતાજીનું ઘર.

મ્હણે લાડની વાડીમાં નર્મદ દલપતઆગમનની વાટ જોતો બેઠો હતો. દલપતરામને પણ દૈવ લાડની વાડી ભણી જ ઘસડી જતું હતું.

નર્મકવિતામાંના કવિજીવનમાં નવલરામભાઇ કહે છે કે નર્મદા કવિ '૫૯ની સાલમાં 'સંસ્કારી' સુધારક થયા. અને ઉમેરે છે કે 'અતિઉત્સાહી પ્રકૃતિ મધ્યમપણામાં રહી શકતી જ નથી.'

આત્મકથા (પા. ૬૭) માં નર્મદ લખે છે કે 'સને ૧૮૫૯ના વર્ષથી હું ધર્મ સંબંધી વહેમોથી મુક્ત થયો– સંસ્કારી સુધારાવાળો થયો.'

ધર્મવિચારમાં (પા. ૨૦૯) નર્મદ લખે છે કે સં. ૧૯૧૬ (ઇસ્વી ૧૮૬૦) માં પોતે પરમહંસ સભાની દીક્ષા અંગિકારી. પા. ૨૧૦ મે લખે છે કે પોતે '૧૬ વર્ષ સ્વધર્મથી પતિત રહ્યા પછી પાછા (૭૪માં) સ્વધર્મના સિદ્ધાન્તોને સત્ય માનતા થયા.' આ વાકયબોલ કહે છે કે પરમહંસ સભાની દીક્ષા નર્મદે '૫૮માં લીધી હોય.

એકાદ વર્ષની કંઈક અંહી ગડભાંગ ભાસે છે.

એ 'સંસ્કારી સુધારક' એટલે શું? એ પરમહંસ સભા કેવીક હતી? '૫૮–'૫૯માં નર્મદા કવિવર કિયે ઢાળે ઢળતા હતા?

એ સોળ વર્ષમાં કવિવરનો માનસદેશ કેવોક હતો?

'વેદ ઈશ્વરપ્રેરિત નથી. દેવપિતર નથી. વ્રત જપ તીર્થ એથી ફળ નથી....ઈશ્વર નિરાકાર છે; મૂર્તિ ન પૂજવી ....જીવને જન્માન્તર નથી...જાતિભેદનું પ્રયોજન નથી. અન્યધર્મી સાથે ભોજનવ્યવહારથી ને મદ્યમાંસથી પતિત થવાતું નથી. ધર્મક્રિયાની આવશ્યકતા નથી. લગ્નક્રિયા મરણક્રિયા નિરર્થક છે.' ધર્મવિચાર, પા. ૨૦૯, ફૂટનોટ.

સોએક વર્ષોની ચર્ચાઓને પરિણામે આજે કેટલાએકને આમાંનું કેટલુંક નવું ન યે લાગે. આઠદસ દાયકા પૂર્વે આ બધું ભૂતભડકામણું હતું, સાંભળીને આભ તૂટી પડતાં.

આ તો નર્મદે સ્વકથા કહી. ત્ય્હારના ઉચ્છેદક સુધારાવાળાઓ વિશે નર્મદા કવિવર લખે છે કે 'સઘળા એ સ્વધર્મથી અજાણ, સઘળા એ પરલોક વિષયની પરંપરાનો અનાદર કરવાવાળા' હતા. 'કોઈ ખ્રીસ્તી બાઇબલની નીતિ ઉપર ને કોઈ ગૃહસંસારના વિષયમાં યૂરોપિયન રીતિ ઉપર મોહિત હતા. કોઈ ધર્માચારના બંધનથી છૂટી યથેચ્છ વર્તવાને....હોંશીલા હતા.' ધર્મવિચાર, પા. ૪૯.

એ જમાનામશહૂર એ પરમહંસ સભા તે હતી કોણ?

પરમહંસ સભા મુંબઈમાંની પ્રાર્થનાસમાજની જનની થાય. મુંબઈ પ્રાર્થનાસમાજનો ઈતિહાસ પરમહંસ સભાની ઈતિહાસવાર્તા કહે છે.

પરમહંસ સભા એક છૂપી મંડળી હતી, અને એના દીક્ષિતો પણ જાહેરમાં પોતાનાં નામ ન્હોતા બોલતા. કોઈક હિંમતબહાદુરે દીક્ષિતોની નામાવલિ છપાવવાનું કર્યું ત્ય્હાં સભા ભાગી પડી.

પરમહંસ સભા જબરદસ્ત સભા હતી. બેલગામ સતારા પૂના મુંબઈ રત્નાગિરિથી સૂરત સૂધી સભાની શાખાઓ હતી. હજારેક સભાસદો હતા. ૧૮૪૦ના અરસામાં જન્મી હતી. '૬૫માં–પચ્ચીસની ભરજુવાનીમાં મૃત્યુવશ થઈ.

'૬૭ના માર્ચની છેલ્લી તારીખે–ફાગણ વદ ૧૧–પાપમોચની એકાદશીએ પંદરેક સભાસદોએ મુંબઈ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી. એ પંદરમાંના દશેક પરમહંસ સભાના પરમહંસો હતા.

પરમહંસ સભા એટલે એક જાતનું નાતજાતપાતતોડક છૂપું મંડળ.

ત્ય્હારે 'નીતિબંધનો શિથિલ થયાં હતાં. વ્યસનાસકિત, નાના પ્રકારની ચેનબાજી, ભક્ષ્યાભક્ષ્યના ધરબન્ધ તૂટ્યા હતા. વેશ્યા સ્ત્રીઓના વાસ મુંબઇભિરમાં પ્રસર્યા હતા. નાચરંગ વિનાના તો કોક જ લોકસમારંભ થતા હશે.' મુંબઈ પ્રાર્થનાસમાજનો ઇતિહાસ.

સર દીનશાહ વાચ્છા કહે છે કે '૬૫થી '૭૫ના દાયકામાં Nautch parties were exceedingly common.

'૧૮૦૭ની સાલમાં મિ. ટેલર નામના એક ગૃહસ્થે મુંબઇવિસવાટનો આગ્રહ કીધો. સરકારની પરવાનગી ન મળવાથી સૂરત જઇ રહ્યા. પછી ૧૮૧૧માં ત્રણ પાદરીઓ આવ્યા. ખુદ કંપની સરકારે ત્હેમને હાંકી કહાડ્યા.'

'લોકોના ધર્મ વિરૂદ્ધ ઉપદેશ કરવા લાગશે અને તેથી લોકમાં અસંતોષ જન્મશે માનીને પ્રત્યક્ષ કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સનો જ ત્ય્હારે હુકમ હતો કે ખ્રીસ્તી ધર્મોપદેશકોને મુંબઇવાસ કરવા દેવો નહિ.'

મુંબઇવિસવાટની પાદરીઓને પરવાનગી ૧૮૧૪માં મળી. તરત ત્હેમણે ધર્મપ્રચાર આદર્યો, અને ધર્મપ્રચારાર્થે શિક્ષણપ્રચારનાં પગરણ માંડ્યાં.

નવશિક્ષણપ્રચારની સંસારઅસરો વિશે મિ. લિયોનાર્ડ કહે છે કે:

Its (i. e. of European education) first introducton greatly tended to create among members

of the educated and intelligent classes of people a lamentable athiesm & indifference of religion in general. English education...which, while sapping the foundation of the Hindu Religion, substituted nothing in its place: hence a race of unbelievers sprang up.'

ત્હારના નવશિક્ષિતોનો 'દેવધર્મ ઉપરનો વિશ્વાસ નાશ પામતો હતો.' 'ખ્રીસ્તી ધર્મ ત્હેમને પસંદ ન્હોતો; પણ નિજ વિચારસાર ખુલ્લે મુખે ઉચ્ચારી એ વિચારસારગ્રાહકોની જાહેરસભા સ્થાપવાનું ધૈર્ય એમનામાં ન્હોતું.'

સુમારે ૧૮૪૦માં એક છૂપી મંડળી સ્થપાઈ. સૂરતના પાંચ દદ્દાઓમાંના દાદોબા પાંડુરંગ ને એમના ભાઈ આત્મારામ પાંડુરંગ સોડવી હતા. '૪૦થી '૬૫-૫૦ સદીભર સભાના પ્રમુખપદે હતા શ્રી રામભાઉ બાલકૃષ્ણ જયકર.

ફણસવાડીમાંની ડુસેટાની ચાલીમાં ત્રીજે મજલે એક ખોલીમાં સભાનું કાર્યાલય હતું. જયકરને ત્ય્હાં કે આત્મારામ પાંડુરંગને ત્ય્હાં અઠવાડિયે એક વાર મંડળી મળતી. 'પ્રતિમાપૂજનના ને જાતિભેદના ત્યાગ સભાના મુખ્ય ઉદ્દેશ હતા.' સ્ત્રીજાતિનું શિક્ષણ અને સ્વાતન્ત્ર્ય, વિધવાવિવાહ, પરદેશગમન સુધારાના સ્તંભો હતા; પણ ઘુમ્મટ તો હતો જાતિભેદનો સમૂળગો ઉચ્છેદ.

'માબાપોને જાણ પડી એટલે બાળકોને કોઈ એ સભામાં જવાની બંધી કીધી. કેટલાકોએ મિશનશાળાઓમાંથી બાળકોને ઉઠાડી લીધાં.'

'કાંઇક ફ્રી મેસનશાહી પદ્ધતિ સભાસંચાલકોએ યોજી હોય એમ લાગે છે. સબ ગોલ એકંકાર કરવાનો પ્રયાસ હતો. માત્ર હિન્દુઓની સભા ન હતી. સંહી પારસી હતા, યાહૂદીઓ હતા. વર્ષમાં એક કે અધિકવાર નિરનિરાળી જાતોના લોકો એકઠા મળી સહભોજન કરતા; પણ ગુપ્તપણે.'

પરમહંસ સભાનો દીક્ષાસંસ્કાર હતો. જૂનવાણી સર્વસ્વનો ત્યાગ અને નૂતનતાનો સ્વીકાર એ લક્ષણોનો પ્રતીક એ દીક્ષાસંસ્કાર હતો. શ્રી ભીખાજી લક્ષ્મણ સભાના દીક્ષાગુરુ હતા. નવદીક્ષિતની અંજલિ પાણીથી ભરતા, અને જૂનવાણી ઉપર પાણી મૂકયું એ ભાવે અંજલિ ઠલવાતી. નૂતનતાના અંગિકારના પ્રતીકરૂપે પછી ચ્હાના પ્યાલામાં ભીસ્કુટરોટીનો કટકો બોળીને નવદીક્ષિત ખાતો. સન ૧૮૫૩માં એલફિન્સ્ટન ઈનસ્ટિટયૂટમાં પોતે ભણતા ત્હારે ૧૬ની વયે ડો. સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરનો પરમહંસ સભાપ્રવેશનો દીક્ષાસંસ્કાર ઠુમેટાની ચાલની ખોલીમાં થયો હતો. દાકતર સાહેબ કહે છે કે પાંઉકટકો જ્હારે મ્હને ખાવાનો આપ્યો, ત્હારે મ્હને રોમાંચ થયો હતો ને જાણે કે કાંઈક અજૂગતું કરતો હોઉં એવું લાગ્યું હતું.

આજે યે લોકપ્રશ્ન તો એ પૂછે છે કે ભદ્રંભદ્ર ચ્હડે કે ભ્રષ્ટંભ્રષ્ટ?

કેટલાક સભાસદો અજ્ઞેયવાદી કે નાસ્તિકવાદી હતા; કેટલાકના ઢાળા ખ્રસ્તી ધર્મ ભણી ઢળેલા હતા. અઠવાડિયે અઠવાડિયે સભા મળતી. કોક ધર્મોપદેશક થતું ને

ખ્રીસ્તી ધર્મોપદેશશૈલીએ ઉદ્‌બોધનો થતાં. બાબા પદમજી નામના પારસીએ 'અક્રુરજીએ ગોપીઓને આપેલું બ્રહ્મ-જ્ઞાન' એનો ઉદ્‌બોધસદ્‌બોધ કીધો હતો.

'૬૪માં બ્રહ્માનંદ કેશવ ચન્દ્ર સેન બંગાળાથી આવ્યા. વ્યાખ્યાનો કીધાં, ધર્મોપદેશો દીધાઃ પણ સહુ વૃથા–પત્થર ઉપર પાણી. 'સેન બાબૂ આવ્યા એવા ગયા.'

'૬૪ની દીવાળી મુંબઈમાં મહાઉત્સાહિની હતી. અમેરિકાના આન્તરવિગ્રહને કારણે વણરાજ–હુન્નરખાનની ચ્હડાઈમાં દલપતરામે બિરદાવેલો 'વીર વડો વણરાજ'–લક્ષ્મીની રેલમછેલ રેલાવતો હતો. સહુ કો સોનાનાં ઝાડવાં જોતાં, સહુકોની આંખે સોનાનાં અંજન અંજાયાં હતાં.

'૬૫ નો એપ્રિલમાં એ આન્તરવિગ્રહ સંકેલાયો. જૂલાઈમાં ભલભલાનાં સ્થિત્યન્તર થયાં. એ સાલમાં રામભાઉ જયકર પણ વિદેહ થયા. પરમહંસ સભાનું દફ્તર ચોરાઈ ગયું. મહીંથી કેટલીક છૂપી નામાવલિ પ્રગટ થઈ. પરમહંસ સભા ભાગી પડી–ગંજીપાના બંગલા જેવી ઘડીકમાં ભાગી પડી. કોક છીંક્યું ને એક છીંક મૃત્યુછીંક નીવડી. બાબા પદમજી, શાહુરાવ કૂકડે ખ્રીસ્તી થયા. દાદોબા પાંડુરંગ સ્વીડનબોર્ગપન્થે વળ્યા. કેટલાએક દેવ મામલતદારના શિષ્ય બન્યા. શાસ્ત્રીવર્ગ આવ્યો'તો તે જૂનવાણીમાં ભળી ગયો. બેએક વર્ષ દશેક જણે પાપમોચની એકાદશીએ પાપ ધોયાં ને મુંબઈ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી. '૬૫ માં નર્મદ મુંબઈ છોડી સૂરત જઈ બેઠો.

પરમહંસ સભા સુધારકોની સન્તાકૂકડીની રમત હતી.

સેન બાબૂ મુંબઈથી મદ્રાસ ગયા હતા. મદ્રાસમાં વેદસમાજ સ્થપાયો. એની નિયમાવલિ જાણે કોક દલપત શિષ્યે ઘડી ન હોય એમ નિયમનિયમમાં 'ધીરે ધીરે'નું દલપતપદ વારંવાર આવે છે. 'ધીરે ધીરે આચારમાં આણવા પ્રયત્ન કરીશ;' 'ધીરે ધીરે જાતિભેદ તોડવાને યત્નશીલ થઈશ.' 'નાચ કરાવીશ નહિ.'

એ પરમહંસ સભાનો '૫૮ માં કે '૫૯ માં નર્મદ દીક્ષિત સભાસદ થયો, ને એમ સંસ્કારી સુધારક થયો.

આ વાતાવરણમાં કવીશ્વર '૫૯ ના બળબળતા મે માસમાં મુંબઈબંદરે ઉતર્યા.

એ હવામાનમાં દલપતનર્મદને બને ખરૂં? સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયને ને પરમહંસ સભાને બને તો સ્વામી સંપ્રદાયી દલપતને ને પરમહંસદીક્ષિત નર્મદને બને.

દૈવયોગ પણ એવો હતો કે મુંબઇના મહાજનમંડળમાં દલપતને પ્રથમ મેળાપ નર્મદનો થયો. અકસ્માત થયો; પણ આજે એને અકસ્માત કહેવો કે દૈવનિર્માણ કહેવું?

મમ્માદેવીની ચોકી કને શ્રી વાસુદેવ બાબાજી નવરંગેની ગ્રન્થવિક્રયની દુકાન હતી. ૨૮ મીએ સ્વામીમન્દિરેથી કવીશ્વર ત્‍હાં ગયા. કવિવર નીચે બેઠા હતા. કવિરાજાઓ ક્‍હાં હોય? જ્‍હાં ગ્રન્થો, ત્‍હાં કવિવર ને કવીશ્વર. કવીશ્વરે કવિવરને જ સહસા પૂછ્યું કે નવરંગેની દુકાન આહીં છે? કવિવરે કહ્યું, હા, આ જ. દલપતનર્મદની આ પહેલવહેલી પિછાન. નર્મદ કહે છે કે 'દલપતરામ મને સૂરતથી

ઓળખતા નહિં.' મુંબઇના મધ્યદેશે મમ્માદેવીની છાયામાં કવિવરો મળ્યા.

ઓળખાણ પડચે દલપતપક્ષે પ્રથમ મેળાપ સુજનતા શોભતો હતો. કવિવર ભાવનગરમાં ગયા હતા તે કવીશ્વરે સંભાર્યું. ભાવનગરના સરસ્વતીમન્દિર–પુસ્તકશાળાની વાતો થઈ. સ્વામીમન્દિરમાં ઉતર્યો છું, પધારજો. નર્મદ લખે છે કે 'પછવાડેથી માલમ પડ્યું કે સરસ્વતીનું મંદિરબંદિર નીકળ્યું નથી.' ભાવનગરનો ઈતિહાસ શું કહે છે? દેસાઈજીની લાઇબ્રેરી સ્થપાઈ છે કે નથી સ્થપાઈ?

બુદ્ધિવર્ધકના સભાસદોને કવીશ્વર મળ્યા. ૨૮ મીએ ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક તથા કરસનદાસ માધવદાસના, ૨૯મીએ ગંગાદાસ ને મંગળદાસના, ૩૦ મીએ ગોકુળદાસ તેજપાળ ને લક્ષ્મીદાસ ખીમજીના આવકાર પામ્યા. કરસનદાસ મૂળજી મળ્યા. દાક્તર ભાઉ દાજીને આંખો બતાવી. દાક્તરે કહ્યું ત્હમારી આંખે મ્હારા હાથે આરામ થાય એવી ઈશ્વરેચ્છા હશે. ગંગાદાસે કહ્યું ઝાળ પ્રગટી છે; છંટાય તે છાંટો.

૩૦ મી સેથી સભાના મહેમાન થયા. સભાએ લાડની વાડીમાં ઉતારો આપ્યો. સેથી ડિસેમ્બર અધવચાળ સૂધી–રહ્યા ત્ય્હાં સૂધી ઠામવાસણ ગાદલાંગોદડાંની બધી મહેમાની મુંબઇના મહાજનોની હતી. લાલશંકરભાઈ લાડની વાડીમાં જ રહેતા. દૈવે દલપતનર્મદને પાડોશી કીધા. ભેગાં રહે ત્ય્હારે ઠામણાં ઠણઠણે ને? મુંબઈ નગરી ન્હાની નથી; પણ આ તો પૃથ્વી ન્હાની પડી. એક જ કવિતા

વાડીના મોરલા દલપતનર્મદ એક જ લાડની વાડીના વાસી થયા.

'મુંબઈમાં બુદ્ધિવર્ધક સભાના ત્રણચાર જુવાન સભાસદોએ ઘણું ધાંધલ મચાવ્યું હતું;' તેથી ગંગાદાસે દલપતરામને તેડાવ્યા હતા. એ જોબનજોદ્ધાઓનું માનવું એવું હતું કે 'જ્ઞાતિભેદ તોડવાથી બધો સુધારો થઈ જશે.' 'પાંચસો સહીઓ થાય તો આપણે જરૂર જાહેર રીતે જ્ઞાતિભેદ તોડવો.' નિજ વિચારોના તેઓ 'જાહેર ભાષણો આપી શકતા ન હતા.' 'સુધારાની વાતો અમદાવાદમાં થતી ખરી, પણ તે કાંઈ વટલવાવટલાવવાની નહિ.' દલપતમનો ભાવ ઈતિહાસજાણીતા છે. બે પગ સમા એના બે પાયા એ હતા કે લોકસંઘથી અતડા પડવું નહિ, ને ધીમી પગલીએ ચાલવું. 'ઇંગ્લાંડ વિગેરે દેશોનો ઇતિહાસ જોતાં' પણ એ જ સિદ્ધાન્તસાર સારવાય છે એમ ફારબસ કનેથી સાંભળ્યું હતું. એ દલપતમનોભાવોને ફારબસે વજ્રમૂળ કીધા હતા.

દલપતરામ નિજ જીવનનોંધોમાં લખાવે છે કે સભાનું જુવાનમંડળ દલપતઉતારે મળવાને ગયું, અને સહજ ભાવે જ જમાનાની લોકવાર્તા નીકળી. દલપતે પોતાના મનોભાવ ભાખ્યા કે દોડશે તે થાકશે. જીંદગીભર ચલાય; જીંદગીભર દોડાય નહિ. આગન્તુકોને એ ક્યહાંથી રૂચે? ખાનગીમાં જાતિભેદ તોડવાનું પૂછતાં કવીશ્વરે એને જુઠાણાનું મહાપાપ કહ્યું. આવેલું મંડળ ગુસ્સે થઇ ચાલ્યું ગયું; ને જતાં જતાં જુવાળની ઝાળમાં 'જુવાનિયાઓએ કહ્યું

આજથી તમને અમારી સભા ખરચ નહિ આપે.' મંગળદાસને ગંગાદાસને લક્ષ્મીદાસને ડૉ. ભાઉને કવીશ્વરે બનેલી હકીકત કહી. એમણે કહ્યું ત્હમને તેડાવનાર અમે છીએ કે એ છે?

કવીશ્વર લખાવે છે કે સભામાં દેશમાં ને ગુજરાતના બે કવિરાજોમાં આમ સુધારા સંબંધી મતભેદ ને પક્ષવાદ બન્ધાયા. પાળો નહિ, પક્ષો; ને વચ્ચે પર્વતો પડ્યા.

વિવેકાલંકૃત લાલશંકરભાઈએ પાડોશધર્મ પાળી દલપતરામને જમવાને ન્હોતર્યાં. સૂરતી રીતે બાસૂદીપૂરી જમાડ્યાં. દલપતરામ આયુષ્યભર કહેતા કે જમણ તો સૂરત તણાં; અને ત્હેમાં ય તે નાગરી નાતનાં.

એવામાં નર્મદને પારસી કન્યાશાળાની નોકરી છોડવી પડી હતી. દલપતબન્ધુ દિનકરરામની પેઠે લાલશંકરભાઇ લહિયાપણું કરી પિતાપુત્રનો નિભાવ કરતા. ત્ય્હારનો એ બ્રાહ્મણધર્મ હતો.

પૂરે ચ્હડતા પુત્રરત્નને એકદા વ્હાલસ્હોયા નર્મદપિતાએ કહ્યું કે 'મારે એક જ દીકરો છે. માટે હું જીવું ત્યાં સૂધી તારે તેવું કરવું નહિ. મારે પગે હાથ મૂક.' પિતૃભક્ત નર્મદે પિતાપગે હાથ મૂકીને કહ્યું કે 'તમારા જીવતાં સૂધી એવું નહિ કરૂં.' કાળમીટ શો કઠણ નર્મદ પિતૃછાયામાં પાણીપોચો હતો.

પા સદી પૂર્વે દલપતકુળમાં યે નવાજૂનાની હોળી સળગી હતી ને ડાહ્યાભાઈએ સંન્યસ્ત લીધું હતું. પા સદી પછી નર્મદકુળમાં યે નવાજૂનાની અથડામણ પેઘી

હતી, પણ લાલશંકરભાઈ છત્ર થઈ બેસતા, મોભી થઈ કુટુંબભાર ઝીલતા. ડાહ્યાભાઈમાં લાલશંકરભાઇની થોડીકે દિલદિલાવરીની સહિષ્ણુતા હોત તો કદાચ દલપતકુળ ભાંગત નહિ; લાલશંકરભાઈમાં ડાહ્યાભાઈનો થોડોકે વૈદિકી પુણ્યપ્રકોપ હોત તો કદાચ '૭૪માં નહિ પણ '૫૮માં નર્મદ આર્યસંસ્કારસંસ્કૃતિને પૂજતો હોત.

એકદા કવીશ્વરે કવિવરને શાણપણની ધાત શીખવવા જેવું કર્યું. કવિવરે કહ્યું કે 'હું તો બોલું તે મ્હારે કરવું —એવો ટેકીલો છઉં.' કવીશ્વરે ભવિષ્યભાખતો ઉત્તર વાળ્યો કે આજે 'બોલો છો તે જુવાનીના તોરમાં બોલો છો. ચાળીસ વરસ પછી એ ટેકીલાપણું છૂટી જશે.' કાળબ્રહ્મે એ બ્રાહ્મણબોલ સાચા પાડ્યાની સાક્ષી ઉત્તરનર્મદની જીવનકથા પૂરે છે.

પછી તો નર્મદે પોતે આ બધાને 'સ્વધર્મથી પતિત'પણું કહેલું છે.

૧૩મી જૂને બુદ્ધિવર્ધકમાં પ્રવાહી શાસ્ત્ર વિશે કરસનદાસનું વિદ્વત્વ્યાખ્યાન થયું. બન્ને કવિરાજો સભામાં હતા. વ્યાખ્યાનઅન્તે કવીશ્વરે બુદ્ધિવર્ધકપ્રશસ્તિના નારાચ છન્દો સંભળાવ્યા. કવિવર લખે છે કે 'એ સાંભળીને મને દલપતરામની કવિતા વિશે સારો વિચાર બેઠો.' પછી નર્મદે વૈધવ્યચિત્રોમાં ને સ્વતન્ત્રતા કાવ્યમાં નારાચ છન્દ ગૂંથ્યા.

જૂન અધવચ સૂધી બધું બરાબર ભાસતું. કમાન વછૂટી ને મુંબઇગાજન્તા સેધકાટકાઓ થયા તે જૂન આખરમાં.

વિશેષ શુદ્ધ બુદ્ધિ બુદ્ધિવર્ધકે વધારવી;

એ ધ્રુવપદના નારાચ છન્દો, જ્ઞાનગર્થના સમર્થક સહુ સ્વદેશીઓને સંબોધેલા, દલપતકાવ્યમાં છપાયેલા છે.

સુણો, સહૂ સ્વદેશિ જ્ઞાનગર્થના સમર્થકો !
બનો બહૂ હમેશ એશ દેશબુદ્ધિવર્ધકો;
સ્વદેશ સૂધર્યાનિ સારિ વાત તો વિચારવી,
વિશેષ શુદ્ધ બુદ્ધિ બુદ્ધિવર્ધકે વધારવી.

'નવી નવી નિશાળ તો વિશાળ' સ્થાપવી; 'નિબન્ધ ને પ્રબન્ધના' ગ્રન્થો છપાવવા;

કવીતપોથિઓ કવીની પાસ તો કરાવવી,
રસીકતા અધીક ઠીકઠાકથી ઠરાવવી;
વિભૂષણો વિચિત્રચિત્ર પ્રાસથી શૃંગારવી.

× × × ×

સ્મોજદાર સારશોભતી સભા રચાવવી,
મહા-મહા મનોરથોનિ ધૂમ ત્યાં મચાવવી;
ખરાબ ચાલ ખંડ, સારિ ચાલ તે ચલાવવી.

× × × ×

સ્વદેશની અનેક જાત આખરે ઉગારવી.

× × × ×

અપાર ઉદ્યમો રચી નિરૂદ્યમી મટાડવા.

× × × ×

અભાગિયા ભિખારિઓનું ભૂખદુઃખ ભાગવું.

× × × ×

દયા કરી દરિદ્રિની દરિદ્રતા વિડારવી.

× × × ×

વિલાયતી વરાળજન્ત્ર મૂલ દૈ મગાવવા.

× × × ×

લગાર આગ લાગતાં જ ઠંડકેથી ઠારવી.

× × × ×

સદા ય હ્યો સહાયતા ભલા ભલા ભુપાળની.

× × × ×

એકબીજાના ધર્મની તજશે ખોદાખોદ,
ત્યારે દેશ સુખી થશે, વધશે સંપવિનોદ.

સારસરવાળે 'સ્વધર્મ શુદ્ધ સ્થાપવા;' અને
પ્રજાહિતેચ્છુ વાત પૂરિ પૃથ્વિમાં પ્રસારવી.

અન્તે છપય છન્દથી વળાંક વાળ્યો હતો કે

સ્થિતિ સુધરે સહુ ગુજરાતની, કરે અધિક શુભ કામને,
રૂદયામાં તે રજનીદિવસ રૂચિ છે દલપતરામને.

કવીશ્વરે હૈયું ઉઘાડયું, મન મોકળું મૂકયું. દલપતમન્ત્રો મુંબઈમાં ગાજ્યા. મુંબઈએ જોયુંજાણ્યું કે ગુજરાતહિતસ્વી કોક મુંબઈનગરીમાં આવ્યો છે. નવગ્રન્થો રચાવવા, હુન્નરઉદ્યોગ, સંપ, નિરૂદ્યમતા ને દારિદ્ર્યનિવારણ ઉપરાન્ત દલપતસુધારાની વ્યાખ્યાનાં બે પરમ લક્ષણો હતાં 'પ્રજાહિતેચ્છુ વાત' અને 'સ્થિતિ સુધરે ગુજરાતની.' દલપતે દલપતમન્ત્રો મુંબઈમાં પોકાર્યાં.

ગુજરાતમાં સોસાયટી એ કરતી; મુંબઈમાં બુદ્ધિવર્ધક એ કરતી. નિરનિરાળા ચીલાઓ દેશમાં હજી નહોતા પડયા. ઉચ્છેદકપક્ષ હજી છેક પાળે જઈ નહોતો બેઠો.

મુંબઈની જનતા સમક્ષ દલપતમન્ત્રોની આ પ્રથમ દેશહાકલ.

પછી વર્ષા ઋતુ જામતી ગઇ. મુંબઇના ધોરી વરસાદનાં વાદળાંઓએ ગોરંભો ઘાલ્યો. ગગનમાં કાટકા થયા. ધરતીપડમાં યે એના પડઘા પડ્યા. પછી દલપતનર્મદસ્પર્ધાના ત્રણેક સામના વાલુકેશ્વરની ધારે થયા. આભમાં મેઘરાજો ગાજતા; ધરતીપાટે કવિરાજો ગાજતા. મેઘધારાઓ સમી કવિતધારાઓ વરસી રહી.

પ્રથમ પ્રસંગ નર્મદની આત્મકથામાં છેઃ આજે એંશી વર્ષે યે વાંચવાવિચારવા જેવો છે.

ગંગાદાસે નર્મદને કહ્યું કે આ વિનાયકરાવની ચીઠ્ઠી આવી છે કે ત્હમારી સરસમાં સરસ કવિતા લઇને વાલકેશ્વર ભગવાનદાસને બંગલે આવશો. નર્મદે કહ્યું, આવીશ ખરો; પણ સાંભળવાને, વાંચવાને નહી. દલપત નર્મદ ને ગંગાદાસ સંગાથે વાલુકેશ્વર ગયા. ‘ રસ્તામાં એક દોસ્તદારે પાક આપ્યો તે (નર્મદે) ખાધો. ’

હનુમાનજીનો ચીકણો વાર હતો. વાદળ ઘેરાણાં હતાં. ‘ છ વાગે મંડળી બેઠી. ’ ‘ કોઇ પારસી ન્હોતું, પણ વાણિયા શેઠો હતા. ’ ‘ ભગવાનદાસે મને કહ્યું કે થોડું દલપતરામ બોલે, ને થોડું તમે બોલો. મેં કહ્યું કે એમ નહિ બને.’ ઘણીવાર મ્હારૂં સૌએ સાંભળ્યું છે. દલપતરામભાઈને હું યે સાંભળવા આતુર છું. ‘ પછી મેં દલપતરામભાઈને કહ્યું કે હવે ચાલવા દો. ’

એકબે હિન્દી કાવ્યો કવીશ્વરે લલકાર્યા. પછી બાહ્યાન્તરલાપિકાની ચાતુરી દાખવી. પછી ભાણેજની આંખે જાદવાસ્થળી ગાવા માંડી. મંડળી અને દલપત વિશે નર્મદ

વિલાયતી વરાળજન્ત્ર મૂલ દે મગાવવા.

× × × ×

લગાર આગ લાગતાં જ ઠંડકેથી ઠારવી.

× × × ×

સદા ય લ્યો સહાયતા ભલા ભલા ભુપાળની.

× × × ×

એકબીજાના ધર્મની તજશે ખોદાખોદ,
ત્યારે દેશ સુખી થશે, વધશે સંપવિનોદ.

સારસરવાળે 'સ્વધર્મ શુદ્ધ સ્થાપવા;' અને

પ્રજાહિતેચ્છુ વાત પુરિ પૃથિવમાં પ્રસારવી.

અન્તે છપય છન્દથી વળાંક વાળ્યો હતો કે

સ્થિતિ સુધરે સહુ ગુજરાતની, કરે અધિક શુભ કામને,
રૂદયામાં તે રજનીદિવસ રૂચિ છે દલપતરામને.

કવીશ્વરે હૈયું ઉઘાડ્યું, મન મોકળું મૂક્યું. દલપતમન્ત્રો મુંબઈમાં ગાજ્યા. મુંબઈએ જોયુંજાણ્યું કે ગુજરાતહિતસ્વી કોક મુંબઈનગરીમાં આવ્યો છે. નવગ્રન્થો રચાવવા, હુન્નરઉદ્યોગ, સંપ, નિરૂદ્યમતા ને દારિદ્ર્યનિવારણ ઉપરાન્ત દલપતસુધારાની વ્યાખ્યાનાં બે પરમ લક્ષણો હતાં 'પ્રજાહિતેચ્છુ વાત' અને 'સ્થિતિ સુધરે ગુજરાતની.' દલપતે દલપતમન્ત્રો મુંબઈમાં પોકાર્યા.

ગુજરાતમાં સોસાયટી એ કરતી; મુંબઈમાં બુદ્ધિવર્ધક એ કરતી. નિરનિરાળા ચીલાઓ દેશમાં હજી નહોતા પડ્યા. ઉચ્છેદકપક્ષ હજી છેક પાળે જઈ નહોતો બેઠો.

મુંબઈની જનતા સમક્ષ દલપતમન્ત્રોની આ પ્રથમ દેશહાકલ.

પછી વર્ષા ઋતુ જામતી ગઇ. મુંબઈના ધોરી વરસાદનાં વાદળાંઓએ ગોરંભો ઘાલ્યો. ગગનમાં કાટકા થયા. ધરતીપડમાં યે એના પડઘા પડ્યા. પછી દલપતનર્મદસ્પર્ધાના ત્રણેક સામના વાલુકેશ્વરની ધારે થયા. આભમાં મેઘરાજો ગાજતા; ધરતીપાટે કવિરાજો ગાજતા. મેઘધારાઓ સમી કવિતધારાઓ વરસી રહી.

પ્રથમ પ્રસંગ નર્મદની આત્મકથામાં છે: આજે એંશી વર્ષે યે વાંચવાવિચારવા જેવો છે.

ગંગાદાસે નર્મદને કહ્યું કે આ વિનાયકરાવની ચીઠ્ઠી આવી છે કે ત્હમારી સરસમાં સરસ કવિતા લઈને વાલકેશ્વર ભગવાનદાસને બંગલે આવશો. નર્મદે કહ્યું, આવીશ ખરો; પણ સાંભળવાને, વાંચવાને નહી. દલપત નર્મદ ને ગંગાદાસ સંગાથે વાલુકેશ્વર ગયા. 'રસ્તામાં એક દોસ્તદારે પાક આપ્યો તે (નર્મદે) ખાધો.'

હનુમાનજીનો ચીકણો વાર હતો. વાદળ વેરાણું હતું. 'છ વાગે મંડળી બેઠી.' 'કોઇ પારસી ન્હોતું, પણ વાણિયા શેઠો હતા.' 'ભગવાનદાસે મને કહ્યું કે થોડું દલપતરામ બોલે, ને થોડું તમે બોલો. મેં કહ્યું કે એમ નહિ બને.' ઘણીવાર મ્હારૂં સૌએ સાંભળ્યું છે. દલપતરામભાઈને હું યે સાંભળવા આતુર છું. 'પછી મેં દલપતરામભાઈને કહ્યું કે હવે ચાલવા દો.'

એકબે હિન્દી કાવ્યો કવીશ્વરે લલકાર્યાં. પછી બાહ્યાન્તરલાપિકાની ચાતુરી દાખવી. પછી ભાણેજની આંખે જાદવાસ્થળી ગાવા માંડી. મંડળી અને દલપત વિશે નર્મદ

ટીકાવેણ નાંખે છે કે 'એ પ્રસંગને સારૂ દલપતરામની મને બહુ દયા આવી. હાથમાં હુક્કા લઈને બેઠેલા એવાઓની આગળ જાદવાસ્થળીની–કેફ ન કરવાની બાબત કહાડી.' પાક ખાધેલા નર્મદને જાદવાસ્થળી અજૂગતી ને અસ્થાને લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. જાદવાસ્થળી રચાવાની હોય ત્હાં જાદવાસ્થળી ગાવી અસ્થાને હતી? કે આવતા ઈતિહાસના ઓળાઓ પડતા હતા?

નર્મદની બીજી ટીકાટકોર છે કે વાંચનમાળાને કાજે તાજેતરમાં જ લખેલી કવિતાઓ–બાહ્યાન્તરલાપિકાની ચાતુરી અને હતો હું સુતો પારણે પુત્ર નાનો તથા રામસીતાનાં ધોળ 'દલપતરામભાઇ પોતાની ચતુરાઇ દેખાડવાને જહાં તહાં જહારે ત્હારે બોલે છે. હું ધારૂં છું કે અમદાવાદ સૂરત મુંબઈ વગેરે ઠેકાણાં મળીને એણે એ કવિતા બસ્સેંક વાર ભણી હશે.–સરસ કવિતા!'

બાહ્યાન્તરલાપિકાની ચાતુરી ગુજરાતે બસ્સેં જ નહિ, શાળાઓમાં હજાારો વાર વંચાઈ હશે. હતો હું સુતો પારણે એ ચિરંજીવ માતૃભાવનો ભુજંગપ્રયાત્ત લાકખોવાર ગવાયો હશેઃ રસ્તે જતાં બાળબાળાઓ ગાતાં. રામસીતાનાં લપતપદો આજ સોએ વર્ષે યે દામ્પત્યસ્નેહના શુદ્ધ શૃંગારરસના સાકરકટકા છે. કુન્દન ને કવિતા કટાય નહિ. વાંચશે, વાગોળશે, જીવશે, જીરવશે, તો ગુર્જર નરનારનો શતધા સંસારોત્કર્ષ છે. દલપતના તો એ જીવનસન્ત્રો હતા.

ગુજરાતના કવિની કવિતા ગવાઈ રહ્યે વિનાયકરાવ બોલ્યા, હવે આપણે મુંબઈના કવિને સાંભળિયે. નર્મદે

કહ્યું આજ તો નહિ જ. વરજીવનદાસે-નર્મદ કહે છે કે વૃજજીવંન તું! વાળા વૈધવ્યચિત્રના કાવ્યથી વરજીવનદાસ શેઠ ત્હારે નર્મદનાખુશ હતા. ત્હેમણે-કહ્યું હા, હવે માંડી વાળો; વખત થઈ ગયો છે. વરજીવનદાસના બોલમાં નર્મદને વિરોધભાવ ભાસ્યો. પ્હણે વિનાયકરાવ હઠે ચ્હડયા કે ગુજરાતના કવિને સાંભળ્યા; મુંબઈના કવિને સાંભળ્યા વિના ઉઠવું જ નથી. 'હું ગભરાયો કે એક તો નીમ તૂટે છે; ને બીજું પાક ખાધો છે એટલે બરાબર ગવાશે નહિ.' ત્હો ય અન્તે વિનાયકરાવનો આગ્રહ જીત્યો. નર્મદને ચીઠ્ઠી લખી-મંડળી મળી તે પૂર્વેથી જ વિનાયકરાવને તો આગ્રહ હતો. બેઠેલા કવીશ્વરની કને કવિવર ઉભા થયા. પરમ વિવેકથી આદર કીધો કે 'દલપતરામભાઈ તો સાગર છે, ઘણાં વરસોથી કવિતા કરે છે. હું તો ખાબોચિયા જેવો ને નવો જ શિખાઉ છઉં.' 'વિનાયકરાવનો આગ્રહ છે માટે ગાઉં છું.' 'અને પછી દોહરામાલિનીમાં રસસંબંધી નવો વિષય સંભળાવ્યો.' 'સઘળાઓ દંગ થઈ ગયા.' પેલા 'હુક્કાવાળાઓ'નું એ સ્હમજ્યાનું કે અણસ્હમજ્યાનું 'દંગ થવાપણું' હતું? 'હું ગાતો હતો તે વખત વિનાયકરાવ જે મારે ખભે હાથ મૂકી ઉભા હતા તે વચમાં વચમાં વાઃ વા! વાઃ વા! નર્મદાશંકર! આ તે તમે ક્યારે કીધું? એમ બોલતા હતા.'

વિનાયકરાવ નર્મદમિત્ર હતા; ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર હતા; કદાચ પરમહંસ સભાના સભાસદે હતા ચારેક વર્ષ ઉપર, ૧૮૫૫માં, લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટનના પ્રતિનિધિ લેખે, અમદાવાદ હાઇસ્કુલમાં હાથી ઉપર બેસીને

આવ્યા હતા ને દલપતરામે અન્ત્યજવિટંબણાઓનો પરગજુનો પોકાર સંભળાવ્યો હતો એ જ આ વિનાયકરાવ વાસુદેવ; મુંબઈ ગવ્હર્નરના દફ્તરદાર.

'હાફુસની કેરી વગેરે તૈયાર હતાં તે હમે (હું ને દલપતરામભાઈ) સાથે ખાવા બેઠા. ખાતાં ખાતાં હું ઘણી વાર સારી રીતે બટકબોલું કરીને દલપતરામભાઈને શરમથી લાગેલું દુઃખ જે તેને ભૂલાવવાને તજવીજ કરતો.' એવું 'બટકબોલાપણું' લોક કરતા હશે તે ઠારવાને કે સંકોરવાને?

'એ સમાગમ સંબંધી કંઈ ઇસારો ચોવીસમી જૂનના સમશેર બહાદુરમાં છે.'

જીવનનોંધોમાં કવીશ્વર લખાવે છે કે પંદરેક વર્ષ પૂર્વે મૂળીમાં કુસુમ કવિને આપણે માનભંગ કીધા હતા ત્હેનું આ પ્રાયશ્ચિત્ત મળ્યું. કટોરા પાય એણે પીવાં યે પડે.

બટકબોલાપણાએ તણખાસાં ઘી હોમ્યું. તે તિથિથી દલપતનર્મદનાં મન ઉંચાં થયાં.

દશેક દિવસ પછી બીજો પ્રસંગ બન્યો. ૨૭મી જૂને લક્ષ્મીદાસ ખીમજીની વરસગાંઠ હતી. મિત્રમંડળીને શેઠે ઉજાણીએ ન્હોતરી. 'ત્યાં સત્યપ્રકાશવાળા કરસનદાસ તથા રાસ્તગોફ્તારવાળા ત્રિભુવનદાસ દ્વારકાદાસ પણ આવ્યા હતા.' બન્ને કવિરાજો પણ હતા. અન્ય શ્રેષ્ઠિમંડળ મળ્યું હતું. 'ત્યાં બન્ને કવિઓની કવિતા બોલાવી—વારાફરતી સામસામા બોલાવી.' નિજ આતમબોલ સમું 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' એ પદ દલપતે ગાયું; નર્મદે નિજ શૈલીનાં કાવ્યો ગાયાં. પછી કવિસભાને સહજ ને સ્વાભા-

વિક પાદપૂર્તિની કાવ્યરચના રમાઈ. કાચબંગલામાં બેઠેલા કોઈ કે

કીધાં ઢાંકણ કાચનાં

એ પાદપૂર્તિ નાંખી. શીઘ્ર કવિતા દલપતરામનો પૂર્વાભ્યાસ હતો. હીરાકણી સમો અણિશુદ્ધ સોરઠો બોલ્યા.

ઘટમાં જે ઘૂંટાય, છાનું છેક રહે નહી;
બે બાકે દેખાય, કીધાં ઢાંકણ કાચનાં.

કવીશ્વરે અર્થ કરી સ્હમજાવ્યો કે અન્તરમાં જે વિચારોર્મિઓ ઉછળે છે તે છાની રહેતી નથી, ને બે કાણાંઓમાંથી દેખાય છે; તે માટે શ્રી હરિએ આંખોરૂપી બે કાચનાં ઢાંકણ કીધાં છે.

આવડે તો તાત્કાળિક પાદપૂર્તિ સુગમ છે, નહિ તો દુર્ગમ છે. નર્મદને મ્હાવરો નહિ તેથી વાર લાગી. મંડળી ઉતાવળી થઈ. નર્મદા કવિવર મૂંઝાયા, ધૂંધવાયા; અન્તર્ભાવ ઉછાળ્યો, જોસ્સો ઠાલવ્યોઃ

જાતિભેદ તોડવો બાકી હવે એટલું છે;
બારણાં બ્હારીઓ થઈ, કીધાં ઢાંકણ કાચનાં.

દલપતરામ લખાવે છે કે 'ત્યાં તો બેય ઠીક છે એમ કહ્યું'. પણ ગોકુળદાસ તેજપાળે થોડા દિવસ પછી કવીશ્વરને તેડાવીને રૂ. ૧૨૫) બક્ષિસ આપ્યા તથા ભાણેજ નારણને પણ દસ રૂપિયા આપ્યા.' ગાય પછવાડે વાછડી પણ પૂજાતી.

હોય તે ખરૂં. નિશ્ચયાત્મક નિર્ધાર આજે શો બોલાય? પણ આ આલેખકને તો હકીકતકથીનીઓમાંથી ઝાંખુંઝીણું

ભાસે છે કે કવિરાજોએ નહિ, કવિમિત્રોએ-નિજનિજના પક્ષસમર્થનાર્થે—આ ઉભય પ્રસંગો નિયોજેલા હોય. પછી છાપાનાં ભૂતોએ ભુંગળો વગાડી ને કાગનો વાઘ કરી મ્હેલ્યો.

નર્મદ રસે ચ્હડ્યો. વૈધવ્યચિત્રો છપાયાં. નવલરામભાઈ કહે છે કે વૈધવ્યચિત્રોએ મુંબઈમાં હો હા કરી મૂકી. નર્મદની નવી કવિતાઓ રચાવા-ગવાવા મંડાઇ. દ્વારકાપુરીમાં નાઘેરબળવાની વીરગાથા સાંભળી સ્વતંત્રતાનું કાવ્ય રચાયુંગવાયું. પાંચમી જૂલાઈએ બુદ્ધિવર્ધકમાં દલપત-આયુષ્યબોલ સમા સંપ વિશે નર્મદે નિબન્ધ વાંચ્યો. ૧૧ મીએ લલિતા અને સાહસ દેસાઈની કવિતા લલકારી. ૭મી ઓગસ્ટે મંગળદાસની કન્યાશાળામાં દાક્તર ભાઉની વ્યાખ્યાનપૂર્તિમાં નર્મદે ગરબી ગાઈ. નર્મદા કવિની કવિતા ગાજી ઉઠી. દલપતે નર્મદને છંછેડ્યો. નર્મદે શૃંગાર ને વીરરસની સિંહગર્જનાઓ કીધી. પચ્ચીસે વર્ષે પછી નર્મદા કવિવર પોતે કહે છે કે મુંબઈ ત્યહારે કવિવરનો શૃંગાર રસ ઝીલતું, વીરરસ નહોતું ઝીલતું.

મ્હણે દલપતપૂજા મંડાણી. ભલે વેરભાવે, પણ નર્મદે દલપતને મુંબઈમાં પૂજાવ્યો. સર મંગળદાસ નથ્થુભાઈ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી, શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાળ, સર જમસેદજી બેરોનેટ, અને અન્ય હિન્દુપારસી શ્રીમન્તોને ઘેર ગુજરાતના કવીશ્વરની પધરામણીઓ થઈ, ને થેલીઓ અપાઈ. બુદ્ધિવર્ધકમાં કવીશ્વરે રાજવિદ્યાભ્યાસ વાંચી સંભળાવ્યો. ભાઉ દાજીને ત્યહાં પીડાહરણ સ્તોત્ર ગાયું. મુંબાઈમાં નાના શંકર શેઠની વાડી છે. શેઠના પિતાનું નામ હતું શંકર ને

માતાનું નામ હતું ભવાની. એટલે શ્રવણ સમા માતૃપિતૃભક્ત નાના શેઠે ભવાનીશંકર મહાદેવની સ્થાપના વાડીમાં કીધી હતી. પ્રતિષ્ઠાતિથિએ હિન્દુ પારસી ઇંગ્રેજ–નગરમહાજનોને શેઠ ન્હોતરતા, દીપમાળા કરતા, દારૂખાનું ફોડતા. કવીશ્વરને ન્હોતર્યા હતા. કવીશ્વરે ગણપતિસ્તવન ગાયું કે

ન્હાનો શંકરનો સુત પદ મ્હોટું પામ્યો.

મુંબઈ મૂકતી વેળાએ શેઠે દલપતરામને વાડીએ તેડાવીને રૂ. ૧૫૦ આપ્યા હતા.

પરસ્પરના તેજોદ્વેષનું પછીનું આ વાગ્યુદ્ધ તો નહિ હોય? આત્મકથામાં નર્મદ લખે છે કે 'અલબત જ્યારે દલપરામને જોઇયે તેના કરતાં વધારે માન અપાતું જોતો ત્યારે મનમાં મૂંઝાતો ખરો.' (પા. ૬૫.) નર્મદ સદા પારદર્શક છે.

બીજા એક પ્રસંગ પરત્વે નર્મદ લખે છે કે 'વાલકેશ્વરમાં દલપતરામભાઈને ઉજાણી–(વાલુકેશ્વરની આ ત્રીજી ઉજાણી હશે?) આપવામાં આવી હતી ને પછવાડેથી સહુએ તેઓનાં વખાણનાં ભાષણો કર્યાં હતાં. તેમાં મેં પણ કહ્યું હતું કે **સુધારાના વિષયમાં કવિતા કરવાનું પહેલું માન દલપતરામભાઇને છે. તેઓ અસલી ઢબની કવિતા કરનારાઓમાં છેલ્લા અને નવી ઢબની કવિતા કરનારાઓમાં પહેલા છે.** દેશનો સુધારો સ્ત્રીસુધારા ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે; માટે સ્ત્રીઓને માટે તેઓના લાયક કવિતા કરવા પછવાડે દલપતરામભાઈએ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે.' છેલ્લા વાક્યોચ્ચારમાં નર્મદ

કવિવરનું પેલું ‘ ખટકબોલાપણું ’ને વ્યાજસ્તુતિનું ઝીણું ઝરણું હશે ખરૂં ? આ જીવનકથાઆલેખક ફરી વળી ઉચ્ચારે છે કે સ્તુતિમાં તેમ જ વ્યાજસ્તુતિમાં નર્મદ પારદર્શક છે.

દલપતપગલે મુંબઈનગરી એમ કવિતાહિલોળે ચ્હડી. મુંબઈના કવિવર તો હતા જ. ગુજરાતના કવીશ્વર આવ્યે મુંબઈમાં ત્ય્હારે પૂર્વપશ્ચિમના સાગર સમા બે કવિરાજો ગાજતા.

વળી નર્મદ લખે છે કેઃ ‘ મુંબઈના ગુજરાતી ભાષા બોલનારા ઘણાએક લોકો કવિતા તે શું એટલું પણ ન્હોતા જાણતા. તેઓએ ૧૮૫૭થી કવિતા અલંકાર રસ સંબંધી થોડુંઘણું જાણવા માંડ્યું હતું ને તેઓને કવિતાનો શોખ લાગવા માંડ્યો હતો.પણ કવિ **દલપતરામના આવવાથી,** મારી ને એની કવિતા ઠામઠામ વંચાયાથી, લોકમાં ચર્ચાયાથી, ન્યૂસપેપરોમાં ટીકા થયેથી, **લોકોમાં કવિતાનો શોખ સારી પેઠે વધી ગયો. તેમાં પારસીઓ તો ગાંડા જ થઇ ગયા.** દલપતરામ ઠેકાણે ઠેકાણે જઈ વાંચતા. ’

ખરૂં. મુંબઈની પારસી જનતા પૂરે ચ્હડી ને કવીશ્વરને અપનાવી લીધા.

દલપતરામની મધુરી ને પ્રાસાદિક કવિતા; સાંભળે તે તરત સ્હમજે: એટલે પારસીમંડળને પથ્ય પડી ગઈ. વળી ગરબીઓના ઢાળગીતે સૌને ગમતાં. બેરોનેટનો કુટુંબપરિવાર ફિદા હતો. મ્હોટા પુત્ર સર ખુરશેદજીએ રૂ. ૧૨૫ ને ન્હાના પુત્ર સોરાબજી શેઠે રૂ. ૫૦ કવીશ્વરને ઉતારે મોકલાવ્યા. સુગટથી મંડાણ થયાં.

ખુરશેદજી નસરવાનજી કામાજીનું ગામ કિરોલ હતું. કવીશ્વરને કિરોલમાં તેડાવ્યા, કુટુંબમેળો કીધો, કવિતાઓ સાંભળી. મુંબઈની પાદરવાડીઓ ગુજરાતી કવિતાઓથી ગાજી ઉઠી.

શેઠ ધનજી કામાનાં વિધવા હતાં ધનબાઈજી; અને માણેકજી જજનાં પુત્રી હતાં ડોસીબાઈ. ડોસીબાઈએ પિતા સંગાથે સાગરસફર ખેડી હતી. એ બાઈઓ અગ્રેસર બની, વારંવાર પારસી બાનૂઓની સભાઓ ભરી, દલપત-ગરબીઓ ગાઈસાંભળી, કામાજીને બંગલે પછી માનપત્ર ને રૂ. ૫૦૦ની થેલી અર્પ્યાં, દલપતકવિતાની પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી કે મા બહેન ગાઈ શકે એવી હીરાનિર્મળી ત્હમારી કાવ્યરચના છે.

પરધર્મીઓએ હિન્દુ કવિતાને પોતાની કહી. ઝવેરાતનો ધર્મ કિયો? ઝવેરાતનો ધર્મ તે કવિતાનો ધર્મ. સાચી કવિતાને નાતજાતની વાડો ન હોય.

દૂધમાં સાકર હોય ને છાશમાં મીઠું. કવીશ્વરની નેત્રપીડા ચે ટળી ગઈને દુનિયાં ફરી દીઠી. નેત્રો ઉઘડ્યાં, કીકીઓમાં હીરા આવ્યા. દાક્તર ભાઉની પરોપકારિતાની દરજીની અરજી દલપતે રચી સંભળાવી, અને નેત્રરત્નના બદલામાં એક શ્લોકરત્ન અર્પ્યો.

હું દેખતો ઇશ્વરદત્ત આંખે, તે આંખથી દેખી શકયો ન ઝાંખે;
હવે નિહાળું ક્ષિતિભાગક્ષેત્રે, એ ભાઉ દાજી નરદત્ત નેત્રે.

દાક્તર તો રાજીના રેઢ થઈ ગયા. છએક માસનો શ્રમ ઉતરી ગયો. બોલ્યાઃ હું રાજા હોત તો એ એક

શ્લોકને ગામ આપીને મૂલવત. કવીશ્વરે કહ્યું: મેઘે યક્ષની માનસી પૂજા સ્વીકારી હતી;ભગવાને સ્વીકારે છે. આપનો ભાવ છે, મ્હને ગામ મળી ચૂકયું. આંખો આપી એ ગામઅધિકી છે.

મ્હોટા મ્હોટા શેઠશાહુકારોમાં ને સાહેબલોકોમાં પછી કવીશ્વરને મળવાને જોડે તેડી જતા. કહે છે ને કે

સર્જ્જનકો સર્જ્જન મિલે, ખિલે દ્વિગુણ સુજનાઈ.

૨૮મી જુલાઈએ દાક્તર ભાઉએ જાહેર સભા ભરી ને દલપતનર્મદ બન્ને કવિવરોને ન્હોતર્યા. દલપતરામે ગાયું પીડાહરણસ્તોત્ર ને હરખ હવે તું, હિન્દુસ્તાન! નર્મદે ગાયું દેશમાં આનન્દ ભયો, જય જય વિકટોરિયા!

એકદા દાક્તરે પૂછ્યું, પૂના જોયું છે? પૂને ચાલો. મ્હારે પૂને જવાનું છે. ૨૫મી ઓગસ્ટે ઇન્દ્રાધાર વરસતા મેહુલામાં કવીશ્વર દાકતર સંગાથે ભોરઘાટ ચ્હડ્યા ને પૂને ગયા. રાવ સાહેબ શંભુપ્રસાદ લક્ષ્મીપ્રસાદે પૂનામાં મહેમાની કીધી હતી. ત્ય્હાં, પેશ્વાઈની રાજધાનીમાં પણ કવીશ્વરની કવિતા ગાજી. ખાન બહાદુર જમસેદજીને બંગલે સભા મળી હતી. કવીશ્વરને રૂ. ૧૨૫ ન્યોછાવર કીધા, દલપતવાછડીને રૂ. ૧૦ની રૂપારેણ બક્ષી.

પૂનામાં સૂરતનિવાસી શ્રી ઓચ્છવરામ મીઠારામનો સર્જ્જનસમાગમ થયો. તેઓ પંઢરપુર જતા હતા. નિજ સંગાથે કવીશ્વરને પંઢરપુર તેડી ગયા ને વિઠોબાનાં દર્શન કરાવ્યાં. વિઠોબાનગરનિવાસી ગુર્જરપુત્રોની સભા મળી, દલપતકવિતા સાંભળી. એ પૂર્વે કૃષ્ણાનો કાંઠો ગુર્જરકવિતાપડછન્દે કેટલીએક વેળા ગાજ્યો હશે?

'૫૮માં ફારબસ ખાનદેશની ઘાટીઓમાં હતો, પણ ગમતું નહિ. પછી જૂનાગઢમાં સિબન્ધીઓનું તોફાન ઉઠ્યું, દ્વારકામાં વાઘેર વિફર્યાં ને બળવો જાગ્યો, ગોંડળમાં યે એવામાં કાંઇક અટપટો પ્રસંગ હતો. ઉછાળે ચ્હડેલા કાઠિયાવાડને થાળે પાડવાને દિલસોઝ અમલદાર લેખે સરકારે થોડાક માસ ફારબસને મુખ્ય અધિકારીપદે મોકલ્યો. પણ ફારબસ સંગાથે દલપતરામ ન હતા; ગુજરાતને બીજી રાસમાળા ન સાંપડી.

સારાના સો ઘરાક. સોસો રૂપિયાની બે સાહિત્ય-નોકરીઓ કવીશ્વરને મુંબઈમાં શોધતી આવી, બન્નેયને કવીશ્વરે સાભાર નકારી. દફ્તર આશકારાવાળા શેઠ બહેરામજી ફરદુનજીએ કહ્યું કે અમારી કંપનીમાં રહો તો કંપની સોનો પગાર આપશે. સર મંગળદાસ નથુ-ભાઇએ કહ્યું કે અંહી રહો, કવિતા સંભળાવો, એકસો આપીશું. કવીશ્વરે કહ્યું ગુજરાતમાં હજી મ્હારૂં કામ છે. સોસાયટીનાં મૂળ ઉંડાં રોપાયાં નથી. મ્હારાથી ન તજાય. દલપતનો સાહિત્યસંન્યાસ કંચનકામિનીથી પર હતો.

પછી મંગળદાસે કહ્યું: જ્યહારે જ્યહારે અવકાશ મળે ત્યહારે આવજો, અમારે ત્યહાં ઉતરજો, કવિતા સંભળાવજો. થશે તે સેવાચાકરી કરીશું. ('૬૬નું બુદ્ધિપ્રકાશ, પા, ૧૦૬).

એક વેળા બુદ્ધિવર્ધક સભા મળી હતી. ભાષણો થયાં, નિત્યનિયમાવલિ સમેટાઈ ગઇ. પછી સભા રસે ચ્હડી. પ્રમુખશ્રી શૂરે ચ્હડયા ને બોલ્યા: છે કોઈ વિરલો ? વિલાયત જાય, કાળાં પાણી ઓળંગે, દરિયાના દરવાજા ઉઘાડે ? અમારી સભા ખર્ચ આપશે.

સભા સાંભળી રહી. બસ્સેં નેત્રો દલપતરામ ભણી ઢળ્યાં. કવીશ્વર સ્હેમજ્યા, ઘૂંટડો પી ગયા. પછી નિત્યના નિજ નિશ્ચયાત્મક પગલે ઉઠ્યા. કવિતાનાં કે પ્રશ્નોત્તરીનાં તાત્કાલિક આહ્‌વાન ઝીલવાં એમને અસાધારણ ન હતાં. આરંભ્યુંઃ ખુશીની વાત છે કે દેશ પરદેશગમનનો પોકાર પાડતો થયો છે. હું તો વર્ષોથી કહું છું કે આગબોટનો રવૈયો કરો ને સમુદ્રમન્થન માંડો. જે રાણીનું અંહી રાજ છે તેનું ત્યાં રાજ છે. ઈંગ્રેજના ઘરમાં જવું ને વિલાયત જવું બન્ને બરાબર. ન વટલનારને કોઇ ત્યાં પરાણે વટલાવતું નથી. શાસ્ત્રે કહેલું પ્રાયશ્ચિત્ત તો લેવું પડશે. મહાકર્મકાંડીને સંગાથે લેશું કે જેનો સ્નાનસન્ધ્યા વિના દિવસ ઉગે નહિ. એક ઇંગ્રેજી ભણેલો ભોમિયો આપજો. હું વિલાયત જવા ખુશી છું.

આશા ન્હોતી એવો ઉત્તર મળ્યે સભા સ્તબ્ધ થઈ. કસોટી કરવા જતાં સભાની કસોટી થઈ ગઈ. પછી મન્ત્રણા મંડાણી કે શો ઉત્તર દેવો? કંઈક મિનિટોના માંહોમાંહેના ગુંજારવ પછી પ્રમુખશ્રી ઉચ્ચર્યાઃ ધન્ય છે કવીશ્વરની જાહેર હિંમતને. પણ દિલગીરીની વાત છે કે એમને ઇંગ્રેજી આવડતું નથી, એટલે ત્હેમના વિલાયતગમનથી ઝાઝો દેશ લાભ થાય નહિ.

યથા ચતુર્ભિઃ કનકં પરીક્ષ્યતે નિર્ઘષણ છેદનતાપતાડનૈઃ,
તથા ચતુર્ભિઃ પુરુષઃ પરીક્ષ્યતે ત્યાગેન શીલેન ગુણેન કર્મણા.

મુંબઇએ સોનાને ઘસી તપાવી કાપી તાવી જોયું. ત્યાગે શીલે ગુણે કર્મે સોનું તે સોનું નીવડ્યું.

કવીશ્વરે નખશિખ ફારબસને નિરખ્યો હતો; ને તેથી ઇંગ્રેજની સુજનતામાં દલપતરામને શ્રદ્ધા હતી: પણ અંહી બધા દલપતરામ નથી, તેમ ત્ય્હાં બધા ફારબસ નથી.

દરિયાનાં દ્વાર ઉઘડતાં ત્ય્હારે તો અટકી પડ્યાં.

કાળની ઘડિયાળ વરષો ગણુતી હતી. રોજબરોજ વિદાયતિથિ દલપતરામને કને ને કને આવતી હતી.

૨૪મી નવેમ્બરે પારસી જ્ઞાનપ્રસારક સભાના મન્ત્રીજી શેઠ અરદેશર ફરામજીની કવીશ્વરને ચીઠ્ઠી આવી કે 'આપને અમદાવાદ જલ્દીથી જવું છે. માટે તા. ૨૭મી ને રવિવારે બપોરના ત્રણ વાગતાં કોટમાં શેઠ બહેરામજી જીજીભાઈના દિવાનખાનામાં સભા ભરાશે ત્ય્હાં પધારશો. આપને માનપત્ર આપવાનું છે.' મુંબઈનગરીનાં નામાંકિત નરનારનો એ સાહિત્યસમારંભ હતો. કવીશ્વરે કવિતાઓ સંભળાવી; સભાએ સન્માનપત્ર આપ્યું.

મુંબઇમાં કવીશ્વર પધારે ને વૈષ્ણવ મહારાજોની સાત હવેલીઓ બ્રહ્મમૌન ધારી રહે એ બને કેમ? ક્ય્હાંક તો કીર્તન ગાજે ને? વિનાયકરાવની મારફત ગોસ્વામી શ્રી જીવણુલાલજી મહારાજે કવીશ્વરને આમન્ત્રણ મોકલાવ્યું. કવીશ્વરે કહાવ્યું કે ધર્મગુરુનાં દર્શને આનન્દ જ હોય. પણ હું છું સ્વામીપન્થી ને તિલકધારી. કાંઈ અજૂગતુ તો નહિ લાગે? મહારાજ શ્રીએ કહાવ્યું કે મતપન્થ ગમે તે હોય; હું તો વિદ્વાનની વિદ્વત્તાને ચાહું છું.

એવા એ ઉદારમતવાદી વિદ્યાપૂજક ગોસ્વામી મહારાજ ત્ય્હારે હતા.

વિનાયકરાવની સંગાથે કવીશ્વર મહારાજ શ્રીની હવેલીએ ગયા, કવિતા સંભળાવી, રંજન કીધા. મહારાજ શ્રીએ રૂ. ૫૦ સિરપાવના આપ્યા.

શેઠિયાઓ, મંડળીઓ, સભાઓ, સન્નારીઓએ કવીશ્વરને ન્હોતરી ન્હોતરી કવિતા સાંભળી. કોઇકે શાલપાઘ આપ્યાં, કોઈકે માનપત્ર અર્પ્યાં, કોઈકે થેલીઓ બક્ષી, સૌએ પ્રસંશા ઉચ્ચારી. નર્મદ કહે છે તેમ દલપતપગલે ઠામઠામ મુંબઈમાં કવિતા કવિતા મઘમઘી રહી. મુંબઇમાં દેશમાળી દલપત આવ્યો હતો. ચારેક માસમાં બારેક સમારંભો ઉજવાયા.

વિદાયની વેળા આવતી હતી.

૬ઠ્ઠી ડિસેમ્બરે બેરોનેટ શેઠ સર ખુરશેદજી જમસેદજી જીજીભાઈએ આમન્ત્ર્યાથી વિદાયમુલાકાતે કવીશ્વર જઈ આવ્યા. આશાઓ પૂરી કરી, મનોરથો સિદ્ધ કરી, ૧૩મી ડિસેમ્બરે અમદાવાદ જવાને નીકળ્યા. આંખે અપંગ થઈ મુંબઈ આવ્યા હતા તે દુનિયાંને દેખતા થઈને દલપતરામ અમદાવાદ ગયા. બંદર ઉપર મુંબઈની સુજનતાનો મેળો ભરાયો. જતી વેળા માતા સમી વ્હાલસ્હોયી લાડની વાડીને કવીશ્વરે આશિષ દીધી:

વાસ કરી ખટ માસ વસ્યો તુજ પાસ અને મુજ આશ પમાડી,
સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થયા, મુજ નેત્ર તણી પણ પીડ સટાડી;
કામદુધા કહું ? કે તુજને કહું કલ્પતરૂ તણું ઝુંડ કે ઝાડી ?
આશિષ દે તુજને દલપત્ત, થજે વધિ લાયક લાડની વાડી.

મુંબઈનગરીની શ્લોકાવલિ પણ આ વિદાયવેળાની કાવ્યમાળા છે.

અમદાવાદ ગયા પછી યે શેઠ ખુરશેદજી કામાજીને ત્હાંથી રૂા ૫૦૦ બક્ષિસના આવ્યા હતા. સંગાથે વિનતિ-પ્રશસ્તિ હતી કે કરો છો એવી કવિતા કરજો.

કરટિસે ને રણછોડભાઈ ઉદયરામે છાપાંઓમાં વાંચ્યું હતું, કાગળોથી જાણ્યું હતું. બોલ્યા કે દલપતરામ! દિગ્-વિજય કરી આવ્યા.

પછી વળી મુંબઈમાં કોક છાપું ઉકળ્યું કે 'એક ગરબીભટ્ટ આવ્યો હતો તે ગરબીઓ ગાઈ ગયો.' સાચું, સાવ સાચું. ભટ્ટ તો ગુર્જર કવિશિરોમણિઓનાં બિરદ છે, સામળભટ્ટ ને ભટ્ટ પ્રેમાનન્દ; અને ગરબી તો ગુજરા-તણનું ને કવિવર દયારામભાઈનું જગત્‌અદ્વિતીય ગૌરવ છે. ગરબીભટ્ટ કહેનારા તો દલપતરામને પ્રેમાનન્દ સામળ ને દયારામની સંગાથે કાવ્યસિંહાસને સ્થાપતા હતા.

ઇંગ્રેજીમાં એક અલંકાર છે Irony. મશ્કરી કરતાં યે સાચું બોલી જવાય તે Irony. સુદામાચરિત્રમાં પ્રેમાન-ન્દનાં એવાં કાવ્યચરણો છેઃ

જાદવસ્ત્રી તાળી દેઇ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે.
કીધાં હશે વ્રતતપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર.

એ જાદવસ્ત્રીઓની પેઠે, કવીશ્વરની વ્યાજસ્તુતિ કરતાં કરતાં યે, કોઈકકોઈકથી ક્‌વ્હારેક ક્‌વ્હારેક સાચી સ્તુતિ ઉચ્ચારાઈ જતી.

દલપતવાર્યા ન વળ્યા તે પછી મુંબઈના પૂરે ચ્હડે-

લાએો મહારાજ લાયબલ કેસ ખેલ્યા; ને પછી થાકયા; ને પછી વેરાઇવિખેરાઈ ગયા. પણ એ મહારાજ લાયબલ કેસ તે દલપતજીવનકથા નથી.

આશ્ચર્યવાર્તા તો એ ભાસે છે કે બે સાખપાડોશીઓ મજમૂ કરાને માટે લ્હડે એવો લાડની વાડીમાંના સાખપાડોશીઓને કવિતાકલાને કાજે દલપતનર્મદનો ઝઘડો હતો.

પાંડવકૌરવનો ઝઘડો મૂળ મુદ્દે દ્રોણઅખાડામાંથી જ શેનો હતો? તેજોદ્વેષનો.

બન્નેયના બાળક મ્હને તો આટઆટલે વર્ષે લાગે છે કે પાંડવકૌરવના ઝઘડાના જેવો દલપતનર્મદનો ઝગડો યે પરસ્પરના તેજોદ્વેષનો હતોઃ વિદ્વત્તાનો તેજોદ્વેષ, કવિતાશૈલી ને કવિતાકીર્તિનો તેજોદ્વેષ, સુધારાપદ્ધતિનો તેજોદ્વેષ, નીતિઅનીતિનો તેજોદ્વેષ, સમસ્ત જીવનદેશનો તેજોદ્વેષ. એક ફૂલનો નહિ; પછી તો કિયા દેશમાળીની વાડી અધિકી સૂવાસવન્તી એ પ્રજાપ્રશ્ન થઈ પડયો.

માત્ર આપણે ત્ય્હાં નહિ, કે એક દલપતનર્મદયુગમાં જ નહિ. સદા અને સર્વત્ર સંસારનૌકાએ ક્રાન્તિવાદના ઉછાળાટો ઝંઝાવાતો તોફાનોમાં થઇ સ્થિતપ્રજ્ઞભાવે કાળસાગર ખેડવાનો છે.

સાહસને ને શાણપણને બન્યું છે કે વીર નર્મદને ને ધીર દલપતને બને? સંસારશાસ્ત્ર (Sociology) ની શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં બોલિયે તો દલપત વિકાસવાદી હતો, નર્મદ ક્રાન્તિવાદી હતો. એ જમાનાના શબ્દો હતા સંસ્થાપક ને ઉચ્છેદક.

દલપત ને નર્મદ બન્ને ય સુધારકો હતા. બન્ને કહેતા March–આગે કદમ. નવયુગનાં નવઅજવાળાંઓનો બન્નેયને આદર હતો. દલપતનર્મદનો ધ્યેયભેદ ન હતો, શૈલીભેદ હતો.

આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યચાર્યે કવિતાનાં ત્રણ પ્રધાન લક્ષણો ગણાવ્યાં છેઃ માધુર્ય, પ્રસાદ, અને ઓજસ્. ત્હેમાંથી માધુર્ય ને પ્રસાદ દલપતનાં હતાં, ઓજસ્ નર્મદનું હતું. ચન્દની અને તડકા સમા દલપતનર્મદના કવિતારંગો નિરનિરાળા હતા.

પણ ત્હારે તો પક્ષવાદ પ્રશ્ન પૂછતો હતો કે ગંગાનાં પુણ્ય મ્હોટાં કે જમનાનાં?

દલપતનર્મદ છૂટા પડયા; ડીંડીમ વગાડીને છૂટા પડયા. બન્નેની જીવન્કેડીઓ પછી નિરનિરાળી નિર્માઈ.

'૫૯માં મુંબઈમાં દલપતનર્મદ જૂદા પડયા તે '૭૪માં પછી સૂરતમાં મળ્યા.

ઘટમાં જે ઘૂંટાય, છાનું છેક રહે નહી;
બે બાકે દેખાય, કીધાં ઢાંકણ કાચનાં.

મુંબઈની જનતાએ બન્ને કવિવરોનાં જીવન કવન અને જીવન્માર્ગો પારખી લીધાં. પછી દેશમાં કવિતાની શાળાના બે પક્ષ પડયા; પછી દેશમાં દેશસુધારાની દિશાના યે બે ભાગલા પડયા. ધીરે ધીરે અને યા હોમની બે સુધારક શૈલીઓ દેશપ્રખ્યાત થઈ. નર્મદપક્ષ યા હોમની લાવણી ગાતો; દલપતપક્ષ ધીરે ધીરે સુધારાનું ગીત ગાતો. બન્નેયને નવસુધારાના વ્હેણનાં પાણી પીવાં હતાં, પણ નદીની બે

લેખડો નિરનિરાળી ઉભી. ને પછી તો નર્મદની કોરે નમી.

નવલરામભાઈ કહે છે કે 'ફળ એ થયું કે બંને કવિઓનાં મન એકબીજાથી ઉંચાં થયાં.' 'બંને કવિ જાતે પણ સરસાસરસી પર આવેલા ખરા જ.' 'પારસી પંચે તો... બંનેને એકબીજાની ચોટલી પકડાવી ખૂબ લ્હડાવ્યા છે,' અને જનતાને હસાવી છે.

મુંબઈની આ પ્રસંગપરંપરામાં એક વાત ભૂલવાની નથી કે નર્મદ ત્ય્હારે ૨૭ ની ભરજુવાન વયમાં હતો ને દલપતરામ ત્ય્હારે આંખે સાવ અપંગ હતા; વરસદોઢવરસના નેત્રદરદી હતા, ભાણેજની આંખે દેખતા ને વાંચતા.

'હવેથી તેઓ એકબીજા પર પોતપોતાની રીતે કટાક્ષ જ ફેંકતા રહ્યા.' નવલરામ. ગરબીભટ્ટના ઉપહાસના ઉત્તરરૂપે '૬૦માં દલપતરામે ધીરે ધીરે સુધારાના સારની ને દુરાચારી! વ્યભિચારી! જો વિચારીની ગરબીઓ બુદ્ધિપ્રકાશમાં છાપી, ને પછી ગંગાજમનાની વાર્તા લખી. મર્મઅર્થિલી ગુજરાતની એ પ્રથમ નવલિકા. પછી દલપતે જવાસાની ગરબી ગાઈ. આજે યે દલપતકાવ્યકીર્તિએ કેટકેટલા સાક્ષરજવાસાઓ સૂકાઈ જતા હશે ?

નર્મદે નર્મકવિતામાં છબી મૂકી હતી. દલપતકાવ્ય છપાયું ત્ય્હારે દલપતે મુખપૃષ્ઠ ઉપર દૂહો છાપ્યો કે

શું જોશો તનની છબી ? એમાં નથી નવાઈ;
નિરખો મુજ મનની છબિ, ભલા પરીક્ષક ભાઈ!

દલપતની આ ટકોર હતી, પણ સાક્ષરી ને સુઘડ ટકોર હતી; સર્જનની, શુદ્ધ, સાહિત્યસ્વામીની ટકોર હતી.

પ્રાસાદિક વાણીમાં–પણ ટકોર હતી, નિત્યસત્ય ન હતું. આજે તો બન્ને ય કવિવરોની છબિઓ ગુજરાતજાણીતી છે. નર્મદછબિના અનાવરણઅર્થે દલપતપુત્ર સૂરત ગયો હતો.

કાલિદાસ અને દિઙ્ગનાગથી માંડીને દેશદેશમાં ને યુગયુગમાં આવા સાહિત્યઝઘડાઓ નથી થયા ? કે એક મુંબઈમાં જ થયો છે ? બન્ને કવિવરો પ્રકૃતિએ જ જૂદા જૂદા હતા, જીવનઆચારે ભિન્ન ભિન્ન હતા, નવલરામભાઈ કહે છે તેમ 'અપ્રમેય' હતા. સંગ્રામકોડીલો નર્મદ વીર હતો, ઉપનિષદભાખેલો દલપત ધીર હતો. ખરી ભૂલ તો એ અપ્રમેયોને સરખામણીએ ચ્હડાવનારાઓની હતી.

સારૂં મ્હોટું ફંડ કરવાનો ને ત્હેમાંથી દલપતઆરસપ્રતિમા મુંબઇમાં સ્થાપવાનો બુદ્ધિવર્ધક સભાને મનોરથ જાગ્યો. આત્મકથામાં નર્મદ કહે છે કે 'એ વાત મારે કાને પડી ત્યારે હું મનમાં ખિન્ન થયો....એ ખિન્નતા એક મારા મિત્રે દીઠી ને તેણે સમશેરમાં લાંબો આરટીકલ લખી ડો. ભાઉ, ગંગાદાસ કિશોરદાસ, અને બીજાઓ વિશે કેટલુંએક લખ્યું; ને એ આરટીકલથી ખ્હાવલાની ને સ્કોલરશિપની વાતો બંધ પડી.' 'મનમાં ભાઉ ઉપર ચીડાયો હતો ખરો.'

દલપતપક્ષે સમાધાનનો માર્ગ કહાડ્યો ને કહાવ્યું કે બન્ને કવિવરોનાં બાવલાં મૂકિયે. નર્મદપક્ષે ના પાડી. પરિણામે કાળનો બોલ આજ એ છે કે મુંબઇનગરીમાં નથી દલપતઆરસમૂર્તિ કે નથી નર્મદઆરસમૂર્તિ.

'૫૯ ની નાતાલમાં દલપતરામ અમદાવાદ ગયા તે હારીને કે મુંબઇનગરીને જીતીને ?

હારેલાની આરસમૂર્તિ માંડવાના મનોરથ કોઈએ ઘડ્યા છે ખરા ? મુંબઈમાંનો જ પ્રજાબોલ સાંભળિયે; પ્રજાબોલ પરમેશ્વરી બોલ છે.

ખાનગી મેળાવડાઓમાં ને જાહેર સભાસમારંભોમાં, શેઠશાહુકારોને બંગલે ને પારસી સન્નારીઓની મિજલસોમાં દલપતરામ સન્માનાયા, કાવ્યપ્રવચનો થયાં, માનપત્રો અપાયાં, ધનની ઢગલીઓ ધરાવાઇ. દલપતનું બાવલું મૂકવાના બુદ્ધિવર્ધકે મનોરથ ઘડ્યા. મુંબઈનગરીની એ સૌ દલપતપૂજા હારેલા દલપતરામની હતી ? શાલપાઘડીઓ, થેલીઓ, સન્માનપત્રો, સન્મૈત્રીઓ, સજીવન થએલી આંખો લેઈને, ને બેએક હજારની બક્ષિસો ઝોળીમાં ભરીને, આઠેક માસ નર્મદપાડોશમાં રહીને, લાડની વાડીને મુંબઇનગરીને દાક્તરને બ્રાહ્મણભાવે આશીર્વાદ આપીને, આવ્યા હતા એથી સોગણા મુંબઈપ્રખ્યાત થઈને, '૫૯ ઉતરતાં દલપતરામ અમદાવાદ ગયા; અને ૨૮મી ડિસેમ્બરે પાછી સોસાયટીને પાંખમાં લીધી. એમ વિરોધભાવે પણ નર્મદે દલપતને મુંબઈજાણીતા કીધા. મુંબઈની જનતાએ જાણ્યું કે નર્મદ કવિવરની ટક્કર ઝીલે એવો દેશમાં એક બીજો દલપત કવીશ્વર પણ છે.

પક્ષવાદના પાસા અવળા પડ્યા.

દલપતનર્મદનાં જીવનકવન મુંબઈએ પારખી લીધાં. એમની આંખોનાં તેજમાંથી એમના અન્તરમાં ઘૂંટાતું હતું તે વાંચી લીધું.

દલપતરામના ગયા પછી મુંબઈનો ઈતિહાસ શું બોલે છે ? '૫૯માં ગગન ભરી ગાજતા હતા તે '૬૫માં ફારબસ-

સભા સ્થપાઈ ત્ય્હારે શોધ્યા જડતા હતા ખરા ?

પૂરે વ્હડેલું મુંબઈનું ઉચ્છેદક સુધારકમંડળ પછી મહારાજ લાયબલ કેસ ખેલ્યું. '૬૨માં એ ઐતિહાસિક કેસ સમાપ્ત થયો. અને પછી ?

પછી લશ્કરમાં ભેળ પડે એમ એ મંડળ વેરણછેરણ થઈ ગયું. '૬૨માં કરસનદાસ વિલાયત ગયા, તે આવીને સરકારી નોકરીમાં જોડાયા. ૩૨ની વયે '૬૫માં નર્મદ મુંબઈ છોડી સૂરત જઈ બેઠો. તારલાઓ પછી વિખેરાઈ ગયા. પેલી પરમહંસ સભા પણ '૬૫માં અસ્ત પામી. '૫૫ થી '૬૫નો નર્મદનો મુંબઈનો દાયકો પૂરો થયો.

અને બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભા ?

દોડી, દસ વર્ષ સભા બહુ દોડી. પછી દોડી દોડીને થાકી અને ઉંઘી ગઈ. '૫૨ થી '૬૨નો બુદ્ધિવર્ધકનો દાયકો ઉતરી ગયો. એ નિદ્રાશય્યામાંથી ત્રીશેક વર્ષે એકદા સભાએ આળસ મરડી, પણ ઉઠી નહિ. 'સને ૧૮૯૪માં સભાનું પુનરુત્થાન કરતાં રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ સભાનું નામ બદલી, 'હિન્દુ' શબ્દ કહાડી નાંખી, બુદ્ધિ-વર્ધક સભા એટલું જ નામ રાખ્યું.' એ દરમિયાન અનુભવડાહ્યો ને ઈતિહાસઅવબોધાયેલો નર્મદ દેશભરમાં 'સાવધાન' 'સાવધાન' નાં દુંદુભિ વગાડતો વગાડતો દેવ થયો હતો. '૧૮૯૪ માં પુનરુદ્ધાર પામેલી સભાના મનઃ સુખરામભાઈ પ્રમુખ અને શ્રી ઇચ્છારામભાઈ સન્ત્રી હતા.' ૩૫ વર્ષ પૂર્વેના સભાના અતિથિવર કવીશ્વર દલપતરામને,

'૫૮માં ગંગદાસે સંભાર્યા હતા તેમ, ફરી વળી સભાએ સંભાર્યા ને સાથ માગ્યો. જીવનભરના ઉદારદિલ વૃદ્ધ દલપતરામે પૂર્વપરિચિત સભા કાજે વ્યાખ્યાનનિબન્ધ લખી મોકલાવ્યો હતો. પણ બુદ્ધિવર્ધકનું એ પુનરુત્થાન નામનું જ નીવડ્યું, અને સભા નિદ્રાઅવસ્થામાંથી મૃત્યુઅવસ્થામાં ઢળી પડી. અન્તે ચાલીસે વર્ષે, ૧૯૩૪માં, બુદ્ધિવર્ધકનું ભંડોળ એની ન્હાની બ્હેન ને દલપતમિત્ર ફારબસસ્થાપી મુંબઈની ફારબસ સભાને સોંપાયું; અને સંસારમાં અનેક વેળા બને છે એમ ન્હાની બ્હેનને સંસારભાર સોંપીભળાવીને મ્હોટી બ્હેન અન્તર્ધાન થઈ.

દલપતરામ કહેતા કે દોડશે તે થાકશે. ૪૨ની વયે નર્મદે કહેવા માંડ્યું કે ૨૩ થી ૩૨–પોતાના સાહસયુગમાં –દલપતરામ સાથે અથડામણ થઈ એ જમાનામાં પોતે ભૂલો પડ્યો હતો. ચ્હડ્યાં પૂર પછી ઉતરી ગયાં. કુદરતની એ કળા છે. અસાડનાં પૂર આસોમાં ઉતરે.

બાદશાહતની છેલ્લી જ્યોત ઝફર ગાઈ ગયો છે કે ચન્દ રોઝ. પતંગો ચગે, ચાંદણીઓમાં ચગે; પણ ચન્દ રોઝ.

વસ્તુતઃ બુદ્ધિવર્ધક સભાનો દાયદો હતોઃ ૧૮૫૨થી ૧૮૬૨. પણ તે યશસ્વી દાયકો હતો. એ દાયકો હતો વીર નર્મદનો ને સત્યવક્તા કરસનદાસનો. મુંબઈમાં બેસતા નવયુગના ઈતિહાસનું બુદ્ધિવર્ધક ગુણગૌરવવન્તુ ઇતિહાસસંભારણું છે.

૧૮૫૯ નો, તે પૂર્વનો, ને તે પછીનો મુંબઈનગરીમાંનો સંસારસુધારાનો ઇતિહાસ દલપતસંસારમંત્રની વિજય

સાક્ષી પૂરે છે ને કહે છે કે દલપતબોલ સાચો હતો; જીંદગીભર ચલાય ખરૂં, દોડાય નહિ. દલપતમન્ત્રનો જયવાદ મુંબઇનગરીનો ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે.

'પ૯માં દલપતે Theory of Social Evolution ઉચ્ચારી, અને '૬૦ માં બુદ્ધિપ્રકાશના મેઅંકમાં છાપી. એ જ વર્ષે—'૬૦માં ડાર્વિને ઇંગ્લાંડમાં સર્વવ્યાપી Theory of the World Evolution ઉચ્ચારી ને Origin of the Species of Man નો મહાગ્રન્થ પ્રગટ કર્યો. ઇતિહાસસંશોધક ને ઇતિહાસઅભ્યાસી દલપતરામને ઇતિહાસના યુગપલટાઓમાંથી સાંપડયો હતો એ જ વિકાસવાદનો વિશ્વસિદ્ધાન્ત કુદરતરસિયા ને કુદરતઅભ્યાસી ડાર્વિનને જાતિઓનાં વિકાસપગથિયાંઓમાંથી સાંપડયો. વાંચે છે ને વિચારે છે ને શુદ્ધ બુદ્ધિએ શોધે છે તેમને જડે છે.

વિકાસવાદ હજી તો ફિલસુફીદેશમાં સિંહાસનસ્થ છે.

રાસમાળાને કાજે ૧૮૪૮થી '૫૩ સૂધી દલપતરામે ગુજરાતભરમાં ઘૂમીઘૂમીને રાસાઓ દન્તકથાઓ વહીવંચાઓની વહીઓ શોધ્યાં સંગ્રહ્યાં વિચાર્યાં ભણ્યાં ભણાવ્યાં હતાં. એ પછી બે દાયકે રાજ્યરંગ લખવાને અવસરે નર્મદે બસ્સેંક ઇતિહાસગ્રન્થો વાંચ્યા, અને એ વાંચ્યે નર્મદને ઇતિહાસશાયી કાળબ્રહ્મનો વિકાસવાદ સ્હમજાયો. દલપતે બેઅઢી દાયકા પૂર્વે ઇતિહાસો શોધ્યા હતા; નર્મદે બેઅઢી દાયકા પછી ઇતિહાસો ખોજ્યા. દલપતે '૫૯માં મુંબઇને આરે ઉચ્ચાર્યું કે સંસારશાસ્ત્રે વિકાસવાદ ચક્રવર્તી છે; વીશેક વર્ષ પછી '૮૦ની આસ-

પાસ નર્મદે તાપીઆરે ઉચ્ચાર્યું કે ચા હોમવાદ એ પોતાની ભૂલ હતી.

દલપતના વિકાસવાદની પછી આપણે દેશે વીશેક વર્ષે ધર્મવિચારમાં નર્મદે, ત્રીશેક વર્ષે નર્મદજીવનકથામાં નવલે, અને પાંત્રીશેક વર્ષે નવલજીવનકથામાં ગોવર્ધને એ દલપતમહામન્ત્રની સાક્ષીઓ પૂરી છે.

ઇતિહાસનો શાશ્વત સિદ્ધાન્ત કિયો ? વિપ્લવવાદ કે વિકાસવાદ ? ’૫૭ નું નિત્યજીવન્ત સત્ય કિયું ? બળવો કે શારદાપીઠો ?

Revolution ક્ષણિક છે, Evolution ચિરંજીવ છે. જગતઇતિહાસનો અજરામર મહાસિદ્ધાન્ત છે વિકાસવાદ—Evolution.

વાલુકેશ્વરની ધારે ગાયેલો કાળવિકાસનો સંસારસિદ્ધાન્ત પછી ’૬૭ માં નિજ ‘ સુધારાનું પુરણ ’ વેનચરિત્ર રચ્યું ત્હારે રાજનીતિના મહામન્ત્ર લેખે દલપતસંસારશાસ્ત્રીએ એ નિજ સુધારાની સ્મૃતિમાં ગૂંથ્યો છે.

દલપતે ત્હારે મુંબઈનગરીમાં ઉચ્ચાર્યું કે Society is not an eruption; Society is fruition of Evolution; સંસાર સાગરમોજનો ઉછાળો નથી, પણ કાળવિકાસનો પરિપાક છે.

પ્રકૃતિએ જ ગુજરાત સમશીતોષ્ણ કટિબન્ધ દેશ છે; ઉષ્ણકટિબન્ધ દેશ નથી, કે શીતકટિબન્ધ દેશ નથી. જગતઇતિહાસના સારોદ્ધાર સમો અને સંસારશાસ્ત્રના પરમ મન્ત્ર જેવો સંસારવિકાસવાદ ગુર્જર કવીશ્વરને સાંપડ્યો ને ગુર્જર કવીશ્વરે ગાયો એ તો જાણે યુગયુગનાં

ગુજરાતનાં ઇતિહાસભૂગોળ બોલી ઉઠ્યાં હતાં. એ દલપત-ગીત તો ગુજરાતનો સ્વભાવજન્ય આતમબોલ છે. અતિશીત કે અતિઉષ્ણ એ ગુજરાતનું નથી, ગુજરાતમાં એ પરદેશી છે. એ દલપતગીતના ચરણે ચરણે ગુજરાત બોલે છે, સંસારશાસ્ત્ર બોલે છે; ઇતિહાસનો ચિરંજીવ ને ચક્રવર્તી, વિશ્વતોમુખ ને સર્વતોભદ્ર મહાસિદ્ધાન્ત બોલે છે. આર્ષદ્રષ્ટા દલપત મહર્ષિનું એ છે ગાયત્રીસૂક્ત. આ રહ્યું સમશીતોષ્ણ કટિબન્ધનું એ દલપતગીત.

સજન ! સંભળાવજો
ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર;
સજન ! સ્નેહ સહિત સંભળાવજો.

છોટી અકલવાળા આગળે મુખે વદિયે ન મોટી વાત;
પાશેર કેરા પાત્રમાં કેમ શેર સમાશે સાત ?
સજન ! સંભળાવજો.

લાખો કીડી પર લાડવો આખો મેલિયે તો મરી જાય;
ભૂકો કરી ભભરાવિયે તો તે ખાસી રીતેથી ખાય;
સજન ! સંભળાવજો.

માંકડા લઈને માનવી બેઠો નાવમાં દઈને નૂર;
ભડકાવેં તો તે અભાગિયાં પડે કૂદી પાણીને પૂર;
સજન ! સંભળાવજો.

જે સમજે જેવી રીતથી તેને પણ સમજાવિયે તેમ;
બહેરો તો સમજે સાનમાં, ત્યારે કરિયે લવારો કેમ ?
સજન ! સંભળાવજો.

બાળક આગળ બોલિયે ત્યારે બનિયે બાળકરૂપ;

ભૂ ખાઉ તાતા ભાખિયે, ભલે હોઈએ ભણેલા ભૂપ:
સજન ! સંભળાવજો.
પલક ટકે નહિ પેટમાં જો ખાય ખિલાડી ખીર;
ખાસુખાં શિદ ખવરાવિયે તે વિચારોને, મારા વીર !
સજન ! સંભળાવજો.
જંગલ કેરાં જનાવરો આપે પાળવા કરિયે જો આશ,
એવું આદરિયે કે આપણી પાસે વસે કરી વિશ્વાસ;
સજન ! સંભળાવજો.
ધીરે ધીરે નિત્ય ધીરવી એને અકલ શિખવિયે અનેક;
હળીમળી હેત વધારિયે, પણ છૂટા ન પડિયે છેક;
સજન ! સંભળાવજો.
નિશાળિયા ને ગમે નહિ આપે શિક્ષક જો એવું જ્ઞાન,
નાશીને જાય નિશાળિયા, મળે શિક્ષકને કેવું માન ?
સજન ! સંભળાવજો.
છણુછણુતે તેલે છાંટિયે લઈને નિર્મળ ઠંડુ જો નીર,
સળગી ઉઠે એ તો સામટું, વળી સામાનું બાળે શરીર;
સજન ! સંભળાવજો.
સજ્જનને મન શુદ્ધ છે, પણ વિશ્વવિરૂદ્ધ વિચાર
બહૂ જણમાં નહિ બોલિયે, જેથી ઉપજે ઉપાધિ અપાર;
સજન ! સંભળાવજો.
સંસારી જનને સુધારશો રૂડી રાખીને એવી જો રીત,
દલપતરામના દેવની તમે પામશો પૂરી પ્રીત;
સજન ! સંભળાવજો
ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર.

પ્રકરણ ૧૩ મું, ગાયકવાડ મહારાજના દરબારમાં મહારાણી ગુજરાતી વાણીના વકીલ

પછી '૬૩ ના એપ્રિલની અધવચાળ મહારાણી ગુજરાતી વાણીના વકીલ થઈ ને દલપતરામ મહારાજ ખંડેરાવ ગાયકવાડના દરબારમાં ગયા.

પ્રેમાનન્દના વીરક્ષેત્ર વડોદરાને કાવ્યરસિક સારૂં ગુજરાત પિછાને છે. વડોદરા એટલે ગુર્જર કવિતગંગાનું મહાતીર્થ. ત્હાં માંડવી નીચે પ્રેમાનન્દની માણ ગાજતી; ત્હાં મ્હેરાળની હવેલીએ દયારામનો તંબૂર રણકતો. ત્હાં નરસિંહજીની પોળે ગોરીઓ ગરબા ગાતી તે સાંભળવાને સૂરતઅમદાવાદ ઉભરાતાં. એ વડોદરાને ગુજરાતીઓ સહુ જાણે છે. કવિતાની કુંજ સમું એ પ્રેમાનન્દનું વડોદરા.

આજના—૧૯૩૮ના વડોદરાને પણ સહુ ઓળખે છે. રાજ્યમાં ગામડે ગામડે શાળા છે, કસ્બે કસ્બે પુસ્તકશાળા છે; સડકો છે, દવાખાનાં છે, મુસફરીબંગલા છે. વિશ્વમિત્રીની લીલીકુંજાર કુંજનિકુંજોમાંથી રાજમહેલના શિખરાગ્રો ડોકિયાં કરે છે. સુરસાગરની પાળે પાળે હવેલીઓ ઝળાંમળાં થાય છે. વડોદરાની વચ્ચે મ્હોટો ને મહામૂલો ગ્રન્થભંડાર છે, જેમાંથી દશે દિશાઓમાં વિશ્વજ્ઞાનની સરવાણીઓ વહે છે. વડોદરાને પાદર મહાગુંજબવન્તું મહેલવિશાળું સરસ્વતી મન્દિર છે, જે આવતી કાલે શારદાપીઠ થશે. વિદ્યાની

વાડી સમું એ મહારાજ સયાજીરાવનું વડોદરા. સયાજીરાવના વડોદરાને વિદ્યારસિક ગુજરાત ઓળખે છે.

'દ્દઉનું વડોદરા પ્રેમાનન્દનું વડોદરા યે ન્હોતું કે સયાજીરાવનું વડોદરા યે ન્હોતું. કવિતાની કુંજે ન્હોતું કે વિદ્યાની વાડી યે ન્હોતું. ત્હારે વડોદરામાં પર્વતશિખરો સમા મેગળો ડોલતા, મેગળબચ્ચાંઓ સમા મલ્લરાજો મહાલતા, ધરતીની ઢાલ સમાં ગેંડાગેંડીઓ ઘૂમતાં. એ વડોદરામાં અગડનો મહિમા હતો, દંગલનો મહિમા હતો. એ વડોદરામાં હાથીઓની ને ગેંડાઓની સાઠમારી થતી. એ વડોદરામાં મલ્લરાજો મલ્લકળામાં મહાલતા. એ વડોદરામાં ડોલન્તા હાથીલંઘરની દસરાસવારી ચ્હડતી તે જાણે વનના વડલાઓ નગરઘૂમણે નીકળ્યા. એ મહારાજ ખંડેરાવનું વડોદરા. નવયુગની નિશાળનું નામ ન્હોતું તો પુસ્તકશાળા તો ત્હાં શાની હોય? ખંડેરાવ મહારાજના વડોદરાને આજ કોક ઓળખે છે. વડોદરામાં ત્હારે હજી નવયુગ ઉગ્યો ન હતો.

ખંડેરાવ મહારાજનું વડોદરા મહાકાય હતું; પણ ત્હાંના મલ્લરાજો સમું અભણ હતું, નવશિક્ષણસૂનું હતું. પ્રજાપુરોહિત દલપતરામ ખંડેરાવ મહારાજના વડોદરામાં નવયુગની વેલીઓ વવરાવવાને ગયા.

શાખા સોસૈટી તણી સ્થિર સ્થાપવા વિશાળ
કરટિસે ઇચ્છા કરી, જ્યાં મોટો મહીપાળ.

સન અઢાર ઉનસાઠમાં નિજ કવિને તે કામ
માન દઈને મોકલ્યો ભાવનગર નૃપધામ.

× × ×

સન અઢારસે ત્રેંસઠે વળી વિચારી વાત,
સ્થિર શાખા જઈ સ્થાપવી વડોદરે સાક્ષાત.
કરટિસે કવિને કહ્યુંઃ હૈયે રાખી હામ
વિચરો તમે વડોદરે, કરો જઇ શુભ કામ.

× × ×

ગુજરાતી ભાષા વિશે ગ્રન્થો બહુ ગૂંથાય,
તો ગુજરાતી વાણીનો સદ્ય સુધારો થાય.

× × ×

શેઠાણી હરકોરને, નગરશેઠને જેમ,
કવિતા રસથી રીઝવી કામ કરાવ્યાં તેમ.
ભાવનગરના ભૂપને રિઝવીને રસરીત
પુસ્તકશાળા સ્થાપવા લીધું વચન નિશ્ચિત્ત.
તેમ જ ગાયકવાડના કરનો લાવો કોલ;
સમજાવો વિદ્યા તણો ઉત્તમ લાભ અતોલ.

× × ×

સુણિને કવિજન સંચર્યો કરવા ઉત્તમ કામ;
ઉતારો જઇને કર્યો સામળ બેચર ધામ.

ગુર્જરદેશમાં દલપતરામ નવવિદ્યાનાં વાવેતર વાવતા હતા. ક્ય્હાંક શાળા, ક્ય્હાંક પુસ્તકશાળા, ક્ય્હાંક કન્યાશાળા, ક્ય્હાંક વિદ્યાખાતું સ્થાપતા–સ્થપાવતા હતા. અને એ જ મહદર્થ હૈયે ધારીને '૬૩ના એપ્રિલમાં કવીશ્વર ખંડેરાવ મહારાજના રાજદરબારે ગયા.

સ્વર્ગની વાટ ન લીધી હોત તો બુદ્ધિવર્ધક પછીના ફારબસસભાના સાહિત્યરંગો મુંબઈમાં કાંઈક અવનવા જ જામત.

'૬૧માં ફારબસનો મુંબઈમાં સ્થાયીવાસ થયો ને '૬૨માં અમેરિકાની મહાપ્રજામાં આન્તરકલહ જાગ્યો. અમેરિકાના કૃષિસ્વામીઓ રણસંગ્રામે ચ્હડવે ત્હાંની જગત્‌વિશાળી ખેતી ભાગી પડી. એટલે હિન્દી રૂના ભાવ રૂપૈયા મટી પાઉન્ડ થયા. પરિણામે મુંબઈમાં લક્ષ્મીની ભરતી ચ્હડી.

ગુજરાતહિતેચ્છુ ફારબસને ગુજરાત હૈયે હતું. શાસ્ત્રઅભ્યાસી ફારબસને ગુજરાતી કવિતા નયનોમાં રમતી. ચ્હડતી ધનભરતીમાંથી પરમારથ કાજે એક ફંડ ભરી લેવો, વર્નાક્યુલર સોસાયટી સમી શારદમંડળી મુંબઈમાં સ્થાપવી, ગુજરાતી જૂના ગ્રન્થો સંઘરવા ને સંશોધવા, ને નવા ગ્રન્થો ગૂંથાવવા, અને એમ ગુર્જરગિરાને લાડકોડે નવ-અવતારે આણવાના '૪૮ના અમદાવાદમાંના મહામનોરથ કોડીલા ફારબસઉરમાં મુંબઈમાં જાગ્યા. પણ મુંબઈમાં ફારબસને એ શારદપાંખ ન હતી જે અમદાવાદમાં સાંપડી હતી. ફારબસને થયું કે સરસ્વતીનો હંસલો પેલો કવેશર ક્હાં?

ત્રેસઠમાં મુંબઈમાં ગુજરાતી ભાષા મા
લાગ્યો ફારબસ સૂબો ચિત્તમાં વિચારવા.

'૬૩ના માર્ચમાં ફારબસે અમદાવાદ કરટિસને લખ્યો કે 'ઘણાં વર્ષોથી દલપતરામ ને હું ભેળા રહ્યા ન —'૫૩થી '૬૩નો મિત્રજુદાઈનો દસકો વીત્યો હતો. 'માટે બેએક માસની રજાએ કવીશ્વરને મુંબઈ મોક

વસ્તુતાએ એ મુસાફરીની પ્રેરણા કરટિસની હતી એટલી ફારબસની હતી.

ત્રેસઠમાં મુંબઈમાં ગુજરાતી ભાષા માટે
લાગ્યો ફારબસ સૂબો ચિત્તમાં વિચારવા.

લંડનમાં ગુજરાતગૌરવમહિમા છપાવીને ત્રણે વર્ષે ફારબસ ગુજરાતે પાછો ફર્યો ને '૫૭માં સૂરતનો જડજ નિમાયો. સ્થિરઠામ થાય ત્હાં તો '૫૮ના માર્ચમાં ખાનદેશમાં બદલી થઈ, '૫૯ ઉતરતાં રાજકોટ ગયો. સ્હાડા ચારેક માસ માંડ ત્હાં પગ વાળ્યો કે '૬૦ના માર્ચમાં વળી સૂરત જવાનું થયું. સરકારી નોકરી એટલે ઘણુંખરૂં અસ્થિરતા અને દેશભ્રમણ; અને બદલીનાં બાણ ચોખૂટમાં લેઈ જાય. અન્તે '૬૧ના ડિસેમ્બરની ૨૩મીએ ફારબસ મુંબઈ હાઈકોર્ટનો જડજ નિમાયો ને મુંબઈનગરીમાં સ્થિર થયો. એની વિદ્વત્તાને વન્દી ત્હાં રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીની મુંબઈશાખાએ પ્રમુખપદ નિવાજ્યું. વિનયવિનમ્ર ફારબસે એ નકાર્યું, ત્હો યે સભાસદમંડળે ઉપપ્રમુખ સ્થાપ્યો. સર જમસેદજી જીજીભાઈના કલામન્દિરનો ફારબસ પ્રમુખ હતો. '૬૪માં ત્રણ માસ વિલાયત રજાએ જઈ આવ્યે ડિસેમ્બરમાં એના વિદ્યાપ્રેમથી પ્રેરાઈ મુંબઈ સરકારે એને મુંબઈની શારદાપીઠનો ઉપકુલપતિ કીધો. '૬૫ના માર્ચમાં એણે મુંબઈમાં ફારબસસભા સ્થાપી, પણ એ ઉગતી કળીને જન્મસંવત્સરમાં જ બે મહાઆઘાત વાગ્યાઃ એક તો જૂલાઈનો વાયદો અને બીજું ઓગસ્ટમાં ફારબસઅવસાન. ૪૪ની ભરજુવાન વયમાં અકાળે ફારબસે

સ્વર્ગની વાટ ન લીધી હોત તો બુદ્ધિવર્ધક પછીના ફ્રારબસસભાના સાહિત્યરંગો મુંબઈમાં કાંઈક અવનવા જ જામત.

'૬૧માં ફ્રારબસનો મુંબઈમાં સ્થાયીવાસ થયો ને '૬૨માં અમેરિકાની મહાપ્રજામાં આન્તરકલહ જાગ્યો. અમેરિકાના કૃષિસ્વામીઓ રણસંગ્રામે ચ્હડવે ત્હાંની જગત્-વિશાળી ખેતી ભાગી પડી. એટલે હિન્દી રૂના ભાવ રૂપૈયા મટી પાઉન્ડ થયા. પરિણામે મુંબઈમાં લક્ષ્મીની ભરતી ચ્હડી.

ગુજરાતહિતેચ્છુ ફ્રારબસને ગુજરાત હૈયે હતું. રાસાઅભ્યાસી ફ્રારબસને ગુજરાતી કવિતા નયનોમાં રમતી. ચ્હડતી ધનભરતીમાંથી પરમારથ કાજે એક કુંડ ભરી લેવો, વર્નાક્યુલર સોસાયટી સમી શારદમંડળી મુંબઈમાં સ્થાપવી, ગુજરાતી જૂના ગ્રન્થો સંઘરવા ને સંશોધવા, ને નવા ગ્રન્થો ગૂંથાવવા, અને એમ ગુર્જરગિરાને લાડકોડે નવ-અવતારે આણવાના '૪૮ના અમદાવાદમાંના મહામનોરથ કોડીલા ફ્રારબસઉરમાં મુંબઈમાં જાગ્યા. પણ મુંબઈમાં ફ્રારબસને એ શારદપાંખ ન હતી જે અમદાવાદમાં સાંપડી હતી. ફ્રારબસને થયું કે સરસ્વતીનો હંસલો પેલો દલપત કવેશર ક્‌યહાં ?

ત્રેસઠમાં મુંબઈમાં ગુજરાતી ભાષા માટે
લાગ્યો ફ્રારબસ સૂબો ચિત્તમાં વિચારવા.

'૬૩ના માર્ચમાં ફ્રારબસે અમદાવાદ કરટિસને કાગળ લખ્યો કે 'ઘણાં વર્ષોથી દલપતરામ ને હું ભેળા રહ્યા નથી'—'૫૩થી '૬૩નો મિત્રજુદાઈનો દસકો વીત્યો હતો.—'માટે બેએક માસની રજાએ કવીશ્વરને મુંબઈ મોકલો.

ત્‍હાં અવેજીમાં આસિસ્ટન્ટ રાખી લેજો. દલપતરામનો પગાર હું આપીશ.'

ફરી વળી દલપતરામને એમ ફારબસતેડુ આવ્યું. કવીશ્વરને ઉમગના ફૂવારા ફૂટ્યા કે વર્ષો વીત્યે મિત્રને મળાશે. દેશનાં ભાગ્ય નહિ હોય, કે ગમેતેમ; પણ આ વેળાનો ગ્રહયોગ બળવન્તો ન હતો. સાબરતીરે થયો એવો દલપતફારબસયોગ સાગરકાંઠે થયો હોત તો મુંબઈમાં સાહિત્યવાડીઓ ન્યારી જ ખીલી હોત.

કવીશ્વરને ફારબસઘેર મુંબઈ જવાનું નિર્ધારાયું એટલે કરટિસે કહ્યું કે '૫૯માં મુંબઈ ગયા હતા તે ભાવનગર માર્ગે. અને ત્‍હારે મારગમાં વિદ્યાવૃદ્ધિનાં વાવેતર ભાવનગરે વાવતા ગયા હતા. વડોદરે રેસિડેન્ટ કર્નલ બાર છે અને એ આપણી સોસાયટીના સભાસદ છે. રાજદ્વારના દરવાજા ઉઘાડવાને રેસિડેન્ટ ઉપર ભલામણપત્ર આપીશ. ગાયકવાડ સરકારને આપણે કાગળ લખ્યો હતો, ઉત્તર આવ્યો નથી. આજ '૬૩માં મુંબઈ જાઓ છો તે વડોદરાવાટે થઈને જાવ ને વાટમાં વડોદરે વિદ્યાનાં વાવેતર વાવતા જાવ. ગુજરાતે નવવિદ્યાના વાવેતરિયા ત્‍હમે છો.'

વાત્રકનાં વાંધાં, શેઢીનાં ઉંડાણ, મહીસાગરનાં કોતરો અગનગાડીની પાંખે ઓળંગીને વિશ્વામિત્રીને તીરે પ્રેમાનન્દનગરીમાં જઈ અમદાવાદવાળા વૈષ્ણવશેઠ સામળ બ્હેચરની હવેલીએ ઉતારો કીધો.

પણ જરા પૂર્વખંડો જોઈયે. દલપતજીવનની કંઈક કથનીઓ ત્‍હાં છે.

દુનિયાં દેખતા થઈ, મુંબઇથી આવી, '૫૯ની નાતાલમાં સોસાયટીને સંભાળી લીધા પછીની પંચવર્ષીમાં અમદાવાદમાં તેમ જ કવિજીવનમાં વર્ષોના પડઘા પાડતા પ્રસંગો ઉગતા હતા.

'૬૦માં કર્ટિસ રજા ઉપર વિલાયત ગયો ને '૬૧ના માર્ચની ૧૨મીએ પાછો આવ્યો એ વર્ષભર દલપતરામ સોસાયટીના સેક્રેટરી થયા હતા. '૫૯માં શ્રી રણછોડલાલ છોટાલાલે હુન્નરખાનની ચ્હડાઈમાં કહેલા યન્ત્રખાનને આમન્ત્ર્યો, કાપડવણાટની મીલ સ્થાપી, પોતે લોકોક્તિમાં રૂહેંટિયાવાળા કહેવાયા, અને નવઅમદાવાદનો પાયો નાંખ્યો. '૫૭માં પુરુષશિક્ષકશાળા–Male Training College ફરતી ફરતી અમદાવાદમાં આવી હતી. પછી સરકારને થયું કે વિલાયતના નોર્મલ વર્ગો નિરખેલો નવશિક્ષણશાસ્ત્રનિપુણ કો શાળાપતિ એ કોલેજમાં હોય તો દેશલાભકારી નીવડે. સરકારે નન્દશંકરભાઇને પૂછાવ્યું. નન્દશંકરભાઈએ ના પાડયે હોપ સાહેબે ખેડા જીલ્લાના ડીપોટી મહીપતરામને પૂછાવ્યું કે સરકાર વિલાયત મોકલે છે; જશો ? નન્દશંકરે નકારેલું સરકારબીડું મહીપતરામે ઝડપ્યું. સર

મંગળદાસે પણ કંઈક સહાયતા કરી. '૬૦ના માર્ચમાં મહીપતરામ વિલાયત ગયા ને દલપતરામે ગાયું કે

નાગર! સાગરમારગે મહાસુસાફરિ કામ
તેમાં હિંમત તેં ઘણી રાખી, મહીપતરામ!

× × ×

રાજેશ્રીની રીત તેં રાખી, મહીપતરામ!

× × ×

નાગરનર હારે નહી, હારે હોય હજામ;
કહેવત તેં સાચી કરી રાખી, મહીપતરામ!

'૬૧ના મેમાં મહીપતરામ પાછા આવ્યા, હેમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં સભા મળી, ને દલપતકવિતા બોલી ઉઠી:

મોટું એણે કીધું કામ, માટે દેશે મોટું માન
મોટા મોટા મહીપતિ મહીપતરામને.

હોપે ત્યહારે વિલાયત જવાનો નિબન્ધ લખાવ્યો હતો ને કવીશ્વરને રૂ. ૫૦ નિબન્ધલેખનના ઇનામના આપ્યા હતા. એ નિબન્ધનો મુખમન્ત્ર હતો કે

વાંકાં ચાલે વાટમાં, દરે પાંશરા થાય;
નાગરાણીનાં બાળકો જળથળવાટે જાય.

હુન્નરખાનની—'૫૧ની સાલથી કવીશ્વર સાગરસફરના હિમાયતી હતા. '૫૩માં ફારબસ સંગાથે વિલાયત જવાના કોડ જાગ્યા હતા. '૫૯માં બુદ્ધિવર્ધક સભાનું આહ્‌વાન ઝીલ્યું હતું. સાગરમન્થન માંડવાના કવીશ્વર કોડીલા હતા, અને સાગરસફરી ગુર્જર મહાપ્રજાને સદા એ સદ્‌બોધતા-ઉદ્‌બોધતા.

મહીપતરામ આવ્યા ને દેશમાં પરદેશગમનનો ઝઘડો જાગ્યો. નાતે નાતબહાર મૂક્યા. કોઇ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે નહિ. સૂરતમાં દુર્ગારામ મહેતાજી ને નન્દશંકર, અમદાવાદમાં ભોળાનાથ, કાઠિયાવાડમાં મણિશંકર કીકાણી ને નૃસિંહપ્રસાદભાઈ, અને સરકારમાં હોપ સાહેબ પડખે પાંખ થઈ ઉભા. પરનાતીલાનાં યે પ્રાયશ્ચિત્ત શોધાયાં; પણ બધું વ્યર્થ. પછી હોપે દલપતરામને બોલાવ્યા ને કહ્યુંઃ કે ત્હમે સુધારાના સાથી છો, દલપતરામ ! શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો મહીપતરામને પ્રાયશ્ચિત્ત આપે એટલું ન કરો ? નિજ કાવ્યશિષ્ય ભોળાનાથને ઘેર '૪૮માં હાથે રાંધી જમનાર દલપતરામે કહ્યું કે શ્રીમાળીઓને ને નાગરને પાણી છાશ ને અથાણાંનો પરસ્પર વ્યવહાર છે, જમવાવ્યવહાર નથી. એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યા પછી યે શ્રીમાળીઓ મહીપતરામભાઈ ને પાણિયારેથી પાણી પીશે, સંગાથે જમશે નહિ. હોપ કહે એટલું યે થોડું નથી. શ્રીમાળીઓની કાશીપુરી છે ધોળકા. દલપતરામ ધોળકે ગયા. ધોળકાની નાતે દલપતબોલ સન્માન્યો. મહીપતરામને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા અને પ્રાયશ્ચિત્તશુદ્ધ મહીપતરામને પાણિયારેથી પાણી લઈ રાંધી જમવાને ધોળકાની શ્રીમાળીનાત દલપતબોલે તત્પર થઈ. વિગતો ત્યહારના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં અને ભાનુસુખરામરચ્યા મહીપતરામના જીવનચરિત્રમાં છપાયેલી છે. કવીશ્વર અમદાવાદ આવે એટલામાં અમદાવાદ મનાયું હતું ને પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું હતું. પણ મહીપતમિત્રોનો એ બધો શ્રમ ધૂળ ઉપર લીપણ નીવડ્યો. મહીપતરામે પ્રાયશ્ચિત

લીધું એટલે નર્મદે દલપતરામને ને મહીપતરામને મર્મ-બોલ માર્યો કે

નાગર નર હારે નહી, હારે હોય હજામ;
કહેવત એ ફેરવ હવે, ડાહ્યા દલપતરામ !

સુધારાવાળાઓનાં એવાં વાગ્બાણ મહીપતરામથી ખમાયાં નહિ. સૂરતી પ્રકૃતિના મહીપતરામ બટકબોલા હતા તે બોલ્યા કે પ્રાયશ્ચિત્તને હું માનતો નથી; દિલથી પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું નથી; આ તો ન માન્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત હતું. એ-એ હા; થયું. પૂર્વશ્રમ સૌનો મિથ્યા થયો. નાતે ફરી મહીપતરામભાઇને નાતબહાર મૂક્યા. પરદેશગમનનો ઝઘડો નાગરી નાતમાં ફરીથી જાગ્યો તે લંબાઈ લંબાઈને છ-સાત વર્ષે અન્તે પત્યો.

ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં એ વર્ષોમાં પરદેશગમનના ઝઘડાનાં ઢોલત્રાંસાં વાગતાં હતાં.

દરમિયાન મહીપતરામ સૂરત ગયા હતા. સૂરતમાં દુર્ગારામે જમવાને ન્હોતર્યા, એટલે નાતે મહેતાજીને નાતબહાર કર્યા. દુર્ગારામે નાતને કહ્યું કે અમદાવાદમાં પ્રાયશ્ચિત્ત અપાયું છે, અને ચોર્યાસી બ્રાહ્મણનાતો વ્યવહાર રાખે છે. નાતે શાક્ષી માગ્યા. મહેતાજીએ મહીપતરામને લખ્યું. મહીપતરામે દલપતરામને નાત સમક્ષ સાક્ષી આપવા સૂરત મોકલ્યા. દલપતસાક્ષી સાંભળીને સૂરતની નાગરી નાતે મહેતાજીને નાતમાં લીધા. દલપતરામની સત્યનિષ્ઠા અને સુધારાશૈલી ત્ય્હારે સૂરતમાં પણ એવાં લોકપ્રતિષ્ઠિત હતાં.

'૬૦ના માર્ચથી અમદાવાદની હાઇસ્કુલમાં ને '૬૧ના સપટેમ્બરથી મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં કવીશ્વર કવિતાશિક્ષક નિર્માયા હતા. બન્ને શાળાઓમાં રોજ કલાકકલાક ભણાવવા જવાનું હતું. કવીશ્વરને કાજે હાઈસ્કુલે સોસાંયટીને કરે પછી બ્હારી મૂકાવી ને પગથિયાં મંડાવ્યાં. બુદ્ધિપ્રકાશ કહે છે કે હાઈસ્કુલમાં પીવાનું પાણી વિદ્યાર્થીઓ ત્યારે નિજનિજની બતક ભરી ઘેરથી લઈ જતા. કવિતારસથી કવીશ્વર શિષ્યવર્ગને રીઝવતા. શ્રી કેશવ ધ્રુવ ને શ્રી નરસિંહરાવ દીવેટિયા કવીશ્વરના શિષ્યવર્ગમાં હતા એ એમના જ બોલો આજ બોલે છે. ટ્રેનીંગ કોલેજમાંના શ્રી છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ કવિગુરુને આજે યે સંભારે છે. કંઈકંઈનાં હૈયામાં કવીશ્વરે કવિતાબીજ વાવ્યાં ને કંઈકંઈને કાવ્યરસિક કીધા.

'૬૧ના જૂલાઈની ૧૩મી તારીખે ગુજરાતી પ્રજાની પ્રથમ કોલેજ અમદાવાદમાં ઉઘડી ને હોપનો મનોરથ ફળ્યો.

'૬૨ના ફેબરવારીમાં ચિ. મોહનલાલનો ઉપનયનસંસ્કાર ઉજવવાને કાશીબાને લઈ ને કવીશ્વર સજોડલે વતનમાં ગયા હતા. પછી ૧૧મી ઓકટોબરે વીજકુંવરને જન્મ આપીને ૧૫મીએ કાશીબા દેવ થયાં. બેબે લગ્ને દલપતરામ ૪૨ની વયે ઘરભંગ હતા, ને ચાર વાસાની બાળકીનો ઉછેરધર્મ દૈવે માથે નાંખ્યો. પ્રથમ તો પાડોશી એક ગોમતીવાળની પત્નીને ધાવ રાખી. પછી તરવાડી જાગેશ્વર વશીભાઈનાં પુત્રી રેવાબા સંગાથે ધોળકે ત્રીજી વારકું દલપતરામે લગ્ન કીધું. રેવાબાએ આવીને વીજકુંવરને ઉછેરી, દલપતરામનું ઘર ભર્યું, કવીશ્વરનો સંસાર સુખિયો કીધો. રેવા-

'૬૦ના માર્ચથી અમદાવાદની હાઇસ્કુલમાં ને '૬૧ના સપ્ટેમ્બરથી મેલ ટ્રેનીંગ કૉલેજમાં કવીશ્વર કવિતાશિક્ષક નિમાયા હતા. બન્ને શાળાઓમાં રોજ કલાકકલાક ભણાવવા જવાનું હતું. કવીશ્વરને કાજે હાઇસ્કુલે સોસાંયટીને કરે પછી મ્હારી મૂકાવી ને પગથિયાં મંડાવ્યાં. બુદ્ધિપ્રકાશ કહે છે કે હાઇસ્કુલમાં પીવાનું પાણી વિદ્યાર્થીઓ ત્ય્હારે નિજનિજની બતક ભરી ઘેરથી લઈ જતા. કવિતારસથી કવીશ્વર શિષ્યવર્ગને રીઝવતા. શ્રી કેશવ ધ્રુવ ને શ્રી નરસિંહરાવ દીવેટિયા કવીશ્વરના શિષ્યવર્ગમાં હતા એ એમના જ બોલો આજ બોલે છે. ટ્રેનીંગ કૉલેજમાંના શ્રી છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ કવિગુરુને આજે યે સંભારે છે. કંઈકંઈનાં હૈયામાં કવીશ્વરે કવિતાબીજ વાવ્યાં ને કંઈકંઈને કાવ્યરસિક કીધા.

'૬૧ના જૂલાઈની ૧૩મી તારીખે ગુજરાતી પ્રજાની પ્રથમ કૉલેજ અમદાવાદમાં ઉઘડી ને હોપનો મનોરથ ફળ્યો.

'૬૨ના ફેબ્રુઆરીમાં ચિ. મોહનલાલનો ઉપનયન-સંસ્કાર ઉજવવાને કાશીબાને લઈ ને કવીશ્વર સજોડલે વતનમાં ગયા હતા. પછી ૧૧મી ઑક્ટોબરે વીજકુંવરને જન્મ આપીને ૧૫મીએ કાશીબા દેવ થયાં. એબે લગ્ને દલપતરામ ૪૨ની વયે ઘરભંગ હતા, ને ચાર વાસાની બાળકીનો ઉછેરધર્મ હૈવે માથે નાંખ્યો. પ્રથમ તો પાડોશી એક ગોમતીવાળની પત્નીને ધાવ રાખી. પછી તરવાડી જગેશ્વર વશીભાઈનાં પુત્રી રેવાબા સંગાથે ધોળકે ત્રીજી વારકું દલપતરામે લગ્ન કીધું. રેવાબાએ આવીને વીજકુંવરને ઉછેરી, દલપતરામનું ઘર ભર્યું, કવીશ્વરનો સંસાર સુખિયો કીધો. રેવા-

બાને પગલે અમદાવાદમાં દલપતબંગલો બન્ધાયો અને સંસારવાડી પ્રફુલ્લી ઉઠી.

કવીશ્વર પુરોગામીઓના પૂજક હતા. '૬૨થી ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ વિશે લેખમાળા આદરી તે '૬૩ ભરીને '૬૪ના બુદ્ધિપ્રકાશના નવેમ્બરઅંક સૂધી તો ચાલતી હતી. કાવ્યદોહનના ખંડોઅંગેતું એ ઈતિહાસદોહન હતું.

'૬૨ના જૂલાઈથી શાળાપત્ર નીકળ્યું.

'૬૧માં ને '૬૩માં કાવ્યદોહનના ભાગો સરકારે કવીશ્વર પાસે રચાવ્યા એ કથા પ્રાચીન કવિતાના પ્રકરણમાં આવશે.

અમદાવાદમાં સંગ્રહસ્થાન થાય તો સારૂં, કાંકરિયે બાગ થાય તો શોભા વધે—એવી એવી નગરશણગારની વિચારણાઓ; શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોના કળેવા–કુળવિવાહ, ને લગ્નઅવસરે ૧૦૮ દીવડા હોલવવાનો વિધિ—એવા લોકરિવાજોના મર્મરહસ્ય ઉકેલતાં સંસારશાસ્ત્રનાં અભ્યાસપ્રકરણો; ગુજરાતી કવિઓ, વઢવાણ શહેરનો ઈતિહાસ, ગુજરાતના હિન્દુઓની સ્થિતિ (બુદ્ધિવર્ધક સભાનો ઈનામી નિબન્ધ) —એવી એવી ઐતિહાસિક લેખમાળાઃ '૪૬ ને '૬૩નું વડોદરા, '૫૯ ને '૬૩નું મુંબઈ—એવી નિજ દેશસફરોમાંની નગરનિરીક્ષણાઓ; કાવ્યદોહનોમાંના પ્રાચીન કવિતાનાં કાવ્યસંશોધન ને કાવ્યસંગ્રહ; વિશ્વાનુભવ સ્વપ્નું, વંશપાળ ને યમરાજ જેવી મર્મભરી કલ્પનાપ્રધાન વાર્તાવલિ; વચનવિવેકબાવની, લાયબલ કેસની કવિતા, જસવન્તરાજનીતિ (ભાવનગરનો ઈનામી કાવ્યગ્રન્થ), ગુર્જરીવાણીવિલાપઃ એ સહુ એ કાળની વિધવિધની દલપતસાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ.

હતી, ને દલપતમાનસની સ્ફુરતી કિરણાવલિની વિધવિધની વિશાળી દિશાઓ દાખવતી.

'૬૩ના જાનેવારીમાં અમદાવાદમાં અગનગાડી આવી. આશ્ચર્યભાવે લોકગીતે ગાયું કે

ગાડી આવી ગુજરાત, અગન કેરી ગાડી રે આવી.

પણ હજી બેત્રણ મ્હોટા પૂલો બન્ધાતા હતા, એટલે અમદાવાદથી મુંબઇ સિધ્ધું જવાતું નહિ. '૬૩માં દલપતરામ અમદાવાદથી વડોદરે, ને વડોદરેથી સૂરત આગગાડીમાં, ને સૂરતથી મુંબઈ આગબોટમાં, ગયા હતા. '૬૪થી અગ્નિની પાંખે લોક મુંબઈ જતુંઆવતું થયું.

એ અગનગાડીની પાંખે ગાયકવાડ મહારાજની રાજ-ધાનીએ કવીશ્વર ગયા.

મધ્યાહ્‌ને દલપતરામે વડોદરામાં પગ મૂક્યો ને નમતે પહોરે રેસિડેન્ટને મળ્યા. સોસાયટીના કવિને કર્નલ બારે સત્કાર્યા ને કહ્યુંઃ હેતુ શુભ છે, શ્રમ કરી જૂઓ. અને અનુભવ ઉચ્ચાર્યો કે

કહ્યું અમે કંઈ કંઈ સમે, કથન ધર્યું નહિ કાન.

કારણ કે મહારાજ ગંભીરબુદ્ધિ છે; પણ

છે રાજાના સોબતી ઝાઝા જણ અભણેલ.

ત્હો પણ રેસિડેન્ટનું ન માને એ રાજવી કદાચ કવિબો-લને કાન ઢાળે. તમ વેણને હું યે અનુમતિ આપીશ. અને આ ઓળખાણપત્ર લેતા જાવ; દિવાન સાહેબને આપજો.

પ્રધાન પાસે પત્ર લઈ જઈ કીધો મેળાપ;
ગુણિજન ગોવિંદરાવ તે અટક રોઢિયા આપ.

કહે કવિઃ ભારતસમે પાંડવ કેરી પાસ
પ્રધાન ગોવિંદરાવ શુભ કરતા નીતિપ્રકાશ.
તેથી જશ પાંડવ તણો થયો જગત મોઝાર.

× × ×

જો કર્ણ–ભીષ્મ સરખા ભડ ભૂપ ભેળા
કીધા કરોડ રથિ ભારત કેરિ વેળા;
શોભા સમસ્ત ન મળે પણ તે સમાન,
ગોવિંદરાવ ગુણસાગર જ્યાં પ્રધાન.

× × ×

તેજસ્વિ તેજ નૃપતિ ભુમિ મધ્ય ભાસે,
પ્રૌઢો પ્રતાપ પૃથિવીપડમાં પ્રકાશે;
તે ભૂપસૃષ્ટિ સરવોપરિ શક્તિમાન,
ગોવિંદરાવ ગુણસાગર જ્યાં પ્રધાન.

કવીશ્વરની કવિતાથી દિવાનજી પ્રસન્ન થયા ને બોલ્યાઃ
શાણો છે સેનાપતિ ભાઉ સીંધિયા નામ;
તમે જઈ તેને મળો, થાય તમારૂં કામ.
હું પણ ભૂપ હજૂરમાં ઉચ્ચરિશ સુખથી એમ,
વિદ્યાખાતું સ્થાપવું, જન સૌ સુધરે જેમ.

ત્રેવીસસોક વર્ષ પૂર્વે ગ્રીસમાં એક ફિલસુફ હતા, અને એમને એકદા રાજવીને કંઈક અરજ કરવાની આવી. રાજવી હતા મહાન સિકન્દરના પિતા બળબહાદુર ફિલિપ સમ્રાટ. ફિલસુફે ફિલિપના ચરણોમાં પડીને અરજી આપી. લોકસમુદાય નિરખી રહ્યો કે આવા ધુરન્ધર ફિલસુફ આમ અરજી આપે છે! કોકે ફિલસુફને પૂછ્યું ત્હમે ય તે આમ?

ફિલસુફે ઉત્તર વાળ્યો કે સમ્રાટ ફિલિપના કાન એના પગમાં છે. ખંડેરાવદરબારમાં એવો અતિવિનય જોઈતો ન હતો, પણ દલપતશૈલી એ હતી. સ્વાર્થ કાંઈ હતો નહિ. જનસુધારાને અર્થે કવીશ્વરને વડોદરામાં વિદ્યાખાતું સ્થપાવવું હતું. સુધારાની વેલીઓને કવિતારસનાં પાણી પાઈ ઉછેરવાનો એ દેશમાળી કવિધર્મ પાળતા. એટલે વિચરતા ત્ય્હાં ત્ય્હાં સમયાનુકૂળ કવિતારસનાં સીંચન સીંચતા.

કવીશ્વર સેનાપતિ કને ગયા; ને સેનાસ્વામીને હિન્દી કવિતથી બિરદાવ્યા.

चंचल चतुर शूरवीर धीर शस्त्रधर

× × ×

कहे दलपति, खंडेराव क्षितिनाथ पास
एसो सेनापति भाउ सींधिया सुजान है.

કારભારિઓએ કહ્યું; કાલ આવજો આપ
મહારાજના મ્હેલમાં, થશે ભૂપમેળાપ.
રાજસભામાં કવિ ગયો; તે અવસર તે સ્થાન
નાટારંભ થતો હતો, કરે ગાયકો ગાન.

ગાન સમેટાયે પ્રધાનજીએ સમસ્યા કરી, ને પ્રલંબ શાર્દુલવિક્રીડિતની સૂરાવલિએ કવીશ્વરે ગાયકવાડના મહેલને ગજાવ્યો.

કલ્યાણી કમળાક્ષિ દેવિ કમળા કલ્યાણ તે તો કરે,
ભંડારી ભવદેવનો ભવનમાં ભંડાર ભારે ભરે;
સિદ્ધિ બુદ્ધિ સમૃદ્ધિ વૃદ્ધિ સુખ સૌ સોંપે સદા શ્યામજીઃ
ખંડેરાવ અખંડ ખૂબ ખુશિમાં રાખે રૂડા રામજી.

નવયુગના બ્રહ્મર્ષિએ આશીર્વાદથી આરંભ કીધો.
ભ્રાતા છો પરભારજા જન તણા ઓ અન્નદાતા! તમે.

માટે

પ્રીતે પ્રૌઢ પ્રતાપ પૂર્ણ પ્રભુતા પામો, પ્રજાના પતિ!

ગુજરાતી કવિતાના પડછન્દવાથી ગાયકવાડનો રાજમહેલ ગાજી ઉઠ્યો. કવીશ્વરે આશીર્વચનથી મંડાણ કરી મહારાજને પોરહાવ્યા.

સુણિને ભૂપે પૂછિયું, ધરી પ્રેમ ભરપૂર;
કોણ તમે છો? ને વળી શી ઇચ્છા છે ઉર?

દલપતરામને હૈયે હામ પ્રગટી કે રાજવી કવિતારસિયા છે. ગાયકવાડ મહારાજના રાજદરબારમાં પછી ગુર્જર કવીશ્વરે દિલમાં છણછણતી હૈયાહાકલ પાડી. એ જચેલો ચાંદાસૂરજના મહેલમાંનો ફારબસરીઆમણો મેઘઘેરો કંઠ હતો. કવિશબ્દોનું ઘટામંડળ જામી ગયું.

ગિરા ગુજરાતી તણા પીયરની ગાદી પામી
મુખ્ય તો મરાઠી માની, દેખી દુઃખી દિલ છું.
અરજી તો આપી—

અમદાવાદથી સોસાયટીએ શારદવિનતિનો પત્ર લખ્યો હતો, પણ ઉત્તર ન્હોતો.

અરજી તો આપી, દીઠી મરજી તથાપિ નહી;
આવ્યો આપ આગળે ઉચ્ચારવા અપીલ છું.
માંડતાં મુકર્દમો, ને ચાર જણા ચૂંથશે, તો
શું થશે તે શોચનાથી સાહેબ! શિથિલ છું.

દાખે દલપતરામ, ખુદાવિંદ ખંડેરાવ!
રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.

વકીલે બાંગ પાડીઃ મહારાજ! ગજબ થયો છે, ભરબજારે ભેળ પડી છે.

ચૌટામાં લૂંટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી,
લુંટી અલંકાર, કૂટી કીધી ગુનેગાર શી.
પગેરૂ ચલાવ્યું તે તો ચાલતાં મુંબૈમાં પેઠું,
પછી ત્યાં તપાસતાં તો પકડાયા પારસી.
આજ ધર્મરાજ મહારાજનું બિરાજમાન,
સાચજૂઠ સદ્ય શોધી આપે જેમ આરસી.
માફ માગી આપ પાસે સાફ ઈનસાફ માગે,
એ બિચારી નારી છે કુંવારી ને નવારસી.

ગુજરાતી વાણીના વકીલે ગાયકવાડ મહારાજના મહેલમાં કાવ્યપોકાર પાડયો. રાજમહેલની ભીંતોએ ચોમેર શબ્દોર્મિઓ અથડાઈ. વાતાવરણ ડોલી ઉઠયું. કવીશ્વર બોલ્યાઃ

મહારાજ! મેં સ્વપ્નમાં દીઠો એક બનાવ;
તે હકીકત તમ આગળે કહેવાનો છે ભાવ.
કહ્યું નૃપે, જાહેર કરો જે કહેવાનું હોય.

રાજઅનુજ્ઞા મળયે કવીશ્વરે સ્વપ્નવાર્તા માંડી. કવિવરોનાં સ્વપ્નાં યે સાચનાં સ્વપ્નાં હોય.

એક સુન્દર ભૂમિ હતી, ને મંહી એક સુશોભિત બાગ હતો. કોક અવસરને સમે કવિ એ બાગમાં ફરવાને

નવયુગના બ્રહ્મર્ષિએ આશીર્વાદથી આરંભ કીધો.
ભ્રાતા છો પરભારજા જન તણા ઓ અન્નદાતા ! તમે.
માટે
પ્રીતે પ્રૌઢ પ્રતાપ પૂર્ણ પ્રભુતા પામો, પ્રજાના પતિ !

ગુજરાતી કવિતાના પડછન્દવાથી ગાયકવાડનો રાજ-મહેલ ગાજી ઉઠ્યો. કવીશ્વરે આશીર્વચનથી મંડાણ કરી મહારાજને પોરહાવ્યા.

સુણિને ભૂપે પૂછિયું, ધરી પ્રેમ ભરપૂર;
કોણ તમે છો ? ને વળી શી ઇચ્છા છે ઉર ?

દલપતરામને હૈયે હામ પ્રગટી કે રાજવી કવિતારસિયા છે. ગાયકવાડ મહારાજના રાજદરબારમાં પછી ગુર્જર કવીશ્વરે દિલમાં છણછણતી હૈયાહાકલ પાડી. એ જપેલો ચાંદાસૂરજના મહેલમાંનો ફારબસરીઝામણો મેઘઘેરો કંઠ હતો. કવિશબ્દોનું ઘટામંડળ જામી ગયું.

ગિરા ગુજરાતી તણા પીયરની ગાદી પામી
મુખ્ય તો મરાઠી માની, દેખી દુઃખી દિલ છું.
અરજી તો આપી—

અમદાવાદથી સોસાયટીએ શારદવિનતિનો પત્ર લખ્યો હતો, પણ ઉત્તર ન્હોતો.

અરજી તો આપી, દીઠી મરજી તથાપિ નહી;
આવ્યો આપ આગળે ઉચ્ચારવા અપીલ છું.
માંડતાં મુકર્દમો, ને ચાર જણા ચૂંથશે, તો
શું થશે તે શોચનાથી સાહેબ ! શિથિલ છું.

અમદાવાદ રહ્યું આબાદ, રહ્યું સુખમાં વળિ સૂરત શહેર;
કોઈ લખેશરીની લક્ષ્મી ન લુંટાઈ, કુટાઈ થયો નહિ કેર;
ગાયકવાડ તણા ગુણથી જ થયો એ તો ઉપકાર અઘાત:
ખંડેરાવ ક્ષિતીશ તણા તું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત!

વળી પાર્થને પરાજય પાનારા વાઘેર–કાબાઓને એમણે હમણાં જ–’૫૯માં વશ કીધા છે.

કાબા મળિ પારથના રથને વળગ્યા, તજનો તજીને ત્રાસ,
ભારત જીતિ શક્યો, પણ પારથ ત્યાં ન જીત્યો પડમાં તે પાસ;
તે કાબા કદિ કબજ થવા સ્વપ્ને પણ સંભવતી નહિ વાત:
ખંડેરાવ ક્ષિતીશ તણા તું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત!

× × ×

એ મહારાજ તણા જ પ્રતાપથી તું સૌભાગ્યવતી દર્શાય,
ધર્મવતી પણ એ જ ધણી થકિ, એ જ થકી ગુણવંતિ ગણાય;
તેનિ જ ઉજ્જ્વળતા થકિ તું વળિ વિશ્વ વિશે થઇ છે વિખ્યાત:
ખંડેરાવ ક્ષિતીશ તણા તું ગુણ ગા, ગુણવંતી ગુજરાત!

સુણિને બોલી સુંદરી; કહું તને, કવિરાજ!
તું તો રાજ કહ્યા તણો, નૃપ તે સમર્થ આજ.
તેને તારી શી ગરજ જે માને તુજ વેણ?

આરતી વાગે ને સન્ત જાગે; એમ એ શબ્દોએ કવિજન જાગી ગયા, આંખોમાં તેજ ઉગ્યાં, છાતી પ્રફુલ્લી ઉઠી, ને બોલ્યા: કવિઓ કને કવિતાનો અમરકૂપો છે, ને મ્હોટા સાન્ધાતાને એ અમરકૂપાની ગરજ છે.

નામ અમર નિજ રાખવા ચિતમાં જે જન ચ્હાય,
તે તો રાખે છે ઘણી કવિની ગરજ સદાય.

ગયો. બાગ રસાળ હતો; પણ એ હસતી હરિયાળીમાં વૈદર્ભીના જેવી વલવલતી કે વિલપતી વનિતાને દીઠી. એને અંગે અલંકાર ન્હોતા; વેશ વરવો હતો; આક્રન્દ કીધે ચક્ષુ રાતાં ચોળ હતાં. કલ્પાન્ત સાંભળીને કવિજન કને ગયો ને પૂછ્યુંઃ દેવી જેવાં દીસો છો? આપ કોણ છો? અને આ કરુણ કલ્પાન્તનું કારણ શું? સુન્દરી બોલી; વિશ્વવિખ્યાત ગિર્વાણ વાણીની હું કુંવરી, ને ગુજરાત મ્હારૂં વતન. મ્હારા પીયરનો પ્રતાપ માણે છે તે રાજને મ્હને તરછોડી છે ને શૅાકને સન્માની છે. મ્હારે ધા ક્ય્હાં જઈને નાંખવી? કવિએ આશ્વાસન દીધું કે હે માતા! તું શોચીશ મા; ને મ્હારી સંગાથે રાજદરબારમાં ચાલ.

દ્વારકાનો નરદેવ તાપ તારા ટાળશે.

ત્ય્હારે સુન્દરીએ કહ્યુંઃ એક આ અવગણના ને અપમાન શિવાય એનામાં

પણ કળિયુગના રાયનાં લક્ષણ નવ દેખાય;
તો કળિયુગમાં તેહને ભૂપ કેમ કહેવાય?

કવિએ કહ્યુઃ સાચુ. એ કળજુગિયો રાજવી નથી; ગુણવન્તી ગુજરાતે ગુણ ગાવા જેવો છે.

બંડ ઉઠયું આ દેશ બધે, તે દિવસ બચાવ્યો ગુર્જરદેશ,
હિંમત રહી અંગ્રેજ તણી તે ગાયકવાડની મદદ વિશેષ;
જો મહારાજ ન લે મનમાં તો, જાણ, જરૂર પ્રલય થઈ જાતઃ
ખંડેરાવ ક્ષિતીશ તણા તું ગુણ ગા, ગુણવન્તી ગુજરાત!

× × ×

ભોજ જેવો જ સિધરાજ જશ જોડવા
કવિ તણો શોધ બહુ ઠામ કીધો,
શોધ કરતાં નહી સરસ કવિ સાંપડયો,
બાંધિ બહુ ઘાટ જશ લેખિ લીધો;
ઘાટના ઠાઠ તો વાટસાં વહિ ગયા,
ગરદમાં પ્રૌઢ પાષાણ ગળિયાઃ
ધૂળમાં ધૂળ થઇ ભૂમિમાં ભળિ ગયા,
મહદ કવિ કોઇ જેને ન મળિયા.

કવિજન ન જડયો તો શિલ્પી શોધ્યો; અને સિદ્ધરાજ મહારાજે સરસ્વતીતીરે મહારોનકદાર, શિલ્પનાં તોરણાળો, સાત માળનો રૂદ્રમહાલય બન્ધાવ્યો.

વડો સિદ્ધપુર વાળો
રૂડો જોને રૂદ્રમાળો;
રહ્યો નહિ તે રૂપાળો રે,
ઓ જીવ ! જોને.
જાય છે જગત ચાલ્યું રે, ઓ જીવ ! જોને.

વળી ફિરદૌસી ને મહુમ્મદ ગીઝનીની કથા સંભારી જોજો.

કવિજનો સાથ કંકાસ જેણે કર્યો,
દેવ પણ દૈત્યની પંક્તિ ભળિયાઃ
ધૂળમાં ધૂળ થઇ ભૂમિમાં ભળિ ગયા,
મહદ કવિ કોઈ જેને ન મળિયા.

અને સાંભળો કલાસ્વામી શું કરે છે તે.

ધૂળ ભેળું ભળ્યું હોય છે હેમ તે
કારિગર કાઢિ પ્રખ્યાત કરશે.

પછી કવીશ્વરે પ્રલંબધ્વનિ સિન્ધુડો લલકાર્યો.

થઇ ગયા શ્રેષ્ટ શ્રીમંત કંઈ શેઠિયા,
વેઠિયાની પઠે વહિ ગયા તે;
નામ ને ઠામ જન કોઇ જાણે નહિ,
કોણ જાણે જ કયાં થઈ ગયા તે?
ભાળવા ભવન, ભંડાર સંભાળવા,
પાળવા વંશ પાછા ન વળિયા:
ધૂળમાં ધૂળ થઈ ભૂમિમાં ભળિ ગયા,
મહદ કવિ કોઇ જેને ન મળિયા.

અને પેલા સીંહજના કણબીનો કવિજને 'રખિયલ-રૂડો રાજવી' કીધો.

કણબિ રખિદાસ તે કવણ હીસાબમાં?
સામળે પૂર્ણ પ્રખ્યાત કીધો;
ભોજ જેવો થયો અમર તે ભૂમિમાં,
જગતમાં જીવિતનો લાવ લીધો.

× × ×

શું થયું સૈન્ય સંપૂર્ણ સજવા થકી?
શું થયું કનકના મ્હેલ કીધે?
શું થયું હાથિ ને ભાથિ ભેળા કર્યે?
શું થયું દ્રવ્ય બહુ દાન દીધે?
ગ્રન્થમાં ગૂંથિ ગુણ જો ગવાયા નહી,
ચાર દિન માંહિ અચળાથી ચળિયા:
ધૂળમાં ધૂળ થઈ ભૂમિમાં ભળિ ગયા,
મહદ કવિ કોઈ જેને ન મળિયા.

× × ×

ભોજ જેવો જ સિધરાજ જશ જોડવા
કવિ તણો શોધ બહુ ઠામ કીધો,
શોધ કરતાં નહી સરસ કવિ સાંપડયો,
બાંધિ બહુ ઘાટ જશ લેખિ લીધો;
ઘાટના ઠાઠ તો વાટમાં વહિ ગયા,
ગરદમાં પ્રૌઢ પાષાણ ગળિયા:
ધૂળમાં ધૂળ થઇ ભૂમિમાં ભળિ ગયા,
મહદ કવિ કોઇ જેને ન મળિયા.

કવિજન ન જડયો તો શિલ્પી શોધ્યો; અને સિદ્ધરાજ મહારાજે સરસ્વતીતીરે મહારોનકદાર, શિલ્પનાં તોરણાળો, સાત માળનો રૂદ્રમહાલય બન્ધાવ્યો.

વડો સિદ્ધપુર વાળો
રૂડો જોને રૂદ્રમાળો;
રહ્યો નહિ તે રૂપાળો રે,
ઓ જીવ! જોને.
જાય છે જગત ચાલ્યું રે, ઓ જીવ! જોને.

વળી ફિરદૌસી ને મહમ્મદ ગીઝનીની કથા સંભારી જોજો.

કવિજનો સાથ કંકાસ જેણે કર્યો,
દેવ પણ દૈત્યની પંક્તિ ભળિયા:
ધૂળમાં ધૂળ થઇ ભૂમિમાં ભળિ ગયા,
મહદ કવિ કોઈ જેને ન મળિયા.

અને સાંભળો કલાસ્વામી શું કરે છે તે.

ધૂળ ભેળું ભળ્યું હોય છે હેમ તે
કારિગર કાઢિ પ્રખ્યાત કરશે.

× × ×

પૃથ્વિ ઉપાડતા, પર્વતો પાડતા,
બાહુ જેના હતા બહુ જ બળિયાઃ
ધૂળમાં ધૂળ થઇ ભૂમિમાં ભળિ ગયા,
મહદ કવિ કોઇ જેને ન મળિયા.

આ નાશવન્ત જગતમાં અમરરૂપો કવીશ્વરોની કવિતા છે.

દેહઆયુષ્ય જગદીશના હાથમાં,
કીર્તિઆયુષ્ય કવિલોક હાથે.

× × ×

કવિવાણી અમૃત ભરી, મૃતક સજીવન થાય.
માટે
ચાલ બાઇ! મુજ સાથ તું, થઈશ હું તુજ વકીલ.
અને પછી
બંને ચાલો આવિયાં વટપત્તન મોઝાર.

× × ×

વારિપ્રવાહ વિશેષ તે સાગર માંહિ સમાય,
તેમ વિશેષ કળા તણા નર વટનગર વસાય.

ત્ય્હાં તો વાદળાં સ્હામેથી ચ્હડી આવ્યાં, વીજળીઓ ઝબકી, મેઘ ગાજ્યો. સખિજનો સખિજનો શુ ગોષ્ઠિ કરી રહીઃ

ગાજે છે ગગન ઘટા? કિંવા નાદ નોબતનો?
ઝબકે વીજ? કે બૂરી શસ્ત્રના દેખાવની?
મોટાં મોટાં વાદળાં? કે મોટા મોટા મેગળ છે?

આભા ઇન્દ્રધનુની ? કે ધનુષ્ય ચઢાવની ?
ચિત્ત તણો ચોર આ તે મોર તણો શોર હશે ?
કિંવા નૃપતિના ગુણગાન કરે ગાવની ?
સુણી સખી સખી પ્રત્યે કહે, દલપતરામ,
નહી મેઘમાળા, એ અસ્વારી ખંડેરાવની.

પછી ખંડેરાવ મહારાજના રાજદરબારમાં જઈને મહારાણી ગુજરાતી વાણીના વકીલે અપીલ નોંધાવી. કવિની કવિતામાં મીઠાશ હતી એટલાં જ મર્મબાણ હતાં. પણ તે ઝેરપાયેલાં મર્મબાણ નહોતાં, અમૃતપાયેલાં મર્મબાણ હતાં. સ્વપ્નવાર્તાને સાચનું રૂપ આપીને કવીશ્વર બોલ્યાઃ

કોઇ કરે અન્યાય, તો કહિયે જ્યાં શુભ રાય;
પણ કહિયે એ કયાં જઇ, રાય કરે અન્યાય ?

'સાહેબ ! એક અરજ સુણો.' 'રીસ મ ધરશો હૃદયામાં.'

દિલગિર રૂહે છે ગુર્જરી, સજે નહી શણગાર;
એનું દુઃખ ઉચ્ચારવા આવ્યો છું આ વાર.

છો રાજા ગુજરાતના, લઈ તેનું ધનધાન,
ભાષા માનિ મરાઠિને દ્યો છો મોટું માન.

વટપુરના મહારાજ ! ગુજરાતના નાથ ! વિચાર કરો, વિચાર કરો. પછી બ્હેબાકળા કૃષ્ણપરાયણ નરસિંહે હૈયાવરાળે કૃષ્ણચન્દ્રને વધાવ્યા હતા એમ ગુર્જરીપરાયણ કવીશ્વરે તીખાં તમતમતાં વાગ્બાણે મહારાજને વધાવ્યા. દલપતકવિતાની મધુરપ જ એ બોલે, ને ખંડેરાવ મહારાજની મહાનુભાવિતા જ એ સાંભળે.

છબીલિ છે ને પતિ છેક છાંડી,
ગણે જ લોકો ગુણહીણ ગાંડી;
ઢળેલ એવા અસલી જ ઢાળા:
વિચાર, રાજા વટપૂરવાળા !

ગાદીપતી ગુર્જરનાથ આપ,
પામ્યા પુરો ગુર્જરિનો પ્રતાપ;
બની બિચારી દુખિ એ જ બાળા:
વિચાર, રાજા વટપૂરવાળા !

× × ×

જે નારિનું સર્વસ લક્ષ્ય લીધું,
તે પ્યારિનું પોષણ જો ન કીધું,
તો કેમ તેને કહિયે કૃપાળા ?
વિચાર, રાજા વટપૂરવાળા !

× × ×

અનાથ જો આશ્રય આવિ માગે,
ભૂનાથ તેનો ભય સર્વ ભાગે;
એવા જ છો આપ ઉદારતાળા:
વિચાર, રાજા વટપૂરવાળા !

+ × ×

ધેનૂ તણું લાયક દૂધ લૈને
પાળે ન તેને તૃણપાણિ દૈને;
અયોગ્ય એ તો ગણશે ગુણાળા:
વિચાર, રાજા વટપૂરવાળા !

હે રાજવી ! ત્યાગેલું મોતી, કે ત્યાગેલો હાથી, કે ત્યાગેલી નાર સૌ સરખાં.

મોતી તણું નીર એ તો ઉતર્યું તે ઉતર્યું.
એમનાં પાણી ઉતરી જ જાય. માટે ગુર્જરપતિ ! વિચારો.

રસાળ જ્યાંની અતિશે રસાળા,
વ્યાપારિ વ્યાપાર વિચિત્રવાળા;
રસાળ વાણી, વિષયો રૂપાળાઃ
પ્રખ્યાત તે થાય ભુમી, ભુપાળા !

માટે મહારાજ! વિદ્યાખાતું સ્થાપો, મ્હોટા મ્હોટા ગ્રન્થો રચાવો.

ગુર્જરિના માલીક છો, માટે ધરી ઉમંગ,
કોશ રચાવી આપિને કરો સુશોભિત અંગ.

ગાયકવાડ મહારાજે ન કરાવ્યો એ કોશ પછી ગુર્જરીના સપૂત નર્મદે કીધો.

અને અમદાવાદમાં નગરશેઠ હેમાભાઈએ નામ કીધું છે એમ

રચાવિને આપો રૂડું ધરણી ઉપર ધામ,
પ્રીતે તેનું પાડવું પુસ્તકશાળા નામ.

ખંડેરાવ મહારાજે ત્હારે પુસ્તકશાળા ન સ્થાપી તો ખંડેરાવના સપૂત સયાજીરાવે, વસન્ત ઋતુમાં ફૂલડાં ફૂલે એટએટલી, પુસ્તકશાળાઓ આજ સ્થાપી છે.

મહારાણી ગુજરાતી વાણીના વકીલ અપીલ ઉચ્ચારી રહ્યા. બીજા કો કાવ્યકુળદીપકે, સાહિત્યના અન્ય કો

ફિરોઝશાહે કે એનસ્ટીએ, રાજદરબારે જઈને ગુર્જરીની અરજી કોણે કોણે ઉચ્ચારી છે? એક ને અજોડ છે ઈતિહાસે મહારાણી ગુજરાતી વાણીનો વકીલ.

મોતીબાગનાં મોતીઓ કવિશબ્દે ત્હારે ઝોલાં ખાતાં હતાં; પણ રાજસિંહાસન ત્હારે ન્યાયસિંહાસન સમું હતું અડોલ ને અવિકમ્પ.

સુણી બોલ્યા શ્રીમન્ત નૃપઃ
પ્રથમ નિશાળો સ્થાપવી છે મુજ ચિત્ત વિચાર;
પછી સ્થપાશે પુર વિશે પુસ્તકનો ભંડાર.
ફરિ તમને તેડાવશું સલાહ લેવા કાજ;
વિદ્યાખાતું સ્થાપવું નિશ્ચય કીધો આજ.

વકીલની અપીલ એટલી બહાલ રહી.

તે સુણિને કવિએ પછી દીધો આશીર્વાદ; કે
ક્ષિતિ મધ્ય કીર્તિ અખંડ કર નવખંડ ખંડેરાવની.

× × ×

જસ પામો, જીવો ઘણું, સુખ પામો દિનનીશ;
પ્રજા તણું પાલન કરો, દેવ દ્વારકાધીશ!

ગુર્જરીવાણીવિલાપ સાંભળીને ખંડેરાવ મહારાજ પ્રસન્ન થયા. રાજરીતે કવીશ્વરને સિરપાવ બક્ષ્યો. વળતા કવિસિરપાવ લેખે આટલી યે અમરતા શ્રીમન્ત મહારાજ ખંડેરાવને કવીશ્વર બક્ષી ગયા છે.

પછી વટપુરમાં મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે વિશ્વામિત્રીને તીરે ગાયકવાડવંશનું કીર્તિમન્દિર રચાવ્યું છે, અનેમંહી ગાયકવાડવંશનો ઈતિહાસપ્રખ્યાત મહાપ્રસંગોનાં

રંગચિત્રો ચીતરાવવાનાં નિર્ધાર્યાં છે. સાંભળ્યું છે કે એ ગાયકવાડવંશના કીર્તિમન્દિરમાંની ઐતિહાસિક ચિત્રમાળામાંનું એક રંગચિત્ર છે ગાયકવાડના રાજદરબારે મહારાણી ગુજરાતી વાણીના વકીલની પધરામણીનું, ખંડેરાવ મહારાજ ને કવીશ્વર દલપતરામના ઐતિહાસિક સાહિત્યસમાગમનું.

પછી રાખીને પાંચ દિન શુભ કીધું સન્માન;
વિદાય કીધો શુભ વિધે, કવિ વિચર્યો સ્વસ્થાન.

અમદાવાદ કરટિસને કાગળ લખી, હોડીમાં નર્મદાજી ઉતરી, અગનગાડીની પાંખે તાપી ઓળંગી, પછી દલપતરામ સૂરતથી આગબોટમાં હોલિયાં ખાતા ખાતા ને એપ્રિલ આખરની સુમધુર સાગરલહરીઓ ઝીલતા ઝીલતા મુંબઈને કિનારે ઉતર્યા. નાગરશેઠ પ્રેમાભાઈ ત્યહારે ચીનાબાગમાં રહેતા હતા. ત્યહાં અમદાવાદના નગરશેઠની વાડીએ અમદાવાદના કવીશ્વરનો ઉતારો થયો. હાથી મહાવનમાં શોભે કે રાજદરબારે શોભે.

કવીશ્વરને મુંબઈ હવે અજાણી નગરી ન્હોતી.

આ વેળાનો દલપતરામનો મુંબઈવાસ ટૂંકો હતો—ચારેક અઠવાડિયાંનો. ને એ ચારમાંથી એક અઠવાડિયું ગાળ્યું હતું ખંડાળાને ઘાટે, સિંહાદ્રિનાં શિખરોમાં.

મુંબઈમાં ફારબસનો બંગલો હતો વાલુકેશ્વરની સમીપમાં. દલપતરામ ત્યહાં મળવાને ગયા. દૂરથી આવતા દીઠા એટલે, વિરહવિહ્વળી કો નાર ઉત્કંઠ ઉઠે ને બોલી ઉઠે કે આવ્યા? એ ભાવે,

હરખઘેલો ફારબસ ઉઠયો ને બોલી ઉઠયો 'આ દલપતરામ આવ્યા.' મંહીથી મડસ સાહેબ પધાર્યાં. કવીશ્વરે બન્નેયને વન્દન કીધાં. ફારબસે વાંસો પંપાળ્યો. સહુ બેઠાં. પરસ્પર કુશળ પૂછાયાં. કુટુંબવાર્તા થઈ. ઘણે વર્ષે હળ્યાંમળ્યાં. આનન્દ વર્ત્યો. કંઈકંઈના સમાચાર આપ્યાલીધા. કંઈકંઈ જૂનીનવી વાતો થઈ. સાહેબે કહ્યું વાર થયું આવ્યા. સહુને વદને જૂના દિવસો ઝબકતા. દલપતરામે વડોદરાની વાત કહી. ફારબસને હરખની સેરો ફૂટી કે નિજ કવેશર રસ્તે યે નવવિદ્યાનાં વાવેતર વાવતા આવે છે. સાહેબે ઉર ઉઘાડયું ને મુંબઈમાં સ્થાપવાની ગુજરાતી સભાની મન્ત્રણાઓ કહી. સાહેબનો ઉમળકો માતોસમાતો નહોતો. થયું કે મનોરથ ફળશે, અમદાવાદથી અધિકાં પૂર વ્હડશે. વિધાતા જોઈજોઇને હસતો હતો.

વળતે દિવસે ગયા ત્ય્હારે ફારબસે દલપતરામને એક જૈન ગ્રન્થ આપ્યો ને કહ્યું આનો ગુજરાતી સાર તારવજો. સ્હાંજે સ્હાંજે આવજો, સંગાથે ફરવા જશું. પછી દિવસે કવીશ્વર એ ગ્રન્થસાર સારવતા, સ્હાંજે સ્હાંજે વાલુકેશ્વર જતા. મહીકાંઠામાં ફારબસ અમદાવાદી ઘોડાશીઘરામ જેવું શીઘરામ રાખતો; મડમ સાહેબ ત્હેમાં બેસતાં ને પોતે ઘોડેસ્વાર થતો. મુંબઈમાં ફારબસે જોડીની ચારઠ રાખી હતી ને રેન પોતે ધરતો. હાથ ઝાલી–વઢવાણથી આવ્યા ત્ય્હારથી હાથ તો ઝાલેલો જ હતો.—ચારઠે ચ્હડાવતો, નિજ પાંખે બેસાડતો, ને ફારબસ કવીશ્વરનો સારથી થતો. મુંબઈનગરી દલપતફારબસની મિત્રબેલડીને નિરખી રહેતી. કોક વેળા

દીવાદાંડીએ લઈ જતો, તો કોક વેળા ટાઉનહૉલનો ડુંગર ઉંચો ને અગાસીવિશાળો પાયરીપગથાર દાખવતો. કોક વેળા માહિમના વનકુંડોમાં થઈને ખાડીકિનારે મિત્રમેલડી જતી. મુંબઈની શારદાપીઠ ને રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી એ વિદ્દદ્‌વરોએ વારંવાર જોયાં. માર્ગે મુંબઈમાંના નવમનોરથોની મંત્રણાઓ થતી ને શાસ્ત્રમ્હેલાતો રચાતી. શ્રી કૃષ્ણ સુદામાજીને, એમ ફારબસ દલપતને લાડ લડાવતો. કવીશ્વર કે ફારબસ જાણતા ન્હોતા કે આ લાડકોડ છેલ્લી વારકા હતા. વ્હાલાનું એ વ્હાલપ સંભારી સંભારીને પછી ફારબસવિરહમાં દલપતરામે ગાયું છે કે

ફેરવિયો પુરમાં–પુર બાહર, ચારઠ ઉપર ચાહિ ચડાવ્યો;
અને

જે જે જગા તારી જોડે જોતાં જીવ રાજી થતો,
એ જ જગા આજ અતિશે ઉદાસી આપે છે.
સ્નેહે સ્નેહે સુખ છે એટએટલા દુઃખના ડંખ છે.

કવીશ્વર આવ્યે પાછી મુંબઈમાં કવિતાની રેલમછેલ જામી. રાત્રે રાત્રે હિન્દુ ને પારસી મહાજનો ગાડીઓ મોકલાવી કવીશ્વરને તેડાવતા, કુટુંબમેળો ભરતા, કવિતાઓ સાંભળતા. કવીશ્વર હોય ત્હાં લોકમેળાવડા પણ કવિતાઓલે ગાજે. ૧લી સેએ મુંબઈમાં મહારાણીના પાટવીકુંવરનો લગ્નોત્સવ ઉજવાયો. દલપતકવિતાના પડછન્દવા એ લગ્નોત્સવમાં યે પડ્યા.

સર જમસેદજીના એક નબીરા હતા સ્હોરાબજી શેઠ. સ્હોરાબજી શેઠે કવીશ્વરને નિજ હવેલીએ ન્હોતર્યા ને

કુટુંબમેળાવડો કીધો. સ્હોરાબજી શેઠના ભાઈ હતા રૂસ્તમજી શેઠ. ઊનાળો ગાળવાને તે ખંડાળાના ઘાટમાથે ગયા હતા. મુંબઈથી ખંડાળે લખાયું કે કવીશ્વર આવ્યા છે, કવિતાની રમઝટ જામી છે, આવો; નહિ તો કવિતારસ પીવો રહી જશે. રૂસ્તમજી શેઠે લખ્યું કે કવીશ્વરને ખંડાળે મોકલો; અંહિયાં કુદરતખોળે રહેશે.

કવીશ્વરે ફારબસને વાત કરી કે જીજીભાઈવાળા ખંડાળે બોલાવે છે; એટલે ફારબસે મનની મુરાદ ખોલી. જૂવો, દલપતરામ! મુંબઈ ત્હમને ઓળખે છે, મુંબઈને ત્હમે ઓળખો છો. મુંબઈમાં મ્હોટો નળ, અમદાવાદમાં ન્હાનો નળ. મુંબઈના નળમાં પાણી ભરિયે તે સારો મુંબઈ ઈલાકો પીએ. મુંબઈમાં–કરતાં આવડે તો–અમદાવાદથી અધિકાં કામ થાય. ત્હમે મુંબઈમાં મ્હારી પાસે ન રહો?

દલપતરામને પાછાં '૪૮નાં આમન્ત્રણ આવ્યાં; માંડેલાં પગરણની પુરાણી પગલીઓ સંભળાઈ. કીર્તિના કોટ રચાતા દીઠા. પણ યમદમ યોગીના અભિનામધારી સંયમની સમતુલાએ મૂંઝવાતા મૂંઝવાતા બોલ્યાઃ મ્હારી ના હોય જ નહિ. આપે મ્હને સાદરેથી અમદાવાદ મોકલ્યો છે, કરટિસને સોંપ્યો છે. કરટિસ કનેથી આપ માગી લ્યો.

ક્ષણેક ફારબસ અન્તરમાં ઉતરી ગયો. કાળના અક્ષરો વાંચ્યા, વિચાર્યા, વાગોળ્યા. અને પછી દલપતબોલના ઘૂંટ પીતો પીતો, ન્યાયાસનેથી ન્યાય ઉચ્ચરતો હોય એવા

ગંભીર શબ્દે બોલ્યોઃ ત્ય્હારે ત્હમે ખંડાળે જઈ આવો; ત્ય્હાં હું અમદાવાદ પૂછાવું છું. મુંબઈમાં આપણે ગુજરાતી સભા સ્થાપવી છે.

વિધાત્રીની યે સ્હામે થઈ ને ફ઼ારબસે પછી એ ગુજરાતી સભા સ્થાપી હતી.

દલપતરામ ખંડાળાની ઘાટધારે ગયા. દક્ષિણના ગિરિશૃંગોમાં ગુજરાતી કવિતા ગાજી ઉઠી. રૂસ્તમજી શેઠની કુટુંબમંડળી ને મિત્રમંડળી રસતરબોળ થઈ. દલપતરામે પણ ફ઼રી પેશ્વાઈનાં ખંડેરો દૂરથી ઈતિહાસની આંખે દીઠાં. વિદાયગિરિમાં રૂસ્તમજી શેઠે પાંચસોની હુંડી આપી. હિન્દુ કવિ એમ પારસીઓમાં ત્ય્હારે ગુજરાતીનો કાવ્યપ્રેમ બ્હલાવતા અને પારસીઓ એમ ત્ય્હારે હિન્દુ કવિને સન્માનતા.

ઉત્તુંગ શિખરમંડળમાં અઠવાડિયુંક ગાળી કવીશ્વર મુંબઈ આવ્યા ને ફ઼ારબસને મળ્યા. આંખે આંખ મળ્યે ફ઼ારબસ તો હસી જ પડ્યો. એ હાસ્ય તે હૈયાઝાળનો ભભકાર હતો, નિરાશાનો ઉછળતો ઉભરો હતો. 'કવેશર! કરટિસ તો કહે છે કે દલપતરામને મુંબઈમાં રાખો તો હું અંહી રાજીનામું આપું. જાવ, ભાઈ! ત્હમેં ત્હમારે ગામ સારા. એ યે લોકકામ છે ને ત્ય્હાં યે દેશસેવા કરો છો.'

રામ ને ભરતના પુત્રભાવો વચ્ચે હિન્ડોળા ખાતા દશરથરાય મૃત્યુવશ થયા હતા. અમદાવાદ ને મુંબઈના પુત્રીભાવો વચ્ચે હીંચકતો ફ઼ારબસ પણ પછી મૃત્યુ પીને પોઢ્યો.

પણ '૬૩માં કાળયોગ અવળો હતો, '૪૮ના જેવો સાનુકૂળ ન્હોતો.

મેની આખરનો દરિયો મુંબઇ ફરતો ઉછળતો હતો; જૂનના આદિની વાદળપગલીઓ પ્રગટતી હતી. મિત્રની ને મુંબઈની કવીશ્વરે વિદાય લીધી.

પેખન્દાને મુંબઈયાત્રા એટલે કંઈક નવું જોવાજાણવાનું. દુનિયાંની નવાજૂની મુંબઇમાં આવે. દલપતરામ મુંબઈમાં વરસી આવ્યા તેમ મુંબઈમાંથી ભરી પણ લાવ્યા હતા. અમદાવાદમાં શિલાછાપનાં છાપખાનાં ૧૪-૧૫ વર્ષથી હતાં, પણ બીબાંનું છાપખાનું ન હતું. લહિયો લખે, ચીપી ચીપીને ચોક્ખે અક્ષરે લખે, તે પછી એ લહિયાની અક્ષરાવલિએ પુસ્તક છપાય ત્હેનું નામ શિલાછાપ. શ્રમ ને સમય બન્નેયનો વ્યય એમાં વિશેષ થતો. બીબાંનાં છાપખાનાં મુંબઈમાં દલપતરામે દીઠાં. ઓછી મહેનતે ને ઓછા વખતમાં પ્રજાબોલ બીબાંના છાપખાનામાંથી બોલતા. નવયુગની વિદ્યાવૃદ્ધિનું એક સુચિહ્ન ત્યહારે એ હતું કે છાપવાનું સાહિત્ય કૂદકે ને ભૂસકે વધતું જતું. શિલાછાપ એને પહોચી વળવાને સમર્થ ન્હોતી. પણ આગગાડી આવ્યા પછી ગાડાંઓની દેશમાં દશા દર્શાતી એવી બીબાંના છાપખાના સમીપે શિલાછાપ રગશિયા ગાડા જેવી દેખાતી. મુંબઈથી આવીને અમદાવાદમાં બીબાંના છાપખાનાની અગત્યતા દલપતરામે સ્હમજાવી. ચાર ભાગીદારો થયા; કવીશ્વર, રણછોડલાલ હીરાચંદ, કેવળદાસ દેવકરણદાસ, ને જીવણલાલ માણેકલાલ. ઈસ્વી ૧૮૬૩ માં એ ભાગીદારોના ચોકે

બીબાંનું છાપખાનું અમદાવાદમાં આણ્યું. પછી એ છાપખાનું વિકાસ પામીને પાછળથી યુનાઈટેડ પ્રિન્ટિંગ કંપની થઈ. '૬૪થી બુદ્ધિપ્રકાશ એ બીબાંપ્રેસમાં છપાવા માંડ્યું, અને વર્ષો પર્યન્ત પછી હોપવાંચનમાળા એ છાપખાનામાં છપાતી; એટલે મામાની હવેલી ને યુનાઈટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસનાં નામો ગુજરાતને ખૂણે ખૂણે ગાજતાં થયાં. આજ અમદાવાદમાં શિલાપ્રેસ વિરલાં હશે; પણ એંશીક બીબાંછાપખાનાં તો ચકલે ચકલે છે. બીબાંછાપખાનાં એ તો આજે પ્રજાનાડીનો ધબકાર છે. અમદાવાદમાં એ ધબકારા પ્રથમ દલપતરામે પાડ્યા.

હજારેક રૂપિયા ને ફારબસનો ભાવ ભાતામાં ભરીને કવીશ્વર ચોમાસુ બેસતાં પહેલાં અમદાવાદ આવ્યા, ને જૂનની ૧૨મીએ સોસાયટીને પાંખમાં સંભાળી લીધી.

અને વળતે જ દિવસે કરસનદાસ વિલાયત ગયા.

એ જ સાલમાં કવીશ્વરનિમિત્તે ફોટોગ્રાફીની કળા પ્રથમ અમદાવાદમાં આવી. અને ફોટોગ્રાફી તો સત્યવાદી છે, અનૃતવાદી નથી; એટલે સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચન્દ્રના નામેરી કો હરિશ્ચન્દ્ર ફોટોગ્રાફર દલપતછબિ પાડવાને મુંબઈથી અમદાવાદ આવ્યા. હકીકત આવી છે.

મુંબઈનગરીમાંના ફારબસમિત્રમંડળમાં દલપતકીર્તિ સુવાસ પ્રસરી હતી ત્હેવી વિલાયતવાસી ફારબસમિત્રમંડળમાં પણ દલપતકીર્તિસુવાસ પ્રસરેલી હતી. ફારબસ દલપતગુણપૂજક હતો એટલો જ દલપતગુણપ્રસારક હતો. દલપતગુણપ્રસારણનો અન્તર્ગત ફારબસઆશય એ હતો કે ભાર-

તવાસી સજ્જનો આવા હોય છે એ ઇંગ્રેજ પ્રજાને ઓળખાવવું. સહુ સત્‌શિષ્યોના સદ્‌ગુરુઓ પ્રત્યે એવા ભાવ, હોય છે. ફારબસ જેવો જેની ગુણપ્રશસ્તિ ગાય છે એ ભારતવાસી મહાજન દેહમૂર્તિએ કેવાક હશે એ જોવાજાણવાનું વિલાયતમાં એક ફારબસમિત્રને કુતૂહલ થયું. એ ફારબસમિત્રે મુંબઈ ફારબસને લખ્યું કે તમ મિત્ર કવીશ્વરની છબિ મ્હને મોકલાવશો. એ મિત્રવિનતિ ફારબસે દલપતરામને અમદાવાદ પાઠવી. મનની છબિ દર્શાવવાના ભાવોત્સુક કવીશ્વર દેહછબિઓ બહુ સંઘરનારા ન હતા. દલપતરામે ઉત્તર વાળ્યો કે ડૉ. ભાઉ દાજીએ મ્હારી છબિ મુંબઈમાં પડાવરાવી હતી, ને ત્ય્હારે મ્હને પાંચ નકલો આપી હતી. એ બધી વ્હેંચાઇ ગઈ છે. મ્હારી કને છબિ નથી. પછી ફારબસે નિજ આત્મોપમ મિત્રની છબિ પાડવાને શ્રી હરિશ્ચન્દ્ર ચિન્તામણિ નામના દક્ષિણી ફોટોગ્રાફરને મુંબઈથી અમદાવાદ મોકલાવ્યા. એક કલારસિક શેઠ ત્ય્હારે અમદાવાદમાં વસતા. નૃત્ય વાદ્ય સંગીતના રસિયા હતા, મલ્લવિદ્યાના મોજીલા હતા, ખંડેરાવ મહારાજના મિત્ર હતા. જેશીંગભાઈ શેઠની હવેલીએ ફૂલ અત્તર સુરમા મિજલસોની ફોરમો ફોરતી, સંગીતના સરોદા ગાજતા. જેશીંગભાઈ શેઠની હતી એવી અશ્વજોડલી ત્ય્હારે અમદાવાદમાં બીજી ન હતી, અને એ અશ્વજોડલીને હાંકવાનો શેઠને શોખ હતો. ચારઠે ચ્હડી, રેન હાથે ધરી, એ તેજસ્વી અશ્વજોડલીને હાંકતા તેજપ્રતાપી સુખકાન્તિવન્તા જેશીંગભાઈ શેઠ અમદાવાદના રાજમાર્ગોમાં નીકળતા ત્ય્હારે એ રાજમાર્ગ પણ જાણે ઝળાંમળાં થતા. છેલ્લા પોણોસો વર્ષમાં

જેશીંગભાઈ શેઠ જેવો કલારસિયો બીજો શેઠિયો અમદાવાદને ઉછંગે પાકયો નથી. ધનસંપત્તિએ શેઠને પછી ઝાંખપ આવી હતી, પણ લક્ષ્મીની સંગાથે એમની ખાનદાની ઝંખવાઈ ન્હોતી. કલાવન્ત કો જેશીંગભાઇ શેઠની હવેલીએથી નિર્મુખ પાછું ન વળતું. એ કલારસિક શેઠિયાએ કલાપ્રવિણ હરિશ્ચન્દ્રને કંઈક તિથિઓ પોતા કને રાખ્યા, અને એ કલાગુરુ કનેથી એ કલારસિક મહાજને ફોટોગ્રાફીની કલા શીખી લીધી. ગુજરાતની પાટનગરીમાં એમ દલપતનિમિત્તે ને ફારબસપાઠવી ફોટોગ્રાફીની નવકલાએ પગલાં કીધાં.

'૬૩માં કલકત્તામાં મદ્રાસમાં મુંબઈમાં ઈલાકાની લેજિસ્લેટિવ કૌંસિલો સ્થપાઈ, અને અમદાવાદના નગરશેઠને સરકારે મુંબઇ કૌંસિલના સભાસદ નીમ્યા. હિન્દી પાર્લમેન્ટનાં એ પ્રથમ પ્રગરણ.

દુકાળમાં અન્નદાતા, દાનેશ્વરી, મહાજનના મ્હોડવી પ્રેમાભાઈ નગરશેઠની નામના મુંબઈ સરકારમંડળમાં ઓજસ્વી ને તેજસ્વી હતી. એટલે કૌંસિલમાં નીમી એટલું સન્માન્યે સરકારને ધરવ ન થયો. અમદાવાદના નગરકોટમાં ત્યહારે પૂર્વાભિમુખે એક નવો દરવાજો સરકારે પાડયો હતો. પરદેશી સરકારને થયું કે નગરશેઠના નામે એ દરવાજાનું નામ પાડયે નગરને ને નગરશેઠને ચિરંજીવ શોભાસ્પદ થશે; એટલે દરવાજાનું નામ પ્રેમદરવાજો પાડયું. રાજનગરીના નગરશેઠને ત્યહારે વિદેશી સરકાર એમ સન્માનતી. ડિસેમ્બરની ૨૧મીએ શહેરીઓની સભા કલેક્-

ટરે બોલાવી. ગુજરાતના નગરશેઠના બહુમાનનો સરકાર-સમારંભ હતો, કવીશ્વર એ સમારંભમાં સભાશોભતું રત્ન હતા. એ સભાસમારંભમાં કલેક્ટરની વિનતિથી કવીશ્વરે મહાજનમ્હોડવીની પ્રસંગકવિતા કહી. ગુર્જરરાજનગરીના નગરશેઠની પ્રથમ તો દલપતરામ વંશાવળી બોલ્યાઃ

શાન્તી લક્ષ્મિ ખુશાલ વળિ વખત હેમ ને પ્રેમ,
નગરશેઠની ગાદિએ ઉપજ્યા પુરુષો એમ.

નગરશેઠ પ્રેમાભાઈની પરોપકારિતા વર્ણવી.

વળિ જેણે આ વર્ષમાં આપી સસ્તું અન્ન,
ગરીબ જે આ ગામના જીવાડ્યા બહુ જંન.

રાજદરબારમાંનાં નગરશેઠનાં માનપ્રતિષ્ઠા ભાખ્યાં.

સરકારે સર્વોપરી એ જ ગણ્યો આ વાર;
કૌંસિલનો મેમ્બર કર્યો, આપી કીર્તિ અપાર.

અને પછી અમદાવાદ નગરીનો ઈતિહાસ એક સૂક્તમાં ઉચ્ચાર્યો.

પશ્ચિમ દિશ આ પુર તણું માંડેલું નિજ મુખ;
પણ પૂરવ દિશ આજથી સ્થાપ્યું સમજી સુખ.

દલપતકાવ્યમાંની નોંધમાં દલપતરામ લખે છે કે 'અમદાવાદ વસાવ્યું ત્યારે મુહૂર્તમાં ગણેશબારી, માણેક-બૂરૂજ, અને રાજમહેલનું ભદ્ર શહેરના પશ્ચિમ ભાગમાં સ્થાપ્યાં, તેથી શહેરનું મુખ પશ્ચિમ તરફ ગણાતું હતું.' પ્રેમદરવાજો શહેરને પૂર્વાભિમુખે છે; એટલે પ્રેમદરવાજાની સ્થાપનાથી અહમદશાહની નગરી પૂર્વાભિમુખી થઈ.

'૯૩ના ડિસેમ્બરમાં કવીશ્વરે પ્રેમદરવાજાને આશીર્વાદ દીધો છે કે

ગણાજો ગુણગંભીર અતીશે;
દોલતનાં ગાડાં દિનનીશે
ભારે તેની ભીડ ભરાજો;
એ રસ્તો ને એ દરવાજો.

ગુર્જરદેશના પ્રજાપુરોહિત કવીશ્વરના એ પોણોસો વર્ષ પૂર્વેના આશીર્વાદ આજ–૧૯૩૮માં અક્ષરશઃ ફળ્યા છે. અમદાવાદની કેટલીક પ્રધાન મીલો પ્રેમદરવાજે હોવાને કારણે 'એ રસ્તે ને એ દરવાજે' 'દિનનિશે' 'દોલતનાં ગાડાં' ને ધૂળમાંથી સોનું સરજતા ઉદ્યમપંખાળા શ્રમજીવીઓનાં ધાડાં નિત્ય નિત્ય ધડબડી રહ્યાં છે, ને 'ભારે ભીડ ભરાય' છે. આપણા નવયુગના બ્રાહ્મણવરના એ આશીર્વાદ હતા. વેદઋચા બોલે છે કે **राष्ट्रगोप्ता पुरोहित:**

'૬૪ની સાલ બેસતાં સૂરતમાં નર્મદપિતા સંસારની સ્હોડ વાળીને અશ્વનીકુમારને અક્ષરચરણે સૂતા. અશ્વનીકુમારના ઘાટે દેહોત્સર્ગના કોડીલા પિતાના કોડ પૂરવાને પિતૃવત્સલ નર્મદે પિતાને મુંબઈથી સૂરત આણ્યા હતા, અને એમના દેહાવસાન પછી પિતૃસ્મારકનિમિત્તે દક્ષિણાનિબંધની યોજના ઘડી હતી. લાલશંકર દવે દલપતરામના પરિચિત ને સન્માનનીય હતા. '૫૯નો પાડોશવાસ સંભારી પ્રતિસ્પર્ધીના પિતૃઅવસાનનો દલપતરામે બુદ્ધિપ્રકાશમાં લેખ લખ્યો, ને નર્મદપિતૃસ્મારકનાં સ્તુતિવેણ ઉચ્ચાર્યાં.

'હવે લાલશંકર ઠરેલ સ્વભાવના ઘણા સારા માણસ હતા. આ કવિરાજે (પોતાના વડિલનું નામ રાખવાનો) આ રસ્તો ઘણો સારો શોધી કહાડયો છે.....અમો દેશીઓના કલ્યાણનું કામ કરવા ચાહિયે છીએ. એ કામને તે ભાઈ (નર્મદ) તરફથી ઘણી વખતે મદદ મળે છે; માટે અમે તેનું ભલું ચાહિયે છીએ.'

અને એક દાયકા પછી, ૧૮૭૪માં, સમસ્ત ગુર્જરદેશે જાણ્યો એ નર્મદનો બેસતો જીવનપલટો, એક દાયકાપૂર્વે, ૧૮૬૪માં, ક્રાન્તદૃષ્ટા કવીશ્વરે દીઠો, અને યાદગાર શબ્દે આવતો ઇતિહાસ આલેખ્યો કે

'એ ભાઈ (નર્મદ)ના જુવાનીના તરંગ ઠંડા પડીને ગંભીરતાનો પ્રવેશ થતો હોય એવું હાલ તેનો મેળાપ થવાથી અમારા જોવામાં આવ્યું.' '૬૪ના બુદ્ધિપ્રકાશનો એપ્રિલઅંક.

કવીશ્વરની ક્રાન્તદૃષ્ટિએ દીઠું તે '૬૪માં ભાખ્યું. અને પછીના બે દાયકાના નર્મદઇતિહાસે એ દલપતક્રાન્તદૃષ્ટિને સાચી ભાખી.

ઉત્તરક્રિયામાં કાંઈક વિઘ્ન ને વિલંબ થયે પિતૃઅવસાન પછી નર્મદે દયારામતીર્થે ચાંદોદની ને દલપતરામતીર્થે અમદાવાદની સાહિત્યયાત્રાઓ કીધી. ચાંદોદમાં દયારામશિષ્ય રણછોડ કનેથી નર્મદે ઇતિહાસો સાંભળ્યા હતા; અમદાવાદમાં હેમાભાઈ ઇન્સ્ટિટયૂટમાં–ત્યહારના અમદાવાદના નગરસંથાગારમાં કવિતવ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ગુર્જરપાટનગરીમાંની નર્મદા કવિવરની એ પહેલ્લી ને છેલ્લી પધરામણી.

'૬૪ના મે માસમાં દલપતરામ આબૂ ગયા હતા. કવિકુળ પરાશરગોત્રી છે, વસિષ્ઠ શક્તિ ને પરાશર એ એમનાં ત્રિપ્રવર છે. અર્બુદાચળ ઉપર નિજ કુળપ્રવરના વસિષ્ઠશિખરની યાત્રા કરી, ફરતું વિસ્તરી પડેલું પરાશર-અરણ્ય ત્હાંથી નિહાળ્યું, આઘે આઘે ક્ષિતિજપાળે બેઠેલી શ્રીમાળનગરીની ઝીણી ઝીણી ઝાંખી કરી, 'દિઠો આજ આબૂ ગિરીરાજ એવો' ગુજરાતના ઉન્નતોન્નત ગિરિવરની એ કવિતા રચી. એક પડખે સૂર્ય ને બીજે પડખે ચન્દ્ર-રૂપી બે ઘંટ ને વચ્ચે હાથીવર્ણો પર્વતરાજ—નિજ પૂર્વજ મહાકવિ માઘકીધા પૂર્ણિમાની તિથિના ગિરનારવર્ણનમાંથી એ રૂપક લઈ ગિરનારનું તિલક દલપતરામે અર્બુદાચળને ભાલે ચ્હડાવ્યું.

'૫૫માં સોસાયટીની ગાદીએ આવ્યા ત્હારથી પ્રધાન દલપતધર્મ હતા બેઃ દેશનો સાહિત્યભંડાર ભરવો ને સોસાયટીનો ધનભંડાર ભરવો. મહન્તને મઠ નભાવવાનો હોય. નિજ ઓળખાણપિછાન, સંબંધપરિચય, કાવ્યકલાઃ સહુનો સદુપયોગ દલપતરામ સોસાયટી કાજે કરતા. સોસાયટી ત્હારે સહુ ગુજરાતીઓની સંસ્થા હતી, સહુ ગુજરાતીઓ ઉપર સોસાયટીનો હક્ક હતો. દલપતરામ સમસ્ત ગુજરાતીઓના કવીશ્વર હતા, સહુ ગુજરાતીઓને સદ્બોધવું એ દલપતધર્મ હતો.

'૬૪ના એપ્રિલમાં સર જમશેદજી જીજીભાઇ—પ્રથમ

બેરોનેટના પુત્ર સ્હોરાબજી શેઠ કામપ્રસંગે અમદાવાદ આવ્યા હતા. કરટિસે જાણ્યું ને દલપતરામને કહ્યું કે સ્હોરાબજી શેઠ આવ્યા છે, હઠીભાઈની વાડીએ ઉતર્યાં છે. મુંબઈમાં ત્હારે લક્ષ્મીનાં ઝાડ વેડાતાં હતાં. અંહી કરટિસના હાથ પગ ને જીભ દલપતરામ હતા. સ્હોરાબજી શેઠ મુંબઈમાંથી દલપતપરિચિત હતા. કવીશ્વર વાડીએ ગયા, શેઠને મળ્યા. કેટલીક જૂની વાતો થઈ, પરસ્પર કુશળ પૂછાયા. પોતા કાજે નહિ, લોકોપકાર કાજે ગુજરાતનો પ્રજાપુરોહિત ગુજરાતના લક્ષ્મીનન્દન સન્મુખે જઈ ઉભો હતો. મિત્રસમાજ વચ્ચે શેઠ વાડીને મેડે દરબારહોલમાં બેઠા હતા. વિવેકવિધિ થઈ રહ્યે કવીશ્વરે કરુણરસનો પરજિયો છેડયો.

નરનારી જેના નામને રોશે પૂરો સંભારીને પાડ;
જેને છાંયે જમશેદ ગયા હશે, ઝાઝાં રોશે ઝાડ.

× × ×

મહાજનનો એ તો મોડવી હતો, દેશકિલ્લાનું કમાડ.

× × ×

પારસિઓ નિજ પરમ પુરુષનાં નામ લેશે જે ઠામ,
સ્નેહ સહિત સદા ય સંભારશે નિર્મળ જેનું નામ.

સર જમશેદજીનો રાસડો દલપતરામે જમશેદજીસુતને સંભળાવ્યો, અને અન્તે નિજ શોકોદ્ગાર ઉચ્ચાર્યો કે એ મહાપુરુષને મળવાની મોટી હૈયામાં રહી ગઈ હામ.

દલપતરામની Sing–કવિતા ગાવાની નહિ, પણ Recite–કવિતા લલકારવાની કાવ્યછટા બુલન્દબોલની,

ભાવવાહિની, ને દેવીપુત્રની હતી. કવીશ્વર કવિતા બોલતા ત્ય્હારે અન્તરિક્ષમાં શબ્દઘટા જામી રહેતી. રાસડાનાં ચરણો, નદીની લહરીઓ સમાં, આવતાં ને જમસેદજી સપૂતને ભીંજવતાં. હઠીભાઇની વાડીના માળનો દરબારખંડ કાવ્યપડઘાઓથી ગાજી ઉઠયો, એનાં ઝુમ્મરોનાં લોલકો બુલબુલ જેવાં બોલતાં ડોલી રહ્યાં. પિતાના ગુણગાને કિયો પુત્ર પીંગળતો નથી?

દલપતરામે કહ્યું કે સર જમસેદજીમાં ત્રણ પ્રધાન ગુણો હતા; દૌલત ને બેરોનેટપદ, વિદ્યાનો વિનોદ, ને વ્યાપારની કળા. સર જમશેદજીને ત્રણ પુત્રો છે, ખુરશેદજી, રૂસ્તમજી, ને સ્હોરાબજી. સ્વર્ગસ્થ મહાનામ પિતા એક-એક પુત્રને અનુક્રમે એકએક ગુણ પિતૃવારસામાં અર્પતા ગયા છે.

સુણિ રૂદયે રંજન થયો સઘળો મિત્રસમાજ;
પછિ કવિએ માગી મદદ સોસૈટીને કાજ.

સ્હોરાબજી શેઠ સફરી વ્યાપારી હતા. ચ્હડતી ભરતી બધી પોતે એકલા પીતા નહિ. ખોબલો ખોબલો પરમા-રથને પણ છાંટતા. દલપતરામને એ ઉદાર જીભ બોલી કે સોસાયટીને અઢી હજાર રૂપિયા આપીશ. સો રૂપિયા વ્યાજ આવશે. વર્ષેવર્ષે ઈનામી નિબન્ધ લખાવજો.

દલપતરામ ધન લઈ આવ્યા અને એક ગ્રન્થમાળા લઇ આવ્યા. ગુજરાતની સાહિત્યધરતીને દલપતકવિતાજળ એમ ફળદ્રુપ કરતાં.

દલપતકવિતાવાવી ફળદ્રુપતાનો એવો બીજો પ્રસંગ પછી '૬૫માં સાંપડ્યો.

'૬૫ના ફેબ્રુઆરીમાં મુંબઈના શેરબજારના બેતાજ રાજા પ્રેમચંદ રાયચંદ અમદાવાદ આવ્યા હતા, પ્રેમાભાઈ નગરશેઠના મહેમાન હતા. પ્રેમચંદભાઈને પગલે અમદાવાદ ધણકી ઉઠ્યું હતું. નગરશેઠની હવેલી દલપતરામને કાંઈ પરમૂલક ન હતી. હેમાભાઈના વારાથી નગરશેઠનાં દ્વાર દલપતરામને સદા સત્કારતાં. પ્રેમચંદભાઈ પણ મુંબઈના દલપતપરિચિત હતા. કવીશ્વર નગરશેઠને વંડે ગયા.

કવિએ મેળાપ પ્રેમાભાઈની સમક્ષ કર્યો,
રસિક કવિતા કહી એઓને રિઝાવવા.

દલપતસાહિત્યસેવા લોકસેવાને સદા પાણી પાનારી હતી. પછી નવસુધારો ને વિદ્યાવૃદ્ધિનાં અજવાળાં દેશમાં સોસાયટી પાડે છે એ સહુ સ્હમજાવ્યું. અને પછી મદદ કાજે વેણ નાંખ્યું. પ્રેમચન્દ શેઠ ત્ય્હારે મુંબઈની હવેલીઓનાં સોનાનાં નળિયાં સરજતા હતા. મુંબઈના એ શાહસોદાગરે દલપતવિનતિને કાન ઢાળ્યા. સાચી કવિતા સર્જનને સહુને રીઝવે છે.

કવીશ્વરે જઈને કરટિસને વાત કરી. કરટિસને આનન્દનાં ઝરણાં ફૂટ્યાં. ૧૮મી ફેબ્રુઆરીએ સોસાયટીનો વાર્ષિકસમારંભ યોજાયો. નગરશેઠને અને નગરશેઠના મહેમાનમ્હોડવીને કવીશ્વર જઈ આમન્ત્રણ આપી આવ્યા. અમદાવાદનો મહાજનમેળાવડો થયો. સાહિત્યસંગીતકલાઓના રસિયા જેશીંગભાઈ શેઠ આવ્યા હતા; હરકુંવર

શેઠાણીની હવેલીએથી ઉમાભાઈ શેઠ આવ્યા હતા. વૈશ્યવરોથી દીપતી એ લોકસભામાં કવીશ્વરે કવિતા લલકારી. રાજસભામાંના રાજકવિની પેઠે દેશકવિ સિદ્ધિ વાત ઉચ્ચર્યો, ગુજરાતી વાણીનું સમયશોભતું સ્તોત્ર ગાયું.

વિદ્યા વાણિ વધારવા ગરથ તણી પડી ગર્જ;
આજ સભાસદ સર્વની એ માટે કરૂં અર્જ.
જે વાણિથી જીવક જડે, વળિ છે અતી ઉપયોગની,
આ દેશિજનને દિનદિને ભરનારિ છે સુખભોગની.

× × ×

વેપાર પાર વિના કરે એ વાણિથી વેપારિઓ,
અભિલાખ લાખ ઉચારવામાં વાપરે નરનારિઓ.

× × ×

વાણી થકી ઉપદેશકો ઉપદેશ આપે ધર્મનો,
વળિ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત તે સમજાય સઘળા મર્મનો;
વાણી થકી વિદ્યા વિશેષ ભણાય છે ભલિ ભાતની.
ઉધરે રકમ મન માનિ તો સુધરે ગિરા ગુજરાતની.

દેશભાષા તો

દેવળ સરસ છે દેવનું, જે માંહિ દેવચરિત્ર છે;
તનમન તણો મળ ટાળનાર પ્રસિદ્ધ તીર્થ પવિત્ર છે.

× × ×

ઉપકારિનો ઉપકાર માનવજાતિએ તો જાણવો.

× × ×

માતાપિતાને, વૃદ્ધ થાતાં, પાળવાં પુત્રે સહી;
તેવી જ રીતે દેશની ભાષા વિશે ભૂલવું નહી.

પછી કવીશ્વરે સભામાં વિરાજમાન નગરશેઠને ને નગરશેઠના અતિથિરાજને નિહાળીને સોસાયટીને બિરદાવી, અને સોસાયટીને બિરદાવતાં એ દાનવીરોને પણ બિરદાવ્યા.

અવનીને એક ચંદ ઈશ્વરે ઉજાસ માટે
આપ્યો, એથી અડચણો પડે ઘણા કોશવા.
જ્યારે હોય જોડ ચંદ કસુર ન કશી રહે,
ક્યાંથી આવે ક્યાંઇ ખરી અડચણો ખોસવા?
પ્રેમચંદ રાયચંદ, પ્રેમચંદ હેમચંદ,
જોડ ચંદ મળ્યા તને પ્રેમ કરી પોષવા;
થયું તારૂં સિદ્ધ કામ, કહે દલપતરામ,
હવે તું સોસાયટી! ન લાગ અફસોસવા.

અને છેલ્લે છેલ્લે કવીશ્વરે વક્તાની વક્તૃત્વછટાથી ઉપસંહાર ઉચ્ચાર્યો. લોક બોલતા ને સારો દેશ સાંભળતો કે મુંબઈમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ દહાડો ઉગે ને રંકના રાય સરજે છે; રોજરોજ સોનાના મહેલ ચણે છે કે પાડે છે. એ લોકવાયકા પછી કવીશ્વરે નિજ સુન્દર કવિતચાતુરીથી કહી સંભળાવી.

રાવ ખાવાને વિધાત્રિ વૈકુંઠ ગઈ,
અધિપતિ પાસ અરજી ઉચારી;
રાયચંદસૂત પૃથ્વી વિશે પ્રેમચંદ,
મારિ મગરૂરિ એણે ઉતારી.
કંઇક લાચારને તો કર્યા લખપતી,
ભૂપ જેવા કર્યા કંઇ ભિખારી;
કરમ લખતાં હવે શરમ આવે મને,
કરમની રેખ પર મેખ મારી.

પછી ટીપ ત્યાં ફેરવી ભરી સભા મોઝાર;
પ્રેમચંદ શેઠે લખ્યા દેવા દશક હજાર.

ગુર્જરગિરાના ઉદ્ધારની ભિક્ષાન્ન દેહિના એ થાળમાં નગરશેઠે બે હજાર, જેશીંગભાઈએ અઢાર સો, અને ઉમાભાઈએ પાંચ સો રૂપીઆ પીરસ્યા. ઉપરાંત પરચૂરણ પાંચસોક આવ્યા. એમ દલપતકવિતાથી સોસાયટીને એકી કલમે પંદર હજારની ટંકશાળ પડી. રૂપાનાં ઝાડ ખંખેરાયાં. ગુજરાતના લક્ષ્મીપુત્રો ત્યહારે સાહિત્યને ને સાહિત્યકારને ઉદાર હાથે પોષતા.

દલપતકવિતાનો ડંકો વાગ્યો. મુંબઈમાં ત્યહારે લક્ષ્મીની ભરતીની છોળો ઉછળતી હતી, અને ગુર્જરગિરાના ઉદ્ધારાર્થે ફારબસ અધીક લાખનું ટાંકું ભરી લેતો હતો. એ જ લક્ષ્મીછોળમાંથી અમદાવાદમાં ફારબસમિત્ર દલપત પાણિયારૂં ભરી લેતા હતા. દૈવયોગે સમયપલટો થયે ભરતાં ભરતાં બન્નેયનું કેટલુંક ઢોળાઈ ગયું ખરૂં. પણ બન્નેયના શ્રમ ઉચ્ચારે છે કે દલપતફારબસ બન્ને મિત્રો પરોપકારી, લોકહિતસ્વી, ગુર્જરગિરાના કોડીલા ને લાડીલા સપૂત હતા.

રાજદરબારોમાં અને મહાજનોના સમારંભોમાં કવીશ્વર દલપતરામ મહારાણી ગુજરાતી વાણીના સાચા સપૂત હતા.

પછી દલપતરામ અમદાવાદનિવાસી થયા.

વઢવાણથી અમદાવાદ આવ્યે પન્દર વર્ષનું લાંબું પખવાડિયું વીતી ગયું હતું. ’૫૫માં સાહિત્યસંન્યાસ લીધો ને સોસાયટીના કવીશ્વરની ગાદીએ બેઠા, હેમાભાઈ ઇન્સ્ટિ-

ટ્યૂટ ને હરકુંવરકન્યાશાળા સરજાવ્યાં; ત્ય્હાર પછી નગરશેઠબન્ધાવી અમદાવાદી પાઘડી પહેરી હતી. હવે અમદાવાદને વતન કીધું. પંદર વર્ષની તિથિઓ ભાડે રહીને આયુષ્યને ૪૪મે વર્ષે પછી કવીશ્વરે અમદાવાદમાં કવિનિવાસ બન્ધાવવાનું નિધાર્યું. સાહેબો અને શેઠિયાઓએ તનમન ધનથી બનતી સહાયતા કીધી. સ્વામીમન્દિરની છાયામાં દલપતરામને આયુષ્ય ગાળવું હતું ને સંસાર ખેડવો હતો. મન્દિરથી માત્ર બેત્રણ મિનિટને દખણાદે હાજા પટેલની પોળમાં લાંબી શેરી-લાંબેશરને મન્દિરછેડે એક સોનીનું ન્હાનકડું ઘર હતું. એ ઘરનો બંગલો કીધો. ઘરદખણાદો પીપળો હતો. પીપળા નીચે પોળનું ચોગઠું છે. 'દેવ છાયામાં રહે તો મારો કુટુંબવસ્તાર ધર્મનિષ્ઠ ઉછરે' ધારીને દલપતરામે એ સોનીનું ઘર ખરીદી લીધું. જીલ્લા ઈજનેર ન્હાના જાડિંને ઘર ને બંગલાની જૂનીનવી શૈલીના સંગમ સમો દલપતનિવાસનો નકશો કીધો. કવીશ્વરના બંગલાની શૈલીમાં પણ સંસ્કૃતિઓ સંગમ પામી છે. બન્ધાતા કવિનિવાસની કરટિસ દેખરેખ રાખવાને આવતો. સારંગપુર તળિયાની પોળેથી દલપતરામ ને રેવાબા આવતાં, રૂક્મિણી માશી ને મૂળજી માસા આવતાં. કીકાભાઈની પેઠે પ્રેમાભાઈ નગરશેઠે દલપતનામથી દસ શેરોનો વ્હેપાર કીધો ને નફાના ૧૧૮૦ રૂપિયા દલપતરામને ઘરખર્ચમાં બક્ષિસ મોકલ્યા. ગુર્જર પાટનગરીને કવીશ્વર વતન કરતા હતા, પાટનગરીના નગરશેઠ એને નિજ ગૌરવ ને બહુમાન માનતા. સમાસ કરવાને સાહેબલોકોએ દખણાદો પીપળો કપાવ્યો. પોળલોકે વિરોધ કીધો; એક જડાવમા નામનાં

જવાંમર્દ પાડોશી આઈ પડખે ઉભાં. પછી તો પોળપંચે એ સાલસ મહાપુરુષને ઓળખ્યા, ને જાણ્યું કે કવીશ્વરને પગલે પોળ દેશનામીચી ને ઈતિહાસજાણીતી થશે. તેજવર્ણો કેસરી રંગનો કવિનિવાસનો દેહરંગ હતો. અગાસીમાંથી સ્વામીમન્દિરની હવેલીઓ ને શિખરધ્વજનાં દર્શન થતાં. પ્રભાત મધ્યાહ્ન સાયસંધ્યા ને મધરાતનાં મન્દિરચોઘડિયાં ઘેર સંભળાતાં, ને દેવઆરતીની મન્દિર-ઘંટાઓ કાવ્યગુંજન ભેળી ઘરમાં ગુંજારવ કરતી. સન્મુખના ચોગઠા ઉપરતું આભ જોતા જોતા કવીશ્વર એ કવિનિવાસમાં પછી ૩૪ વર્ષ રહ્યાઃ ’૬૪ થી ’૯૮. અને ત્ય્હાંથી જ કવીશ્વરે લોકાન્તરયાત્રા આદરી, ને સંસારવાડી-ઓમાંથી પગલાં સંકેલી લીધાં. જતું આવતું લોક એને કવેશરનો બંગલો કહેતું. રેવાબા એ બંગલાનાં મહારાણી હતાં. દાન માન ને કવિતાનું એ ધામ હતું.

વિ. સં. ૧૯૨૦ ના આસો સુદ ૨, તા. ૧૪ મી ઓક્ટોબર ૧૮૬૪ ની તિથિએ એ કવિનિવાસનું વાસ્તુ ઉજવાયું. તે પૂર્વે ’૬૩ના નવેમ્બરની ૨૭ મી તારીખે દલપતરામનું ત્રીજું લગ્ન અમારાં માતુશ્રી રેવાબાની સંગાથે ધોળકે થયું હતું. રેવાબાનો સીમન્તસંસ્કાર પણ એ વાસ્તુતિથિએ જ ઉજવાયો. એ દિવસનો સમારંભ કીધો હતો. નાતીલા જાતીલા શેઠ નગરશેઠ જડજ કલેકટર દેશીપરદેશી દલપતહિતચિન્તકોની કવેશરને બંગલે મિજલસો મળી. કવીશ્વરને સૌએ હરખનાં અભિનન્દન આપ્યાં. કરટિસના ને જાડિંનના હૈયાભાવના ઉભરા માયા સમાતા નહિ. ફારબસના અનુજ લેખે કરટિસ કવીશ્વરના કોડ પૂરતો

હતો. વઢવાણમાં ‘ મહાલક્ષ્મી પ્રસન્ન’ના આશીર્વાદ ઉચ્ચરતા દલપતરામને કુળદેવી મહાલક્ષ્મી પ્રસન્ન થયાં ભાસતાં.

પૂર્વાશ્રમના સંભારણારૂપે વઢવાણથી આણેલો ઝોળો દલપતરામ એ બંગલાના નિજખંડમાં સદા લટકતો રાખતા કે ધોળિયાવેશનો પૂર્વાશ્રમ ભૂલી જવાય નહિ.

કવીશ્વર દલપતરામ એમ અમદાવાદનિવાસી થયા.

પછી ’૬૫ના જાનેવારીની ૨૦મી તારીખે, સં. ૧૯૨૧ ની કાર્તક વદ છઠને રવિવારે ધોળકે મોસાળમાં રેવાબાને પુત્ર પ્રસવ્યો. દલપતનિવાસ ભરાવા માંડયો. દલપતરામના એ દ્વિતીય પુત્ર મગનલાલ.

રેવાબાને કુંકુમપગલે કવીશ્વરનાં સંસારતેજ પૂર્ણકળાએ પ્રકાશી રહ્યાં. કવિને કવિનિવાસ સાંપડયો, પુત્રરત્ન સાંપડયો. કવીશ્વરનો ગૃહસ્થાશ્રમ ગુણગૌરવી થયો. પછી રેવાબાએ દલપતવંશના આંબાનું આંબાવાડિયું કીધું.

વિધાત્રી એ સૌ જોતી હતી ને હસતી હતી. અનાહત શબ્દે ઢોલક વગાડીને ગાતી હતી કે

બંગલા બેશ બન્યા, મહારાજ ! વામેં નારાયન બોલે.

પ્રકરણ ૧૪ મું, ઘડીક જ્યોત ડોલી ગઈ

જાગિયો વાયદો જુલાઈનો,
રે જૂવો! જાગિયો વાયદો જુલાઈનો.

આયુષ્યના છઠ્ઠા દાયકાને આપણા અનુભવશાસ્ત્રે વનપ્રવેશ કહ્યો છે. તેમ આયુષ્યના પાંચમા દાયકાને આપણું સંસારશાસ્ત્ર અનુભવપલટો કહે તો ખોટું નથી. એ કાળે ભલભલાના આયુષ્યપલટા થયા છે. આપણા ઘણાખરા દીર્ઘાયુષીઓનાં આયુષ્યનું કેન્દ્ર ૪૦-૪૫મે વર્ષે આવી જાય છે, અને પછી તો શિખરેથી ઉતરતા હોય એમ આયુષ્યગિરિએથી ઉતરાણ મંડાય છે. સારી કે નરસી આયુષ્યસંક્રાન્તિ-ભલભલા નેપોલિયનની પણ ૪૫મા વર્ષના અરસામાં આવે છે. સંયમશાળી બળવન્તાઓ ઢોળાણે પડતા જીવનરથને ઘડીકમાં આત્મવશ કરે છે; અસંયમી અનાત્મજીતોનો શતમુખ વિનિપાત થાય છે. સુરગંગાનું એમ થયું હતું. તો માનવજન્તુ તે કોણ માત્ર?

જગતમાંના જીવનપલટા આત્માની કસોટીના અવસરો છે. કસોટીના અવસરયોગ આવે છે એનો સાચો મર્મઅર્થ એ છે કે મહાપુરુષો યે મનુષ્ય છે, દેવ નથી. સંસારકસોટીએ ચ્હડીને પાસ થાય છે ત્હેમને પછી લોક કુંદન કહે છે.

ઇસ્વી ૧૮૬૫માં સ્થિતપ્રજ્ઞ દલપતરામનો આત્મદીપ ઘડીક ડોલી ગયો. દેશભરમાં ધરતીકમ્પ થતો હતો; ભલભલા પહાડ પડતા હતા. દલપતદીવડાની યે જ્યોત ક્ષણેક

ડગમગી ગઇ. સર્વવ્યાપી ઝંઝાવાતમાં એ ધીરગમ્ભીર મહાપુરુષની પાંખો સપડાઈ ગઈ, પણ પછી પાછી તત્કાળ આત્મનિષ્ઠ થઈ.

એ મહાપુરુષની મહત્તા એમાં છે કે ક્ષણમાં પાછા સ્થિતપ્રજ્ઞ થયા.

દલપતજીવનની આ એકજ ને અજોડ ભૂલ હતી. એ ભૂલની કથની વિસ્તારે કહેવાવી જોઈશે.

દેશમાં લક્ષ્મીની આંધી ચ્હડી હતી. એ અન્ધકારમાં દલપતઆંખ ભૂલાવે પડી, પણ અન્તર્જ્યોત બૂઝાઇ ન હતી. જીંદગીની ભૂલનો આ પ્રસંગ દલપતરામને મહાપુરુષ ઉચ્ચારે છે.

નદીની લહરીની પેરે ગૃહસ્થને ઘેર લક્ષ્મી તો આવે છે ને જાય છે. ધનની પાછળ ઘડીક દલપતરામ ધાયા, ને ધનને બદલે રંકતા એમને આવરી પડી. રંકતા દલપતરામને કાંઈ અજાણી પરદેશણ ન હતી. પૂર્વાશ્રમની રંકતા પાછી આવી એ વાત મ્હોટી ન્હોતી. દલપતજીવનમાં રંકતા ઘડીક ઘોડાપૂરે આવી અને એવી જ ઘોડાપૂરે ઉતરી ગઇ. મ્હોટી વાત તો એ હતી કે લોકસેવાવ્રતના વ્રતિયા કૂટસ્થ દલપતરામ થોડાક માસ ડોલી ગયા.

'લક્ષ્મી દેખી મુનિવર ચળે.' દેશભરમાં ત્યહારે ઘડીક લક્ષ્મીની છોળો ઉછળતી, સોનાની નદીઓ વહતી. દલપતરામ લોભાયા કે ચાંગળુક ભરી લઉં. તોફાની લક્ષ્મીતરંગોમાં દલપતરામનું જહાજ ક્ષણેક ડામાડોળ

થયું, પણ તત્ક્ષણ જાણે ખડક સમું અડોલ થઇ પછી સીદ્ધી સફરે પડ્યું.

પ્રસંગના બોલ સાચા છે. પ્રસંગ કહે છે કે એમ ડોલી જવું એ દલપતઆત્માની વિકૃતિ હતી, અડોલપણું એ દલપતઆત્માની પ્રકૃતિ હતી. અવસરના ઉચ્ચાર સાચા છે.

કુંદનની ચતુર્ધા પરીક્ષા કરે છે; મહાપુરુષોને યે સંસાર ચતુર્ધા પારખે છે. દલપત ને ફારબસ બન્નેયનો પરીક્ષાયોગ આવ્યો હતો. સંસારપરીક્ષા કહે છે કે દલપત ને ફારબસ દેવ ન હતા, મનુષ્ય હતા. પણ મનુષ્યમંડળે વિરલા હતા, મહાપુરુષો હતા.

એ સંસારપરીક્ષા યે હતી ને દૈવપરીક્ષા યે હતી. અને આમ થઇ.

પૂર્વગોળાર્ધ એટલે ત્રણ ખંડો—એશિયા આફ્રિકા અને યૂરોપ; અને પશ્ચિમગોળાર્ધ એટલે એક ખંડ—અમેરિકા. અને અમેરિકા ખંડ એટલે અનેક દેશોનો સમુદાય; પણ પ્રધાનતઃ એક મંડળમહારાજ્ય—યુનાઇટેડ સ્ટેઇટસ. લોક ભાષામાં તેમ વિદ્વદ્‌ભાષામાં યુનાઈટેડ સ્ટેઈટ્સ અને અમે-રિકા પર્યાય શબ્દો પેઠમ બોલાયલખાય છે.

એ સ્વતન્ત્ર રાજ્ય ઇસ્વી ૧૭૭૫માં અસ્તિત્વે આવ્યું. એના આયુષ્યની પ્રથમ સદી પૂરી થતાં પૂર્વે ઇસ્વી ૧૮૬૨માં ઝીંદગીની ઘાત અમેરિકાને માથે પડી. મહાતોફાનમાં એ મંડળમહારાજ્ય સપડાયું, ને ઘડીક તો એ મહારાજ્યનું અસ્તિત્વે જોખમાયાનું ભાસતું.

ન્હાનાં મ્હોટાં ચાલીશેક (મૂળે તેર) સંસ્થાનો ગૂંથાઈને યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સનું મંડળમહારાજ્ય બનેલું છે. એનાં ઉત્તરસંસ્થાનો શીતકટિબન્ધમાં છે ને વ્યાપારપ્રધાન છે; એનાં દક્ષિણસંસ્થાનો ઉષ્ણકટિબન્ધમાં છે ને કૃષિપ્રધાન છે. રૂ અને ઘઉં એના પાક. અમેરિકાનું રૂ દુનિયાભરમાં સર્વોત્તમ. દુનિયાંના બજારોમાં નિત્યનિત્યના રૂના ભાવ એ નિર્માણ કરે.

આપણે ત્ય્હાં આજ ચહાના બગીચાઓમાં પ્રથા છે એની પેઠમ દક્ષિણ અમેરિકાવાસીઓ તો ત્ય્હારે ખેતરોની દેખરેખ રાખતા, ખેતરમાંની મજૂરી હબસીઓ કરતા. આપણે ત્ય્હાં ગિરમિટિયા મજૂરો વન બાળે છે, બગીચા વાવે છે, પાણી પાય છે, પાક વીણે છે. દક્ષિણ અમેરિકાના રૂના ખેતરોમાં પણ ત્ય્હારે એ બધું હબસી ગુલામો કરતા.

અમેરિકાનો ઈતિહાસ કહે છે કે અમેરિકાની પ્રમુખ માળામાં ત્રણ મહાપુરુષો પ્રમુખપ્રવર થઈ ગયા છે, અને અમેરિકાને પ્રજાજીવનના મહામન્ત્રો પઢાવી ગયા છે. પ્રથમ પ્રમુખપ્રવર હતો ત્ય્હાંનો પ્રજાસર્જક ને ગોત્રસંસ્થાપક પુણ્યશ્લોક વોશિંગ્ટન. વિધિલેખ સમો વણલખ્યો રાજમન્ત્ર સત્તાત્યાગી વોશિંગ્ટને પ્રવર્તાવ્યો છે કે પ્રમુખ તે લોક પ્રતિનિધિ છે, રાજાપણાની શંકાછાયા યે પ્રમુખપદમાં ન હોય. દીર્ઘ કાળ રાજસત્તા માણે ત્હેનામાં રાજછાયા આવવાનો સંભવ; એટલે કો મહાસદ્દગુણી પણ ત્રીજી વારકો પ્રમુખ અમેરિકામાં ન થાય. વોશિંગ્ટનપઢાવેલો અમેરિકાનો એ સત્તાવિતરાગમન્ત્ર.

અમેરિકાના બીજા પ્રમુખપ્રવર થયા મનરો. મનરો અમેરિકાને કવચ સજાવી ગયા. Foreign policy–પરદેશ-નીતિનો મહામન્ત્ર અમેરિકાને મનરો શિખવી ગયા છે કે અન્ય કો વિદેશી પ્રજાને અમેરિકા ખંડમાં બળવત્તર થવા દેવી નહિ. આજે પણ એ મહામન્ત્રને અમેરિકાવાસીઓ મનરોમન્ત્ર ભાખે છે. મનરોએ અમેરિકાને પઢાવેલો એ સંરક્ષણમન્ત્ર.

અમેરિકાના ત્રીજા પ્રમુખપ્રવર થયા અબ્રાહમ લીંકન. એમણે અમેરિકાની Home Policy–સ્વદેશનીતિનો મહા-મન્ત્ર ઉચ્ચાર્યો કે મંડળમહારાજ્ય પ્રફુલ્લે ખરૂં, કરમાય નહિ. નવાંનવાં સંસ્થાનો મંડળમહારાજ્યમાં જોડાય ખરાં, પણ જોડાયેલા કો સંસ્થાનથી મંડળમહારાજ્ય તજાય નહિ. No State has a right to secede, લીંકને અમેરિકાને પઢાવેલો એ અખંડિતતાનો મન્ત્ર.

આપણી આ જીવનકથાનો ચાલતો પ્રસંગ લીંકનના જમાનાનો છે.

ઇસ્વી ૧૮૩૦માં ઇંગ્લાંડમાં કાયદો ઘડાયો કે ઇંગ્લાંડની ભૂમિને અડકે તે ગુલામની ગુલામી બેડીઓ સહસા વછૂટે. ઇંગ્લાંડ સ્વતન્ત્ર જનતાનો દેશ ૧૮૩૦માં જાહેર થયો. ઇંગ્લાંડવાસી કો ગુલામ ન હોય.

પછી બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં એવો કાયદો ઘડાયો, અને એમ બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્ય ગુલામગિરિમાંથી છૂટયું: જો કે ગિરમિટિયા ગુલામગિરિ તો હજી યે રહી છે.

આદિથી અમેરિકા તો સ્વતન્ત્રતાની ભૂમિ. એને સાગરકાંઠે ડુંગરમ્હોટી સ્વાતન્ત્ર્ય દેવી બિરાજે છે. અમેરિકાને કંઈક શરમાવા જેવું થયું. એ પછી અમેરિકામાં એ વાયુ વાયો કે અમેરિકામાંથી પણ ગુલામીને દેશવટો દેવો, અમેરિકાને પણ સ્વતન્ત્ર જનતાનો દેશ જગત્ચોકમાં જાહેર કરવો. Uncle Tom's Cabin નામની ગુલામયુગદર્શનની નવલકથા લખાઇ. એ નવલકથાએ જનતાને જગાડીઃ લોક ચગડોળે ચ્હડ્યું.

ઉત્તરસંસ્થાનોએ ઉચ્ચાર્યું કે અમેરિકા સંસ્કૃતિને શિખરે છે, દુનિયાંની પ્રથમ ને સંસ્કારશિરોમણિ પ્રજા છે, અમેરિકામાં ગુલામ ન હોય. દક્ષિણસંસ્થાનોને એ પાલવતું ન્હોતું. દક્ષિણસંસ્થાનવાસીઓને મજૂરી કરાવવી હતી, મજૂરી કરવી ન્હોતી.

વાત રસે ચ્હડી. ઉત્તરસંસ્થાનોએ કહ્યું મંડળમહારાજ્ય કાયદો ઘડશે. દક્ષિણસંસ્થાનો ઉચ્ચર્યા કે તો અમે મંડળ મહારાજ્યને છાંડી જઈશું.

ગુલામી રદ કરવાનો પ્રશ્ન આમ ગૌણ થઈ ગયો, મંડળમહારાજ્યની અખંડિતતાનો—હસ્તિનાસ્તિનો પ્રશ્ન પ્રધાન થયો. કુસંપે ઘર ઘાલ્યું. કો સૂકાની મહાપુરુષ વિના વણડૂબ્યા તરી ઉતરવું દુર્લભ થયું.

પ્રજાસૂકાની કો મહાનુભાવ જોઈયે, મહાપ્રતાપી જોઈયે. અવસર એ માગતો હતો.

સદ્ભાગ્યે અમેરિકાને એવો મહાપુરુષ સાંપડ્યો.

અમેરિકાનો એ ત્રીજો પ્રમુખપ્રવર અબ્રાહમ લીંકન. લીંકન મહાનુભાવ હતો, લીંકન મહાપ્રતાપી હતો.

લીંકનની મહાનુભાવિતા બોલી કે અમેરિકા સ્વાતન્‍ત્ર્ય દેવીનો દેશ છે, દેશમાંથી ગુલામી રદ થશે જ. લીંકનનો મહાપ્રતાપ બોલ્યો કે દક્ષિણસંસ્થાનો છૂટા પડે તો મંડળમહારાજ્ય જોખમાય. કો સંસ્થાનથી મંડળમહારાજ્ય છંડાય નહિ. અમેરિકા છે અખંડિત દેશ.

ઉત્તરદક્ષિણ સંસ્થાનોએ શસ્ત્ર સજ્યાં, ને દેશમાં આન્તર્વિગ્રહ મંડાયો; એપ્રિલ ૧૮૬૧.

પરિણામે દુનિયાંમાં રૂનો દુકાળ પડ્યો. એ આન્તર્વિગ્રહનાં ચાર વર્ષમાં અમેરિકામાં રૂનો પાક ઉતર્યો નહિ. વરાળયન્ત્રની શોધ પછી દુનિયાંભરમાં રૂની ખપત ઘણી બધી વધી ગઈ હતી અને દુનિયાંનો પાક અડધઓછેરો ઉતર્યો, એટલે રૂના ભાવ ઉછાળે ચ્હડ્યા; અતિશય ઉછળ્યા, અણકલ્પ્યા ઉછળ્યા. હિન્દી રૂનો ભાવ પૂછાયો. ગાદલાંગોદડાં ઉકેલી લોકે રૂ વેચ્યું. પરિણામે દેશમાં ઘડિક સોનાની રેલમછેલ થઈ રહી.

દલપતરામ કહે છેઃ

જ્યાં અમેરિકામાં જુદ્ધ જાગ્યો, ત્યાંના રૂનો ધંધો ભાગ્યો;
આપણને લાભ ઘણો લાગ્યોઃ
ઓ સહિયરો રે! શેર તણા વ્હેપારનું સ્વપ્નું સાંભળો.

ઈસ્વી સન અઢારસેં થાતાં, વળિ તે ઉપર ત્રેંસઠ જાતાં,
બહુ મનુષ્ય થયાં ધનથી માતાઃ
ઓ સહિયરો રે! શેર તણા વ્હેપારનું સ્વપ્નું સાંભળો.

મૂસળધાર વરસાદ વરસે ને રેલ આવે એમ મુંબઇમાં ધનની નદીઓ વહી રહી. ઘડીક તો દેશનેતાઓને થયું કે લક્ષ્મીની નહેર દેશ બહાર વહી જતી તે દેશ ભણી વહવા માંડી.

પણ એ લક્ષ્મીનાં પૂર ને ધનના ઢગલા મુંબઇને જીરવતાં આવડ્યાં નહિ.

એક આપશ્રીમન્ત કહેતા કે ત્રણ વાનાં કપરાં છે. પહેલું તો ધન કમાવું જ કપરૂં છે. બીજું એ કમાયેલો ધનભંડાર સાચવવો તે એથી યે કપરૂં છે. ને ત્રીજું ધનનું સરોવર ભરાય ત્યહારે ત્હેમાંથી ખોબલો યે સદર્થે વાપરવું એ તો સૌથી કપરૂં છે.

આપણે ત્યહાં લક્ષ્મીનાં પૂર ચ્હડયાં. પણ, મીસરમાં નાઇલનાં ચ્હડયાં પૂરનો પ્રજાઉપયોગ થાય છે એમ, પૂર આડા પાળા બાંધી, ન્હેરો વાળી, દેશને ફળદ્રુપ કરવાનું કોઈને આવડ્યું નહિ. એક વાવે ને ચાર લણે એવો સરજનહારો તો કો ન સાંપડ્યો, પણ ચ્હડયાં પૂરના સરોવરભંડાર ભરી લઈ જતન કરનારો ભંડારી યે ન નીકળ્યો. દેશની દૂરઅન્દેશ વૈશ્યબુદ્ધિનો ઓટ થયો લાગતો હતો.

તે નાણું ધંધે ક્યાં ધરવું? વેપાર વિશે કેમ વાપરવું?
સૂઝે નહિ જે આ શું કરવું:
ઓ સહિયરો રે! શેર તણા વેપારનું સ્વપ્નું સાંભળો.

યુગપુરુષ વૈશ્યવર કો ત્યહારે જાગ્યો નહિ. હુન્નરઉદ્યોગો જમાવી દેશની આબાદી કરવી કોઈને સૂઝી નહિ, કોઈએ કીધી નહિ. આવેલી રેલ ઓર પાણી લઈને વળી

ગઈ. સર દિનશાહ વાચ્છા કહે છે કે ત્યહારે ૧૩ કરોડ આવ્યા, ને ૧૮ કરોડ ગયા. દલપતરામ કહે છે કે જાદુનો ખેલ જાણે ખેલાઈ ગયો.

કયાંથી આવ્યું નાણું, કયાં ગયું? એમ થયું રે અલોપ.

× × ×

સ્વપ્ને જે સમૃદ્ધિ સાંપડી, ગઈ સ્વપ્નાની સાથ.

ઘેરઆવી લક્ષ્મીનું શું કરવું એ લક્ષ્મીપુત્રોને સૂઝ્યું નહિ. દેશ દરિયો પૂરવાને દોડ્યો.

પછિ ઉદ્યમ પકડાયા આડા, ખાડીના પૂરાવ્યા ખાડા.

× × ×

નાણું નાંખ્યું ખારા નીરમાં, જાણ્યું ઉગશે ઝાડ;
લક્ષ્મી તણાં ફળ લાગશે, થાશે સોનાના પ્હાડ.

કોલાબા ને વાલુકેશ્વરના અણિઅગ્રોની વચ્ચેનો ચન્દ્રાકાર બેક બેનો અખાત પૂરવાને સાહસે મુંબઈ ચ્હડ્યું. '૬૩ના એપ્રિલમાં કંપની નીકળી એનું નામ બેક બે રિક્લેમેશન કંપની. સાગર પાસે ધરતી પાછી માગવાને મુંબઈગરાઓ ગયા.

પણ બધાં ય સાહસખેલ કાંઇ પુણ્યપરાક્રમો નથી.

પુરાણોને ગપ્પાં માન્યાં ન હોત ને કાવ્યો માન્યાં હોત તો પુરાણો પણ કહેત કે વીર! થંભો ને વિચારો. લક્ષ્મી તો સાગરપુત્રી છે. આવી લક્ષ્મીને પાછી પીયર કાં વળાવો છો?

પણ ડહાપણ નહિ; મુંબઇમાં વંટોળ ત્યહારે ચક્રવર્તી હતો. સાહસે ચ્હડેલાઓ ડહાપણને નિર્બળતા માને છે.

એક બેનો ખાડો પૂરવાનો નિર્ધાર મુંબઈના મહાજને કીધો. સોનારૂપાથી દરિયો પૂરવો, જળને સ્થાને સ્થળ કરવું; માનવસરજી એ ધરતી વેચવી, એકના આઠ થશે: એમ ઈજિનેરી અનુભવીઓએ કહ્યું. મુંબઈનું મહાજન દરિયો પૂરવા નીકળ્યું.

એ પછી સાઠે વર્ષે પાછી મુંબઇ સરકાર બેક બે પૂરવાને નીકળી હતી; જાણે મહાજનના અનુભવ અધૂરા હતા ! કરોડો પાણીમાં નાંખી, નિર્ધાર્યાનો અષ્ટમાંશ પૂરી, તળિયાઝાટક થઈ, અત્યારે તો વિરામી છે. શીત્તેરેક વર્ષ ઉપર ત્યહારે મહાજન તળિયાઝાટક થયું હતું. મહાજનના ને સરકારના અનુભવો નિરનિરાળા નથી.

સાગર મન્થીને લક્ષ્મી પામવાની ? કે પામી લક્ષ્મીથી સાગર પૂરવાનો ? પણ ત્યહારે તો ડાહ્યાઓ સાગર પૂરવાને દોડતા હતા.

ભલા રે ભલાને ભૂલાવિયા, ભૂલ્યા ડાહ્યા દિવાન;
હાણ અને હસવું થયું.

પછી તો જનતાને જાણે કંપનિયો ચેપ લાગ્યો, અને અનેક પરપોટાકંપનીઓ ફૂટી નીકળી. મુંબઇએ પહેલ કરી; ને મુંબઈને પગલે ઘણાં નગરો ચાલ્યાં. 'દેશ આખે દવ લાગિયો.'

એ પરપોટાકંપનીઓના શેરોના પછી શેરબજારોમાં સટ્ટા મંડાણા. સ્હમજુ સટ્ટોખેલન્હાઓ કહે છે કે સટ્ટો લક્ષ્મીઉત્પાદક હુન્નરઉદ્યોગ નથી, કલાકારીગિરિ નથી, પણ એકના પડાવીને બીજાને અપાવવાનો ખેલ છે એ વાત લોક

વીસર્યું. ફૂટબોલની પેઠમ એ પરપોટા મ્હોટા ને મ્હોટા થતા ગયા. શેરબજાર હિલોળે ચ્હડ્યું. શેરબજારની ગાદીએ શેરબજારનો રાજા આવીને બેઠો.

શેરબજારની શોભા શી કહું ? જાણે મ્હોટો મેળો રે;
નાણું તો જેમ નીર ભરેલો વહિ જાતો હોય વ્હેળો રે.
કંઈક પુરુષ તો અચરજ પામે, નીકળ્યું ક્યાંથી નાણું રે !
દલપતરામ કહે, દુનિયાંની અન્દરથી ઉભરાણું રે.

વર્ષામાં એક એનાં હવેલીઉંચાં મોજાં ઉછળે છે એમ શેરબજારમાં લક્ષ્મીનાં મોજાં ઉછળતાં.

અને મુંબઈના શેરબજારના રાજા હતા પ્રેમચંદ રાયચંદ.

છેલ્લાં એંશી વર્ષમાં સૂરતની કૂખે ત્રણ મહાપુરુષો અવતર્યા છેઃ સાહિત્યસંસારમાં નર્મદ, વ્યાપારદેશે પ્રેમચંદ, વિજ્ઞાનદિશામાં પ્રો. ગજ્જર. ત્રણેયનું જીવનસૂત્ર એકઃ સાહસ; આગળપાછળ ન જોવું; 'યા હોમ કરીને પડો.' ત્રણે ય નિજનિજના દિશાદેશના સાહસખેલન્દાઓ. એ પ્રધાન સૂરતી પ્રકૃતિ.

અને ત્રણે યે યથાશક્તિ પ્રજાબક્ષીસો દીધી છે. નર્મદે નર્મકવિતા, નર્મગદ્ય, નર્મકોશ, રાજ્યરંગ, ધર્મવિચાર આપ્યાં. ગજ્જરે કલાભુવન, ટેકનોલોજીકલ લેબોરેટરી, એલેમ્બિક આપ્યાં; અને જમશેદજી તાતાએ એમને ખાતું સોંપ્યું હોત તો સાયન્સ ઈન્સ્ટિટયૂટ આપત. પ્રેમચંદ શેઠમાં એ મહાસદ્‌ગુણ હતો કે ભાગ્યનો વરસાદ વરસે ત્યહારે પ્યાલો ચમ્બૂ કૂંડી કે કથરોટ ભરીને પરમારથ કરતા. કલકત્તાથી મુંબઈ પર્યન્ત સારો દેશ એની સાક્ષી

પૂરે છે. ક્યહાંક ધર્મશાળા, ક્યહાંક કન્યાશાળા, ક્યહાંક દેવમન્દિર, ક્યહાંક ટ્રેનિંગ કૉલેજ, ક્યહાંક સ્કોલરશિપ, ક્યહાંક પ્રોફેસરશિપ, ક્યહાંક શારદાપીઠનું શિખરઃ દેશભરમાં પ્રેમચંદ રાયચંદનાં પુણ્યનાં એ સ્મરણાક્ષરો છે.

મુંબઈના શેરબજારમાં ત્ય્હારે બોલાતું કે કાલનો ભાવ કોણ જાણે? તો કહે પ્રેમચંદ રાયચંદ. પ્રેમચંદશાહ બોલે તો આજનો ગુમાસ્તો કાલે શેઠિયો થાય. દલપતરામે ગાયેલું આપણે વાંચ્યું છે કે

રાવ ખાવાને વિધાત્રિ વૈકુંઠ ગઈ,
અધિપતિ પાસ અરજી ઉચ્ચારી;
રાયચંદસૂત પૃથ્વી વિશે પ્રેમચંદ,
મારી મગરૂરિ એણે ઉતારી.
કંઈક લાચારને તો કર્યા લખપતી,
ભૂપ જેવા કર્યા કંઈ ભિખારી;
કરમ લખતાં હવે શરમ આવે મને,
કરમની રેખ પર મેખ મારી.

પ્રેમચંદશાહની ચાંચવાળી મુગલાઇ સપાટો, ચિનાઈ છત્રી, પારસીશાયી કપોળી પાઘડીઃ અઢીહથ્થા પ્રેમચંદશાહ વ્યાપારલોકના ત્ય્હારે જાણે વિધાતા હતા. એમની આંખોમાં ચમક હતી, તરવરિયા તોખાર જેવી એમના અંગમાં ચંચળતા હતી. પ્રેમચંદભાઈ ચાલતા તે જાણે વીજળી ચમકી.

અણહિલ્લપુર પાટણમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથને મન્દિરે વનરાજ મહારાજને માથે પત્થરનું છે એવું પ્રેમચંદશાહને

માથે ચિનાઈ છત્રીનું છત્ર હતું; અને એ છત્રને માથે જાણે ત્ય્હારે હતો સારા મુંબઈ નો ભાર.

પ્રેમચંદભાઇનો ભાયખળાનો બંગલો તો જાણે ચંચળ લક્ષ્મીનું ચંચળ દેવીમન્દિર બન્યું હતું. ધનનું જાણે ત્ય્હાં સદાવ્રત બન્ધાયું ન હોય ! ધનાર્થીઓની પ્રેમચંદશાહને બંગલે ઠઠ જામતી. એમની ગાડી ફરતી લક્ષ્મીઉપાસકોની ઘેર ઘૂમતી. મુંબઇ ચકાવે ચ્હડયું હતું. લક્ષ્મીનો ફાગ ખેલાતો હતો. પણ

ફાગનકે દિન ચાર,
સખીરી ! ફાગનકે દિન ચાર.

બાર–તેર વર્ષો પૂર્વે હુન્નરખાનની ચ્હડાઈમાં હુન્નરખાનની સ્હામે જુધ્ધે ચ્હડવાને કવીશ્વરે વણરાજને બિરદાવ્યો હતો. એ કાવ્યસ્વપ્નું કવીશ્વરને સાચું પડતું દેખાયું. એટલે ’૬૪માં વળી પાછા વણરાજબિરદાવલિના દૂહાઓ લખ્યા કે

રંગ ત્હને, વણરાજ !

સારૂંનરસું કંઈ મુંબઇ બોલે ત્હેના દેશ ભરી સારાનરસા પડઘા પડે. મુંબઇમાં થાય તે સૂરતઅમદાવાદમાં થાયઃ નિશાળ તો નિશાળ, છાપખાનું તો છાપખાનું, છાપું તો છાપું, નાટકશાળા તો નાટકશાળા, આગગાડી તો આગગાડી, પુનર્લગ્ન તો પુનર્લગ્ન, ચહાની હોટેલ તો ચહાની હોટેલ, હેર કટીંગ સલૂન તો હેર કટીંગ સલૂન, શેરબજાર તો શેરબજાર, પરપોટાકંપનીઓ તો પરપોટાકંપનીઓ.

પહેલા વરસાદે બિલાડીના ટોપ ખીલી નીકળે છે એવી અમદાવાદમાં પણ બેંકો ને કંપનીઓ ફૂટી નીકળી. બિલાડીના ટોપ બોલે છે કે એ ધરતી ફળદ્રુપ છે. અમદાવાદના ત્ય્હારના પ્રેમચંદ રાયચંદ હતા કીકાભાઈ હરનારાયણ. ધના સૂથારની પોળમાં અંબાજીને ખાંચે એમનું ઘર. મૂળરાજન્હોતરેલી અવદીચ સહસ્ર જ્ઞાતિના એ ઋષિવંશજ. કીકાભાઈએ નવી ગુજરાત ટ્રેડિંગ કંપની કહાડી, ને ત્હેના પોતે ડાયરેક્ટર થયા. ૭૦૦નો પગાર મળતો. એમના ઘરથી પોળના નાકા સૂધી કીકાભાઈને ઘેર ગાડીઓની ઠઠ જામતી. કીકાભાઈ કહે તે કાલ હજાર કસાય.

કીકાભાઈ સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના હતા, સદ્ભાવી સજ્જન હતા, સારાના સુહૃદ હતા, અણિશુદ્ધ ધર્મનિષ્ટ હતા, પ્રમાણિક શાહ વ્હેપારી હતા. દલપતરામના ધર્મબન્ધુ ને મિત્ર હતા, મન્દિરમાં નિત્ય મળતા.

ઈસ્વી ૧૮૬૪ના ઉત્તરાર્ધમાં કવીશ્વરનો બંગલો બન્ધાઈ રહ્યો હતો. બંગલાનું વાસ્તુ થઇ ગયું હતું, મિજલસો મળી ગઈ હતી. રેવાબાનો સીમંતસંસ્કારે ઉજવાઈ ગયો હતો, રેવાબાએ કવીશ્વરને પુત્રરત્નની ભેટ ધરી હતી. મગનલાલના જન્મે દલપતરામ મગ્ન થયા હતા. પિતાને જ સ્વરૂપે મગનલાલ આરસજ્યોત કાન્તિવન્તા હતા. મન્દિરધ્વજની છાયામાં કવીશ્વર આવીને કવિનિવાસમાં વસ્યા હતા. દલપતરામની સંસારવાડી સુખને

ફૂલડે પ્રફુલ્લતી હતી. એ કથાભાગ આગળના પ્રકરણમાં આવી ગયો છે.

પણ સુખનો યે છાક શ્રી હરિ ચ્હડવા દેતા નથી; ને દલપતરામને સુખનો છાક હોયે નહિ. ભક્તનું પારખું ભગવાન લેતા હોય, કે લોકસમાજને ઉદ્બોધવાનો હોયઃ શ્રી હરિએ જાણે પછી એકઘડિયું સ્વપ્નું રચ્યું.

એક તિથિએ મુંબઈથી દલપતરામની ટપાલ આવી, અને એમાં એક લાંબો લખોટો આવ્યો. શેઠ જીજીભાઈવાળાઓએ એ મોકલ્યો હતો. વિદ્યાવિલાસી ને દલપતકાવ્યપ્રસંશક એ પારસી સજ્જને મુંબઈમાં કંપની કહાડી હતી, ને એનો એ શેર હતો. પૂજ્યભાવે સાહિત્યસંન્યાસી દલપતરામને ભેટ મોકલ્યો હતો. સાથે કાગળ હતો કે આ શેરને હમણાં વેચશો તો પાંચ હજાર ઉપજશે, થોડાક માસ વાટ જોઈને વેચશો તો અતિઘણો નફો આવશે. યદ્દચ્છા આવેલી લક્ષ્મીને દલપતરામે સંઘરી, નકારી નહિ. દલપતરામે વ્યાપાર કદી ખેડ્યો ન હતો. વ્યાપારીની એ લક્ષ્મીએ પછી ઘડીક દલપતરામને પણ વ્યાપારી બનાવ્યા.

એ શેર દલપતરામે ત્ય્હારે ન વેચ્યો; લોકને મળતો નફો નજરે દીઠો, ત્હો યે ન વેચ્યો. અને પછી વેચવાવેળાની વાટ જોતા જ રહ્યા. શેરનો કાગળિયો થઇ ગયો.

ચકલે ચૌટે માર્ગે બાગમાં કોર્ટોમાં ઓફિસોમાં શાળાઓમાં દેવમન્દિરોમાં શેરોની જ વાતો ત્ય્હારે થતી.

એક દિવસે અમદાવાદના સ્વામીમન્દિરમાં દલપતરામને કીકાભાઇ મળ્યા. સદ્‌ભાવે કીકાભાઈએ પૂછ્યુંઃ દલ-

પતરામ! દુનિયાં કમાય છે ને ત્હમારે કમાવું નથી? શેરોબેરો કાંઈ લીધાદીધા કે નહિ? લક્ષ્મી લૂંટાય છે; રહી જશો. દલપતરામે ના પાડી, ને ન લેવાનો નિજ નિર્ધાર કહ્યો. અમદાવાદમાંની ફત્તા શાહની પોળના ને કીકાભાઇની જ નાતના હરિભાઇ કરીને કકડધજ નર હતા; જે પાછળથી સ્વામીનારાયણ ગાદીના કારભારી થયા ને હરિભાઇ સ્વામીનારાયણ કહેવાયા. બાંધે ખામણે વેઢા જેવા દેહગંભીર હતા; ચાલે ત્હારે જાણે હાથીનું બચ્ચુ ચાલ્યું એમ ધરતીને ચાંપતા. ત્હારે હરિભાઈ કીકાભાઈના કારભારી હતા, ને કને ઉભા હતા. કીકાભાઈએ જોયું કે સાહિત્યનો સપૂત ને ધર્મબન્ધુ રહી જાય છે. કવીશ્વરની ઉપરવટ થઈને હિતસ્વી કીકાભાઈએ હરિભાઇને કહ્યું કે એ ભલે ના ભણે. એમને નામે આજ પચ્ચીસ શેર લેજો, પ્રીમિયમ આપણે આપજો. દલપતરામે બીજી વારકી ના પાડી, પણ કીકાભાઇ દૃઢ નિષ્ઠાળા મહાજન હતા. બેત્રણેક દિવસે પછી હરિભાઇ કાકા ઘેર આવ્યા, ને દલપતરામને કહ્યું કે આ ત્હમારા પાંચસો રૂપિયા. કીકાભાઈએ મોકલ્યા છે. પચ્ચીસ શેર રાખ્યા હતા ત્હેના વેચાણનો નફો.

દલપતઘરમાં શેરબજાર પેઠું.

અનાયાસે આવતી લક્ષ્મી કેટલાકે પાછી વાળી છે? દલપતરામ દેવ ન્હોતા, મનુષ્ય હતા. ને દેવાધિદેવને યે લક્ષ્મી ક્યહાં નથી જોઈતી? ભગવાને તો સ્વયં લક્ષ્મીજીને સ્હોડમાં રાખ્યાં છે. કને હોય નહિ તો શ્રી હરિ યે ભક્તોને નિવાજે શું?

દલપતરામે રૂપિયા રાખ્યા. એ બે–પાંચસો રૂપિયા પછી દલપરામના વીશેક હજાર લઈને ગયા.

એમ દલપતરામ શેરને ચાળે ચ્હડયા. કસુંબાની મીઠાઇના હુંગાએ કસુંબાની લત લગાડી. વળી પાછી એ તો પેલી નવ્વાણુના ધક્કાવાળી વાત.

શેઠ જીજીભાઈવાળા દલપતરામના કાવ્યપ્રસંશક હતા; કીકાભાઈ દલપતરામના સમવયસ્ક સહસંપ્રદાયી મિત્ર હતા. બન્નેયના હતા દલપતરામ પ્રત્યેના સદ્‌ભાવના અન્તર્‌ઉભરા. પણ સદ્‌ભાવ એકલે સંસાર તરાતો નથી. ન્હવરાવવાને આવન્તી સાગરછોળ ક્યહારક તાણી જઈ ડૂબાડે છે. કાળયોગનાં આકર્ષણબળ કાંઠે ઉભેલા દલપતરામને લોકપ્રવાહમાં તાણી ગયાં.

દલપતરામના મિત્ર હિતચિન્તક ને જૂના સહાધ્યાયી નિર્ગુણદાસજી સ્વામીમન્દિરમાં હતા; અને એમનાથી યે મ્હોટેરા હતા વૃન્દાવનદાસજી. બન્ને મિત્રોને એ બન્ને સન્તો વારતા, શીખ દેતા. પણ સન્તસદુપદેશ કરતાં કાળપ્રવાહ ઘડીક બળવત્તર બન્યો હતો. એકદા સહુ બેઠા હતા ત્યહાં દસે આંગળીઓ એકે એકે ગણાવી નિર્ગુણદાસજીએ કીકાભાઈને કહ્યું: કીકાભાઈ! આ એક, આ બે, આ ત્રણ–એમ આ દસ. અને પછી ?–પછી સ્વામીએ બન્ને હાથેળીઓ ઘસી, ખંખેરી, ને તાળી પાડી. પછી ઉપસંહાર ઉચ્ચર્યો કે અમે કહિયે છીએ કે શેરસટ્ટાનું મૂકી ધો. કીકાભાઇએ કહ્યું: કવીશ્વરને પચ્ચાસ હજાર થાય એટલે મૂકવું જ છે. આ દિવાળી સૂધીમાં થઈ જશે. મ્હારે તો ત્રણેક લાખ જ

કરવા છે, દસ લાખ નહિ. સોસાયટી કાજે યે ચાંગળું ભરવું છે.

આવી કાંઈક પરમાર્થભાવના ઘણી વેળા દેખન્દાને યે સ્વાર્થસાધનામાં પડળ થઈ આડે પડે છે, વાસ્તવ દુનિયાંને દેખવા દેતી નથી.

સન્તોના વાર્યા ન વર્યા, ને મિત્રો શેર વેચન્તાં વેચાયા.

કીકાભાઇએ એક નવી કંપની કહાડી ને છાપખાનું લાવ્યા. દલપતરામને કહ્યું કે સોસાયટીમાં ત્હમને પોણોસો મળે છે, દોઢસો આપીશું; આવો.

ફ્રારબસ મુંબઇમાં હતો. ફ્રારબસપ્રેરણાથી દલપતરામ સાદરેથી સોસાયટીમાં આવ્યા હતા. કવીશ્વરે મુંબઈ ફ્રારબસને પૂછાવ્યું. ફ્રારબસે ઉત્તર વાળ્યો કે શેરસટ્ટાના તોફાનને ચગડોળે ચ્હડશો મા.

ચતુર ઘણા યે ચેતાવતા, ભાખી લખતા ભવિષ્ય;
ચેતી શકે કેમ ચિત્તમાં ? રૂઠ્યા જ્‌હાં જગદીશ.

અંહી તો દિવસ ઉગે ને તડકો ઢળે કે સોનાની નદીઓ ઢોળાતી દેખાતી. લોક એમાંથી લક્ષ્મીની હેલ ભરી જાય છે ને હું જ રહી જાઉં છું એમ સટ્ટો ન ખેલનારને થતું. કીકાભાઈનું દૃષ્ટાન્ત દૃષ્ટિ સમક્ષ હતું. ધનની લહરોમાં દુનિયાં હેલિયાં ખાતી તે પેખતા. દલપતરામ ડોલી ગયા.

ફૂંકી ફૂંકીને પગ માંડતા, બીહતા માંખીથી મન,
ફાંદામાં આવી ફસઈ પડ્યા, તેનાં તરફડે તન.

મહીપતરામ પણ એક કંપની કહાડીને ડાયરેક્ટર થયા હતા, સરકારી નોકરી છોડીને મંહી પડવાના ઘાટ ઘડતા હતા. ભગવાને ઉગારી લીધા.

નોકરિયાતે નોકરી છોડવા
કીધા રિપોર્ટ સરકારમાં:
રે ! જન સહુ જાય શેરબજારમાં.

’૬૫માં દલપતરામે થોડાક માસ સોસાયટીની સાહિત્યસેવા છોડી ને શેરસટ્ટાની લક્ષ્મીસેવા અંગિકારી. જીવનભરના સ્થિતપ્રજ્ઞ દલપતરામ ઘડીક ડોલી ગયા. દલપતરામના સાહિત્યસંન્યાસમાં ક્ષણેકની ન્યૂનપ આવી ગઈ. કરટિસ સેક્રેટરી હતા. જૂના હિતસ્વી કરટિસે ના પાડી, દિલગીરી બતાવી. ધનને રસે વ્હડેલા દલપતરામે અતિ આગ્રહ કીધે કચવાતે મને કરટિસે છૂટા કીધા, અને વ્રજલાલ શાસ્ત્રીને આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી નીમ્યા. રંકતાના પીંજરમાંથી છૂટેલા પંખી જેવા દલપતરામ લક્ષ્મીના કલ્પનાઆભમાં જાણે ઉડવા માંડ્યા.

સોસાયટીની સેવાના વાઘા દલપતરામે ઉતાર્યા, પણ સોસાયટીને દિલમાંથી દલપતરામે ઉતારી ન હતી. દલપતરામ ને ડીકાભાઇ મનોરથ ઘડતા કે કમાશું ત્હેમાંથી સોસાયટીનો ભાગ સોસાયટીને આપીશું અને અજરામર કરીશું. મિત્રોના મનોરથો મ્હોટા હતા. પણ બ્હારવટિયા બ્હારવટે નીકળે ને માતાની માનતા રાખે એવા એ મનોરથો હતા.

ને મનોરથની એક કમાને કંઇ સંસારની ઘડિયાળ ચાલે છે ?

બાર વર્ષના બાળ દલપતરામે ભાલના સૂર્યોદયમાં સોનાની લંકા ભાળી હતી, ને મામાને પૂછ્યું હતું કે ત્ય્હાં સોનું લેવાને જાઉં ? ૪૫ વર્ષના દલપતરામ સન્તોની, સુહૃદોની, ને શાણાઓની સલાહ ઉપરવટ વર્તીને સોનું શોધવાને ધાયા.

ફારબસનું વેણ દલપતરામ કદી ઉથાપે નહિ. અન્તકાળે પણ છેલ્લા આશીર્વાદ લેવાને દલપતરામે નિર્ગુણદાસજીને ઘેર ન્હોતર્યા હતા. ફારબસનો ન્હાનેરો ભાઈ હોય એવો કરટિસ કવીશ્વર પ્રત્યે ભાવ રાખતો. ફારબસ કરટિસ અને નિર્ગુણદાસજીના બોલ ઘડીક દલપતરામે ઉથાપ્યા એને તો બ્રહ્માએ જ ભૂલ ખવરાવી એમ ઈતિહાસ કહેશે.

પરપોટાઓ ઉપર રમન્તાં તેજકિરણો ચમકે છે ત્ય્હારે પરપોટાઓના ઘુમ્મટ ઉપર રંગરંગનાં ઇન્દ્રધનુષ્યો ઝબકે છે. કંપનીઓના પરપોટાઓની ઉપર લક્ષ્મીનાં કિરણો પડચે લોક ઇન્દ્રધનુષ્યો માનતાં ને ઝાલવાને જતાં.

ઘડી પછી એ પરપોટાકંપનીઓ યે ફૂટી ગઇ, ને ઇન્દ્રધનુષ્યો યે ઉડી ગયાં.

ન્હણે અમેરિકાના આન્તર્‌વિગ્રહમાં ઉત્તરસંસ્થાનો જીત્યાં, અને '૬૫ના મેમાં એ આન્તર્‌વિગ્રહ સમાપ્ત થયો. અમેરિકાના મંડળમહારાજ્યની રાજઘાત ઉતરી. જગતઈતિહાસને કામ હશે તે અમેરિકા અખંડિત રહ્યું. ગુલામી નિર્બીજ થઈ. અમેરિકાને સાગરકાંઠે વિરાજતી

સ્વાતન્ત્ર્યદેવીની વિરાટપ્રતિમાએ ઉચ્ચાર્યું કે અમેરિકા સ્વતન્ત્ર જનતાનો દેશ છે. પણ સંગ્રામયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિના ઉત્સવસમારંભમાં જ અમેરિકામાં નરમેધ થયો, ને મંહી પ્રમુખપ્રવર હોમાણા. ઉત્સવરાત્રિએ કોક હત્યારાએ લીંક-નનું ખૂન કર્યું. સુજનતાનો અમેરિકાનો વિજય ઉભયપક્ષે રક્તરંગી હતો જ; ઉપરાન્ત વિજયની એ આનન્દઋતુમાં શોકનો ચન્દરવો આચ્છાદાયો.

આયુષ્યનાં લોહી અર્પીને લીંકને અમેરિકાને અખં-ડિત રાખ્યું.

નવી દુનિયાંમાં ગાજ્યું એનો જૂની દુનિયાંમાં પડઘો પડ્યો. અમેરિકામાં સુજનતા જીતી એટલે મુંબઈમાં સટોરિયાઓ હાર્યા.

આજે યે અમેરિકાના પાતાળવાસીઓ હિન્દના રૂના ભાવ નિર્માણ કરે છે. અમેરિકામાં આન્તર્‌વિગ્રહ સમાપ્ત થયે કૃષિપ્રવૃત્તિ પાછી સજીવન થઈ અને મુંબઈમાં રૂના ભાવ બેઠા—જેવા ઉછાળે ચ્હડ્યા હતા ત્હેવા જ બેઠા. અને રૂના ભાવ ગગડ્યે કંપનીઓ બેઠી, બેંકો બેઠી, શેરો બેઠા, શેરબજાર બેઠું. આષાઢ માસે પાણી ઓસર્યાં. ૫ મી જૂલાઈનો વળતરનો વાયદો હતો. તે તિથિએ ભરતીનો ઓટ થયો.

કવીશ્વર કહે છે કે ' શેર તણા પાશેર થયા.' પાશેર તો શું, પૈસાભારે ન રહ્યા.

લખેશરી લા' લેવા ચાલે, પેઢિ તુટે પ્રખ્યાત રે;
ક્રોડપતી દેવાળાં કહાડે, કેની કહિયે વાત ?
શેરે શું કીધું ?

એ સજની ! જોને આજ શેરે શું કીધું ?
લોકોની લીધી લાજ.—

કંઈ કંઈએ દેવાળાં કહાડયાં. કંઈ કંઈ નવધનાઢયો ધોવાઇને મૂળસ્વરૂપસ્થ થયા. પ્રમાણિકોએ ઘરેણાંગાંઠાં ઉતાર્યાં, બાગબંગલા વેચ્યા. કાયદાબ્હારીમાંથી છટકતાં આવડ્યું એમણે છટકવેડા માંડ્યા. કોઈકે જૂઠાં ખત કરી ઘરબાર અન્યને નામે ચ્હડાવ્યાં. રણસંગ્રામ પછી પાટનગરી લૂંટાય, બળાય, ખંડેર થઇ રહેઃ મુંબઈની વ્યાપારી દુનિયાં એવી ખંડેર સમી બની રહી. મોજાં ઉછાળતો ને ગર્તો ફેંકતો, ખડબચડો એક બેનો સાગર એવો, જળખંડેર સમો, પથરાયેલો પડ્યો હતો. ઠામઠામ લ્હાયના અવશેષો ધૂંધવાતા, પણ એક બેનાં પાણી ત્ય્હાં હોલવવાને જતાં નહિ.

દલપતરામ ગાય છે કે

શેરે તો લૂટયાં શ્હેર, સહિયર ! શું કરિયે ?
દેશ આખે દવ લાગ્યો.

પોતાની બધી પૂંજી દલપતરામે શેરોમાં નાંખી હતી. ઉપરાન્ત વીશેક હજાર બેંકોના કરજે કાઢી શેરોમાં હોમ્યા હતા. સેંટ્રલ બેંકની અમદાવાદની શાખાના એજન્ટ પૂર્વ-પરિચિત શ્રી ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ હતા. ત્હેમની બેન્કમાંથી નવ હજાર ઉપાડ્યા હતા; અને ડીકાભાઈની બેંકમાંથી બીજા નવેક હજાર ઉપાડ્યા હતા. કંપનીયજ્ઞમાં વીશેક હજાર કવીશ્વરે ઝીક્યા હતા, ને જથાબંધ શેરો ખરીદ્યા હતા. દિવાળી પહેલાં પચ્ચાસ હજાર કમાવા હતા ને ? અઢી ગણો હોડનો પાસો તો ત્ય્હારે ન્હાનો ગણાતો.

લીધેલા શેરો બન્ને બેંકોમાં ગીરો મૂકયા હતા. વાયદા પૂર્વે શેરની કીંમત સોના જેટલી ગણાતી.

પછી આવી એ ભારેખમ તિથિ, ૫મી જૂલાઇ. એ હતી વાયદાની તિથિ. સહુને ભારે પડી ગઈ. લોકોથી વળતર વળાયું નહિ. શેરબજાર ભાગ્યું.

ખાતાવહીમાં દેખાતો સરસ શૃંગાર રસ,
જોતાં કરુણા રસ હવે જૂવો જણાય છે.
× × ×

બેંક રૂપી તીરથનાં નીર થકી ન્હાઈ ન્હાઈ
વાસના વિસારી પૂરો વૈરાગ્ય પમાય છે.
× × ×

હીરાકંઠી હેમહાર તરુણીઓ તજી બેઠી,
તજ્યાં ઘરબાર વળી એવી વેળા આવી છે.
સો–સો રૂપૈયાની સાડી શરીરે શોભાવતી, તે
સવા રૂપૈયાની સાડી શરીરે ધરાવી છે.
શેર ને કપાસ જેવા જાણે સદ્‌ગુરુ મળ્યા,
તેણે દલપત પોથી જ્ઞાનની પઢાવી છે.
ઓગણીસો બાવી તણી બાવી રૂપે આવી સાલ,
બૈરાંઓને બોધ કરી બાવીઓ બનાવી છે.

દુઃખમાં સલાહકારો ઘણા હોય, સહાયકારો વિરલા. દલપતરામને જૂદી જૂદી સલાહો મળી. કોઇકે કહ્યું ઘરબાર બાઇને નામે ચ્હડાવી દ્યો. કોઈકે કહ્યું ધનાઢયો કહાડે છે, દેવાળાની અરજી આપો. એવા સલાહકારોએ દલપતરામનાં કે કીકાભાઈનાં કુન્દન પિછાણ્યાં ન હતાં.

શેરસટ્ટાની દલપતગરબીઓ સાચો ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે કે

સત્ય તજ્યાં સત્યવાદીએ, તજ્યા બોલેલા બોલ.

દલપતરામ ને ફીકાભાઈ વ્હેપારવણજે વ્હડયા હતા, ત્હો પણ હાડે બ્રાહ્મણ હતા. સાધુ સમા ધર્મિષ્ઠ હતા, સન્ત સમા પ્રમાણિક હતા. એમને તો બને તે આપવું હતું. કાયદાની છટકબ્હારીઓ એમને વર્જ્ય હતી. ઘરનો ખૂણેખૂણો વાળીને ફીકાભાઈએ લ્હેણિયાતોને અપાય એટલું આપ્યું. આત્માને વજ્રાઘાત થયો. આયુષ્ય ઓસરી ગયું. બાળકોએ પૂંજી ને પિતા બન્ને ખોયાં. શેઠિયાઓની જ્યહાં હાથીહાલરો ઝૂલતી, ત્યહાં રંકતાની વાદળીઓ ઘેરી વળી. ભારે વિટંબણાઓ વેઠી પછી ગભરૂ બાળકો મહાકષ્ટે ઉછર્યાં. પણ બાળકોની એ વિટંબણાઓ પિતાની સદ્ધર્મનિષ્ઠાની હતી, બ્રાહ્મણની શુદ્ધબુદ્ધિજન્ય એ રંકતા હતી. રંકતામાં ઉછરેલા ફીકાભાઈના બન્ને પુત્રો પછી ન્હાનકડાં રત્નો નીવડ્યા. મ્હોટા મોહનલાલ માણસાના ચાવડા વંશના કારભારી થયા હતા; ન્હાના પુત્ર હરિલાલ થોડોક કાળ દલપતવતન વઢવાણના દિવાન થયા હતા. ભૂલના ભાવ ભૂલ ભજવે છે; પણ ભૂલમાં યે શુદ્ધ નિષ્ઠા અન્તે વિજયશાલિની નીવડે છે.

કવીશ્વરને યે વાદળછાયાઓ અલ્પકાળમાં વેરાઈ ગઇ. પણ ઘેરાવો રહ્યો ત્યહાં સૂધી ઘેરો ઘનઘોર હતો.

બેંકોમાં ગીરવી મૂકેલા શેરો તો કાગળમૂલા થઈ રહ્યા, એટલે દલપતરામને બેંકોની ઉઘરાણી આવી. આઠેક

માસ ઉપર વાસ્તુમુહૂર્ત ઉજવેલો બંગલો શુદ્ધનિષ્ઠ દલપતરામે સેંટ્રલ બેંકને લખી આપ્યો; બીજું કાંઈક હતું તે કીકાભાઈને આપી મન મનાવ્યું; અને 'વઢવાણથી જેવા દોરીલોટો લઈ ને આવ્યા હતા એવા ચોકૂખા' થઈને બેઠા. વર્ષોની કમાણીરૂપે હજારોનો કરજભાર માથે ઉભો હતો. પોળના લોક કહેવા લાગ્યા કે હે! હે! એ તો પીપળે ભાવ ભજવ્યો; એ તો પીપળો કાપ્યાના શાપ નડયા. પેલો દલપતખંડમાં લટકતો પૂર્વાશ્રમનો બ્રાહ્મણિયા ઝોળો કવીશ્વર નિરખી રહેતા ને વિમાસતા.

સોસાયટીની સાહિત્યગાદી ત્યાગી કીકાભાઇના છાપખાનામાં દોઢસોના પગારે નોકર રહ્યા હતા. એ કંપની પણ ભાગી પડયે નોકરી યે ગઈ, ને બમણો પગારે ગયો. ભરેલી ગોળી ફૂટી ગઈ, આવતી સરવાણી સૂકઈ ગઈ; હજારોનો કરજભાર માથે ચંપાતો હતો. એવામાં ઘર ખાલી કરી સોંપી દેવાની સેંટ્રલ બેંકની તાકીદ આવી. દલપતરામને દશે દિશાઓ ઘેરાણી.

એ કાળે મૂંઝવણ અપાર અનુભવી. પૂછવું કોને જઇને? પૂછ્યાઠામની સલાહો અવમાની હતી. માનવીને પૂછ્યાઠામ જ ન રહે એના જેવી નિરાધારિતા અન્ય કો નથી.

મુંબઈમાં ફારબસ માંદો હતો. ઘડીક થતું કે મુંબઈ જઉ ને ફારબસને મળું. વળી થતું કે ફારબસ માંદા છે, એમની પીડામાં પીડા ક્યહાં ઢોળવી? વળી એમનું વેણ ઉથાપ્યું છે. ઉલટા નાખુશ થશે, ઠપકો આપશે. સુદામાજીએ કૃષ્ણમૈત્રીની કીધી હતી એવી દલપતરામના 'દુઃખી અન્તઃકરણે ફારબસમૈત્રીની પણ આશંકા કીધી.'

પ્હેલી બેંકની તાકીદ આવતી. હતું તે આપી કીકાભાઈનું સમાધાન કીધું હતું, પણ બીજી બેંક હ્હેણિયાતે ઉભી હતી. દલપતરામને દિશાઓ પડી ગયેલી ભાસતી. નાંખી નજર પહોચતી નહિ, એકકે ઉપાય સૂઝતો નહિ. પાય નીચેની ધરતી યે સરી જતી લાગતી.

આખરે મનની ગાંઠ વાળી. ભૂલ થઈ છે, ભારે ભૂલ થઈ છે, ઠપકો દેશે તો ભૂલનો દેશે; ખમી લેવો. રંકનો વિસામો માળવો. છેલ્લા ઉપાય લેખે આખરે મુંબઈ ફારબસ કને જવાનું નિર્ધાર્યું. વાંકાનેરથી ભાણેજ નારાયણને તેડાવીને '૬૫નો ઓગસ્ટ બેસતાં દલપતરામ મુંબઈ ગયા. દલપતરામનો સંસારવિસામો હતો એક ફારબસ.

મુંબઈમાં યે ફારબસના આયુષ્યનો એ છેલ્લો માસ હતો. દલપતરામનું ડૂબતું જહાજ પાછું તારવાને જાણે જીવતો ન હોય.

આમ

ગયા શિકારે શેરને શિકારના કરનાર,
ત્યાં સામો શેરે કર્યો શિકારિનો શીકાર.
મુંબઈ ઉપર વાદળાં ચ્હડયાં દિસે ચોપાસ;
બળે ચિતા બેંકો તણી, ધુમ્ર ચઢયો આકાશ.

હવે પછીની કથામાં પ્રસંગમહિમા છે, મૈત્રીમહિમા છે, માનવમહિમા છે. દલપતફારબસનાં ને દલપતફારબસમૈત્રીનાં દૈવ પારખાં લેતો હતો. દલપતરામે એક ભૂલ કીધી, ભાદર જેવડી ભૂલ કીધી; પણ પછી ભૂલોની ભૂલભૂલામ-

ણીઓમાં ન પડ્યા. વીજળીને કો અડકે, આંચકો વાગે, ને તત્કાળ એ લત તજી દે: એવું એક રાત્રિનું વિતકસ્વપ્નું દલપતરામને વીતી ગયું. ઇન્દ્રજાળનો ઘેરાવો ઉતર્યો, પણ થોડાક માસમાં જ ઉડી ગયો. વાદળ ઘેરાણાં, પણ ઘેરાણાં એવાં જ વેરાણાં; ને કાળના મેઘાડંબરમાંથી દલપતફાર-બસના જ્યોતિઓ હતા ત્હેવા ઝગમગતા નીકળ્યા.

પ્રસંગો ક્ષણિક છે; પ્રસંગોના બોલ અમર છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું, મૈત્રીના ધર્મ

વ્હાલા! ત્હારાં વેણ સ્વપ્નામાં પણ સાંભરે;
નેહ ભરેલાં નેણ ફરી ન દીઠાં, ફારબસ!

પૂછો ચાહિ ચકોરને, પૂછો જળચરકાય,
કાં તો પૂછો કમળને, સ્નેહિ ગયે શું થાય?

ઉચર્યો કદી ન એક જુઠો દિલાસો જીભથી;
છેલ્લી વારે છેક ફોગટ બોલ્યો? ફારબસ!

દિલ ન થશો દિલગીર, વ્હેલેરા મળશું વળી;
વદિને એવું, વીર! ફરી ન મળિયો, ફારબસ!

જગત તડકીછાંયડીની ગૂંથણી છે. આયુષ્યે એવું આનન્દશોકની ગૂંથણી છે. સૌનો એ અનુભવ છે, દલપતરામના પણ એ અનુભવ હતા.

ગુર્જરદેશે ત્રણ મિત્રબેલડીઓ ઈતિહાસપ્રખ્યાત છે. એક દલપતયુગ પૂર્વે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં થઈ ગઈ તે કૃષ્ણસુદામાની. એ મિત્રબેલડીને સારો ભારતવર્ષ ઓળખે છે. બીજી દલપતફારબસની. એ મિત્રબેલડીને સારો ગુર્જરદેશ ઓળખે છે. અને ત્રીજી કલાપીમસ્ત કવિની. એ મિત્રબેલડીને સૌરાષ્ટ્રનાં સાહિત્યરસિકો ઓળખે છે.

એ મિત્રબેલડીઓની કથાકવિતાઓથી ગૂજરાતનાં સંસાર, સાહિત્ય, ને ઇતિહાસ સદ્‌ભાવઉજળા છે.

ફારબસ એટલે ગુજરાતનો પુત્ર નહિ, દત્તક પુત્ર. ગુજરાતના એ દત્તક પુત્રે ગુજરાત કાજે કીધું છે એવું ને એટલું થોડાક ઓરસ પુત્રોએ કીધું હશે.

મુંબઈમાં પણ ફારબસ નિરાંતે બેઠો ન હતો. ગુજરાતી ભાષા સુધારવાવધારવાના ફારબસકોડ હજી પૂરા થયા ન હતા. '૬૩માં કેટલાંક અઠવાડિયાં ફારબસતેડાવ્યા દલપતરામ મુંબઈ આવી ગયા હતા; અને એ સાહિત્યસત્સંગનાં પાણી છંટાયે ને ભવિષ્યસન્ત્રણાઓ થયે ૧૮૪૮માં થયા હતા એવા જોબનભાવ પાછા ફારબસમાં જાગૃત થયા હતા, નવપલ્લવ પાંગર્યાં હતાં. દલપતફારબસનો ઇતિહાસસંયોગ દૈવયોગ હતો, ગુજરાતના સુભાગ્યનું વિધિનિર્માણ હતું, એની આ અધિકી સાક્ષી હતી. ફરી વળી દલપતકવિતા ફારબસે સાંભળી; ફરી વળી દલપતહાસ્યરસની માર્મિકતાએ ફારબસ હસ્યો; હાથ ઝાલી ચારઠ ઉપર ચ્હડાવી દલપતરામને મુંબઈમાં 'પુરમાં–પુર બાહર' ફેરવ્યા; અમલદારોને ધનાઢયોને જનતાને જણાવ્યું કે આ મ્હારા રાસમાળાના ગુરુ, આ મ્હારા પૂર્વાશ્રમના મિત્ર. એ બધું આપણે વાંચ્યું છે.

એકાદ માસ રહી દલપતરામ તો પાછા અમદાવાદ ગયા, પણ કવિતાજળ છાંટીને ફારબસહૈયાના ભાવ પ્રફુલ્લાવતા ગયા હતા.

મુંબઈમાં ત્ય્હારે ધનના ઢગલા ઢળતા. '૬૪માં અમદાવાદની સળંગ રેલ્વે ગાડી થઈ, ને નિજ વાવેલાંને ને મ્હોરેલાંને અગોપવેશે ત્રણ તિથિઓ અમદાવાદ જઈને ફારબસ જોઈ આવ્યો. મુંબઈમાં સંસ્થા સ્થપાય તો અમદાવાદથી અધિકું લોકકાર્ય થાય એ ફારબસભાવ વજ્રદૃઢ થયો. દોડી દોડીને થાકી બુદ્ધિવર્ધક નિદ્રામાં પડી હતી.

વળી નર્મદશૈલી તે દલપતમિત્ર ફારબસની કાર્યશૈલી ન હતી. ધન તો ઢોળાઈ જતું હતું. મુંબઈમાં નવું એક ગુજરાતી મંડળ સ્થાપવાનો ને પૂરવેગે વહતાં લક્ષ્મીવ્હેણુ-માંથી એક જળકુંડ ગુજરાત કાજે આંતરી લેવાના ભાવ ઉંડા ઉતરતા ગયા. શ્રીયુત્ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ સહયોગી થયા. પ્રેમાભાઇ નગરશેઠ, દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, અને બીજું થોડુક અમદાવાદનું પૂર્વપરિચિત મંડળ પડખે આવી ઉભું. મુંબઇ પણ અળગું રહ્યું નહિ. કેટલાક સાહિ-ત્યરસિકો અને મહાજનોને ફારબસે બંગલે ન્હોતર્યાં. પ્રાથમિક સભા ભરી. ગુજરાતીઓને માટે ગુજરાતી સભા મુંબઈમાં સ્થાપવાનાં ત્ય્હાં પૂર્વવિચારણા ને અન્તિમ નિર્ધાર થયાં. પછી '૬૫ના માર્ચની ૨૫મી તારીખે મુંબઇના નગરમન્દિરમાં સાહિત્યકારો લક્ષ્મીપુત્રો પ્રજાનેતાઓ યુગ-અગ્રણી ગુજરાતી નાગરિકોની મુંબઇનગરીની જાહોજલા-લીને શોભતી જાહેરસભા મળી. ભાષણો થયાં, આશયો સ્હમજાવાયા, ગુજરાતનું ગૌરવ સ્વયં ગુજરાતીઓને ફરી એક વેળા સ્કોટલાન્ડના સૂપૂતે કહ્યું. નર્મદ મુંબઈનિવૃત્ત થવાની તૈયારીમાં પડયો હતો. બુદ્ધિવર્ધકના ઉચ્છેદકવાદીઓ આ સભામાં કોક હશે. ઉત્સાહ જાગ્યો, સાહિત્યકારો અગ્રેસર થયા, ધનપતિઓ ધન વરસ્યા, ગુજરાતી સભા સ્થપાઈ. બેએ વર્ષે ફારબસનાં સ્વપ્નાં ફળ્યાં. પણ મુંબ-ઇમાં ફારબસને પડખે દલપત ન હતો; અને ઉત્તરાવસ્થામાં દલપત સમો અઠંગ ઇતિહાસઉપાસક નર્મદ અળગો રહ્યો; એટલે સોસાયટીના જેવા ફારબસ સભાના સાહિત્યરંગ ઝળકયા નહિ. વળી નવવાવ્યા છોડને જૂલાઈના વાયદાના

ને ફારબસઅવસાનના બે મહાદુઃખકારી આઘાત વાગ્યા. ફારબસના અવસાનઅવસરે ફારબસનું પછી નામ જોડી તે 'ફારબસ ગુજરાતી સભા, મુંબઇ' થઈ. ધન્ય છે મનઃસુખરામને કે આજે-૧૯૩૮માં, લગભગ ૭૩ વર્ષે એ સભા નિજ સ્વતન્ત્ર નિવાસસ્થાનમાં વસે છે. ગુજરાતની સાહિત્યસેવા કે ઈતિહાસસેવા તો હવે એ કરે તે ખરી. ત્‍હારે મુંબઈમાં ઉછળતી લક્ષ્મીની લહેરોને અને ફારબસકીર્તિને શોભતું પાંસઠેક હજારનું ફંડ થયું હતું; ૩૮૦૦૦ મુંબઈના મહાજનોએ ભર્યાં, ૨૮૦૦૦ ગુજરાતનાં રાજસ્થાનોએ આપ્યાં. એ જ વર્ષ ઉતરતાં–ચારેક માસમાં જ મુંબઈમાં લક્ષ્મીનો ઓટ થયે મુંબઈનાં ભરાયેલાં નાણાં ઘણાંખરાં આવ્યાં નહિ. '૬૫નો રાહુ દેશને નડયો, દલપતરામને નડયો, ફારબસ ગુજરાતી સભાને પણ નડયો. એ અરસામાં ફારબસનું અવસાન થયું. રાજસ્થાનોએ વચન પાળ્યાં ને લગભગ પૂરાં નાણાં આપ્યાં. મુંબઈ ફારબસ ગુજરાતી સભાનો સાહિત્યસેવાનોયુગ હવે બેસે છે. આજ સૂધીનાં ૭૩ વર્ષો તે વમળોમાં ઘેરાણી હતી, ને ત્‍હેનું આયુષ્ય કાચે તાંતણે લટકતું હતું. વ્યવહાર કુશળ સૂકાનીઓની કાર્યદક્ષતાથી સભા નિજ વિટંબણાયુગ તરીઉતરી છે; અને આજ પોણીક સદી પછી પણ ગુજરાતના એ દત્તક પુત્રરત્નનું યશનામ ક્‍યહારેક ક્‍યહારેક મુંબઈમાં ગાજે છે.

મુંબઈ જવાનો કવીશ્વરે નિર્ધાર કીધો ત્‍યહારે મુંબઈ નગરીની આ પરિસ્થિતિ હતી. '૬૫ના જૂલાઈમાં ખર્ચ સંકોચવાને નર્મદે પણ મુંબઈ તજી સૂરતવાસ કીધો હતો.

નર્મદે મુંબઈ છોડયું એ અરસામાં દલપતે મુંબઈનાં પરિયાણ કીધાં.

ભારે હૈયે ને લડથડતા પગલે કવીશ્વર મુંબઈ ગયા; અને એથી યે દુ:ખભારે હૈયે ને ક્ષોભઅસ્થિર પગલે વાલુકેશ્વર સમીપના ફારબસબંગલે ગયા. બેએક વર્ષે મિત્રો મળ્યા. ફારબસ સાહેબ માંદા હતા, ઝીંદગીનો છેલ્લો મન્દવાડ ભોગવતા હતા; જાણે મિત્રના વિદાયમેળાપની જ વાટ જોતા હોયને. ફારબસે કુશળવાર્તા પૂછી. દલપતરામથી એકકે શબ્દ ઉચ્ચારાયો નહિ. એ વાગીશ્વરની જીહ્વેન્દ્રિય જાણે ઘડીક મૂર્છા પામી ગઈ હતી. મિત્રના મુખ શુ મુખ ન મંડાયું, આંખ શુ આંખ ન જોડાઈ. કંઠ અવરોધાયો, હૈયે ડૂમો ચ્હડયો. નમેલા કમળ સમું મસ્તક ઢાળી દલપતરામ બેઠા તે બેઠા. મિત્રવેણ ઉથાપ્યું હતું ત્હેનાં સ્મરણો મુખડે ઝાંખપછાયા પાથરતાં. દિલ ડંખતું હતું, સ્મૃતિઓ શૂળો ભોકતી હતી. 'ચતુર મિત્ર ચેતી ગયો, અને તરત બોલી ઉઠયો: સપડાઈ ગયા લાગો છો.' સ્નેહનાં શ્રવણો વણબોલ્યા બોલ સાંભળે છે, સ્નેહની આંખડલી વણલખ્યા અક્ષર વાંચે છે. ફારબસે વણબોલ્યું સાંભળ્યું ને વણલખ્યું વાંચ્યું.

ફારબસને પણ પરોપકારાર્થે તળાવડી ભરવા જતાં પાણી ઢોળાઈ ગયાં હતાં.

દલપતરામને લોક ડહાપણના દરિયાવ કહે છે; ફારબસ મનીષાનો મહેરામણ હતો. નિપુણ હૃદયશાસ્ત્રીની પેઠે આશ્વાસનની ઓષધિઓ એણે યોજવા માંડી. 'પ્રથમ

તો બીજી વાતો કહાડી. ત્‍હમારા પત્રો વિલાયતમાં આવતા તે તથા બીજા બધા મ્હેં સંઘરી મૂકયા છે. ત્‍હેમાંનાં ત્‍હમારાં વાકયો તથા કવિતાઓ મ્હને ખાસ યાદ છે, અને તે હું હમેશાં સંભારૂં છું. ત્‍હમારાં અત્ય્હાર સૂધીનાં બનાવેલાં બધાં પુસ્તકો મ્હારી પાસે છે ને ત્‍હેમને હું વાંચુ છું.' એવી એવી જૂની વાતો માંડી, જૂનાં સંભારણાં સંભાર્યાં, જૂના ભાવ જગાડ્યા. વર્તમાનને ક્ષણેક એમ વિસારે પાડ્યો; બીડાયેલા ને ઢળી પડેલા હૃદયકમળને સહજ ઉન્મુખ કીધું. 'ચારઠ ઉપર ચાહિ ચઢાવ્યો'— મુંબઇમા છેલ્લા મળ્યા ત્ય્હારે હતો એથી યે અધિકો ઉર ભાવ દાખવ્યો. હૈયું હળવું કરવાને, ક્ષણિક પક્ષાઘાતમાં પડેલી જીભને છુટ્ટી કરવાને, ચ્હડેલો ડૂમો ઉતરાવવાને, ફારબસે આડકથાઓ ને સ્નેહકથાઓ માંડી. અને પછી અન્તે વણમાગ્યું અભયવચન ઉચ્ચર્યો કે 'કાંઈ ફિકર નહિ. ત્‍હમને શું કહેવું? મ્હોટા મ્હોટા જડજો તથા બારીસ્ટરો સપડાયા છે. જેવી હોય ત્‍હેવી વાત કરો.'

મિત્રના આશ્વાસનબોલે દલપતરામનો અડધેરોક હૈયાભાર ઉતરી ગયો. જીભ ઝલાઈ હતી તે છૂટી થઇ. ઈન્દ્રિયોને ચાંપતા દેવભાર ઉઠતા—ઉપડતા લાગ્યા. દિલના વિસામા દુનિયામાં દોહ્યલા છે, ભાગ્યવન્તને સાંપડે છે.

પછી કવીશ્વરે 'વીતેલી બધી વાત અથઈતિ કહી; અને મિત્ર પાસે કરેલી વાતથી તરત જ અન્તઃકરણ હળવું થયાનું અનુભવ્યું.' ફારબસે વાતનો ઘૂંટ ભર્યો અને કહ્યું કાલે આવજો.

એ તિથિઓમાં ફારબસ મૃત્યુમન્દવાડમાં હતો. મગજનું દરદ હતું, લેશે અવાજ માત્ર સંખાતો નહિ. ધબકારો થાય કે પંખી બોલે તો મસ્તકમાં બાણ વાગતાં. અખંડ આરામની દાક્તરી આજ્ઞા હતી.

પણ બે હજાર વર્ષો ઉપર કાલિદાસ કહી ગયા છે ને કે

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः

માથે લે કો પ્રિયનું ભલું તે ના ખરે! મન્દ થાયે.

મેઘદૂત

દલપતરામ તો ઉતારે જઈ બેઠા, પણ ફારબસથી નિરાંત વાળી બેસાયું નહિ. મૈત્રીના આદેશ સન્મુખે દાક્તરી આદેશ તરછોડીને ફારબસે ઉશેટી દીધો. મિત્રધર્મને ઉદ્યમે ફારબસ વળગ્યો. દલપતરામનો હાથ ઝાલ્યો ત્હારે કોલ દીધો હતો ને કે ત્હમારી જીંદગીનો ભાર મ્હારે માથે છે? કોલઉદારો! કોલ આપતાં સાત વાર વિચારજો; પણ આપ્યા કોલ પાળજો.

'સાહેબે સેંટ્રલ બેંકના ડાયરેક્ટર ખરસેદજી નસરવાનજી કામા તથા પ્રેમચંદ રાયચંદને કવિરાજની ગેરહાજરીમાં બોલાવીને કવિરાજને ખબર પણ નહિ એવી રીતે ઠરાવ્યું કે રૂ. ૩૦૦૦ કવિરાજ પાસેથી લેવા, કરજમાંથી એમને મુક્ત કરવા, અને ઘર એમને પાછું સોંપવું. અને રૂ. ૧૦૦૦ પોતા તરફથી પરભારા એ બેંકવાળાઓને પોતાના ચાલતા પગારમાંથી ફારબસે આપ્યા.'

कच्चित्सौम्य! व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे?
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि;

निःशब्दोपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः;
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव.

કાં ? કરશે ને સજન ! તું હવે મ્હારૂં આ બન્ધુકૃત્ય ?
નાકારો યે નહિ તુજ ખરે ! મૌનને તો હું માનું;
વણબોલ્યો યે જળ તું વરસે યાચતા ચાતકોનેઃ
પ્રણયી કેરા પ્રણય પૂરવા–સુજ્ઞના ઉત્તરો એ. મેઘદૂત

બે હજાર વર્ષે એ શ્લોકના શબ્દેશબ્દને દલપતરામે મૂર્તસ્વરૂપ ધરી પ્રત્યક્ષ થતા પેખ્યા. કાલિદાસયુગમાં યે હતા અને દલપતયુગમાં યે સ્નેહીઓ આજે છે. સૂર્યપ્રભા ને ચન્દ્રપ્રભાની પેઠે સ્નેહ ને સુજનતા સૌ દેશમાં ને સૌ કાળમાં જેવાં ને ત્હેવાં વિરાજમાન છે, પણ સાચાં મોતી તો સદા ય મોંઘાં.

સાંગોપાંગ ફારબસે બધું સમાધાન કીધું. અધૂરૂં મૂકવું કે લાહરિયાપણું ફારબસના સ્વભાવમાં ન્હોતાં.

‘ કવિરાજને પછી બોલાવીને એ વાત કહી, અને કહ્યું કે બીજા બે હજાર હવે આપવાના છે. કવિરાજે કહ્યું મારી પાસે તો એકે રૂપિયો નથી, તો બે હજાર ક્યાં ? કહો તેટલું કરજમાંથી આપું.’ દીર્ઘદ્રષ્ટા ફારબસને દૃષ્ટિમર્યાદા બધી આંખમાં આવીને ઉભી. ડૂબવાની કઇ ધરાધારે દલપતરામ જઈને ઉભા હતા તે પ્રત્યક્ષ થયું.

‘ પછી ફારબસ સાહેબની ભલામણથી રૂ. ૬૦૦ શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદે આપ્યા; તથા રૂ. ૪૦૦ મંગળદાસ નથ્થુભાઈએ આપ્યા. તથા શંકર શેઠવાળા શેઠ વિનાયક જગન્નાથે રૂ. ૧૫૦ આપ્યા. ‘ નર્મદના લોજ ’ શેઠ

કરસનદાસ માધવદાસે સો રૂપિયા આપ્યા. ઠક્કર કરસનજી નારણજી તથા રતનજી શામજી અંજારવાળાએ રૂ. ૧૫૦ આપ્યા. તથા રૂ. ૧૦૦, પેલા નર્મદમિત્ર, ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર, ને ગવ્હર્નરના દફ્તરદાર, વિનાયકરાવ વાસુદેવે આપ્યા. તથા હંસકાવ્યશતક નામનું સો કવિતનું એક પુસ્તક બનાવીને લૂવાણા ઠક્કર હંસરાજ કરમશીને ભેટ કર્યું તેના એક કવિતના પાંચ રૂપિયા એમ ગણીને રૂ. ૫૦૦ તેમણે આપ્યા.' કવીશ્વરની ઝોળી ભરાઈ ગઈ. પરઝોળીઓ સદા ભરતા એમની ઝોળી અધૂરી કેમ રહે? ફારબસના પરમ ગુણાનુરાગે ને કવીશ્વરની પરમ સરસ્વતીએ—અને એ ગુણાનુરાગ પણ સરસ્વતીપ્રસાદને કારણે જ હતો ને?—દલપતરામને ઋણમુક્ત કીધા. ડૂબતા દલપતરામ તરતા થયા. મરતાં મરતાં યે ગુજરાતના દત્તક પુત્રે ગુજરાતના કવીશ્વરને તાર્યા.

'એ વખતે મોટા મોટા શાહુકારોએ લ્હાય લીધી હતી અને ઘણાં માણસોએ આપઘાત કીધા હતા. તેથી લ્હેણદારો એમ સમજતા હતા કે જે આપે તે લેવું.' પ્રમાણિક દિલના આપનારને સર્જનો સહુ સત્કારે છે. દુનિયાંમાં દવ લાગે ત્યહારે સહુ સ્હમજે છે કે દવમાંથી ઉગરે એટલું આપણું. પુરુષાર્થનું પુષ્પ ન પ્રફુલ્લે ત્યહારે પ્રારબ્ધની પાંખડી કેટકેટલાક ઉશેટી દે છે?

'હંસકાવ્યશતક મુંબઈમાં પંદરેક દિવસ રહ્યા એ અરસામાં એવા ગભરાટના વખતમાં જ લખ્યું હતું.' કવીશ્વરની ચિરંજીવ સ્વસ્થતા એ કાવ્યમાં નથી એનું એ કારણ-

निःशब्दोपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः;
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव.

કાં ? કરશે ને સજન ! તું હવે મ્હારૂં આ બન્ધુકૃત્ય ?
નાકારો યે નહિ તુજ ખરે ! મૌનને તો હું માનું;
વણબોલ્યો યે જળ તું વરસે યાચતા ચાતકોને:
પ્રણયી કેરા પ્રણય પૂરવા—સુજ્ઞના ઉત્તરો એ. મેઘદૂત

બે હજાર વર્ષે એ શ્લોકના શબ્દેશબ્દને દલપતરામે મૂર્તસ્વરૂપ ધરી પ્રત્યક્ષ થતા પેખ્યા. કાલિદાસયુગમાં યે હતા અને દલપતયુગમાં યે સ્નેહીઓ આજે છે. સૂર્યપ્રભા ને ચન્દ્રપ્રભાની પેઠે સ્નેહ ને સુજનતા સૌ દેશમાં ને સૌ કાળમાં જેવાં ને ત્હેવાં વિરાજમાન છે. પણ સાચાં મોતી તો સદા ય મોંઘાં.

સાંગોપાંગ ફારબસે બધું સમાધાન કીધું. અધૂરૂં મૂકવું કે લાહરિયાપણું ફારબસના સ્વભાવમાં ન્હોતાં.

‘ કવિરાજને પછી બોલાવીને એ વાત કહી, અને કહ્યું કે બીજા બે હજાર હવે આપવાના છે. કવિરાજે કહ્યું મારી પાસે તો એકે રૂપિયો નથી, તો બે હજાર ક્યાં ? કહો તેટલું કરજમાંથી આપું.’ દીર્ઘદ્રષ્ટા ફારબસને દૃષ્ટિમર્યાદા બધી આંખમાં આવીને ઉભી. ડૂબવાની કઇ ધરાધારે દલપતરામ જઈને ઉભા હતા તે પ્રત્યક્ષ થયું.

‘પછી ફારબસ સાહેબની ભલામણથી રૂ. ૬૦૦ શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદે આપ્યા; તથા રૂ. ૪૦૦ મંગળદાસ નથ્થુભાઈએ આપ્યા. તથા શંકર શેઠવાળા શેઠ વિનાયક જગન્નાથે રૂ. ૧૫૦ આપ્યા. ‘નર્મદના સોજ’ શેઠ

કરસનદાસ માધવદાસે સો રૂપિયા આપ્યા. ઠક્કર કરસનજી નારણજી તથા રતનજી શામજી અંજારવાળાએ રૂ. ૧૫૦ આપ્યા. તથા રૂ. ૧૦૦, પેલા નર્મદમિત્ર, ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર, ને ગવ્હર્નરના દફ્તરદાર, વિનાયકરાવ વાસુદેવે આપ્યા. તથા હંસકાવ્યશતક નામનું સો કવિતનું એક પુસ્તક બનાવીને લૂવાણા ઠક્કર હંસરાજ કરમશીને ભેટ કર્યું તેના એક કવિતના પાંચ રૂપિયા એમ ગણીને રૂ. ૫૦૦ તેમણે આપ્યા.' કવીશ્વરની ઝોળી ભરાઈ ગઈ. પરઝોળીઓ સદા ભરતા એમની ઝોળી અધૂરી કેમ રહે? ફારબસના પરમ ગુણાનુરાગે ને કવીશ્વરની પરમ સરસ્વતીએ—અને એ ગુણાનુરાગ પણ સરસ્વતીપ્રસાદને કારણે જ હતો ને?—દલપતરામને ઋણમુક્ત કીધા. ડૂબતા દલપતરામ તરતા થયા. મરતાં મરતાં યે ગુજરાતના દત્તક પુત્રે ગુજરાતના કવીશ્વરને તાર્યા.

'એ વખતે મોટા મોટા શાહુકારોએ લ્હાય લીધી હતી અને ઘણાં માણસોએ આપઘાત કીધા હતા. તેથી લહેણદારો એમ સમજતા હતા કે જે આપે તે લેવું.' પ્રમાણિક દિલના આપનારને સર્જનો સહુ સત્કારે છે. દુનિયાંમાં દવ લાગે ત્યહારે સહુ સ્હમજે છે કે દવમાંથી ઉગરે એટલું આપણું. પુરુષાર્થનું પુષ્પ ન પ્રફુલ્લે ત્યહારે પ્રારબ્ધની પાંખડી કેટકેટલાક ઉશેટી દે છે?

'હંસકાવ્યશતક મુંબઈમાં પંદરેક દિવસ રહ્યા એ અરસામાં એવા ગભરાટના વખતમાં જ લખ્યું હતું.' કવીશ્વરની ચિરંજીવ સ્વસ્થતા એ કાવ્યમાં નથી એનું એ કારણ.

ફાર્બસે દલપતરામનો વર્તમાન ધોયો ને ભવિષ્ય માર્ગે પાડ્યું. બન્નેયનો ભૂતકાળ એ વર્તમાનને ને એ ભવિષ્યને ઘડતો હતો.

એમ મિત્રગોષ્ટિમાં દિવસો નિર્ગમતા હતા. ફાર્બસને સ્વપ્નું ન હતું કે દલપતકવિતા પોતે છેલ્લી વારકી સાંભળતો હતો; દલપતરામને યે સ્વપ્નું ન્હોતું કે ફાર્બસને પોતે છેલ્લી કવિતાઓ સંભળાવતા હતા. બન્ને ય મિત્રો ત્ય્હારે ૪૪–૪૫ની ભર જોબનવયમાં હતા. મિત્રબેલડી કાવ્યાનન્દ માણતી હતી ત્ય્હારે અદૃશ્યે ઉભો ઉભો વિધાતા હસતો હતો.

ફાર્બસનો મન્દવાડ વધતો જતો હતો. માથે કાળસાગર ઘૂઘવતો હતો. દલપતફાર્બસની જગતમૈત્રીનો એ છેલ્લો પ્રહર હતો.

ફાર્બસ ત્ય્હારે દલપતરામને કહેતો કે કવિપ્રિયા વગેરે કાવ્યગ્રન્થો વ્રજભાષામાં છે એવી ગુજરાતી કવિતા રચાવવાની મ્હારે ઈચ્છા છે. કોક સમે પ્રભુ પૂરી કરશે. ઈંગ્રેજીમાંથી તરજૂમો કરનારાઓ ઘણા થશે; પણ આવા ગ્રન્થો ઘણા જરૂરના છે, ને તે થવા જોઈયે. એમ કહીને પ્રવીણસાગરનું પુસ્તક પોતાની સહી કરીને કવીશ્વરને બક્ષિસ આપ્યું અને બોલ્યા: આવો ગ્રન્થ મ્હારે રચાવવો છે.

ફાર્બસનો મન્દવાડ વ્યાપકરૂપ લેતો હતો. દલપતરામનું ને ગુજરાતનું ફાર્બસ કનેનું પૂર્વજન્મનું લહેણું ભરપાઈ થતું ભાસતું હતું. રજા ઉપર તો ફાર્બસ હતો જ. હવે મુંબઈ છોડવાનો, સ્થાનફેરનો દાક્તરી આદેશ છૂટ્યો.

છેલ્લે દિવસે રાસમાળાનાં અસલ દલપતલખ્યાં ગુજરાતી પ્રકરણોના બે ચોપડા, જાણે જગતુઇશ્વરે ઉભી દલપતભણાવ્યું દલપતરામને પાછું સોંપતો હોય તેમ; દલપતરામને પાછા આપીને ફારબસે કહ્યું કે આ પ્રકરણો ગોઠવીને યથાસ્થિત છપાવાય તો મ્હારાં બધાં કામ પૂરાં થયાં હું લેખીશ. એ ચોપડા તે દલપતરાસમાળા; જેના ઉપરથી ફારબસરાસમાળા લખાઇ ને છપાઈ. ફરતા ફરતા એ ચોપડા ફારબસસભામાં ગયા ને ફારબસસભાએ અધૂરાં-પધૂરાં–એમાંનાં કેટલાંક પ્રકરણો 'ગુજરાતના કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ'ના નામે હમણાં છપાવ્યાં છે. વળી કહ્યું કે કરટિસને લખીશ કે તેઓ આ પુસ્તક ત્હમારી મારફ્ત રચાવે ને છપાવે. પછી–અને પછી છેવટે આખરબોલ બોલ્યો કે હવાબદલો કરવાને કાલે હું પૂને જવાનો છું, અને ત્હમે અમદાવાદ જાઓ.

જીવન્સ્નેહીઓના સમાગમની મિનિટોનો છેલ્લો ટકોરો વાગ્યો.

ઘેરાતો મન્દવાડ, અને ત્હેમાં મૂકીને જવાનું વેણ ! આટઆટલાં લાલનપાલન, અને અન્તે એક ઉત્તરધ્રુવદિશે ને બીજો દક્ષિણધ્રુવદિશેના બોલ ! પાણીપોચા હૈયાના કવીશ્વરની આંખોમાં પાણી આવ્યાં. પછી ગંગા ઉલટી વહી, નેવનાં પાણી મોભે ચ્હડયાં, ને મરણમાંદાએ સાજાને દિલાસાશબ્દ કહ્યા કે દિલગીર શાને થાઓ છો ? વળી વ્હેલા મળીશું. હું ત્હમને તેડાવીશ.

માનવસન્તાન સહુએ અનુભવેલો એ પ્રસંગ છે. કાળ

અને અવકાશ એટલે જ વિરહ; કાળ અને અવકાશવન્તું જગત એટલે જ વિયોગ. પોકારતા હૃદયે, પાણી નીતરતાં નયણે, આંખડી ભરી ભરી પરસ્પરને પીતાં પીતાં, દલપત-ફારબસની મિત્રબેલડી છૂટી પડી—સદાની વિખૂટી પડી. દલપતફારબસનો એ છેલ્લો મેળાવો હતો, પરસ્પરનાં એ છેલ્લાં દર્શન હતાં.

'છેલ્લો મેળાવો' એ શબ્દયુગલનો જીવન જેટલો ગહન અને આયુષ્યના પોકાર સમો કરુણ અર્થસંદર્ભ સહુએ સાંભળ્યો ને અનુભવ્યો છે. દેશ ને કાળ છે ત્ય્હાં સૂધી સ્નેહીઓના વિરહ છે, અને સહુ મનુષ્યબાળકોએ માણવાના છે.

દિલનીતરતા દલપતરામે પછી સ્વર્ગવાસી મિત્રને કવિતલાડીલો ને હૈયાઉંડો ઠપકો દીધો છે કે ફટ, ભૂંડા!

ઉચર્યો કદી ન એક જુઠો દિલાસો જીભથી;
છેલ્લી વારે છેક ફોગટ બોલ્યો, ફારબસ!
'દિલ ન થશો દિલગીર, વ્હેલેરા મળશું વળી;'
વદિને એવું, વીર! ફરી ન મળિયો, ફારબસ!

મુંબઈ જઈ દલપતરામ ફારબસને મળ્યા ત્ય્હારે આંસુ ટપકતાં હતાં; મુંબઈમાંથી ફારબસબંગલેથી છેલ્લી વિદાય લીધી ત્ય્હારે યે કવીશ્વરને આંસુ ટપકતાં હતાં. પણ આંસુની ઝરણીઓ વહાવવાનો દૈવયોગ દલપતરામને પખવાડિયા પછી આવવાનો હતો. પહેલાં તો દલપતરામનાં ઘરબાર લૂંટાયાં, અને જીવનમિત્રે એ પાછાં અપાવ્યાં.

હવે દલપતરામનો હૈયાહીરો લૂંટાવાનો હતો, અને એ પાછો આપવો વિધાત્રીને યે અશક્ય ભાસતું.

વિરહાગ્નિદવમાં ભડભડતા દલપતરામે વિરહી મિત્રને ગુણસંભારણે વળી સંબોધ્યું છે કે

સાદરાથી સ્વારીમાં સિધાવતા જ્યાં સાથે સાથે,
'આવજો પછીથી' એવું ભાવે મુખ ભાખતો;
આગળ સિધાવી આપ કરીને મુકામ સારો
મારે કાજે સરસ મુકામ શોધી રાખતો;
પરલોક પન્થે પણ પ્રથમથી પોતે ગયો,
એ પણ ગયો હશે શું એવું અભિલાખતો?
કહે દલપતરામ, શોધીને સારો મુકામ
રાખજે સંભારીને, રખે વિસારી નાંખતો.

'હું ત્હમને તેડાવીશ' કહેનારને તેડાવતાં તેડાવતાં પછી તેત્રીસ વર્ષ લાગ્યાં.

ઑગસ્ટના ત્રીજા અઠવાડિયામાં દલપતરામ અમદાવાદ આવ્યા. કરટિસ ત્યહારે પૂને હતો. કરટિસને કાગળ લખી દલપતરામે બધી હકીકત જણાવી, ને લખ્યું કે ફારબસ પણ પૂનામાં છે, મળી વિશેષ જાણશો. કરટિસનો ઉત્તર આવ્યો કે ફારબસ ગંભીર માંદગીને બિછાને છે, મળવાની દાક્તરી મના છે. ફારબસને બંગલે મુંબઇમાં દાક્તરી આદેશ દલપતસન્મુખે પડેલા કોટ જેવા પીગળી જતા; અન્યને તો દુર્ગની દિવાલ જેવા વજ્રછાટ થઈ ઉભતા.

'ગંભીર મન્દવાડ' શબ્દો વાંચી દલપતહૈયું ભગ્નાશ થયું. ચ્હડતા પૂર જેવો મન્દવાડ વધતો તો નજરે નિહા-

ળીને આવ્યા હતા. મિત્રને મળવાને અને પ્રકૃતિસમાચાર જાતે જોઈ જાણવાની દલપતરામને તાલાવેલી થઈ. પૂને જવાનું વિચારવા લાગ્યા. પણ વિચાર એટલે વાર. ' એવામાં પૂનેથી કરટિસનો કાગળ આવ્યો. તેના પરબીડિયાની કોરો કાળી હતી. ઘણી જ દિલગીરી બતાવીને તેમાં લખ્યું હતું કે તા. ૩૧મી ઓગસ્ટે ફારબસે દેહ છોડયો છે. તા ૧લી સપટેમ્બરને રોજ તેના શરીરને ભૂમિદાહ કર્યો છે. તે ક્રિયામાં મુંબઇના ના. ગવ્હર્નર સર બાર્ટલ ફ્રીયર તથા મુંબઈના કમાન્ડર ઈન ચીફ સૌ આવ્યા હતા. હું પણ ગયો હતો.' વિગેરે વિગેરે. મંહી દિલાસાના શબ્દો હતા તે બાણ થઈ ડંખતા.

વિધિનો વજ્રઘાત દલપતરામને વાગ્યો. માનવજીવનમાં એવો વિધિઘાવ એક જ વાર વાગે છે. માનવીમાનવીને એક ઈષ્ટ દેવ હોય છે. એ હરાય છે ત્યહારે હૈયાની વાડી વેડાય છે. દલપતહૈયાની વાડી વેડાઈ ગઇ.

એ મૃત્યુયોગનો ને ભૂમિદાહનો મર્મભાવ પછી ગુણ ગ્રાહક દલપતરામે કાળદ્રષ્ટાની આંખે વાંચ્યો છે ને વાગીશ્વરની વાણે ઉચ્ચાર્યો છે.

જન્મ જુદી જમિમાં ધરિને પણ તું મુજ જન્મભુ તર્ફ તણાયો;
એક થયું મળિને મન આપણું, જીવ મળી વળિ એક જણાયો;
પીંડ જુદો પડવો ન ગમ્યો, પ્રિય! અંતસમે ગુણ એ જ ગણાયો;
દેહ રહે એક દેશ વિશે ગણિ તું મુજ દેશ વિશે દફ્ણાયો.

તે તિથિએ દલપતરામસાથે જાણે આભ તૂટી પડયો; તે તિથિએ દલપતરામનાં જાણે બારે વહાણ દરિયામાં

ડૂબ્યાં. પાંખ કપાયે સરસ્વતીનો હંસલો એકપંખાળો થઈ રહ્યો.

૧૮૬૬ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં કવીશ્વર લખે છેઃ 'એ પત્ર વાંચીને મારા મનમાં જેવી દિલગીરી ઉપજી એવી દિલગીરી મારી ઉમરભરમાં કશા યે કારણથી થઇ નથી. હરેક તરેહની દિલગીરી વખતે હું વિચાર કરીને ધીરજ રાખું છું, અને બીજાને ધીરજ આપું છું. પણ એ સમે ધીરજ રાખી શકચો નહિ, અને કોઈ વિચાર મને અટકાવી શકચો નહિ. મારા વિશે તે સાહેબને લાંબા વિચાર હતા, અને તેમને વિશે મારા લાંબા વિચાર હતા. તેનો બધાનો છેડો આવ્યો.'

કવીશ્વરનો મુંબઈમાંનો માળવો ભાગી પડચો. અર્વાચીન ગુજરાતની ઐતિહાસિક મિત્રબેલડી વિખેરાઈ.

દલપતરામના ત્હારના દુઃખવ્યાકુળા દિલનું દર્પણ તે ફારબસવિરહનું અજરામર કાવ્ય.

સોસાયટીની ઓફિસમાંથી ઘેર જઈને કવીશ્વરે પોતાના પરમ મિત્રનું, જેમ કોઈ સ્વગોત્રી સગો ગુજરી જાય તેમ, સ્નાન કર્યું ને બાર માસ શોક પાળ્યો.

દૂર દેશાવરવાસી સગાંનાં સ્નાનસૂતક લાગે છે, પણ હૈયામિત્રનાં સ્નાનસૂતક લાગવાનું સંસાર કેમ માનતો નથી? જીવનશબ્દે દલપતરામે ભાખ્યું કે સંસાર ત્‌હાં ભૂલે છે. સુગ્રીવને વાળીનાં સ્નાનસૂતક, ને રામનાં કાં નહિ? સંતપ્ત દેહને શીતળ જળે ઠારી અન્તર્વાસી આત્માને ઠારવાનો હોય તો રાવણમૃત્યુએ વિભીષણને એની અગત્યતા

ખરી ને રામમૃત્યુએ કેમ નહિ ? લોકાચાર જ્યહારે લોક આત્માની સાક્ષી પૂરતા નથી ત્યહારે સમર્થ Psychologists –માનસશાસ્ત્રીઓ સંસારે નવલોકાચારની કેડીઓ પાડે છે. લોકાચારનાં મૂળ લોકમાનસમાં છે. સંસારના સમર્થો નવલોકાચાર સરજે છે. આપણા સંસારે હૈયામિત્રનું સ્નાન કરવાનો નવલોકાચાર દલપતરામે સ્થાપ્યો.

૧૭ વર્ષે દલપતરામનું મૈત્રીનું સ્વપ્નું પૂરૂં થયું. સાબરમતીની તટવેળુમાં, નગરકોટના નાકરૂપે બહાર નીકળેલા, બાદશાહી જમાનાના અવશેષરૂપ, ચાંદાસૂરજના મહેલમાં દલપતફારબસ મળ્યા; ચાંદાસૂરજ જેવા રાત્રિને ને દિનને અજવાળતા ને પૂર્ણિમાના સોળકળાવન્તા તેજ બિંબ સમા પરસ્પરને તેજઅંજલિઓ છાંટતા સંગાથે ને સ્વયંભાવે દેશભરમાં દીપ્યા ને દેશને દીપાવ્યો; અને ચાંદાસૂરજ સમા પછી વિખેરાણા–એક આ આભમાં ને એક પેલા આભમાં. એક પાછળ દુનિયાંમાં તપતો રહ્યો, બીજો આભ પાછળ આથમી ગયો. એક દુનિયાં અજવાળતો ઉભો, બીજો બીજી દુનિયાં અજવાળવાને ગયો. પૂર્ણિમાની સાયં ને પ્રાતઃ સન્ધ્યાએ સૂર્યચન્દ્ર ઉદયાચળે ને અસ્તાચળે વિરાજે છે ને ? ભવના યોગ ને વિયોગ દૈવ એવા સરજે છે. આજે નહિ તો કાલે, પણ મળે છે તે સહુ છૂટા પડવાને.

ફારબસનો એ કાળરોગ હતો શો ? દલપતકાવ્યમાં દલપતરામ લખે છે કે 'બહુ વિચાર કરવાથી અને ઘણાં કામ માથે લેવાથી મગજમાં રોગ થયો; અને તેથી × × દેહ મૂક્યો.'

સાક્ષર શ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ફારબસજીવનકથામાં લખે છે કે 'બહુ વિચારો કરવાથી મસ્તકમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો. તેથી, થોડા દિવસ તેની પીડા ભોગવી × × × પૂનામાં ધ ઓનરેબલ એલિસના બંગલામાં ફારબસનો દેહ પડયો.'

અને વળી ઉમેરે છેઃ 'મુંબઈમાં ખરા સટ્ટાના સમયમાં ઘણા યૂરોપીઓએ હસ્તે–પરહસ્તે સટ્ટામાં ભાગ લીધો હતો, પણ ફારબસ સાહેબે તેનું નામ પણ નહોતું દીધું. પરંતુ કુસંગાસંગદોષ જેવી એક મહાખેદકારિણી વાર્તા બની છે. પોતાના સર્વ ધનના ફારબસે મુંબઈ બેંકના શેર લઈ રાખ્યા હતા. ફારબસની સદ્‌ગતિ પછી શેરસટ્ટાનો ઉભરો શમી જઈ જે ધનનો વિનાશ થયો તેમાં મુંબઈ બેંકનું પણ સર્વસ્વ ગયું. એથી એના શેરનું મૂલ્ય કંઇ રહ્યું નહિ, તેથી મૂલ્યવાન ગણી સંગ્રહેલા તે શેર ઉપર ફારબસના કુટુંબના નિર્વાહનો જે આધાર હતો, તેમાંથી 'સોનાનો સર્પ થઈ જાય' તેમ થયું. તેથી તેના કુટુંબને એ હાનિ પણ અકસ્માત દુઃસહ થઇ પડી.'

ફારબસને ચાર પુત્રો ને બે પુત્રીઓ હતાં. ફારબસે પૈસાભાર સટ્ટો ખેલ્યો ન્હોતો. ત્હો પણ ફારબસને જમાનાના છાંટા ઉડ્યા લાગે છે. અમદાવાદમાં કીકાભાઇ દલપતરામના પરિચિત હતા, તેમ મુંબઈમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ ને કરસનદાસ માધવદાસ ફારબસના પરિચિત હતા. દલપતરામ મળ્યા ત્યહારે ફારબસે પ્રથમ ઉચ્ચારેલા શબ્દો કે 'ભલભલા જડજબારીસ્ટરો સપડાયા છે' એ બોલ સટ્ટાખેલન્દાના નહિ, પણ જમાનાની છાંટે ભીંજાયે-

લાના ગૂઢાર્થવન્તાં મર્મવેણ ન હોય ? દલપતબન્ધુકૃત્યમાં યે સમદુઃખિયાનો સમભાવ ભળ્યે પુરાણો મૈત્રીભાવ ઓર સતેજ થયો હોય.

પોતાની પૂંજીનો પ્રધાન ભાગ ફારબસે જૂની મુંબઈ બેંકના શેરોમાં રોકયો હતો; અને તે બેંક પણ, સૂકા ભેગું લીલું બળે એમ, બીજી બેંકો ભાગ્યે ગગડી ગઈ. શેરો કાગળમૂલા થઈ રહ્યા. એક તો વેરાતો મન્દવાડ, ને બીજો ઉતર્યો દૈવકોપઃ ફારબસને, શેષનાગને માથે પૃથ્વી સમો, સ્વયં ચિન્તાભાર ભારે હતો. ત્હો ય તે સ્વપ્નદ્રષ્ટા નવસ્વપ્નાંઓને પેખતો, ને દલપતરામ કને એ સ્વપ્નાં સાચાં પડાવવાના કોડ સેવતો. ફારબસ નૃલોકમાં હોત તો કદાચ '૬૫થી '૮૦ની દલપતપન્દરવર્ષી મુંબઈનગરીમાં વીતી હોત. પણ સંસારચક્રે વિધાતા ચક્રવર્તી છે. ફારબસનાં સ્વપ્નાંને સાચાં પાડનાર કવીશ્વરની કવિતા સાંભળવી એ ફારબસના મસ્તકરોગની સાચી ઓષધિ હતી. ફારબસને કદાચ વ્યાધિ કરતાં આધિઉપાધિ અધિકાં હતાં. દલપત કવિતાશ્રવણે એને શાન્તિ વળતી. પણ પછી દાબી વાળેલી કમાન બમણા બળથી છટકે, એમ મસ્તકરોગ બમણે ઉછાળે ઉછળ્યો હોય.

દલપતરામને ડૂબતા તારીઉગારી લેનારો ભવતારો સ્વયંસ્થિતિ એવી ડૂબતી મૂકીને ગયો હતો. કવીશ્વરને ચોકખા કરીને ફારબસ ગયો; હવે ફારબસને ચોકખા કરવાવારો દલપતરામને આવ્યો. ને યથાશક્તિ દલપતરામે એ મિત્રપ્રસંગ પાર પાડયો.

ફારબસે કાંઈ ઓછાનાં હિત ન્હોતાં ચિન્તવ્યાં કે પોતે મિત્રસૂનો કે હિતચિન્તકવિહોણો હોય. તેમ દેશીઓ કાંઈ પરદેશીઓથી ઓછાઉતરતા ગુણજાણ નથી. ને ફારબસ સમા ગુણસાગરના તો અનેક ગુણઓશિંગણો હોય. સહુએ નિજનિજથી થાય તે કર્યું.

આ તો નવસ્વરૂપે પેલી સિંહ તે ઉંદરવાળી વાત બની.

સૂરતમાં રા. બ. મુકુન્દરાય મણિરાય કરીને સર્જન હતા. ફારબસના ગુણપરિમલ એમના જીવનમાં વરસ્યા હતા. ૧૮૫૧માં સૂરતમાં ફારબસે છાપખાનું આણ્યું ને છાપું કહાડયું ત્હેમના ત્ય્હારે તન્ત્રવાહક હતા મુકુન્દરાય. પછી પાયરીઓ ચ્હડતાં ચ્હડતાં સૌરાષ્ટ્રમાં ડેપ્યુટી પોલિટિકલ એજન્ટ થયા હતા, ને ત્ય્હાં ફારબસ ગુજરાતી સભાનું ફંડ ઉઘરાવવામાં અગ્રેસર હતા. ફારબસકુટુંબને અને તે સહાયતા કરવાનું ફારબસગુણસંભારતા મુકુન્દરાયે બીડું ઝડપ્યું. દલપતરામ ને મનઃસુખરામ તો પડખે ઉભા જ હતા. દલપતરામે નિજ હસ્તલેખોનો સારસ્વતભંડાર ઠાલવ્યો, મનઃસુખરામ ટંકશાળી થયા. માનમંજરી, અનેકાર્થી, અને અન્ય હસ્તલેખોની બધી નિજ ગ્રન્થપ્રતો દલપતરામે ફારબસસભાને સોંપી. છેલ્લા મિત્રમેળાવાને અવસરે ફારબસે જતન કરવાને સોંપેલા રાસમાળાનાં અસલ ગુજરાતી પ્રકરણોના હસ્તલેખના ચોપડા, દલપતરાસમાળા (આજ ૧૯૩૪માં એ દલપતરાસમાળાના હસ્તલેખનો અડધઝાઝેરો ગ્રન્થ ફારબસસભાએ છપાવ્યો છે.)—એ છેલ્લુંવેલ્લું મિત્રસંભારણું—એને યે હૈયેથી ઉખાડીને ફારબસ

મારફત દલપતરામે ફારબસસભાને સોંપ્યું, રાસમાળાના ભાષાન્તરનો હક્ક પણ ફારબસ ગુજરાતી સભાએ વેચાતી લીધો. એ સહુની કીંમતના પન્દરસોળ હજાર રૂપિયા ફારબસસભાએ ફારબસકુટુંબને આપ્યા, ને પછી ફારબસકુટુંબ વિલાયત ગયું.

વર્ષો વીત્યે—એ પછી ત્રણેક દાયકે—ઈસ્વી ૧૮૯૩માં નિજ ધર્મમહાગ્રન્થ લખતા દલપતરામ સૂરતમાં સ્વામીમન્દિરમાં વિશ્રામતા હતા. ત્ય્હારે એ રા. બ. મકુન્દરાયભાઈની સંગાથે ફારબસપુત્ર હેનરી ફારબસ દલપતરામને નિવાસસ્થાને મળવાને ગયા હતા. જૂનાં મૈત્રીસંબંધો સંભારી સંભારીને કવીશ્વરે ત્ય્હારે હેનરી ફારબસને કહ્યું હતું કે હું તો તમારો કાકો થાઉં. પછી કલેક્ટરને બંગલે ફરીથી મેળાપ થયો ત્ય્હારે હેનરી ફારબસે દલપતરામને કાકા કહીને બોલાવ્યા હતા. ઈસ્વી ૧૮૫૦થી દલપતબાળકો ફારબસને સાહેબકાકા ને મિસિસ ફારબસને મડમ કાકી કહેતાં હતાં. ઈસ્વી ૧૮૯૩માં ફારબસસન્તાન દલપતરામને કાકા કહી સમ્બોધી ગયો. અર્ધી 'અર્ધી' સદીભરની દેશીપરદેશીની ત્ય્હારે સન્મૈત્રીઓ બન્ધાતી.

નિજ જીવન્નોંધોમાં દલપતરામ નોંધાવી ગયા છે કે ફારબસ ને દલપત તો બે ભાઈઓ હતા.

કોણ હવે કરશે પ્રતિપાલન સંકટના પડતાં શિર શાકા?
કોણ દિવાળિદિને દિલપ્યારથિ મોકલશે ફૂલખંડિસ્ટાકા ?
મિષ્ટ મિઠાઇ, નવાઈની ચીજ, અને વળી ઉત્તમ અંચળતાકા ?
મિત્ર ! હવે મુજ બાળકડાં કહેશે જઈ કોણને સાહેબકાકા ?

પેલી વાતમાં છે ને કે એક સિંહે ઉંદરને જીવતદાન દીધું. ને પછી એ ગુણઓશિંગણ ઉંદરે સિંહરાજની જાળદોરી કરડીકાપી સિંહને મુક્તિદાન દીધું. ફારબસદલપતની મૈત્રીકથા એવી છે. સહુ સાચી મિત્રબેલડીઓની મૈત્રીકથા એવી જ હોય. એનું નામ મૈત્રીના ધર્મ.

અને એટલેથી કવીશ્વરના કવિદિલને સન્તોષ ન વળ્યો. અથાગ કીધે યે કવીશ્વરને ઉણપ ભાસતી. કવીશ્વરે નિર્ધાર્યું કે મ્હારી કવિતા પ્રાણવાન હોય, સાચુકલુ અમૃત પાનરી હોય, તો ફારબસને અમરપદ અપાવવું. ફારબસઅવસાન અવસરે દલપતરામે બે પણ લીધાં. એક તો એ કે

મહમ્મદનું મરણ થતાં તેના મુરીદોએ
જીંદગી લગી કબરબંદગી કરાઈ’તી;
હાજી ને હુસેન સેન સહિત જ્યાં સંહારાયા,
તેના વલ્લીઓએ તે જ ભૂમિને ભજાઇ’તી;
કબીરની કાયા પડયે સંસારની માયા મેલી
સાચા સેવકોએ એની સેલીને સેવાઇ’તી;
કહે દલપત્ત તેમ હું કિન્લાક સાહેબની
સેવું છું કબર વર્નાક્યૂલર સોસાયટી.

જીવન ચાલ્યાં ત્યહાં સૂધી ફારબસના એ મકબરાની સેવા દલપતરામે કીધી. દેહે કહ્યું કર્યું ત્યહાં સૂધી ફારબસમકબરાના કવીશ્વર મુજાવર રહ્યા. કવીશ્વર કહેતા કે સોસાયટી ફારબસની કબ્રગાહ છે, હું એ કબ્રગાહનો મુજાવર છું. ને અવસર આવ્યે પછી પોતાનો સાહિત્યવારસો ફારબસની

એ કષ્ટગાહને દલપતરામે સમજ્યો. દલપતકાવ્ય ને દલપતપિંગળ દલપતરામ સોસાયટીને સોંપી ગયા છે.

અને બીજું પણ લીધું ને પૂરૂં કીધું કવીશ્વરે તે ફારબસવિરહનું સ્મારકકાવ્ય. વઢવાણુથી તેડાવી દલપતરામને ફારબસે અમરતા બક્ષી હતી; દલપતરામે ફારબસને નિજ કવિતાસંજીવની છાંટી અમર કીધો. આંસુ નીતરતું ને નીતરાવતું, કરુણારસનું એ સ્મરણકાવ્ય ગુજરાતી ભાષામાં અનન્ય છે. ફારબસવિરહ વાંચી વાંચીને આ જીવનકથાઆલેખકે દલપતફારબસનાં અપરિચિતોની આંખોમાંથી બબ્બે કલાક અશ્રુધારાઓ વહાવરાવી છે.

મિસિસ ફારબસને દલપતરામે દિલાસાપત્ર લખ્યો; અને દલપતફારબસની હૈયાગાંઠનાં જાણુહાર એ શાણાં બાનૂએ ઉત્તરમાં દલપતરામને સ્હામો દિલાસાપત્ર લખાવ્યો હતો. આ તો એ વાળી વાત થઈ કે કોણ કોને દિલાસો દે ? સુવર્ણદ્વારકાની પટરાણીઓએ સુદામાજીની સેવાસુશ્રૂષા કીધાં હતાં; મિસિસ ફારબસે કવીશ્વરનાં બાળકોને રમાડેલાં હતાં, લાડ લડાવેલાં હતાં, દલપતસન્માન દેવ પેરે સાચવેલાં હતાં. જગત્સુન્દર દામ્પત્યભાવનાનાં મર્મરહસ્યનાં ઉદ્ઘાટન કરતાં જગતના કવિવરોએ મનમોહક રૂપકો ભાખ્યાં છે. કાલિદાસે દંપતીને વાણી ને અર્થ સમાં કહ્યાં છે; ટેનીસને ગીત ને શબ્દ સમાં વર્ણવ્યાં છે; જયા–જયન્તમાં ચાપ ને બાણુ સમોવડ દાખ્યાં છે. ફારબસવિરહમાં ફારબસદંપતીને વર્ણવતાં કવીશ્વર દ્વૈતાદ્વૈતનું મનોહર પરમ સત્ય ઉચરે છે કે

બહાર બે રૂપ, પણ અન્દર જણાય એક;
ગુણે સ્ટીરિયોસકોપ પ્રતિમા પ્રકારનાં.

પતિ ને પત્નીનું દ્વૈત આંખ પ્રત્યક્ષ પેખે છે; પણ એ દ્વૈતદર્શનને અવસરે પણ પતિપત્નીનું જીવનગૂંથાયેલું એક દામ્પત્યદર્શન અન્તર્આંખડીને દર્શાય છે. દામ્પત્યનો પરમ ભાવ દ્વૈત નથી, અદ્વૈત નથી, દ્વૈતાદ્વૈત છે. દલપતકવિતા ઉચ્ચરે છે કે દામ્પત્ય એટલે, સ્ટીરિયોસકોપના છબિસંડળ સમી, દ્વૈતાદ્વૈતની રસલીલા.

ન્હાનકડો ફારબસવિરહ મ્હોટું કાવ્ય છે. સાક્ષર શ્રી મનઃસુખરામભાઈ ફારબસજીવનકથામાં કહે છે કે 'તેના અન્તઃકરણ જેવું તેનું સુખ પણ સદા સહજ, પ્રસન્ન અને આકર્ષક રહેતું.' ફારબસના વદન સમોવડું ફારબસવિરહનું કાવ્ય છે. એ કાવ્યમાં સ્મરણો છે, ઇતિહાસ છે, કુદરત છે, વર્ણનો છે, Pathos–ઉંડી લાગણીના પડછન્દવા છે. કાળનાં વજ્રબાણ જેવા પ્રલંબસૂર દોહા દલપતરામે એમાં છેડ્યા છે.

વ્હાલલા ! ત્હારાં વેણ સ્વપ્નામાં પણ સાંભરે;
નેહભરેલાં નેણ ફરી ન દીઠાં, ફારબસ !

અને વિરહાગ્નિની ચિતાઆરૂઢ કવીશ્વરનો અધીરો આત્મા પોકારી ઉઠ્યો છે કે જગત રસાતળ જવાનું હોય તો ભલે આજ જાય, ભલે આજે જ ઉગો વિશ્વનો છેલ્લો દિવસ, પણ મિત્રમેળાવો તો મણાય.

કઈક કહે મહારાજ મૂવાં મનુષ્ય જગાડશે;
એ દિન ક્યહાંથી આજ ? મળિયે ફારબસ મિત્રને.

ફારબસવિરહમાં દલપતરામે દેશઅનુભવ પણ ગાયો છે કે

એક તો સાહેબલોક તણો દેશી સાથે સ્નેહ,
બીજું રૈયતને લાખો લાડ જે લડાવિયાં;
ત્રીજું દેશી રાજાઓનો માનમરતબો, તથા
ચોથું વાહ વાહ રાજ્વેણ ઉચ્ચરાવિયાં;
પાંચમું પ્રજાને ગમતા જ કાયદા કર્યાનું,
છઠ્ઠું કવિઓનાં માન ચઢતાં કરાવિયાં;
દાખે દલપતરામ, સ્વર્ગમાં નિવાસી થવા
ફારબસ સાથે વાનાં એટલાં સિધાવિયાં.
બુલન્દ આવાજે પછી એ ભોજના કાલિદાસ ગાજી ઉઠ્યા કે
કરેલ કીર્તિસેર દુનિયામાં તે દેખવા
ફારબસ રૂપે ફેર ભોજ પધાર્યો ભૂમિમાં.

આશ્ચર્ય તો એ છે કે Imperial Servicesની સહુ પરીક્ષાઓમાં ફારબસવિરહ વર્ષોવર્ષનો અભ્યાસગ્રન્થ હજી કેમ નિર્માયો નથી?

ફારબસવિરહના કાવ્યગુણો અનેક છે, મ્હોટા છે. મેઘદૂત સરિખડા એ ન્હાનકડા ગ્રન્થના એ સદ્ગુણો મુગટ-કલગી સમા ફરફરે છે.

એક તો એ કે ફારબસવિરહ એટલે કવીશ્વર દલપત-રામના આંસુના અક્ષરો. ફારબસવિરહ એટલે ગુર્જરગિરાનું કરુણારસનું સર્વોત્તમ કાવ્ય; એક ગુણજ્ઞ દેશીનું એક મહાનુભાવ પરદેશી કાજેનું હૈયારૂદન.

અને ફારબસવિરહનું બીજું પરમ લક્ષણ એ છે કે હિન્દબ્રીટનની મૈત્રીના મહામન્ત્રોનું એ છે ઉપનિષદ. આ દલપતજીવનકથામાંની સર્વવ્યાપી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ

નિહાળતાં ફારબસવિરહ એટલે સંસ્કૃતિઓના સંગમયુગનું ન્હાનકડું મહાકાવ્ય. બ્રીટન અને હિન્દ ફારબસવિરહમાંના મન્ત્રરહસ્યો ઉકેલે, વાગોળે, જીવનમાં ઉતારે, તો જગત્-ઈતિહાસે હિન્દબ્રીટનની સન્મૈત્રીનું નવું પ્રકરણ ઉઘડે.

ફારબસે એ સન્મૈત્રી સ્થાપી હતી. હિન્દમાંના નિજ મહાપુરુષોને બ્રીટન ઓછા ઓળખે છે.

સાક્ષર શ્રી મનઃસુખરામભાઇ એમની ફારબસજીવન-કથામાં સાતેક દાયકા પૂર્વેના ધ બોમ્બે સેટરડે રિવ્યૂ નામના વિદ્વન્મંડળના વર્તમાનપત્રમાંના ફારબસઅવસાનના અગ્રલેખમાંથી બે અવતરણો ઉતારે છે.

He (the Hon. Mr. Justice Forbes) recognized fully that, come what might, England could rule India on no other principles than those under which her own institutions have grown up.

અને બીજું: Federation, which is perhaps the ultimate form which the connection of Britain with India will take.

The Bombay Saturday Review; 9th Sept. 1865.

સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટેથી ઉચ્ચારેલા પ્રજામૈત્રીના આ ફારબસભાખ્યા રાજમન્ત્રો હતા. ૧૯૩૮નાં અજવાળાંઓમાં ફારબસની આ અજબ રાજકીય દીર્ઘદૃષ્ટિ નથી ભાસતી ? ફારબસ ને દલપત દાર્શનિકો હતા, હિન્દબ્રીટનની સન્મૈત્રીના હિમાયતીઓ હતા. સાત દાયકે આજ

દલપતનું યન્ત્રખાન પ્રધાનનું દર્શન ને ફ્રારબસનું હિન્દમંડળનું દર્શન સાચાં પડે છે.

એ ખરૂં છે કે વઢવાણથી ન્હોતરી દલપતરામને ફ્રારબસે ગુજરાતભરમાં ઓળખાવ્યા. એ તો ગુજરાતનો ઇતિહાસ છે કે વઢવાણવાસી દલપત વેદિયાના કવીશ્વર દલપતરામ ફ્રારબસે કીધા. તેમ એ પણ એટલું જ ને એવું ઇતિહાસસત્ય છે કે રાસમાળાનાં હાડચામ આણી આપીને, ફ્રારબસની કબ્રગાહ સોસાયટીની મુજાવરી કરીને, મૃત ફ્રારબસને ફ્રારબસવિરહની સંજીવની છાંટીને દલપતરામે ફ્રારબસને અમર કીધો છે. શ્રી કૃષ્ણે સુદામાજીનો મહિમા જગતને જણાવ્યો; સુદામાજીએ શ્રી કૃષ્ણમહિમા ત્રિકાળ ભરીને ભાખ્યો. ફ્રારબસે ને દલપતે પરસ્પરને અજર અમર ગૌરવવન્તા મહિમાવન્તા કીધા છે. કોણે કોને કાજે અધિકું કીધું એ પ્રશ્ન વાંચક! ત્હારા દિલમાં ઉદ્ભવે તો ત્હારા સ્નેહીજનની ખાતાવહી ત્હારા અનુભવચોપડેથી ઉખેળીને વાંચી જોજે; ત્ય્હાં ત્હને ત્હેનો ઉત્તર જડશે.

ફ્રારબસવિરહમાં દલપતરામે એક ઐતિહાસિક સત્ય ઉચ્ચાર્યું છે કે

> સિદ્ધાચળે સિદ્ધના દ્હેરામાં સારા શ્રાવકોનાં
> પૂતળાં છે, પણ એને યાદ કોણ આણે છે?
> પાટણમાં પાટણના પાટવીનું પૂતળું છે,
> પાટણના પુરુષ તે કોઇક પિછાણે છે.
> મળ્યાં હશે બીજાઓને મોટાં મોટાં માનપત્ર,
> ચીંથરાં થઈ જશે તે ચૂંથાઈ ચૂંથાઇને;

બનાવી બનાવીને બેસાર્યાં હશે બાવલાં, તે
પાવલાંની કિંમતે કદી જશે વેચાઇને;
મસીદો, મિનારા, કે કરાવેલા કીરતિથંભ
ઘણે દૂહાડે તે તો જશે સમૂળા ઘસાઈને;
કવિતાથી ઠામ ઠામ, કહે દલપતરામ,
ફારબસ તણા જસ રહેશે ફેલાઇને.

અને એ જ મહાઅર્થનું ઇંગ્લાંડનો મહાકવિ શેક્ષ-પીયર કહી ગયો છે કે

Not marble, not the gilded monuments
Of princes shall outlive this powerful rhyme.

ફારબસદલપત આજે મળે ને પૂછ્યું હોય તો બન્ને ય બોલે કે પરસ્પરને કાજે અમે યતકિંચિત કાંઈક કીધું હશે; કીધા કરતાં કરવાની મુરાદો અમારા મનની અતિમ્હોટી હતી. દિલના બધા ભાવ કોઇના યે જીવનમાં કે અક્ષરમાં ઉતર્યા જાણ્યા છે? પુષ્પના પરિમળો પુષ્પમાં બ્રહ્માએ પણ સંભર્યા નથી.

દલપતફારબસ ગુજરાતના દેશદીવડા હતા. એ બે મળ્યે બે ને બે ચાર નહિ, બે ને બે બાવીસ થયાં હતા.

દલપતફારબસ પરસ્પરના ગુણ પિછાનતા ને પૂજતા. પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમયોગ સમો એમનો મિત્રમેળાવો પણ દૈવયોગ હતો. પરસ્પરના ગુણ પિછાનતા થાય તો ભારતવર્ષમાંના હિન્દીબ્રિટિશરના ઝઘડા અડધા હોલવાઈ જાય. સમન્વયનો પાયો પરસ્પરનાં ગુણપૂજનમાં છે.

નિજનિજની સંસ્કૃતિઓનાં પરમ માનવપુષ્પ સમા

દલપતફારબસ પરસ્પરના ગુણપૂજક હતા, એકબીજામાં નિજ આત્મપરિમળો ઢોળતા.

માનવઈતિહાસ ! દલપતફારબસની સન્મૈત્રીનો સનાતન બોલ શો છે? માનવઇતિહાસ કહે છે કે દલપતફારબસમૈત્રીનો ત્‍હારે આજે ને સદાકાળ સંભળાતો સનાતન બોલ એ છે કે પ્રત્યેક બ્રિટિશર ફારબસ થાય ને પ્રત્યેક હિન્દી દલપતરામ થાય તો હિન્દબ્રીટનનો કોયડો આકૂડો ઉકલે.

પ્રકરણ ૧૬ મું, પ્રાચીન કવિતા

પૂર્વજને જે પૂજતો નથી તે નગુણો પિતૃદ્રોહી છે. દલપતરામ સદા પૂર્વકવિવરોને પૂજતા.

દલપતકાવ્યમાં કવીશ્વર વિનયબોલ બોલે છે કે

કયાં મણિમાણેક મૂલ, મૂલ કયાં કોડી કેરૂં?
કયાં ગરૂડ ગતિમાન, અને કયાં ધાન્યધનેરૂં?
કયાં તૂતીનો નાદ, નાદ કયાં નોબત કેરો?
ઝાકળજળ શા માત્ર, જહાં ઘન ચઢે ઘણેરો?

મતિમાન મહાન થયા કવિ, કવિતા કરી નવી નવી;
એવા કવિઓની આગળે કોણ માત્ર દલપત કવિ?

શ્રવણાખ્યાનમાં એવા જ વિનમ્રભાવનું કવિત છે:

सागरके समीपमें छील्लर सरोवर ज्यों,
सविताके समीप खद्योतको उद्योत ज्यों;
कौस्तुभके आगे कहा काचको कीमत कहा,
गरुडके आगे कहा कहिये कपोत ज्यों;
शारदाके आगे शुकसारिका समान कहा,
दिवाकर आगे कहा दीपककी ज्योत ज्यों;
व्हेत्व्हे कविराज रविसे बिराजे जिहां,
तिहां मेरे जैसे कवि खेचर खद्योत ज्यों.

પૂર્વજના ને પૂર્વજ કવિવરોના દલપતરામ ગુણપૂજક હતા.

ઇતિહાસ એટલે આગમનો પાયો. ઈતિહાસના અમર અંશોને પૂજતો નથી એ અમરતા ઓછી સરજે છે.

'૫૯ના માર્ચમાં ખાનદેશ જીલ્લેથી કવીશ્વરને હોપ સાહેબનો કાગળ આવ્યો કે સરકારને ગુજરાતી પ્રાચીન કવિતાઓનો સારસંગ્રહ કરાવવો છે. ત્હારે સૌ જાણતા કે દલપતરામ જૂની કવિતાના પરમ સંશોધક ને પરમ ગુણપૂજક છે.

પ્રાચીન ગુર્જરકાવ્યસંશોધનના સર્વતોમુખ મહા-પ્રયત્નો ગયા સો વર્ષમાં આપણે ત્હાં ત્રણ થયા છેઃ એક દલપતકાવ્યદોહનોમાંનો; બીજો વડોદરા સરકારની પ્રાચીન કાવ્યમાળાનો; અને ત્રીજો 'ગુજરાતી'નાં બૃહત્કાવ્યદોહનોનો.

'૪૮ના નવેમ્બરની ૧લી તારીખે સાબરપટમાં ચાંદા-સૂરજના મહેલમાં દલપતફારબસનો ઈતિહાસયોગ થયો અને વળતે દિવસે ઝવેરીવાડે ખડતર ગચ્છના ઉપાશ્રયે જઈ કુમારપાળરાસો ખૂબચંદજી ગોરજી કનેથી કવીશ્વર લઈ આવ્યા ત્હારથી દલપતપ્રાચીનકાવ્યસંશોધન મંડાણું. ફારબસનો એક ઇતિહાસભ્રમ હતો કે બ્રીટનના પ્રાન્તભાગની ગેલિક બોલી જેવી પ્રાન્તીય ગુજરાતી બોલીમાં તે સાહિત્યભંડાર કેવડેરોક હશે ? દલપતસંશોધને એ ફારબસભ્રમ ભાગ્યો. દલપતરામે ફારબસપ્રતીતિ કરાવી કે ગુજરાત પ્રાન્ત નથી, દેશ છે; ગુજરાતી ભાષા પ્રાન્તીય બોલી નથી, દેશભાષા છે. '૪૮ના છેલ્લા બે માસમાં વઢવાણ ધ્રાંગધ્રા મૂળી વાંકાનેર દલપતરામ ફારબસમોકલ્યા ઘૂમી આવ્યા; ને એટલા ગ્રન્થો લાવ્યા કે ગુરુશિષ્યને પછી થયું કે એવડેરિક ગ્રન્થમાળા ઘરમાં પૂરી ન રખાય. સાર્વજનિક કો સોસાયટી સ્થાપીને એ પ્રાચીન કાવ્યમાળા

ત્‍હાં રાખી હોય તો લોકકલ્યાણક નીવડે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની એ એક સ્થાપનભાવના. અમદાવાદની સોસાયટી ને પછી મુંબઈની ફ઼ારબસસભામાંના પ્રાચીન ગ્રન્થોની પ્રસિદ્ધ નામાવલિના આદ્યાક્ષરો દલપતપાડેલા છે. આપણા નવયુગના કવીશ્વર દલપતરામ હતા પ્રથમ પ્રાચીનકાવ્યસંશોધક.

પેશ્વાઈ જીતીને મુંબઈ ઈલાકો સર્જાયેલો છે; અને મુંબઈ સરકારનું એક રાજમથક છે પેશ્વાઈની પાટનગરી પૂના. તેથી સરકારી નવમન્ત્રણાઓ પ્રથમ પૂનામાં ઘડાય, અને પછી ઈલાકામાં પ્રવર્તે. વ્યાકરણ ને બાળમિત્ર પ્રથમ મહારાષ્ટ્રમાં રચાયાં અને પછી ગુજરાતીમાં ઉતારાયાં. '૬૨માં પણ એમ બન્યું.

મરાઠી ભાષામાં નવનીત નામનો પ્રાચીન કવિતાની ફૂલગૂંથણીનો કાવ્યસંગ્રહ સરકારે રચાવ્યો હતો, અને તે પ્રજાપ્રિય નીવડ્યો હતો. મહારાષ્ટ્રને થયું કે નવી સરકાર જૂના સાહિત્યની વિરોધિણી નથી, સત્કારિણી છે. ગુજરાતી ભાષામાં એવો પ્રાચીન કાવ્યસંગ્રહ રચાવવાનો હોપને મનોરથ થયો. હોપ ત્‍હારે ખાનદેશનાં નદીપર્વતોમાં ફરતો હતો, અને ફ઼ારબસ પણ ત્‍હાં હતો. ફ઼ારબસે હોપના તણખાને સંકોર્યો પણ હોય. ઇન્સ્પેક્ટરે ડાયરેક્ટરને લખ્યું. ડાયરેક્ટરે ૫૦૦ રૂપિયા મંજૂર કીધા. વાંચનમાળાના વર્ષમાં હોપે પ્રધાન ગુર્જર વિદ્વદ્વરોને નિરખ્યાનાણ્યા હતા, સૌની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ ઓળખીપારખી હતી. હોપ જાણતો કે પ્રાચીન કાવ્યસંશોધક ને પ્રાચીન કાવ્ય-

અભ્યાસક ગુજરાતે કવીશ્વર સમું કો નથી. તાપીનર્મદાના ઉપરવાસેથી હોપે દલપતરામને સરકારનિર્ધાર જણાવ્યો ને લખ્યું કે બીજાઓ કરતાં ત્હમે આમાં વધુ માહિતગાર છો. સરકારમરજી કામ ત્હમને સોંપવાની છે.

કવીશ્વરને પ્રાચીન કાવ્યપૂજનનો અવસર ઉગ્યો.

'૫૯ના માર્ચની અધવચાળ દલપતરામને હોપનો પત્ર મળ્યો. કવીશ્વર ત્યહારે નેત્રરોગનિવારણાર્થે મુંબઈ જવાની તૈયારી કરતા હતા અને વિજયક્ષમાની તરંગહવાઈઓ ભરતા હતા. એટલે એમણે સાભાર બે ઉત્તર લખ્યાઃ એક તો એ કે હાલમાં આંખોની દવા કરાવવાને મુંબઈ જવાનું છે, એટલે મુંબઈથી આવ્યે એ કામ ઉપાડાય. અને બીજોઃ ૪૦૦ પાનાંના ગ્રન્થપૂરના હજારેક ખર્ચ થશે. પછી નિજ મનનો ભાવ ભાખ્યો કે પ્રાચીન કવિતાનો ગ્રન્થસંગ્રહ કરાવવાનું સરકાર કામ આદરશે તો લોક ઉપકાર માનશે.

વાંચનમાળામાંની કાવ્યરચનાને કાજે હોપે જ એ નયનઅપંગ કવીશ્વરને મુંબઈ જતા રોકયા હતા એટલે હોપ હકીકતઅજાણ ન હતો. હોપે ધીરજ ધારી; બીજી વારકા કવીશ્વરને મુંબઈ જતા અવરોધ્યા નહિ.

૧૭મી એપ્રિલ ને રવિવારે નરસિંહ મહેતાની પેલી વ્હેલવિમાનડીમાં કવીશ્વર મુંબઈ જવાને નીકળ્યા. ધોળકા અરણેજ કોઠ શિયાનગર થઈ ભાવનગર ગયા. ભાવનગરમાં પખવાડિયુક રોકાણા. છગનલાલ દેસાઈ ગગા ઓઝા સન્તોકરામ દેસાઈના કારભારીમંડળની સમક્ષ મહારાણી ગુજરાતી

ત્હાં રાખી હોય તો લોકકલ્યાણક નીવડે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની એ એક સ્થાપનભાવના. અમદાવાદની સોસાયટી ને પછી મુંબઈની ફારબસસભામાંના પ્રાચીન ગ્રન્થોની પ્રસિદ્ધ નામાવલિના આદ્યાક્ષરો દલપતપાડેલા છે. આપણા નવયુગના કવીશ્વર દલપતરામ હતા પ્રથમ પ્રાચીનકાવ્યસંશોધક.

પેશ્વાઈ જીતીને મુંબઇ ઈલાકો સર્જાયેલો છે; અને મુંબઈ સરકારનું એક રાજમથક છે પેશ્વાઈની પાટનગરી પૂના. તેથી સરકારી નવમન્ત્રણાઓ પ્રથમ પૂનામાં ઘડાય, અને પછી ઈલાકામાં પ્રવર્તે. વ્યાકરણ ને બાળમિત્ર પ્રથમ મહારાષ્ટ્રમાં રચાયાં અને પછી ગુજરાતીમાં ઉતારાયાં. '૬૧માં પણ એમ બન્યું.

મરાઠી ભાષામાં નવનીત નામનો પ્રાચીન કવિતાની ફૂલગૂંથણીનો કાવ્યસંગ્રહ સરકારે રચાવ્યો હતો, અને તે પ્રજાપ્રિય નીવડયો હતો. મહારાષ્ટ્રને થયું કે નવી સરકાર જૂના સાહિત્યની વિરોધિણી નથી, સત્કારિણી છે. ગુજરાતી ભાષામાં એવો પ્રાચીન કાવ્યસંગ્રહ રચાવવાનો હોપને મનોરથ થયો. હોપ ત્યહારે ખાનદેશનાં નદીપર્વતોમાં ફરતો હતો, અને ફારબસ પણ ત્હાં હતો. ફારબસે હોપના તણખાને સંકોર્યો પણ હોય. ઇન્સ્પેક્ટરે ડાયરેક્ટરને લખ્યું. ડાયરેક્ટરે ૫૦૦ રૂપિયા મંજૂર કીધા. વાંચનમાળાના વર્ષમાં હોપે પ્રધાન ગુર્જર વિદ્દ્વરોને નિરખ્યાનાણ્યા હતા, સૌની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ ઓળખીપારખી હતી. હોપ જાણતો કે પ્રાચીન કાવ્યસંશોધક ને પ્રાચીન કાવ્ય-

અભ્યાસક ગુજરાતે કવીશ્વર સમું કો નથી. તાપીનર્મદાના ઉપરવાસેથી હોપે દલપતરામને સરકારનિર્ધાર જણાવ્યો ને લખ્યું કે બીજાઓ કરતાં ત્હમે આમાં વધુ માહિતગાર છો. સરકારમરજી કામ ત્હમને સોંપવાની છે.

કવીશ્વરને પ્રાચીન કાવ્યપૂજનનો અવસર ઉગ્યો.

'૫૯ના માર્ચની અધવચાળ દલપતરામને હોપનો પત્ર મળ્યો. કવીશ્વર ત્હારે નેત્રરોગનિવારણાર્થે મુંબઈ જવાની તૈયારી કરતા હતા અને વિજયક્ષમાની તરંગહવાઈઓ ભરતા હતા. એટલે એમણે સાભાર બે ઉત્તર લખ્યા: એક તો એ કે હાલમાં આંખોની દવા કરાવવાને મુંબઈ જવાનું છે, એટલે મુંબઈથી આવ્યે એ કામ ઉપાડાય. અને બીજો: ૪૦૦ પાનાંના ગ્રન્થપૂરના હજારેક ખર્ચ થશે. પછી નિજ મનનો ભાવ ભાખ્યો કે પ્રાચીન કવિતાનો ગ્રન્થસંગ્રહ કરાવવાનું સરકાર કામ આદરશે તો લોક ન્હાડ માનશે.

વાંચનમાળામાંની કાવ્યરચનાને કાજે હોપે જ એ નયનઅપંગ કવીશ્વરને મુંબઈ જતા રોકયા હતા એટલે હોપ હકીકતઅજાણ ન હતો. હોપે ધીરજ ધારી; બીજી વારકા કવીશ્વરને મુંબઈ જતા અવરોધ્યા નહિ.

૧૭મી એપ્રિલ ને રવિવારે નરસિંહ મહેતાની પેલી વ્હેલવિમાનડીમાં કવીશ્વર મુંબઈ જવાને નીકળ્યા. ધોળકા અરણેજ કોઠ શિયાનગર થઈ ભાવનગર ગયા. ભાવનગરમાં પખવાડિયુક રોકાણા. છગનલાલ દેસાઇ ગગા ઓઝા સન્તોકરામ દેસાઈના કારભારીમંડળની સમક્ષ મહારાણી ગુજરાતી

વાણીના એ વકીલે મહારાજ જસવન્તસિંહજીને વિજયક્ષમા સંભળાવી અને પુસ્તકશાળાસ્થાપનનો સોનો કોલ લીધો. પછી ઘોઘે થઈ મછવામાં સ્હામે કાંઠે સૂરત ઉતર્યા. સૂરતથી મુંબઇ જવાને આગબોટમાં બેઠા, પણ પાણીનો ઓટ હતો એટલે બે તિથિઓ આગબોટ તાપી માતાને જળહૈયે પડી રહી; ને પછી ૨૭મી એએ મુંબઈ ને કિનારે જઈ ને નાંગરી. છસાત માસ મુંબઈમાં રહી, સન્માનપત્રો બેએક હજારની બક્ષિસો ગયેલાં નેત્રરત્નો લેઇ, નર્મદઝઘડો ખેલી, અને ગયા ત્યહારે હતી તેથી પચ્ચાસગણી મુંબઈકીર્તિ ઉપાર્જી સંઘરીને ડિસેમ્બર આખરે અમદાવાદ આવી સોસાયટીને સંભાળી લીધી એ વાર્તાવિગતો વિસ્તારે આપણે વાંચી છે.

'૬૦ બેસતાં હોપે કવીશ્વરને હાઈસ્કુલમાં કાવ્યગુરુ નીમ્યા. અને પછી પાછી પેલી પ્રાચીન કાવ્યસંગ્રહની વાત ઉપાડી. સરકારસંજૂરી વધાવરાવાય એમ હતું નહિ. એટલે કરટિસદ્વારા કવીશ્વરને કહાવ્યું કે હોપ સાહેબ વરસ દિવસથી વાટ જૂવે છે, તમ આધારે બેઠા છે, લોકોપયોગી કામ છે, ને ગુજરાતીની ભાષાસેવા છે. આ વેળા ૫૦૦માં કરો. સાહેબ આભારી થશે ને બીજે અવસરે વળી વિચારશે. સોસાયટીની ઓફિસમાં ઓફિસ ભરજો. હસ્તલેખોમાંથી કાવ્યનકલો કરવાને કારકુન આપશે, ને એ ત્હમારા હાથપગ થશે.

વિષય વ્હાલો હતો. દેશની ભાષાસેવા હતી. કવિવરોની પૂજા હતી. સોસાયટીમાં ને સોસાયટીના ઓફિસ-

સમયમાં કામ કરવાનું હતું. એબે સાહેબમિત્રોની વિનતિઓ હતી. માગ્યા'તા એથી અડધે દામે કવીશ્વર કબૂલ થયા. દ્રવ્યલોભે કવીશ્વરની કવિપૂજા અવરોધાય નહિ.

પ્રાચીન કાવ્યોના એ સારસંગ્રહનું નામ કવીશ્વરે કાવ્યદોહન પાડ્યું, ને પછી દલપતકાવ્યદોહનને નામે દેશવિખ્યાત થયું. પછી તો એ જાણે સરકારી સીક્કો થઈ પડ્યો. ત્રીશેક વર્ષો પછી સ્વ. ઇચ્છારામભાઈના કાવ્ય-સંગ્રહના ભાગો છપાયા ત્હારે પણ ઇચ્છારામભાઈએ દલપતઘડ્યો કાવ્યદોહન નામનો શબ્દસીક્કો પરિત્યાગ્યો ન હતો, અંગિકાર્યો હતો.

નવેક માસ કાવ્યદોહનનું કામ ચાલ્યું. સોસાયટીનાં કર્તવ્યકર્મ કરાતાં, હાઈસ્કુલમાંનો કવિતાશિક્ષણધર્મ પળાતો, વચમાં વચમાં કાવ્યદોહન વીણાતું ને સંગ્રહાતું. '૬૦ ઉતરતાં સંગ્રહગ્રન્થ સંપૂરણ થયો. પ્રાચીન કવિવરો કામધેનુરૂપ હતા, ને દૂધનું અમૃત ગુર્જરકવિતાનો કાવ્યરસ હતો. કવીશ્વરે ગુર્જરદેશને પ્રાચીન કવિતાની કામધેનુઓ દોહી આપી.

સરકારને તો કમાણી થઈ. '૬૧માં પ્રથમાવૃત્તિની હજાર નકલો સરકારે છપાવી હતી. દલપતકાવ્યદોહન એટલું લોકપ્રિય નીવડ્યું કે અલ્પ કાળમાં જ બીજી આવૃત્તિ છપાવવી પડી.

પછી '૬૧ની ૧લી સપટેમ્બરથી હોપ સાહેબે કવીશ્વરને ટ્રેનીંગ કોલેજમાં કાવ્યગુરુ નીમ્યા. મહીપતરામભાઈ પણ

વિલાયતથી આવી ગયા હતા. શિક્ષકોની વીણામણી હોય એવી કરતો.

પારસસ્પર્શે કોઈ પારસ થતું નથી, પણ સોનું તો થાય છે. હસ્તલેખોમાંથી નકલો ઉતારવાને સરકારસોંપ્યા કારકુન હતા ભાઈ રણછોડ ગલૂરામ. હાઈસ્કુલમાં શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવને ને શ્રી નરસિંહરાવને દલપતસ્પર્શ થયો હતો. ટ્રેનીંગ કોલેજમાં પ્રતાપ નાટકવાળા શ્રી ગણપતરામ રાજારામ ભટ્ટને શ્રી છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળને શ્રી છોટાલાલ નરભેરામને કવીશ્વર સ્પર્શ્યા હતા. સોસાયટીમાં શ્રી રણછોડભાઈ ઉદયરામ, શ્રી હરજીવન કુબેરજી (ઋષિરાજજી) ને શ્રી રણછોડ ગલૂરામને દલપતસ્પર્શ થયો હતો. ભાઈ રણછોડ ગલૂરામ પણ પછી કવિતા રચતા થયા. પારસમણિની પરીક્ષા જ એ છે કે લોહનું સોનું સરજે. દીવો દીવાને પ્રગટાવે, પ્રતિભાપ્રેરણા સુષુપ્ત પ્રતિભાપ્રેરણાને જગાડે.

સાવકા પુત્ર મોહનલાલનો ઉપનયન સંસ્કાર ઉજવીને '૬૨માં કાશીબા–દલપતરામનાં બીજાં પત્ની દેવ થયાં. પાછળ ચાર વાસાની બાળકીને મૂકતાં ગયાં. '૬૩ના જાનેવારીમાં કવીશ્વરે ત્રીજો સંસાર માંડ્યો, ને માર્ચમાં મુંબઈથી ફારબસતેડુ આવ્યું. એપ્રિલમાં વડોદરે ખંડેરાવ મહારાજને ગુર્જરીવાણીવિલાપ સંભળાવીને દલપતરામ મુંબઈ ગયા. ઘણાં વર્ષે મિત્રબેલડી પાછી મળી. કાવ્યાનન્દ માણ્યા, નવમન્ત્રણાઓ કીધી. સોસાયટી સમી બીજી સભા મુંબઈમાં સ્થાપવાનું નિર્ધારાયું. કવીશ્વરે ક્યહાં રહેવું?–મુંબઈમાં કે

અમદાવાદમાં ? એની ફ્રારબસકરટિસ વચ્ચે મિત્રસ્પર્ધા જાગી. જાસો દઈ અન્તે કરટિસ જીત્યો. અને જૂન બેસતાં વરસાદ પહેલાં કવીશ્વર અમદાવાદ આવી સોસાયટીની ગાદીએ બેઠા. આ કથાભાગ પણ આપણે વાંચ્યો છે.

કમાણી થયે સરકારને તો પછી ધંધો જાગ્યો. દલપતકાવ્યદોહનથી સરકાર લોકપ્રિય થતી હતી, કવિતાપૂજક કહેવાતી હતી. હોપ ને હાવર્ડ સંમત હતા. '૬૩માં કાવ્યદોહનનો બીજો ભાગ રચી આપવાની કવીશ્વરને સરકારવિનતિ થઈ. એક હજારનું માગ્યું મૂલ અપાયું. વળી પાછા ભાઈ રણછોડ ગલૂરામ નકલકારકુન થઈને આવ્યા. '૬૩નો સારો ચાતુર્માસ કાવ્યદોહનનો બીજો ભાગ રચવામાં વીત્યો. વાદળીઓની ઝડીઓ ધરતી ઝીલતી હતી; પ્રાચીન કવિતાની ઝડીઓ કવીશ્વર ઝીલતા હતા.

કાવ્યદોહનના બીજા ભાગના રચનાઅવસરે ત્રણ મહત્વના પ્રસંગો બન્યા હતા, અને ત્રણે ય દલપતમાનસના ચિરંજીવ સાક્ષીરૂપ હતા. એક પ્રસંગ હતો અમદાવાદમાંનો, બીજો હતો ખેડામાંનો, ને ત્રીજો હતો બોરસદમાંનો. પેલો પ્રાચીન પ્રેમાનન્દસામળનો સાહિત્યઝઘડો ત્હારે અમદાવાદમાં નવઅવતારે આવ્યો, અને વળી પાછું ગુજરાતને પૂછાયું કે કિયો કવિ શ્રેષ્ઠ, પ્રેમાનન્દ કે સામળ ? એક પક્ષે ઉભું'તું શાળાપત્ર ને બીજે પક્ષે ઉભું'તું બુદ્ધિપ્રકાશ. મહીપતરામના સૂરતસંસ્કારો પ્રેમાનન્દના હતા; દલપતરામના વઢવાણસંસ્કારો સામળભટ્ટના હતા. મહીપતરામ કહેતા કે નવભણેલા પંડિતો સામળને ફેંકી દેશે; દલપતરામ

કહેતા કે વૈષ્ણવેતર ગુજરાતી જનતાએ પ્રેમાનન્દને કચ્હારનો ફેંકી દીધો છે; જૈનોમાં પારસીઓમાં ઈસ્લામીઓમાં પ્રેમાનન્દ વંચાતો જ નથી; ગુજરાતે પ્રેમાનન્દથી સામળ અધિકો વંચાય છે. એ તો પેલો પુરાણો પુરાણો Connotation–ગુણગણનો અને Denotation–સંખ્યાગણનાનો ન્યાયશાસ્ત્રનો ઝઘડો ૧૯મી સદીમાં સાહિત્યદેશે પાછો અવતર્યો હતો. મહીપતબોલ હતો કે કાવ્યવિવેચકો કહે એ કવિતા શ્રેષ્ઠ; દલપતબોલ હતો કે સમસ્ત દેશ ઝીલે એ કવિતા શ્રેષ્ઠ. પ્રેમાનન્દ અપૂજ્ય નથી; કે નવભણેલા પંડિતવર્ય ગોવર્ધનરામે નિજના Classical Poets of Gujaratમાંથી સામળને ફેંકી દીધો નથી. પણ શાળાપત્રમાં મહીપતરામ ત્હારે લખતા કે ‘લાંબો વિચાર કરવાથી અમારો નિશ્ચય થયો છે કે ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાના જે જે ગ્રન્થો છે તે સર્વેમાં પ્રેમાનન્દકૃત ઓખાહરણ સર્વોપરી છે. × × કેળવણીખાતાના પ્રમુખ મે. હાવર્ડ સાહેબ બીજું કાવ્યદોહન તૈયાર કરાવે છે તેમાં આખું ઓખાહરણ દાખલ કરવું જોઈએ. જો નહિ કરે તો નહિ માફ થાય તેવી મોટી એ ભૂલ ગણાશે.’ એ શબ્દાવલિ દલપતરામને દખલગીરીની ભાસતી, જસાચીઠ્ઠી જેવી લાગતી. મહીપતરામની એ મિથ્યા સાહિત્યઝુંબેશ હતી. પ્રેમાનન્દનું સર્વોપરી કાવ્ય કિયું? ઓખાહરણ કે નળાખ્યાન? આજનો વિદ્વત્સમાજ આખા ઓખાહરણને પ્રેમાનન્દનું કહે છે? હરિને ને હરને, દલપતને ને નર્મદને ગુજરાત આજ વન્દે છે, તેમ સામળને ને પ્રેમાનન્દને પણ વન્દે છે કે

હું તો બન્નેને લાગું પાય, નમો નમો. (ઓખાહરણ)

શાળાખાતાના ગ્રન્થો ત્‍હારે પાદરી પાસ કરતા; અને પાદરીઓનું મથક હતું બોરસદમાં. કદાચ એ ત્‍હારની બૂકકમિટિ હશે. વાંચનમાળા પાસ કરાવવાને હોપ સૂરત મિ. ગ્લાસગો કને ગયા હતા; કાવ્યદોહન પાસ કરાવવાને કરટિસને બોરસદ મિ. ટેલર કને જવાનું હતું. ટેલરકૃત વ્યાકરણવાળા ગુર્જરભાષાવિશારદ રેવરન્ડ ટેલર ત્‍હારે બોરસદમાં હતા. કરટિસે કવીશ્વરને ને શ્રી રણછોડ ગલૂ-રામને સંગાથે લીધા ને કહ્યું કે ખેડે આવીને મળજો. કવીશ્વર બેશ્વો ને વાત્રકના સંગમઘાટે ગયા; મધ્યાહ્નોત્તર સાહેબના ઉતારે મળવાને ગયા. કરટિસનો ઉતારો હતો એક પારસી અમલદારબન્ધુને બંગલે. સ્વભાવે જ પારસીઓ સજ્જન વિવેકી નિખાલસ હોય છે. યજમાને કવીશ્વરને સત્કાર્યા, આસન દીધું. પછી સાહેબ ભણી નેત્રપલ્લવી કરી સમસ્યાપ્રશ્ન પૂછ્યો કે કેમ ?—દલપતરામ ? કરટિસને આખે અંગે આશ્ચર્ય ઉગ્યાં; ને પવનઝપાટે નાળિયેર ડોલે એમ મસ્તકકુંભ ડોલાવી બોલી ઉઠ્યોઃ મ્હારા દલપતરામ ? કદી નહિ. કવીશ્વરને આ સમસ્યાવાર્તાથી કુતૂહલ જાગ્યું કે વાત મ્હારી થઈ, પણ હું કંઇ સ્હમજ્યો નહિ. જ્ઞાન કે અજ્ઞાન કરતાં આશંકાની અમૂઝણ સૌને અધિકી હોય છે. કવીશ્વરે કરટિસને પૂછ્યું, શું છે ? આત્મસંતુષ્ટભાવે કરટિસે કહ્યું કાંઈ નહિ, કવેશર ! એ ઉત્તરે તો જાણે દલપતજિજ્ઞાસાને પંખો નાંખી પ્રોજ્જ્વળ કીધી. દલપતરામે હસતાં હસતાં કહ્યું કે મારૂં નામ બોલાયું ને મ્હારી વાત થઈ. મ્હારી વાત મ્હને જ નહિ કહો ? પછી સાહેબે સમસ્યાવાર્તાનો મર્મવિસ્તાર વિસ્તાર્યો, અને તે સૂરતમાંના ફારબસના પેલા

તિલકપ્રસંગના અર્થમર્મ સમો હતો. ‘ જૂવો; મહેમદાવાદનો એક વડાદરો છે. એ હમણાં મળવાને આવી ગયો; હાહા–હીહીનો વાર્તાલાપ કરી આમનો ચ્હાપ્યાલો પી ગયો. એ સ્હમજે છે સાહેબને હું રીઝવું છું. સાહેબ સ્હમજે છે કે એ સાહેબને ઠગે છે. એ જુઠ્ઠો જુઠ્ઠાબોલો છે ને જઇને દુનિયાંને જુઠ્ઠું કહેશે કે મ્હેં ચ્હા પીધી નથી. દલપતરામ ! સ્હેજમાં છેતરાઇયે એવા છેક ભોળાભટાક અમને કેટલાક કેમ ધારી લેતા હશે ? પછી આ ત્હમે આવ્યા. નમતા પહોરની ચ્હાનાસ્તાની વેળા છે એટલે વિવેકી ઘરધણીએ વિવેકપ્રશ્ન પૂછ્યો કે કવીશ્વર ચ્હા પીશે ? મંગાવું ? મ્હેં કહ્યું મ્હારા દલપતરામ સાચાબોલા છે; કદી એવું ના કરે.’

અંગ્રેજ અમલદારવર્ગમાં દલપતપ્રતિષ્ઠા ત્ય્હારે એવી હતી. આયુષ્યભરમાં દલપતરામ સુધારાની સંતાકૂકડી રમ્યા નથી. આવા કસોટીપ્રસંગો કવીશ્વરના સદાના જીવનમાર્ગ દાખવતા.

કવીશ્વર સદા અજવાળાંમાં સંચરતા. સ્વયં અજવાળાંમાં સંચરે એ દેશમાં અજવાળાં ઉતારે.

સોસાયટીના મન્ત્રી ને ઉપમન્ત્રી ખેડેથી બોરસદ ગયા. ત્ય્હાં પૂર્વપરિચિત રેવરન્ડ ટેલર ને મિસિસ ટેલર રહેતાં. કરટિસનો ઉતારો એમને ત્ય્હાં હતો. એકદા કવીશ્વર એમને બંગલે ગયા હતા. મહેમાનોને મળવાને પાદરીને બંગલે મંડળી મળી હતી. ઘણા ખ્રીસ્તીઓ સાથે કવીશ્વરને ત્ય્હાં સહવાસ થયો. પડતી રાત્રિનો સમય હતો. બહાર ચન્દ્રમા ચન્દની વરસતો. મંડળીને માટે ચ્હાપાણી

આવ્યાં. પ્રધાન મહેમાન કને ગૃહિણી સ્વયં પધાર્યાં અને ગૃહિણીધર્મ પાળીને દલપતરામને ચ્હાપ્યાલો ધર્યો. કવીશ્વરે પ્યાલો લીધો ને લેઈને ટેબલ ઉપર મૂક્યો. ખ્રીસ્તીમંડળ બોલી ઉઠ્યું કે મડમ સાહેબનો હાથ પાછો ઠેલાય નહિ. ટેલર સાહેબ બેઠા બેઠા જોતા હતા ને હસતા હતા. મડમ સાહેબ બોલ્યાં: આમાં કાંઈ પાપ છે? આ કાંઈ મદ્યમાંસ નથી. આ તો છે પરમેશ્વરનાં પાંદડાં ને પાણી. પાપશબ્દે પછી હસવાની વાતે ગંભીર સ્વરૂપ લીધું. ખ્રીસ્તમંડળ નિહાળતું બેઠું હતું. કવીશ્વર પ્રસંગને કળી ગયા ને બોલ્યા: પ્યાલામાં પાપ હો વા ન હો. પણ નાતીલા પૂછે ને ઈશ્વરસાક્ષીએ કહું કે ના, પાદરી સાહેબની ચ્હા મ્હેં પીધી નથી; એ જુઠુડાવેડાનું તો પાપ ખરૂં કે નહિ? એવું જુઠૂં બોલતાં શીખવવું છે?—ને એ જુઠાણાનું પાપ કોણ માથે લે છે? સાહેબ કે મડમ સાહેબ? રેવરન્ડ ટેલરે પછી છેલ્લો નિર્ણય ઉચ્ચાર્યો કે ના, ના, કવીશ્વર! તો તો રહેવા દ્યો. આ યે ખ્રીસ્તી બ્રાહ્મણનું ઘર છે. જુઠું બોલતાં શિખવાડવાનું અંહી ન હોય.

કવીશ્વર ને કવિશિષ્ય બોરસદમાં બેએક અઠવાડિયાં રહ્યા. ટેલર સાહેબે વાંચીને કાવ્યદોહન પાસ કીધું. સરકારે કવીશ્વરને હજાર રૂપિયા આપ્યા.

નવયુગની બેસતી વરષોમાં ચ્હાપ્યાલાના આવા અટપટા પ્રસંગો અનેકને આવતા, ને સહુ નિજનિજની પ્રકૃત્તિઅનુસારે પ્રસંગઘૂંચ ઉકેલતા. ઓળખીતાઓ અને અણઓળખીતાઓ કવીશ્વરની પરીક્ષા કરતા, અને સ્વભા-

વાનુસારે પછી મૂલ્ય આંકતા. મ્હાના પ્યાલામાં તો પાણી છે ને પાંદડાં છે, દૂધ છે ને સાકર છે. પણ દલપતસિદ્ધાન્ત એ હતો કે ઉજળે મુખડે ઉચ્ચારાય એટલું આચરવું. દલપતજીવનમાં ઢાંકવાછૂપાવવાનો અંશે નથી. કવીશ્વર નિર્મળો હીરો હતા, સંસારી સાધુપુરુષ હતા. સારો દેશ જાણતો કે દલપતરામ સો ટચનું સોનું છે. એ સત્યનિષ્ટ સાધુતામાં દલપતજીવનનો દિગ્વિજય હતો.

સામળપ્રેમાનન્દની સાહિત્યચર્ચામાંની દલપતસૂત્રાવલિ પછી દશેક વર્ષે કંઇક સાચી પડી. ક્યહાંકથી–પૃથ્વીના કો પેટાળમાંથી પડઘો પડ્યો કે કાવ્યદોહનમાં તો ધાર્મિક કવિતા છે. એ પડછન્દો સરકારમાં જઈ સંભળાયો. '૭૫માં દલપતરામને સરકારઆજ્ઞા થઇ કે ધાર્મિક કવિતા ન હોય એવો કાવ્યસંગ્રહ કરી આપો. અને શાળાખાતાને સરકારઆજ્ઞા થઇ કે કાવ્યદોહનને સુધારીને ખાતાયોગ્ય કરો. કવીશ્વરને ૩૫૦ રૂપિયા મળ્યા ને કાવ્યસંક્ષેપ નામનો ગ્રન્થ રચાયો. પણ ત્યહારે ફારબસ ન્હોતો કે હોપ ન્હોતો કે કરટિસ ન્હોતો. એ ભાવનીતરતાં ગુણજાણ સાહિત્યરસિક પંખીડાંઓ ગુર્જરદેશેથી ઉડી પરવાર્યાં હતાં. કવીશ્વર પણ ઘડીક થાક ઉતારતા હતા. કાવ્યદોહન જેટલો કાવ્યસંક્ષેપ લોકપ્રિય નીવડ્યો નહિ. રાજસેવા કે લોકસેવા કે સાહિત્યસેવા પરસ્પરના પૂરા સદ્‌ભાવે થાય તે સફળ થાય.

શાળાખાતાએ નર્મદનું નર્મગદ્ય 'સુધાર્યું' છે ને દલપતનું દલપતકાવ્યદોહન 'સુધાર્યું' છે. પણ પ્રત્યેક ગતિ કંઈ પ્રગતિ નથી હોતી, તેમ પ્રત્યેક 'સુધારો' કંઈ સુધારતો નથી.

'સુધારેલું' નર્મગદ્ય ને 'સુધારેલું' કાવ્યદોહન પછી વર્ષો પર્યન્ત શાળાઓમાં ભણાવાતાં. પણ એ તો પેલી 'હેમલેટ-સૂનું હેમલેટનું નાટક ભજવવા' જેવી વાત હતી. 'સુધારેલા' નર્મગદ્યમાં નર્મદ ન હતો; 'સુધારેલા' દલપતકાવ્યદોહનમાં દલપત ન હતો.

પ્રાચીન કવિવરોની કાવ્યકુંજોમાં કવીશ્વર રમમાણ હતા એ વર્ષાવલિમાં ગુજરાતી કવિઓ વિશેની લેખમાળા બુદ્ધિપ્રકાશમાં એમણે આદરી હતી. કાવ્યદોહનમાં પણ પૃથક પૃથક કવિજનના ભાગભાગને શિરોભાગે બેચાર પંકિતઓમાં કવિચરિત્રની રેખાવલિઓ આંકેલી છે. કવિ એટલે કાળનો બોલ. કવીશ્વર કાળના બોલ સાંભળતા ને ઝીલતા, અને ગુજરાતને સંભળાવતા ને ઝીલવતા.

પ્રેમાનન્દસામળની કાવ્યચર્ચા ફરટિસઅજાણી ન હતી. ફારબસવિરહ આંસુડાંની ધારે નિર્ઝરતો હતો એ અરસામાં ફરટિસે કવીશ્વરને કહ્યું કે સામળ ત્હમને સુપરિચિત છે. સામળકવિતાનું કાવ્યદોહન ન કરો ? સોસાયટી છપાવશે. કવીશ્વરે સામળની કવિતાકુંજોમાં ઘૂમવા માંડયું ને કળીઓ વીણવા માંડી. ૬૮ સામળ વાર્તાઓ વાંચી. સામળમનીષાની હીરાકણીઓના ૭૦૦ દૃષ્ટાન્તિક દોહરા ચૂંટી લીધા. એની થઈ સામળસતસઈ. મુખપૃષ્ઠ ઉપર કવીશ્વરે સામળપ્રશસ્તિનો સવૈયો મૂકયો હતો:

તીર્થ હરે તનના મળને, મનના મળ સામળની સતસાઈ.

'૬૫-'૬૬-'૬૭નો સોસાયટીનો ત્રિવાર્ષિક રિપોર્ટ છપાયો ત્હેમાં લખાયું કે ફારબસવિરહ ને સામળસતસઈ ગુર્જરગ્રન્થાવલિમાં દલપતરચ્યા કીંમતી ઉમેરા છે.

પ્રાચીન કવિતાના દલપતરામ ઈતિહાસજાણીતા સંશોધક હતા, દેશજાણીતા સારસંગ્રાહક હતા. રાસાઓ શોધ્યા રાસમાળા લખનારને ભણાવવાને. સાથે સાથે પ્રાચીન કાવ્યો યે સંશોધાયાં. એ કાવ્યામાળા કવીશ્વર પોતે ભણ્યા, ફારબસને ભણાવી, દેશને ભણાવી. દલપતરામે માત્ર દલપત-કવિતા ગુજરાતને ભણાવી નથી; ભૂલાયેલા પ્રાચીન કવિવરોને પણ ગુજરાતપરિચિત પાછા કીધા છે. પરકીર્તિ પ્રસરાવે એ વિરલા.

પૂર્વજોના કવીશ્વર ગુણપૂજક હતા. સંસ્કૃત, હિન્દી, ગુજરાતી–આપણી પ્રાચીન કવિતા પ્રત્યે એ દલપતપૂજ્ય-ભાવના કેવીક હતી? સ્વયં દલપતકવિતા એ પ્રશ્નનો કલાકલ્પનારંગેલો ‘કવેતાઈ’ ઉત્તર આપે છે.

’પરમાં ફારબસ સાહેબે ઈડરિયા ગઢની પર્વતછાયાઓમાં કવિઓનો મેળો ભર્યો હતો. એ આપણું પ્રથમ કવિસંમેલન. એ ઐતિહાસિક સાહિત્યસમારંભનો પાયો માંડી, એને ચિરંજીવ કરી, દલપતરામે નિજ ફારબસવિલાસ ગ્રન્થની કાવ્યગૂંથણી અને રસજમાવટ કીધાં છે. ફારબસવિલાસના છઠ્ઠા અંકમાં ભૂજની પોશાળના કાવ્યસન્તાન, કવિતાતરંગે ઉછળતા, જોણજોગ ધીરજી કવિની કલ્પનાકથા છે. નવનવા ણુટ્ટાઓની પ્રશ્નમાળા કવિને પૂછાય છે; કવિ એવા જ–ફૂટતા ટેટાના જેવા ને ફૂલઝરતી ફૂલઝરણીઓના જેવા–તરંગી ઉત્તરો આપે છે. પણ એ કાવ્યતરંગોમાં યે ઉંડા અર્થમર્મ છે. એકે પૂછ્યું કે આ ભૂવાઓનું ડાકલું આવો શબ્દબોલ કેમ બોલે છે? કવિએ કહ્યું: એ ડાકલું છે

ભૂતભડકામણું. મુંબઈના લોકે ભૂતપ્રેતનો વ્હેમ પરિત્યાગ્યો છે તેથી મુંબઈના નામે ભૂત ભાગે છે. માટે આ ડાકલું ‘બોમ્બે બોમ્બે’, ‘બોમ્બે બોમ્બે’ બોલે છે. બીજાએ પૂછ્યું કે આ ઘોડો પૃથ્વી ઉપર પાય કેમ ઠોકે છે? કવિએ કાવ્યકલ્પનાનો ટેટો ફોડ્યો કે કંઈ કંઈ મહાન મનાતા સમારંભો ભૂલાઈ ગયા. પણ પડઘમ પેઠે પગ ઠોકી–ઠોકીને ઘોડો કહે છે કે આ કાવ્યસમારંભ અચળા જેટલો અવિચળ છે;

‘આ ઠેકાણું ને આ ટાણું સૌ લોકો સંભારશે.’

વળી ત્રીજાએ પૂછ્યું કે મહારાણી વિક્ટોરિયા અત્યહારે શું કરે છે એ ત્હમારી આર્ષ દૃષ્ટિ દેખતી હોય તો કહો. વીજળીવેગે કવિકીકીઓ ભૂમંડળમાં ફરી વળી ને બોલી કે મહારાણીજી અન્તરમાં ભારતકલ્યાણની મન્ત્રણાઓ ઘડે છે. એ ફારબસવિલાસમાં ધીરજી કવિને એક પ્રશ્ન એ પૂછાયો છે કે જાહેર મેળાવડાઓમાં હિન્દુ જનતા પાઘડી પ્હેરીને બેસે છે ને યૂરોપી જનતા ઉઘાડે માથે બેસે છે એમ કેમ? પાઠક! ત્હમને એ પૂછાયું હોય તો ત્હમે એ સંસાર-પ્રશ્નનો ઉત્તર શો આપો? ધીરજી કવિનો–વસ્તુતઃ કવીશ્વર દલપતરામનો વીજવેગી કાવ્યઝબકાર ઝબૂકી ઉઠે છે કે એ તો અમરાપુરીના દેવાધિદેવ સ્વર્ગસ્વામી મહેન્દ્ર મહારાજની અણઉથાપાતી દેવદુહાઈ છે.

ભૂતળના લોકે એક સમે ઈન્દ્રભુવનમાં
જૈને જૂદી જૂદી ભેટ ભાવથી ધરાવી છે;
ગ્રીકે તો ઈસપનીતિ, આરબે નાઈટ, ઈંગ–
લીશે શેક્ષપીયરની પોથી પરઠાવી છે.

હિંદુઓએ હોંશ ધરી પંચતંત્ર તણી પોથી
આપી; તે તો ઈંદ્રને અધિક ભલી ભાવી છે.
દાણે દલપતરામ, બીજાઓની બંધ કરી
હિંદુઓને હમેશાંની પાઘડી બાંધવી છે.
ઈન્દ્ર કહે, યૂરોપિયન! હિંદુ કવિતતદબીર
બને ન, ત્યાં સુધિ બેસજો સભા ઉઘાડે શીર.

ફૂલની પાંખડીઓ પીંખવાને નથી, મંહીની સુગન્ધ માણવાને છે. પીંખશે એ પતિકા પામશે, સૂંઘશે એ પરિમળ પામશે. ઉપમા અને અલંકારની રેખાઓ ગણવા કાજે નથી, મંહીના અર્થમર્મ માણવાને કાજે છે. આ કાવ્યમાં ભાખ્યો છે એવો આપણી પ્રાચીન કવિતા–સંસ્કૃત, હિન્દી, ગુજરાતી–પ્રત્યેનો દલપતપૂજ્યભાવ હતો. કવીશ્વર દલપતરામ

પોતાનું માનતા શ્રેષ્ઠ, મુમુક્ષુ પરના હતા;
સારગ્રાહી સદા, તેથી સૌમાંથી સાર શોધતા.

પૂર્વાચાર્યોના મૂર્તિભંજકો નહિ; પૂર્વાચાર્યોના પ્રાણપૂજકો નવમન્દિરો માંડે એ નવમન્દિરો લોકપૂજ્ય થાય. દલપતકવિતામન્દિર લોકપૂજ્ય હતું એની કારણમાળામાંનું એક કારણકિરણ એ હતું કે કવીશ્વર પુરોગામી કાવ્યકલાસ્વામીઓના ગુણપૂજક હતા. જગતઈતિહાસનો નિત્યોચ્ચાર એ છે કે

પૂજશે તે પૂજાશે.

પ્રકરણ ૧૭ મું, 'સુધારાનું પુરાણ'

વેનચરિત્ર એટલે કવીશ્વર દલપતરામનું નળાખ્યાનઃ પ્રેમાનન્દશાયી દેશીઓ, પ્રેમાનન્દશાયી ભાષાપ્રૌઢી, પ્રેમાનન્દશાયી પ્રાચીન રાજકથા, પ્રેમાનન્દશાયી હાસ્ય ને કરુણ રસનાં નિર્મળાં સરોવરો. ગુણગૌરવે, ચરણસંખ્યાએ, કાવ્યકલાની ગૂંથણીએ, યુગસન્દેશના ઉચ્ચારણે, વેનચરિત્ર એટલે કવીશ્વરનું મ્હોટામાં મ્હોટું કાવ્ય.

પિસ્તાળીસની પાકટ વયને શિખરે દલપતરામ બેઠા હતા. '૪૮થી '૬૪ સૂધીનાં સોળ વર્ષ દેશકીર્તિનાં, રાજસન્માનનાં, કુટુંબલક્ષ્મીનાં, ધીરા સમધાત અખંડ પ્રફુલ્લનનાં, લોકમોજાંઓ ઉપર તરતાં ને યશતેજ માણતાં માણતાં કવીશ્વરે '૬૫માં કેટલાક માસ આપત્તિની અન્ધારઘડીઓ દીઠી હતી. એ ઘોડાપૂર તરી ઉતર્યે પરમ હિતસ્વી શિષ્યમિત્રના મૃત્યુવિરહનું મહાદુઃખ અનુભવ્યું હતું. આંખોની પીડા, નર્મદનો ઝઘડો, કુટુંબક્લેશ—એ સૌને વિસરાવે એવો ફારબસઅવસાનનો કલેજાકટારીનો ગેબી ઘાવ દલપતરામને વાગી ગયો. દલપતરામે દુનિયાં દીઠી, ને દુનિયાંપારનું યે દીઠું. મિત્રના જહાજમાં તરતા ત્હેમને હવે સ્વયં બાહુએ સંસારજળ તરવાનાં આવ્યાં. '૬૫માં દલપતજીવનની એક કલા આથમી અને બીજી કલા ઉગી.

સંસારનાં અજવાળાં ને અન્ધારાં—દુનિયાંની દોરંગી જાહોજલાલી નિરખી, અનુભવભંડાર સંભરી, આત્માનાં

ઉંડાણ ઉઘાડી, સ્થિતપ્રજ્ઞ કવીશ્વર આધેડ વયે નવયુગનો સર્વતોભદ્ર સન્દેશ આપવાને વેનચરિત્ર લખવા બેઠા.

'૬૫થી '૭૦ની પંચવર્ષી' કવીશ્વરની કાવ્યપ્રફુલ્લનની ઋતુ હતી. ફારબસવિરહના કરુણગીતથી એનાં મંડાણ મંડાણાં તે મિથ્યાભિમાન નાટકના હાસ્યરસમાં પર્યવસાન પામ્યાં. ફારબસવિરહ, ફારબસવિલાસ, સામળસતસઈ, જસવન્તરાજનીતિ, વેનચરિત્ર, ભરૂચસંગ્રહસ્થાન, શ્રવણાખ્યાન, અને મિથ્યાભિમાન નાટકઃ એ પંચવર્ષીની એ દલપતસાહિત્યઅષ્ટાધ્યાયી. અને ત્હેમાં ય તે વેનચરિત્ર એટલે એ દલપતકાવ્યબ્હેરખાનો સેર.

ફારબસવિરહની અશ્રુધારાઓથી ભીંજાયેલી દલપત હૈયાધરતી પછી એમ પલ્લવી ઉઠી.

ફારબસવિરહ અને સામળસતસઈની કાવ્યકથાઓ આપણે વાંચી ગયા છીએ. કવીશ્વર વર્તમાનને વન્દતા ને ભૂતને પૂજતા.

'૬૫માં કમળાક્ષીની કથા છપાઈ, અને તાર્કિક બોધનો વાર્તાસંગ્રહ છપાયો. પંચતન્ત્રમાંની વાતોની પેઠે એ દલપતવાર્તાઓ પણ અનેકને એક દોરે ગૂંથી લીધેલી છેઃ ઈસપનીતિની પેઠે પ્રત્યેક વાર્તામાં જનબોધ છે ને વાર્તારસ છે. વર્ષોથી એમાંની વાર્તાઓ બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાતી હતીઃ આપણો એ પ્રથમ નવલિકાસંગ્રહ.

ફારબસ વિદેહ થયા પછી પણ મુંબઈનગરીમાં દલપતકવિતાના રસરસિયા ને ગુણજ્ઞો ન્હોતા એમ નહિ. '૬૬ના એપ્રિલમાં હંસકાવ્યશતકવાળા હંસરાજ શેઠનો

મુંબઈથી કવીશ્વરને આમન્ત્રણપત્ર મળ્યો કે 'ત્હમારી કવિતા સાંભળીને તૃપ્તિ થઈ નથી. ગયે વર્ષે થોડાક જ દિવસ ત્હમે અત્રે રહ્યા હતા. મ્હારાં માતુશ્રીને ત્હમારી કવિતા-વાણી સાંભળવાની ઘણી ચાહના છે. ત્હેમની આજ્ઞાથી લખું છું કે એક માસ અમારે ઘેર પધારો, સહકુટુંબ પધારો. બનતી સેવા કરીશું.'

મે માસમાં પછી કવીશ્વર સહકુટુંબ મુંબઈ ગયા. પણ એ '૫૯નું મુંબઈ યે ન હતું કે '૬૩નું મુંબઈ યે ન હતું. નર્મદસૂનું, બુદ્ધિવર્ધકસૂનું, ફારબસસૂનું '૬૬ના મે માસનું મુંબઇ હતું. '૬૫ના શેરસટ્ટાની મહાઝાળો ઝીલેલું, મહેલાતો બાળેલું, જવાંમર્દોને દઝાડેલું, '૬૬નું મુંબઈ તે જાણે પૂર્વના મુંબઇનું ખંડેર હતું. ધનના ઢગલા જ્યહાં ખડકાતા ત્યહાં આજ રંકતાની છાયાઓ પથરાતી.

હંસરાજ શેઠે કવીશ્વરની આદરભાવથી મહેમાની કીધી; કવીશ્વરે પણ કવિતાના મીઠા મેહુલા વરસાવ્યા. કવિકુટુંબને શેઠે વસ્ત્રાભૂષણે શણગાર્યું, કવીશ્વરને સોનાકંઠી પ્હેરાવી. ૭મી મેએ મુંબઈના ભાટિયા મહાજનોએ ને અન્ય કાવ્યકોડીલાઓએ સભા ભરી ને દલપતરામને માન-પત્ર સમર્પ્યું. જૂનમાં મેઘગોરંભો મંડાતાં પહેલાં કવીશ્વર અમદાવાદ ગયા.

સંસારબોધપ્રદિની ગંગાજમનાની વાર્તા એ સાલમાં છપાઈ.

ફારબસવિરહનો ચમઘાવ રૂઝાય એવો હતો નહિ, પણ ધારાઓ વરસી રહ્યે '૬૭થી બુદ્ધિપ્રકાશઅંકોમાં કવીશ્વરનો

પછી જસવન્તરાજનીતિ રચીને કવીશ્વરે મહારાજાને મોકલાવી હતી, અને મહારાજાએ પાંચસોનો સિરપાવ કવીશ્વરને અર્પ્યો હતો.

એ પૂર્વે દલપતરામે ગુજરાતના હિન્દુઓની સ્થિતિ વિશે ઇતિહાસરંગેલો ને વિચરણાભરેલો નિબન્ધ બુદ્ધિવર્ધક માટે લખ્યો હતો, ને ત્રણસો રૂપિયા ઇનામના જીત્યા હતા.

'૬૭ના ઓગસ્ટમાં કવીશ્વરને વતનમાંનું રાજસન્માન સાંપડ્યું. રંકતામાં જ્યહાં રીઢા થયેલ હતા એ વતનમાંનાં સન્માનો દલપતરામને સદાકાળ બહુ ગમતાં. મહારાણા રાયસિંહજી રાજવી હતા, માજીરાજ જીજીબાનો કારભાર હતો. ઓગસ્ટ માસથી રૂપિયા એકસોનું વર્ષાસન મહારાણાએ વઢવાણના સપૂતને બાંધી આપ્યું. દલપતરામનો દેશઆંબો ફૂલ્યેફળ્યે વઢવાણ આનન્દતું. વઢવાણ દલપતરામને સન્માનતું; ને કવીશ્વરની કીર્તિકલગી વઢવાણને ચ્હડતી.

ડિસેમ્બરમાં નેત્રવૈદ્ય ડા. વાયલીની અમદાવાદમાંથી બદલી થઈ. હેમાભાઇ ઈન્સ્ટિટયૂટમાં લોકવિદાયસમારંભ ભરાયો. કવીશ્વરે કવિતા ગાઇને દાક્તરનાં ઋણ વાળ્યાં.

રામદાસ શેઠની મુસાફરી અને જસવન્તરાજનીતિ એ બે '૬૭ની સાલની દલપતસાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ.

કાશીની યે પેલી પાર બળરામપુર સૂધી દલપતકાવ્યકીર્તિ પ્રસરી હતી. અને એ સાલમાં બળરામપુરનરેશે નિજ પિતૃનામના અર્જુનવિલાસ કાવ્યગ્રન્થની દેશવિખ્યાત કવિવરોમાં કાવ્યલહાણી કીધી ત્યહારે એ કાવ્યગ્રન્થ દલપતરામને પણ મોકલ્યો હતો. અર્જુનવિલાસ કાવ્યગ્રન્થે પછી દલપતહૈયામાં

માતૃપિતૃભક્તિરસભરપૂર શ્રવણાખ્યાનની ગ્રન્થરચનાનાં બીજ રોપ્યાં.

આંખના પલકારે એમ દિવસો ઉગતા અને આથમતા. જોતજોતામાં મિત્રવિરહને બેએ વર્ષો વીતી ગયાં. વડલાની વરાળ જેવી પાને પાને પ્રજળતી કવીશ્વરની હૈયાવરાળ ભભૂકી ઉઠી કે

આજકાલની વાત, જોડ વરસ જાતાં રહ્યાં;
ભેળા થઈને, ભ્રાત ! ફરી ન બેઠા, ફારબસ !

'૬૮ના મહા માસમાં કવીશ્વરે જ્યેષ્ટ પુત્ર મોહનલાલનાં ઉત્કંઠેશ્વર મહાદેવની છાયામાં આંતરસૂબે લગ્ન કીધાં. દલપતસંસારમાંડવે હવે વસન્તરંગો મ્હડવા માંડયા.

શ્રી પ્રેમચંદ રાયચંદની સખાવતો દેશમશહૂર છે, અને અમદાવાદ પણ પ્રેમચંદશાહની પ્રેમચન્દનીસૂનું નથી રહ્યું.

અઠારસેં ઉપર ભલી સત્તાવનની સાલ,
હોપે સ્થાપી હોંશથી આ ટ્રેનીંગ નિશાળ.

સરકારમોકલ્યા વિલાયત જઇ ભણી આવેલા મહીપતરામભાઇએ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં મુખ્યાધિષ્ઠાતા હતા; અને ત્ય્હાં પ્રતિ દિવસ દલપતરામ કવિતાકવનની રીતી કવે. અમદાવાદની એ મેઈલ ટ્રેનીંગ કોલેજના નવમહાલયને કાજે પ્રેમચંદ શેઠે

જીરણ અમદાવાદના પુનરુદ્ધારક બ્રારોડેલ કલેક્ટરે ૨૪મી જૂલાઈ સન ૧૮૬૮ની તિથિએ પ્રવેશઉત્સવ ઉજવ્યો, ને ગુજરાતના પ્રજાપુરોહિતે શાળાને કવિતચરણોથી વધાવી. ત્હારથી તે પ્રેમચંદ રાયચંદ સેટ્રલ ટ્રેનીંગ કોલેજ કહેવાઈ. સમસ્ત ગુજરાતના શિક્ષકવર્ગને પોતાની સત્તીથી ઘડતી એ શાળાને કવીશ્વરે નવયુગની હેમાચાર્યની પોશાળ કહી છેઃ

પાડ્યું પ્રગટ પ્રતિબિમ્બ હેમાચાર્યની પોશાળનું.

'૬૮ની દિવાળી દલપતરામે રેવાણા અદ્યવર્તમાન વતનમાં ગાળી હતી. રેવાણાનાં બહેન પૂરીબા કવીશ્વરના મૂળજી મામાના પુત્ર નથુભાઈ સાથે વઢવાણમાં વરાવેલાં હતાં; અને કવિકુટુંબનો ઉતારો ત્હારે લાખુપોળે એ માશીકાકીને ઘેર હતો. એવામાં વ્હેપારમાં ખોટ ગયે નિરાધાર થયેલાં સગાંઓને ફૂલ નહી તો ફૂલપાંખડીની કવીશ્વરે ત્હાં સહાયતા કીધી હતી. એકને હેડમાંથી છોડાવ્યો, એને ઋણમુક્ત કરાવ્યા. લઈ જાણતા તેમ દલપતરામ આપી પણ જાણતા. કવીશ્વર વ્હાલસોયા હતા; અંગમાંથી સગપણની શેડો ફૂટતી.

વેનચરિત્ર, ભરૂચસંગ્રહસ્થાનનો કાવ્યખંડ, ને શ્રવણાખ્યાન એ '૬૮માં દલપતકવિતાને આંબે પાકેલાં કાવ્યફળો.

વેનચરિત્ર ને શ્રવણાખ્યાન કવીશ્વર રચતા હતા એવામાં '૬૮ના સપટેમ્બરની ત્રેવીસમી તારીખે ભરૂચમાં સંગ્રહસ્થાન ઉઘડ્યું. વિદ્યાહુન્નરની દલપતશાહી સુધારાની દેશમાં દિવાળી પ્રગટી.

આજે સંગ્રહસ્થાન એટલે Musium, અને પ્રદર્શન

જ્વાળામુખી પહાડ ': ભવ્યતાની એ સહુ ભૂલભૂલામણીઓમાં વિદ્યાની વેલીઓ શોધતું લોક ભૂલું પડતું. ગુજરાતના કેળવણીખાતાનો આદ્ય વડો કેળવણીના નવમાર્ગોમાં ગુર્જરમહાપ્રજાને એમ કેળવતો હતો. અને સુધારાની વેલીઓ સાહેબલોક વાવતા ત્હેમને કવીશ્વર કવિતાજળ છાંટતા. એમ પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનો સંગમ જામતો હતો.

પછી વેનચરિત્ર લખાયું. '૬૩માં પ્રેમાનંદ વિરૂદ્ધ સામળપક્ષના પક્ષવાદી દલપતરામે પછી '૬૮માં પોતાનું પ્રેમાનન્દશાચી નળાખ્યાન રચ્યું.

સંસારસુધારાના એ લોકપ્રશ્નોની ત્યહારે ગુજરાતે ઝુંબેશ જાગી હતી: એક પરદેશગમનની ને બીજી વિધવાવિવાહની. પરદેશગમનને માટે નાગરમંડળે મહીપતરામને પજવ્યા તે ત્હેમના બટકબોલાપણાના કારણે; અને કપોળમહાજને કરસનદાસને પજવ્યા તે ત્હેમના લાયબલ કેસના કારણે. નર્મદ કહે છે કે મહીપતરામ કે કરસનદાસ સુધારો કરવાના આશયથી વિલાયત ગયા ન હતા. કરસનદાસની કે મહીપતરામની પૂર્વે ત્રણેક દાયકે નડિયાદના દેસાઈકુટુંબના નબીરા સામળદાસભાઈ વિલાયત સફરે જઈ આવ્યા હતા, પણ નાતે ત્હેમને અક્ષરે પૂછ્યો ન હતો.—પણ તે તો પેલી કહેવતવાળી વાતે હોય કે ' કણબી નાતબ્હારો નહિ.'

બન્ને ય વઘરાળા લોકવિષયોમાં દલપતમાનસ એમનાં ચિરસ્થાયી સ્થિતપ્રજ્ઞતા અને ધીરોદાત્તતાનું લાક્ષણિક હતું. '૫૧માં હુન્નરખાનની ચ્હડાઇમાં સાગરમન્થન માંડવાનું કવીશ્વરે પ્રજાપ્રબોધન ગાયું છે; '૫૪માં ફારબસ સંગાથે

વિલાયત જવાના કોડ પોતાને જાગ્યા હતા;'૫૯માં બુદ્ધિવર્ધક સભાનું પરદેશગમનનું આહ્વાન મુંબઈના એ સભાખંડમાં જ ઝીલ્યું હતું; પ્રાયશ્ચિત્ત કોઈ આપતું ન્હોતું ત્ય્હારે '૬૨માં મહીપતરામભાઈને ધોળકાની શ્રીમાળી જ્ઞાતિ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે એમ નિર્ધાર્યું હતું. દલપતબોલ એ હતો કે જે રાણીનું અહીં રાજ્ય છે એનું જ ત્ય્હાં રાજ્ય છે. ન વટલાવું હોય ત્હેને કોઈ ત્ય્હાં જ્હરાણે વટલાવતા નથી કે દારૂ પાતા નથી.–અને અંહી પીએ છે ત્હેમને શું કરો છો?

ધર્મવિચારને પાને ૩૨મે નર્મદ લખે છે કે 'વિધવાવિવાહ એ સુધારાના ઈતિહાસનું એક મોટું પ્રકરણ છે; જે વિષયમાં ૨૭(૪૦) વર્ષ થયાં ગુજરાતી લોકમાં ચર્ચાય છે, જે વિષયમાં (દલપત ને નર્મદ) બન્ને કવિઓએ લખ્યું છે –દલપતરામે વધારે.'

વિધવાવિવાહના લોકપ્રશ્નપરત્વે દલપતનું કવન વધારે હશે તો નર્મદનું જીવન વધારે હશે. માણભટ્ટ વ્યાસજીઓના માણરણકે પેલું ગીત રણકે છે એ વાળી આ વાત છેઃ

નમો રે ગણેશા! નમો હનુમન્તા!
બન્ને ય વીર છે બહુ બળવન્તા.

દલપત ગણેશ હતો, નર્મદ હનુમાન હતો.

શંભુસુત સમો લોકકલ્યાણક ધીર દલપત ને પવનસુત સમો છલંગો ભરતો વીર નર્મદઃ કોઈ કોઈથી ગાંજ્યા જાય એવા છે? ગુજરાતના ઈતિહાસે

બન્ને ય વીર છે બહુ બળવન્તા.

વિધવાવિવાહ પ્રત્યેની દલપતભાવના મનીષી માનસની

હતી. વિરોધપક્ષની ઉગ્રતાનું પ્રધાન કારણ એ હતું કે વિધવાવિવાહ આવ્યે પાછળ પૂંછડા રૂપે છૂટાછેડા સંસારે આવશે. અને કહેતા કે જુવાન વિધવાનાં દુઃખ ટાળ્યે જુવાન કુમારિકાઓનાં દુઃખ વધશે. છેલ્લા સાત દાયકાનો દેશઈતિહાસઅભ્યાસી છાતી ઠોકીને કોણ કહેશે કે વિરોધપક્ષ સાચો નહોતો? પછીના ઈતિહાસોએ તો વિરોધપક્ષની સાક્ષી પૂરી છે.

જે દેશોમાં વિધવાવિવાહ અને છૂટાછેડાના લોકચાલો સૈકાઓથી પ્રચલિત છે ત્યહાં પણ એ કેડીએ ન જનારાંઓ પ્રજાપ્રતિષ્ઠિત નીવડતા નથી? બે વાર છૂટાછેડા લીધેલી બાઈ ઈંગ્લાંડના મહારાણીપદે ન હોય એ ઇંગ્રેજપ્રજાનો પ્રજાપોકાર જગતજાણીતો નથી? સંયમ સારો કે વિધવા વિવાહ ને છૂટાછેડા? પણ કવીશ્વર ભાવનાવાદી હતા એટલા જ વાસ્તવવાદી હતા. અને દલપતમાનસની સર્વનિયામક ને ચક્રવર્તી ભાવનાઓ હતી ધર્મ ને સદાચારણની. કવિતા કલા વ્યક્તિજીવન સમાજવ્યવસ્થા રાજકારણઃ સહુનાં સિંહાસનાધીશ કવીશ્વર કહેતા ધર્મને ને સદાચારણને. અને તેથી સરવાળે દલપતલોકમન્ત્ર એ હતો કે અનાચારથી વિધવાવિવાહ સારો.

બાળરાંડ સ્ત્રીપુરુષને બાળે જ્યારે કામ,
સુનીતિનું જળ સીંચિને વિવેકિ લે વિશ્રામ.

× × ×

કામાગ્નની કબજે કરે ઉત્તમ જન તો એ જ;
પ્રાપ્ત થાય જો નીતિએ ભોગ ભોગવે તે જ.

પૂર્વનર્મદના રંગ નિરાળા હતા. ઉત્તરનર્મદ તો ઉચ્ચરતો કે 'હવે અમારો મત એ છે કે ઉંચી નાતોએ વિધવાવિવાહ કરવો ન ઘટે.'

ગુજરાતે વિધવાવિવાહની ઝુંબેશ પ્રથમ ઉપાડવાનું માન છે દુર્ગારામ મહેતાજીને: અને તે ૧૯ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં. દલપત ધોળિયો ત્યહારે સ્વામીનારાયણના મઠમાં ભણતો, ને નર્મદ બાળકો ત્યહારે કોક મુંબઈશાળામાં ઈસપનીતિ વાંચતો. વિધવાવિવાહની ઝુંબેશ એટલે ૧૮૪૦–૪૪ માં દુર્ગારામ મહેતાજીએ ગુજરાતે પાડેલો પ્રજાપોકાર. તે પછી પંદરસત્તર વર્ષે નર્મદનાં વૈધવ્યચિત્રો છપાયાં; તે પછી પચ્ચીસેક વર્ષે દલપતનું વેનચરિત્ર લખાયું.

વિધવાવિવાહની છત્રછાયા નીચે પછી કવીશ્વરે આખો સંસારસુધારાનો પ્રજા પ્રશ્ન ગાયો, ને સર્વતોભદ્ર યુગસન્દેશ ઉચ્ચાર્યો.

વેનચરિત્રમાં ૧૪૪ પદો છે, વિધવિધની ૪૨ દેશીઓ છે, છએક હજાર ઉપર કાવ્યચરણો છે. મહાકાય દલપત-કાવ્યનો વેનચરિત્ર એટલે આઠમો ભાગ. ઉપોદ્‌ઘાતરૂપ આદિનાં બેત્રણ પદો અને પ્રસ્તાવિક ઉપસંહારરૂપ અન્તનાં ચારપાંચ પદો શિવાયનાં ૧૩૫ પદોમાં પૌરાણિક વેનકથાનો દલપતવિસ્તાર છે.

આપણી સાહિત્યભાષાની ત્રણ પ્રધાન સરણીઓ પડેલી છે. એક છેડે છે દેવભાષાની સરણી: કપરી, શાસ્ત્રીય સંસ્કૃતમય. અસ્તોદયની અને કુસુમાવલિની એ સાહિત્યવાણ. બીજે છેડે છે લોકભાષાની સરણી: સાદી ગામઠી તળપદી. બે બહેનો અને અંધેરી નગરીનો ગર્દભસેનની એ સાહિત્ય-

વાણુ. એ બેની મધ્યમાં છે આપણી સર્જનભાષાની સરણીઃ સુઘડ સોહાગણની એ ગૃહસ્થાશ્રમી ભાષાઃ રસીલી, પ્રૌઢા, ભર્યાભાદર્યા ઘરની ગૃહિણી સમી. નળાખ્યાન ને વેનચરિત્રની એ કાવ્યભાષા. એ ભાષા તે ગુજરાતનાં સર્જન અને સોહાગણની ભાષા, ગુજરાતના ગૃહસ્થાશ્રમની ભાષા.

વેનચરિત્ર છે ગુર્જરદેશનો વિધવાપોકાર. ત્ય્હારે તે કહેવાતું'તું સુધારાનું પુરાણ.

વેનચરિત્ર કાવ્યમાંનો પ્રધાન રસ છે કરુણરસ ને હાસ્યરસ. તડકાની તેજભભક ભભૂકાવવાને જેમ ચિત્રકાર પઠછે છાંયડીપટ ઢાળે છે, તેમ કરુણરસની અશ્રુભીની કુમાશ ઓપાવવાને કલાધીશ કવિવર પડછે હાસ્યરસની ઘટાઓ ડોલાવે છે. વેનચરિત્રમાં કવીશ્વરે કલાસ્વામીને છાજે એવી હાસ્યરસની ને કરુણરસની ફૂલગૂંથણી ગૂંથી છેઃ

શીદને આવ્યો મારે આંગણે ? હો સલૂણા રે !
દગો દઈને ગયો દૂર દેશ, પ્રવાસી પરૂણા રે !

વાણ. એ બેની મધ્યમાં છે આપણી સજ્જનભાષાની સરણીઃ સુઘડ સોહાગણની એ ગૃહસ્થાશ્રમી ભાષાઃ રસીલી, પ્રૌઢા, ભર્યોભાદર્યો ઘરની ગૃહિણી સમી. નળાખ્યાન ને વેનચરિત્રની એ કાવ્યભાષા. એ ભાષા તે ગુજરાતનાં સજ્જન અને સોહાગણની ભાષા, ગુજરાતના ગૃહસ્થાશ્રમની ભાષા.

વેનચરિત્ર છે ગુર્જરદેશનો વિધવાપોકાર. ત્ય્હારે તે કહેવાતું'તું સુધારાનું પુરાણ.

વેનચરિત્ર કાવ્યમાંના પ્રધાન રસ છે કરુણરસ ને હાસ્યરસ. તડકાની તેજભભક ભભૂકાવવાને જેમ ચિત્રકાર પટછે છાંયડીપટ ઢાળે છે, તેમ કરુણરસની અશ્રુભીની કુમાશ ઓપાવવાને કલાધીશ કવિવર પડછે હાસ્યરસની ઘટાઓ ડોલાવે છે. વેનચરિત્રમાં કવીશ્વરે કલાસ્વામીને છાજે એવી હાસ્યરસની ને કરુણરસની ફૂલગૂંથણી ગૂંથી છે.

શીદને આવ્યો મારે આંગણે? હો સલૂણા રે!
હવો થઈને ગયો દૂર દેશ, પ્રવાસી પરૂણા રે!

ગુરુપત્નીનો એ ચોધાર વિલાપ; અને

અરેરે! એ દુઃખ એવું રે, જોયું નથી બીજું એ જેવું.
ધરણી ઉપર પડી થરથર ધ્રૂજે, ગઈ સુધ બુધ ને સાન;
બહુ દુઃખની મારી બળી બળી બોલે ત્રાહિ, ત્રાહિ, ભગવાન!
અરેરે! એ દુઃખ એવું રે.

× × ×

નાવમાં બેઠાં જતાં જળધીમાં હાથમાંથી પડ્યું રત્ન;
રોવા-પોકાર્યાથી પાછું મળે નહિ, કોટિ કરે જો પ્રયત્નઃ
અરેરે! એ દુઃખ એવું રે.

કમળાવતીનું એ હૈયાફાટ આક્રન્દ; અને

હત્યાની કરનારી હું નથી,

પણ વિધવાવિવાહનો નિષેધ બાળજલ્લાદ છે–ભયંકર સંસારસત્યનો એ કાળગાજન્તો ભીષણોદ્‌ગાર; હૃદય વ્હલોવી નાંખતા એ કરુણ પ્રસંગો પછી

તારી રાંડ મરે ને તું પછી વાંઢો રહી જો વારૂ જી;
કેવું દાઝે કાળજડું તે તપાસ દુઃખડું તારૂં જી;

એ મર્મભેદુ મ્હેણાબોલ; અને

આ શો ગજબ કર્યો? ગોર ભુંડા;
કર્યા અન્તરના ઘા ઉંડા,
આ શો ગજબ કર્યો? ગોર ભુંડા.

ઘેર અમે ઘરધણીને કહેતાં એને દક્ષિણા આપો;
આજ તું અમને દેવા બેઠો બળબળતો રંડાપો;
આ શો ગજબ કર્યો? ગોર ભુંડા.

એ હૈયાઝાળના લોકઝપાટા; અને પછી વસ્તીએ ઉચ્ચારેલો ભૂદેવોનો અસહકારઃ ૧૯૨૦માં નહિ, ૧૮૬૮માં દલપતકવિતાને અસહકારનાં સ્વપ્નાં આવતાં.

વસ્તીના લોકે વિપ્ર સંગાથે પાડયો વાંધો;
કોઈએ વિપ્રનું કામ ન કરવું, બંધી એવી બાંધો રે,
વસ્તીના લોકે.

ઘાંચી કહે, અમે નહિ દઈએ દિવેલ દીવા સારૂ;
દિવા વિના ઘર દેખાશે જેમ અપાશરે અંધારૂં રે,
વસ્તીના લોકે.

વણકર કહે કે વસ્ત્ર ન દેવાં, એટલે અડચણ મોટી;
ચકલે ચકલે ચીંથરાં વીણી છો વાળે લંગોટી રે,
વસ્તીના લોકે.

× × ×

મોચી કહે, અમે કોપ્યા તો ઉડશે એના આટા;
ખરે બપોરે જવું પડે તો પગે બાંધશે પાટા રે,
વસ્તીના લોકે.
કહે હજામ, હવે બ્રાહ્મણના કદિ યે વાળ ન લેવા;
દાઢાં વધવાથી દેખાશે બધા ય બકરા જેવા રે,
વસ્તીના લોકે.

વેનચરિત્રમાંની કરુણરસ ને હાસ્યરસની સાહિત્યમશહૂર પ્રસંગાવલિઓ તો ગંગાજમની ભાતની નૈસર્ગિક કલાવન્તી દલપતરસગૂંથણીઓ છે.

અદ્દભુત રસને પણ કવીશ્વરે કાવ્યસેવામાં લીધો છે.
હરિની જૂવો અકળ માયા! હરિની જૂવો અકળ માયા!
કળી ન શકે કોઈ ડાહ્યા,
હરિની જૂવો અકળ માયા!
ત્રણે જણાંએ ત્યાં નદીતટમાં દેહ ચિતામાં ધાર્યા;
તીરથ ફરતા ત્યાં તત્કાળ પરાશર ઋષી પધાર્યા;
હરિની જૂવો અકળ માયા!

વનવગડાના એકાન્ત સૂનકારમાં ઉંડી વિકરાળ વનાટવિખોળે ચિતાપ્રવેશ કરતી કમળાવતીનું રોમાંચકારી, કમકમાં ઉપજાવતું, ભીષણ દૃશ્ય—એની કવિકલ્પનાઓ વાંચી સાતપૂડાઓની ગહન ગહ્‌વરગુફાઓ ભીતર ચિતાસ્નાન કાજે

સજ્જ થયેલી, ભારતવર્ષના છેલ્લા સમ્રાટ મહારાજ હર્ષવર્ધનની દુઃખભારનમેલી રાજભગિનિ રાજ્યશ્રીની કાળઘેરી રેખાવલિઓ નથી સાંભરી આવતી ? હર્ષચરિતમાં ચક્રવર્તી શ્રી હર્ષ વીરીને તારેઉગારે છે; અંહી વેનચરિત્રમાં રાજયુવરાજ વેનકુમાર ધર્મભગિનિને તારેઉગારે છે.

વેનચરિત્રમાંનાં કાવ્યમુક્તકો પણ હારમાંનાં હીરાજડ્યાં લોલકો જેવાં છે. 'શુકનમહુરત સાચાં નથી'નું વહેમખંડનાત્મક કાવ્ય; મોહમાયાના બાહ્ય પટાન્તરો ભેદતું ને અન્તર્યામીના ગુણગૌરવ ઉઘાડતું કાવ્ય 'ભલો ભાળી ઉપરનો આભાસ રૂપે નવ રાચિયે;' જગત્યાં જગત્ એ ઉપનિષદપદનો અર્થવિસ્તાર વિસ્તરતું વૈરાગ્યપદ 'જાય છે જગત ચાલ્યું રે, ઓ જીવ ! જોને;' અને યુગયુગની કાળગૂંથણીના ડંકા વગાડતી પરાશર ઋષિબોલની મહાઅર્થવાહિની પેલી કાવ્યકડી

પાંચે ભૂત પરસ્પરમાં પ્રતિભૂત વિશે ભાસે છે;
તેમ જ યુગ ચારે સધ્યે પ્રતિજુગમાં જુગ વાસે છેઃ

વિશ્વનાં વિશ્વસત્યો ગાતાં દલપત કવીશ્વરના એ ગીતમન્ત્રો છે.

અને પછી રત્નમંડળમાં સોહાતા મહામણિ જેવું પેલું ૧૮૫૯માં સાંપડેલું, ઈતિહાસના અર્ક સમું, સંસારઉત્ક્રાન્તિનું ઐતિહાસિક દલપતમહાગીત

ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર

એ પણ કવીશ્વરે વેનચરિત્રમાં સુકલાવિધિએ ગૂંથી લીધેલું છે. દલપતરામનું વેનચરિત્ર કાવ્યરત્નોની રત્નમાળા છે.

પ્રસંગને છાજતાં ગીત અને વાણી એ આમ જોતાં

ન્હાની વાતો છે, કાવ્યકલાના વસન્તરંગો લેખે મ્હોટી વાતો છે. ઉપરનાં કાવ્યઅવતરણોમાંની દલપતકાવ્યભાષા અને ગીતદેશીઓના ઢાળ જરા નિહાળીવિચારી જોયાં? પ્રસંગના ભાવ અને ખિલાવને અનુરૂપ નથી એ? કાવ્યચિત્રો માંનાં તેજછાયાના અટાપટા ગાઢ ને ઘેરા કરતા નથી એ? અપાશરે અંધારૂં, છો વાળે લંગોટી, ઉડશે એના આટા, પગે બાંધશે પાટા, ગજબ કર્યો–ગોર ભુંડાઃ ચાબખાના ચમકાર સમા કટ કટ થતા એ શબ્દબોલ ને ટકોરા મારતા એ ગીતઢાળ હાસ્યરસને પોષે અને ખિલાવે, કરુણરસને ન ભાવે. તેમ 'અરેરે! એ દુઃખ એવું રે' એ પદમાંનો અરેરાટ અને 'પ્રવાસી પરૂણા રે!' કારમી કીકીયારી સમો એ વિલાપબોલ કરુણરસની કુમાશના છે, અટ્ટહાસ્યના ખડખડાટના નથી. 'હરિની જુવો અકળ માયા, હરિની જુવો અકળ માયા' એ બેવડાતી શબ્દાવલિમાંનો શબ્દઉછળાટ જ કોક અદ્‌ભુતદર્શનને કાજે શ્રોતાજનને ઉત્કંઠ કરે છે. 'જાય છે જગત ચાલ્યું રે, ઓ જીવ! જોને': સરિતોર્મિ સમો લહેકાતો એ પદનો પ્રલંબધ્વનિ પડછન્દો વૈરાગ્યભાવની વિષાદતાના પડઘારૂપ નથી? ધીરગંભીર ગજગતિએ વહતી સાઢસેવાડાની સુરાવટ અને સંસારસૂત્રોની મહાભાવ દૃષ્ટાન્તમાળા સમાજઉત્ક્રાન્તિના ઈતિહાસગંભીર ને વિશ્વવિકાસગૌરવી દલપતઉત્ક્રાન્તિવાદના અતિબિંબો છે. પ્રસંગપ્રસંગની વિધવિધતાની ભાવાનુસારિણી ઢાળપસંદગી એ તો સૌ કવિવરોની સચોટ કાવ્યકલાનું કલાઅંગ છે. વેનચરિત્ર અને નળાખ્યાન એ કાવ્યકલાનાં છે આપણાં સર્વોત્તમ કાવ્યદૃષ્ટાન્તો.

કાવ્યવસ્તુની કથાકલા એટલે વાર્તાનો ઉઠાવ ખિલાવ ને પ્રસંગગૂંથણી; એક પછી એક ઉગી આવતી, ભરી ભરી અને રંગરંગીલી, વાદળીઓની પરંપરાના સમું કથાસ્ફોટન. શકુન્તલા નાટકમાંના અંકઅંકમાંના કથાસ્ફોટનની પગલીઓ વિચારી જોજો; અને પછી નળાખ્યાનમાંનું ને વેનચરિત્ર-માંનું કથાસ્ફોટન વિચારી જોજો. કવિકુળની વિવિધતામાં યે એકગોત્રી કુટુંબીજનની એકરૂપતા દર્શાશે.

નિજ કાવ્યગ્રન્થના મધ્યવર્તી સંસારપ્રશ્ન પરત્વે વાંચક પ્રજાજનની હૈયાઅનુકમ્પા જગાડવાને અને જગાડીને આકર્ષવાને ગ્રન્થનો ઉપાડ ને વાર્તાનો ઉઠાવ બાળવિધવાના કરુણ ને દૈવાધીન પ્રસંગથી કવિએ કીધો છે. રાજગુરુની પુત્રીનાં રંગેચંગે ને ઉત્સાહઉમંગે લગ્ન લીધાં ને કીધાં, પણ 'ગોવિન્દની ગતિ ન્યારી' હતી. હજી તો 'જાન વિદા નથી કીધી' ત્યહાં જ ચૉરીમાંથી ઉઠેલી બાળક નવવધૂ વિધવા થાય છે. એકાએક આવતી વાદળછાયા સમો કાવ્યચોકમાં ઘેરો ભાવપલટો થાય છે, મેઘકાટકો ગાજે એવો સારી નગરીમાં હાહાકાર થાય છે. બાણવિંધાયા પંખીદર્શને સિદ્ધાર્થકુમારને હૈયાબાણ વાગ્યું હતું તેમ બાળહરિણી સમી કાળઘવાયેલી ગુરુપુત્રીને નિરખ્યે વેનકુમારને પણ વિધિવેધ્યું હૈયાબાણ વાગે છે. તે ક્ષણથી જ પ્રજાપુત્રીઓનાં વૈધવ્યનો ગેબી સંસારપ્રશ્ન યુવરાજનો જીવનપ્રશ્ન થાય છે, અને એમ વેનચરિત્રનું કાવ્યભાવિ ઘડાય છે. કવીશ્વરે કીધેલો કાવ્યઉઠાવ સાર્થ સાર્થક ને કલાત્મક છે.

પછીની રાજદરબારમાંની શાસ્ત્રચર્ચાકથા; મોસાળ-

જતાં રાજયુવરાજે કીધેલી રાજાજ્ઞા, પાછા વળતાં વનવગડામાંનો કમળાવતીપ્રસંગ, 'વિધવાને વર કય્હાંથી લાવી આપું ?' વેનકુમારનો વિધિ સ્હામે અથડાતો એ નિરાશાબોલ, હરિની અકળ માયાએ ત્ય્હાં પરાશર ઋષિનું પધારવું, અને કળીકાળપ્રવર્તતી પારાશરી સ્મૃતિમાંનું ઋષિવરનું શાસ્ત્રનિરુપણઃ વેનકાવ્યમાંની એ સકળ પ્રસંગપરંપરાનાં પાણી પાઈ પાઇ કવીશ્વર વેનકુમારની સંકલ્પવેલનો વડલો સરજે છે.

કરુણરસની અશ્રુછાયાળી ગહરી જમાવટથી અન્તે કવિ સ્વયં થાકે છે અને પછી હાસ્યછોળો ઉછાળે છે. એ હાસ્યછોળો પણ છે રાજયુવરાજના સંકલ્પનો વજ્રસંકલ્પ ઘડનારીઓ. પ્રજાજનોએ ગુરુદેવનો બહિષ્કાર પોકાર્યો એથી તો યુવરાજકુમારને વિધવાવિવાહના ઉછરંગઉમળકાની ઓર ભરતી ચ્હડી અને બોલી ઉઠ્યા કે

કીધી છે મેં પ્રતિજ્ઞા એવી રે, વિપ્રવિધવાને પરણાવી દેવી રે.

પછી એ થનગનતા વછેરા સમા સાહસે ચ્હડેલા જોબનજોમવન્તા રાજયુવરાજને રાજમાતા ધીરો પાડે છે કે વિધવાજગતના મનોરથકોડ તો જરા નિરખીપારખી લે અને પછી રાજાજ્ઞા ઉચ્ચાર. સ્થિતપ્રજ્ઞનું મહાવાચક ત્ય્હાં બોલાયું છે કે વિધવાજગતમાં

સાચી મરજી જેની હોય જેવી, તેને તેમ જ ચાલવા દેવી.

વેનકુમારનો તેમ જ બ્રિટિશ સરકારનો Widow Remarriage Act permissive છે, coersive નથી.

પણ વિધવાજગતના મનના મનોરથો પારખવા શી

રીતે? અનુભવવૃદ્ધ રાજમાતા સુનિથાએ દૃષ્ટાન્ત રૂપ મર્મ કથા કહી.

સુનિથા કહેઃ તું સંશય છાંડી રે જો આ કાચનાં તપ્નોને હાંડી રે.
એક જાતનાં જાણ વિચારી રે, એક નર છે અને એક નારી રે.
નરના અન્તરમાં જે સમાય રે, તે તો કોઈથી કળી ન શકાય રે.
પણ પ્રમદા તણા પેટમાંનું રે રજભાર રહે નહિ છાનું રે.

Parables–મર્મકથા એ એક મહાન દલપતકાવ્યગુણ હતો, અને વેનચરિત્રમાં પણ તે ઢાંકયો રહ્યો નથી.

પછી દલપતકાવ્યકલાનો પરમ કાવ્યપ્રસંગ આવે છે.

ચતુર રાજમાતાએ ત્રણ તિથિઓનો સ્ત્રીજગતનો નગરોત્સવ માંડયો. પ્રથમ દિવસે કુમારિકાઓનો, બીજે દિવસે સોહાગણોનો, ને ત્રીજે દિવસે વિધવાવૃન્દનો નગરબાગમાં ઉત્સવ ઉજવાયો.–બસ; હવે વધુ કથાવિસ્તાર અંહી નહિ કરિયે. કવીશ્વરની કાવ્યકલા પ્રસંગગૂંથણીમાં છે, વાર્તાવિકાસમાં છે, સ્વભાવોક્તિઓમાં છે, કાવ્યભાષામાં છે, કાવ્યદેશીઓમાં છે, કરુણરસ ને હાસ્યરસની રંગમિલાવટમાં છે. આંબાનો આમ્રરસ સમસ્ત વૃક્ષરાજમાં છે એમ કવીશ્વરની કાવ્યકલાનાં રસામૃત સમગ્ર કાવ્યઆંબામાં છે. જિજ્ઞાસુઓ એ કાવ્યકુંજમાંથી કટોરા ભરી ભરી પી લેશે. માત્ર એક જ વધુ પ્રસંગનિર્દેશ અંહી કરીશું. એ કથાપ્રસંગ વૈરાગ્યરસની જમાવટનો છે, વિધવા બ્રહ્મચારિણીઓના બ્રહ્મચર્યમહિમાનો છે, કવીશ્વરની પરમ કાવ્યકલાત્મકતાનો છે.

અમદાવાદની વિધવાવિવાહોત્તેજક સભાને કાજે વિધવાવિવાહોત્તેજક કાવ્ય કવીશ્વર રચતા હતા. પણ શાસ્ત્ર-

દ્ધાણુ દલપત બ્રહ્મર્ષિનો ધરથી સંસારસિદ્ધાન્ત એ હતો કે વિધવાવિવાહ કરે તે નહિ, પણ

કામાગ્નિ કબજે કરે, ઉત્તમ જન તો એ જ.

કવિતાની કાવ્યકલાશૈલીએ કવિવરે આ વિધવાવિવાહોત્તેજ કાવ્યમાં એ નિજ વિધવાબ્રહ્મચર્યનો મહિમાસિદ્ધાન્ત ગાયો છે; દેવમન્દિરમાંની દેવઘંટા વાગે એવા મંજુલ ઘંટાનાદે ગાયો છે.

વિધવાવૃન્દના નગરોત્સવનો ત્રીજે દિવસે આથમ્યે
રાજકુંવર ને રાણીજી પછિ બાગ બહાર નિસરિયાં,
સન્ધ્યાટાણે શિવનાં દર્શન કરવાને સંચરિયાં.
ત્હાં વિધવાઓ પાંચ હતી, ભાસે મુખડાં ભૂખાળાં;
કોઈએ ધોળાં વસ્ત્ર ધર્યાં, કોઈ કસબ વગરનાં કાળાં.

પવિત્રતાની એ પંચમૂર્તિઓને રાજમાતાએ પૂછ્યું કે ત્હમે કેમ અપવાસિની, એકાકિની, અટૂલી દીસો છો? પંચમૂર્તિઓએ ઉત્તર દીધો કે ભગવાને સરજી છે એવી છીએ. વિધવાધર્મની ગુરુગાથા આજ અમે સાંભળી.
એ જ રીતે વિધવાનો ધર્મ ધરીશું અમે અનાથા.

× × ×

સ્વર્ગ થકી કો સુર આવીને લાગે જો લલચાવા,
તો પણ અમે ધરમ નહિ તજીયે, લાગે દૈત્ય ડરાવા.

રાજપ્રકરણમાં પાવરધા થતા યુવરાજકુમારે પછી રાજરમતની રીતે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ત્હમે દિવાજાગરણ કીધું છે, તો કહો કે બાગમાં આજે શાં શાં વાજિંત્રો વાગ્યાં? એ કુમારપ્રશ્ન તો હતો રાજરમતનો, પણ પછી રાજકુમારને

અવળો પડી ગયો. બ્રહ્મચારિણીઓએ રાજરમતને હરાવી. બાઈઓ કહે, અમે એના સ્વર સુણ્યા નથી, શું કહિયે? એવે સમે ઉપદેશ તણાં પદ અમે ઉચરતાં રહિયે. અને પછી કવીશ્વરનાં ગુર્જરપ્રખ્યાત બે વૈરાગ્યપદો વિધવાબ્રહ્મચારિણી એ પવિત્ર પંચમૂર્તિઓએ રાજમાતાને ને રાજયુવરાજને સંભળાવ્યાં.

એ વૈરાગિણીઓનાં વૈરાગ્યગીતે વિધવાવિવાહોત્તેજક ચેનકુમાર પણ ઘડીક થંભી ગયો; સુધારાના ઉત્સાહઉમંગને મહામોજે ચ્હડેલો જોબનજોધ અવિરામ વહતી જગતજાહ્નવીનું કાળગીત સાંભળીને, માનવતાથી યે પર મહામાનવતાનો બોલ સુણીને, અસ્તંગમિતમહિમા થઈ ગયો. 'આભના આધાર જેવા' 'રૂડા રૂડા રાણીજાયા' જગત્‌મહેલાતોમાં હતા. 'કાળે તેની પાડી કાયા;' અને સહુ એ મહામહિમાવન્તાઓ 'ઠર્યા જઈ સ્મશાન ઠામે.' ચેનકુમારને થયું કે માનવી! ઓ કાળના કોળિયા! વિરાટ વિશ્વયોજનામાં તું છો કોણ?

માંખીઓએ મધ કીધું, ન ખાધું–ન દાન દીધું;
લૂંટનારે લૂંટી લીધું રે,
પામર પ્રાણી!

માથે મહંકાળ ગાજે છે; ત્હારી પામરતા વિચારી જો.
હજી હાથમાં છે બાજી, કર તું પ્રભુને રાજી;
તારી મૂડી કર તાજી રે,
પામર પ્રાણી!

જોબનઝૂલન્તા રાજયુવરાજનો અહંભાવ જીરણ વસ્ત્રના જેવો

સરી પડયો. રાજકુમાર ઉઠયો, આવ્યો, ઢળી પડયો; અને એ વિધવાબ્રહ્મચારિણીઓની

પ્રદક્ષિણા પાંચેની કરીને પ્રેમે લાગ્યો પાય.

વિધવાવિવાહોત્તેજક રાજયુવરાજ એ વૈરાગિણીઓની પવિત્રતાને પ્રણમ્યો. વિધવાબ્રહ્મચર્યે વિધવાવિવાહને જીત્યું. માનવતાને મહામાનવતાએ હરાવી. દલપત ઋષિવરની દલપતસ્મૃતિ સંસારજયિની નીવડી. દલપત કવીશ્વરની કાવ્યકલા ગુજરાતગૌરવી ગાજી. અને એમ નવકવિતાનું નવસંસારશાસ્ત્ર ગૂંથાયું.

દલપત કવીશ્વરનું એ વેનચરિત્ર; દલપત ઋષિવરની એ યુગસ્મૃતિ; નવયુગનું એ નળાખ્યાન.

વેનચરિત્ર છપાયે ગુજરાતશાળાપત્ર (મહીપતરામ ? કે નવલરામ ?) બોલી ઉઠયું કે દલપતરામની 'કવિતામાં સારો રસ ને સારી કુશળતા છે...કવીશ્વર દલપતરામે જે ગ્રન્થો બનાવ્યા છે તેમાં આ કવિતા ઘણી રસિક અને પસંદ કરવા લાયક છે.'

સમકાલીનોને યે ત્હારે થયું હતું કે વેનચરિત્ર એટલે સર્વોત્તમ દલપતકાવ્ય. કવિતા ને કસ્તૂરીની સુગન્ધ નાક ન હોય એ જ ન પારખે.

કરણી ત્હેવી ભરણી. સદ્ભાવ, સદાચરણ, કે સદ્કવિતા કો બદલા વિનાનાં રહ્યાં છે ? વેનચરિત્રના પારિતોષિક લેખે સ્હાડા સાતસો રૂપિયા કવીશ્વરને મળ્યા હતા. પ્રેમાનન્દશાહી માણભટ્ટશૈલીએ વેનચરિત્ર કાવ્યના કથાકારને રાજપીપળાના શેઠ ગિરધરલાલ હરિવલ્લભદાસની વતી રૂ. ૫૦

બક્ષીસના મળશે એવી જાહેરાત પછી સોસાયટીએ કરી હતી. ૧૯મી સદીમાં પ્રેમાનન્દ એમ નવઅવતારે અવતર્યો.

નળાખ્યાનના સમીપને સિંહાસને બિરાજે એવું વેનચરિત્ર વિના બીજું જૂનું કે નવું આપણું આખ્યાનકાવ્ય કિયું છે ?

વેનચરિત્ર છપાયું એ અરસામાં ગુણના કજોડાનું હાસ્ય ને કરુણરસપ્રધાન લલિતાદુઃખદર્શક નાટક છપાયું હતું. ગુજરાતને નવકવિતાના સદ્ગ્રન્થો મળતા હતા; આપણી સમાજવ્યવસ્થાના કોયડા નવયુગની દૃષ્ટિએ એમ ઉકેલાતા હતા.

વેનચરિત્રના શ્રુતિફળમાં કવીશ્વર કાવ્યમહિમાઓનું એક નિત્યસત્ય ઉદ્ગાય છે કે

ઓખાહરણ કુંવારી સુણશે, રાસલીલા પરણેલી;
વિધવાઓ તો વેન તણું આખ્યાન સુણે મન મેલી.

અને રૂચીઅનુસાર મંહીથી બ્રહ્મચર્ય કે પુનર્વિવાહનો સાર સારવે.

એમ '૬૯ની સાલ બેઠી.

ન્હાનપણમાં કવીશ્વર જ્યોતિષશાસ્ત્રને અંગે ગણિતશાસ્ત્ર ભણેલા, અને ત્યહારથી મનોરંજક ગણિતના કોયડા ઉકેલવા એમને ગમતા. '૬૯ના જૂનમાં મહારાજ મૂળરાજ સોલંકી અને કચ્છાધિપતિ લાખા ફૂલાણીના ઐતિહાસિક રણસંગ્રામનું એક કવિત રચ્યું, અને મંહી એક ગણિતકોયડો ગૂંથ્યો. પછી તો દલપતઘરનો એ પ્રખ્યાત બાળખેલ થઈ પડયો. હાસ્યરસની, આશ્ચર્યભાવની, કલ્પનાવિલાસની, નિર્મળા

આનન્દ ઝરતી બાળરમતોના કવીશ્વર પરમ હિમાયતી હતા. આ બાળખેલ એવો છે કે ચાર જણ હોય ને ચાર વસ્તુઓ હોય. ચારે જણ મનપસંદ એકએક વસ્તુ સન્તાડે. પછી પાંચમો શાગીર્દ બહાર ગયો હોય તે સહુ સમક્ષ પાછો આવે, સહુને એકએક ફૂલનું નામ પૂછે, ને કોણે કોણે કઈ કઈ વસ્તુ સન્તાડી છે તે કહી આપે. દલપતકુળનાં કુળબાળકોને આનન્દપ્રદ આ બાળખેલ શીખવાડાતો, અને આગન્તુક મહેમાનોના મનોરંજનને માટે ઘણી વેળા ઘરમાં એ ભજવાતો. કવીશ્વરની કવિતાની વ્યાખ્યા જ એ છે: આત્માનો નિર્મળો આનન્દ;

કવિતા કહિયે કલ્પના, જનમન રંજન જાણ.

આત્માના નિર્મળા આનન્દથી અધિકો કાવ્યાશય અન્ય કિયો હોય?

વળી પાછી એક દાયકે–'૬૯ની સાલમાં ગુજરાતી ભાષાની જોડણીનો કૂટ પ્રશ્ન ઉકેલવાને સરકારનીમી વિદ્વત્કમિટિ બેઠી. મિ. હોપ એમાં હતા, મિ. કરટિસ હતા; દલપત ને નર્મદ–ગુજરાતના બન્ને કવિવરો હતા; દુર્ગારામ મહેતાજી ને વ્રજલાલ શાસ્ત્રી હતા; મોહનલાલભાઈ, મહીપતરામભાઈ, નન્દશંકરભાઈ હતા. ગુજરાતી જોડણીની વિચારણાને અર્થે એવી વિદ્વત્કમિટિ ફરી બેસશે ત્ય્હારે ખરી. એ વિદ્વત્કમિટિ મળ્યા પછી શીત્તેર વર્ષે તો ગુજરાતી

હતા. સંગાથે શકુન્તલાના ભાષાન્તરકાર ને નડિયાદના મુત્સદ્દીવર શ્રી ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક હતા. કવીશ્વરને અંગત સ્વાર્થની વાત નહોતી. ઝવેરીલાલભાઇ મારફત મહારાવને મળ્યા, કવિતા સંભળાવી, રાજરીતે રંજન કીધા, સોસાયટીની સદ્પ્રવૃત્તિઓ સ્હમજાવી. કચ્છનરેશે સોસાયટીના સત્કાર્યમાં પ્રસન્નતાથી પાંચસો રૂપિયા આપ્યા, અને પાછળથી બીજા બસ્સો મોકલાવ્યા. દલપતકવિતા એમ સોસાયટીના ભંડોળભંડાર ભર્યે જતી હતી.

'૬૯માં સાહિત્યરસિયા કચ્છી સજ્જન શ્રી ગોવિન્દજી ધર્મસિંહની ઈનામી જાહેરખબર કવીશ્વરે વાંચી હતી, અને તે ઉપરથી '૭૦માં હાસ્યરસપ્રધાન મિથ્યાભિમાન નાટક રચીને મોકલાવ્યું. એ સાહિત્યરસિકને દલપતનાટક એટલું બધું રસભર્યું લાગ્યું કે ઈનામના એકસોને બદલે દોઢસો રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા ને કવીશ્વરને પ્રશસ્તિપત્ર લખ્યો. મે માસમાં નાટક છપાયું. પહેલા માસમાં બસ્સો નકલો ખપી ગઈ. ડાયરેકટર મિ. પીલે પાંચસો નકલો મંગાવી હતી.

દલપતરામનો હાસ્યરસ ઠાવકો મર્માળો નિર્મળો ને બહુધા વણડંખીલો છે. વેનચરિત્રમાંના વાંઢાવિલાપ ને પ્રજાસંઘના ગોરબહિષ્કારના પ્રસંગો, કેટલાંક લોકમશહૂર પ્રસ્તાવિક કાવ્યો, અને મિથ્યાભિમાન નાટકઃ એ દલપત-હાસ્યરસનાં મીઠડાં સરોવરો છે. દલપતહાસ્યબાણ લક્ષ્ય-વેધી છે, પણ ઝેરપાયેલું નથી. વાગનારને વાગે છે ને તે પણ સહુ સંગાથે હસી સુજનતાથી શોભે છે. વણડંખીલા હાસ્યરસની સુઘડ મર્માળી પરિશુદ્ધિ તો ગુજરાતે દલપત-રામની કે પ્રેમાનન્દની.

છેક આજ સૂધી, ૧૯૩૪ના જૂનમાં, મિથ્યાભિમાન નાટક છપાયા પછી ૬૫મે વર્ષે, એક અજાણ્યા જ સદ્‌ગૃહસ્થ મુંબઈથી નિજ મુંબઈગરી ભાષામાં મિથ્યાભિમાન નાટકપ્રસંશાના નિજ હૈયાબોલ બોલી નકલ મંગાવે છે.

સમ્રાટકવિ શ્રી ન્હાનાલાલભાઈ,

મારા છોકરાઓને હાલ હાસ્યરસનાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ લાગ્યો છે. અને ખંધેડીઆ મસ્તફકીર અને જાગીરદારની ચોપડીઓ વાંચે છે. વીશેક વરસ પહેલાં આપના પિતાશ્રીની લખેલી મિથ્યાભિમાન નાટકની બુક મેં વાંચેલી. તેમાં જે હ્યુમર હતું તે આ નવી બુકોમાં નથી. મુંબઈના સઘળા બુકસેલરોને ત્યાં તપાસ કરી. તે પુસ્તક મળ્યું નહિ. એટલે આપને તસ્દી આપવી પડી.xx એકાદ નકલ હોય તો મોકલી આપશો.

લ. લક્ષ્મીદાસ કેશવજીના પ્રણામ

સાઠશીત્તેર વર્ષે યે દલપતહાસ્યરસના રસિયા મુંબઈ-ગુજરાતે જાગે છે ખરા. ખરૂં છે; કવિતા કટાતી નથી.

પછી '૭૦ના મે માસમાં સર મંગળદાસ નથુભાઈની સંગાથે હૂનાળો ગાળવાને કવીશ્વર માથેરાનની શીતળ શિખરઝાડીઓમાં ગયા, ને ત્ય્હાં કુંજઘટાઓમાં જઈને જીંદગીનો ચ્હડેલો થાક ઉતાર્યો.

આત્માનાં અમૃતસરોવરો કુદરતનાં ઝરણાંઓમાંથી ભરાય છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું, સન્તાનો અને આત્મસન્તાનો

सानन्दं सदनं, सुताश्च सुधियः, कान्ता न दुर्भाषिणी,
सन्मित्रं, सधनं, स्वयोषितिरतिः, चाज्ञापरा सेवकाः;
आतिथ्यं, शिवपूजनं प्रतिदिनं, मिष्टान्नपानं गृहे,
साधोः संगमुपासते हि सततं; धन्यो गृहस्थाश्रमः.

આ અરસામાં કવીશ્વર વિટપ ખીલી વડલો થતા હતા. ઉપરના શ્લોકભાખી ઘણીખરી કુળવિભૂતિઓ દલપતવડલે વડવાઈઓ થઈ લટકતી.

કવીશ્વરનાં કાવ્યકીર્તિ ને લોકપ્રતિષ્ઠા વિસ્તરતાં હતાં ત્હેમને પગલે પગલે એમનો કુળમાંડવડો પણ ઘટાઘેરવન્તો ફૂલતોફાલતો હતો.

આયુષ્યની અર્ધી સદી દલપતરામ ઉતર્યા હતા. વસન્ત ઉતરી હતી, ગ્રીષ્મે ઉતરી હતી; જીંદગીની શરદ બેસવાનો વારો હતો. નર્મદ સૂરત જઈ વિરામ્યે પ્રતિસ્પર્ધીની ઘોષણા યે વિરમી હતી. કવીશ્વર અપ્રતિરથ હતા.

પણ સંસારમાં અપ્રતિરથદશા એટલી અને સાવ અભિનન્દનીય છે?

કવિઓનાં આયુષ્ય વર્ષોથી નહિ, આત્માના ઉત્સાહોથી મપાય છે. દલપતઆયુષ્યની વસન્ત વીત્યા છતાં દલપત આત્માની વસન્ત વીતી ન હતી. હજી તો દલપતઆંબે દલપતકાવ્યની સાખ પાકવાને દાયકાની વાર હતી. દલપત-આંબાને ડાળીઓ ફૂટી હતી, ડાળે ડાળે નવપલ્લવ ને

નવમ્હોર ફૂટ્યાં હતાં. થોડાંક વર્ષ પછી, આયુષ્યનાં ૬૦મા વર્ષમાં, કવીશ્વરની કવિતાસાખ પાકી, સારી યે આમ્રઘટાનો પાક સમેટાયોસંગ્રહાયો, ને દલપતકાવ્યના મહિમાવન્તા કાવ્યગ્રન્થથી ગુજરાતને વધાવી દલપતરામ વાનપ્રસ્થ થયા.

પણ એને હજી દસકાની વાર હતી.

વઢવાણથી આવ્યા ત્હારે દલપતરામ પતિપત્ની અને દંપતીના અદ્વૈત સમી એક બાળકી હતાં. પણ એકએક દંપતી તે એકએક કુટુમ્બ છે. દલપતદમ્પતી ખીલી હવે દલપતકુળ મ્હોર્યુંપ્રફુલ્યું હતું. પાંચ પુત્રો ને ચાર પુત્રીઓથી છલબલતી કવીશ્વરની કુટુંબવાડી આત્મસમૃદ્ધ ને સુખશીતળ હતી. પચ્ચીસી પૂર્વે દલપતદંપતી હતાં; હવે દલપતકુળ હતું.

ગુર્જરવાડીઓમાં વિસ્તરતી દલપતસન્તાનોની ને આત્મસન્તાનોની કુટુંબવેલ વિશાળ પલ્લવવન્તી હતી.

સર્વજ્યેષ્ઠ પુત્રી રાયકુંવર દલપતપ્રવૃત્તિયુગ પૂર્વે વતનમાં જન્મી હતી. ફારબસ ને મિસિસ ફારબસની રાયકુંવર લાડીલી હતી. કાલે કાલે બોલે સાહેબકાકા ને મડમકાકી બોલતી એ બાલિકાને ફારબસના બંગલાનાં ને તંબૂનાં બધાં બાર ઉઘાડાં હતાં. દેવમન્દિરે ધરાવાય તે પૂજારીબાળ પાસે, એમ રાજારજવાડાંઓમાંથી ફારબસને આવતાં ફળફૂલ-મેવાસોગાદમાં રાયકુંવરનો બાળભાગ પડતો. દસરાદિવાળીને પર્વે સાહેબકાકા દલપતબાળકીને ફટાકાફૂલખરણીઓ મોકલતા, વારતહેવારે અંચળતાકા મોકલતા. સત્યાસી

વર્ષના સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત જોઈ, ભલાં ને ભોળાં, બ્રહ્માનાં બાળ સમાં, રાયકુંવર આજે–૧૯૩૪ના સૂર્યોદય નિરખે છે. પછી '૩૫ના ઉત્તરાયન જોઈ એમણે અક્ષરવાસ કીધો.

હરિકુંવરનો જન્મ સૂરતમાં થયો હતો. હરિબા મૂળીમાનો અવતાર હતાં. રાજસીતાપુરની સરોવરપાળે પાણીડાં ભરતાં હરિબા બે બાળકોનાં માતા થઈ દૂભાયાં હતાં. શરદ્પૂર્ણિમાએ, ભુજગશયનાત ભગવાન હજી ઉઠ્યા ન હતા ત્હારે, હરિબાનો લગ્નવિધિ વઢવાણમાં થયો હતો. પિતાસંગાથે હરિબા લીંબડી ગયાં હતાં, અને ઝાલાવાડની ઝાળનો દલપતવારસો વસ્તુતઃ હરિબા સીથાવાસમાં ભોગવતાં. પિતાને ત્હાં તો મહેમાનીએ આવતાં. ઘણુંખરૂં માતા મૂળીમાની છાંયડીમાં સહોદર વીરને ઘેર કચ્છના દરિયાકિતાર દેશમાં હરિબા રહેતાં.

વીજકુંવર હતાં દલપતરામનાં લાડિલી પુત્રી. ચોથા વાસેથીજ માતાસૂની એ બાળકીને પિતૃવાત્સલ્યની હાથેળીઓએ પંપાળી પંપાળીને કવીશ્વરે ઉછરેલી હતી, ને તેથી સહજભાવે પિતાને હૈયાવ્હાલી હતી. તેજસ્વી જાજરમાન દૃઢસંકલ્પ-શાલિની વીજકોર દલપતપ્રતિષ્ઠા સરખિડાં પ્રોજ્વળ હતાં. દામ્પત્યના પહેલા પહોરમાં દૂભાયેલાં વીજીબા રેવાબાની છાયામાં દલપતઘેર રહેતાં, અને રેવાબા અક્ષરવાસી થયે દલપતકુળનાં કુળઅધિષ્ઠાત્રી થયાં હતાં. સગી માના વાત્સલ્યભાવે રેવાબાએ વીજીબાને ઉછેર્યાં હતાં; ને પછી વીજીબા રેવાબાનાં સન્તાનોને સગી ભગિનિના ભાવે ઉછેરતાં. ગૃહમન્ત્રી, કુલઅધિષ્ઠાત્રી, દલપતસંસારમન્ત્રણાઓનાં

વિધાત્રી–વીજકુંવર એટલે દલપતકુળઆંડવાનાં અલકકિશોરી.

અને ચોથાં દલપતપુત્રી હતાં મણિબા. મણિબા હતાં દલપતકુળની ગવરી ગાયઃ ગાય જેવાં ગોરાં, ગાય જેવાં ગભરૂ, ગાય જેવાં ગરીબ. રેવાબાની એ એક જ પુત્રીની પાંખડી, ચાર વીરાઓની એ એક બહેન. દલપતઉત્તરાવસ્થાની જાહોજલાલી એમણે જોઈ હતી. દલપતઅવસાન પછીની અસ્તવ્યસ્તતા સાલસ્વભાવિણી મણિબાથી ન્હોતી સંખાતી. એ ચમેલીની પાંખડીને બેસતો ઊનાળો યે અગ્નિઝાળ જેવો લાગતો. મણિબાની ત્રણ પાંખડીઓ સમી ત્રણ પુત્રીઓ હતી, અને એ ત્રણેય ગવરી ગાયની વાછડીઓ સમી ઝાંઝર ઝમકાવતી ગરીબ ને ગભરૂ હતી. સાલસપણું એ સંસારદૃષ્ટિએ ગુણ છે કે અવગુણ ? વીજીબાએ ને મણિબાએ આ જીવનઆલેખકની પરસાળ નિજની છેલ્લી વત્સલપગલીઓએ પાવન કીધી હતી, અને સંસાર સંકેલી છેલ્લી સ્હોડ વાળી, 'બારોઈ' 'બારોઈ' બોલી મ્હોં સૂકાતાં બાળકોને આશિષ દઈ, માણેકબાને ખોળે સૂતાં હતાં.

વીજીબા ને મણિબા–દલપતકુળની એ પાંખડીઓ સંસારની છેલ્લી મહેમાનીએ અમારે ત્ય્હાં પધારી, આખરી સેવાસુશ્રૂષાની માણેકબાના હૈયાલાવમાં શ્રદ્ધા ધારી, એ એમના ભાવોચ્ચારણને અમે સદા અભિનન્દન ને આશીર્વાદ લેખિયે છીએ.

આપણી Social Economyમાં એવી શી અધૂરપ છે કે દીકરીઓની દૈવી વિભૂતિઓ સંસારકલ્યાણિની ઓછી નીવડે છે ? કે સહુ સંસારો એવા છે ? ને આકાશછત્ર પણ

એવું છે ? સૂર્યતાપના બાર કલાકમાંથી દશેક કલાક એ તેજને સંસાર જાગતાં ઝીલે, ને ચન્દ્રની ચન્દ્રિકાના બાર કલાકમાંથી આઠેક કલાક ચંદાનાં અમૃત ઉંઘતા સંસારે ઢોળાય.

કુંકુમરંગી શીંગડિયાળી, દૂધવર્ણાં તેજ ને કુમાશવન્તી, ઝીણાં ઝીણાં ઝાંઝરે નિજનિજના ન્હાનકડા સંસારો ઝમઝમાવતી દલપતકુળની કુળવાડીઓ સૌ જગત જીતી ગઈ છે.

અને દલપતકુળના કુળવાછરડાઓ પણ ધોરી થઈને નિજનિજની શક્તિમતિઅનુસારે દેશનાં ખેતરો ખેડતા.

સહુથી ન્હાના પુત્ર ચમનલાલ–એમનું જન્મતિથિનું નામ છે જેજન ગુણી–૬ । ૬ । ૮૦–કવીશ્વરના મંડાતા નિવૃત્તિઆશ્રમમાં જન્મ્યા હતા. દલપતરામનાં એ છેલ્લાં સન્તાન. બીજાં દલપતસન્તાનો દલપતપ્રવૃત્તિઆશ્રમમાં જન્મ્યાં હતાં. ઈસ્વી ૧૮૫૨માં મોહનલાલે, ૧૮૬૫માં મગનલાલે, ૧૮૭૧માં છોટાલાલે, ૧૮૭૭માં ન્હાનાલાલે, ને ૧૮૮૦માં ચમનલાલે દલપતઘેર પગલીઓ કીધી હતી. કવીશ્વરની કવિતા ને કાવ્યકીર્તિ દલપતઘેર જાણે વરસતાં હોય એવો દલપતકુળનો આંબલો મ્હોરતો ને ફાલતો. કવીશ્વરે આયુષ્યનું સીમોલંઘન કીધું ત્હારે પુત્રો ને પૌત્રો, પુત્રીઓ ને દોહિત્રોનો ચાળીશેકનો વિશાળો વંશપરિવાર ગુર્જરકુંજોમાં પાથરીને પરવર્યા હતા. કવીશ્વરની ઉત્તરક્રિયાનો સમારંભ તો, દસરા સમો, દલપતકુળનો કુળમહોત્સવ હતો.

દલપતકુળ દીર્ઘાયુષી છે. રાય બ્હેન ૮૭ વર્ષની વયે જોઈ અક્ષરવાસી થયાં. મોહનલાલે ૭૦ વર્ષ દુનિયાં જોઈને

એક સૌથી ન્હાના શિવાય ચારે પુત્રોને પિતાનો કવિતવારસો ઓછોવધતો મળ્યો છે. સોહનલાલે ઘણી કવિતા લખી છે, સોહનવાણી નામથી ત્ય્હારે સંગ્રહાઈ હતી. સોહનવાણી પછીના ને પૂર્વેના ઘણા કાવ્યગ્રન્થો વિસ્મરણભંડારે સંગ્રહાયા છે તેમ સોહનવાણી પણ આજ વિસ્મરાઈ છે. દલપતકવિતાના ગુણો એમાં થોડા હતા. કચ્છમાં આયુષ્ય-અવધો ગાળી, છતાં રાજસ્થાનના એ અમલદારે પોશાળની પ્રેરણા પીધી ન્હોતી. રણને કાંઠે વાગડમાં ને સિન્ધને કાંઠે લખપતમાં સોહનલાલે વર્ષો વિતાવ્યાં. વીશેક વર્ષે ઉત્તરાવસ્થામાં એક વેળા સોહનલાલ પિતાઘેર અમદાવાદ મહેમાન થયા હતા ત્ય્હારે નવઅમદાવાદમાં પોતે ભૂલા પડે તો માર્ગ દાખવવાને એક વયોવૃદ્ધ કચ્છી સંગાથીને કચ્છમાંથી લાવ્યા હતા. સંસ્કૃતિ ને સંસ્કાર રાજનગરોમાં છે; નગરે વસે ત્હેમના નગરભાવ ખીલે. આવે આધે-ગુર્જર પ્રજાની પરવાડે પચાસપોણોસોના સોહનલાલ રાજસેવક હતા ને ગામડામાં અમલદાર કહેવાતા. કચ્છનાં ગામડાંની અમલદારીમાં એમણે આયુષ્ય નિર્ગમ્યું હતું. સોહનલાલની કવિતાડાળે ટીશીઓ બેઠી હતી, પલ્લવપુષ્પો ન્હોતાં ઉઘડ્યાં.

છોટાલાલનું જન્મતિથિનામ હતું દયાત્મા બીસ-૨૫।૧।૭૧. છોટાલાલ દેહરંગે માતાના રંગના સામળા હતા, યુવાવસ્થામાં થડ જેવા ભરાવશરીરના હતા. જોબનપૂરમાં છોટાલાલ કવિતા લખતા, નાટકો રચતા. છોટાલાલરચ્યાં નાટકો અમદાવાદમાં ને ગુજરાતમાં ત્ય્હારે ભજવાતાં—રાઈનો પર્વત ભજવાયો છે એથી અનેકગણી વાર ભજવાયાં હતાં. ચોમેર લટકણિયાંઓની ચતુરાવલિઓથી શોભતું હિંગળોકવર્ણું

અમારે ત્ય્હાં બાળપારણું હતું. પારણાનું તળ નેતરપટનું હતું. એ નેતરપટ અળગો કરી, પારણાને ઉભું મૂકી, એને અમે કટવનસો નાટકપડદો કલ્પતા, લટકણિયાંઓને લટકતાં ડાળડાળખીઓનાં પલ્લવઝૂમખાં માની લેતા, અને મહાવનમાંથી આવતા વનવીર સમા છોટાલાલરચ્યાં નાટકગીત ગાતા ગાતા મ્હીંથી નીકળતા. ગીરનાં વનમાં બ્હારવટું ખેડતા, વનવગડામાં ઝાડીઝુંડોમાં ભૂલા પડેલા, કિશોરપદ્મ સમા વનરાજ મહારાજના ગીતનાં આજે યે સાંભરતાં ઉપડતાં ચરણયુગલ આ હતાં;

આ અઘોર વનમાં હે પ્રભુ! ભૂલો પડ્યો હું આમ;
ક્ય્હાં એ મ્હારી વ્હાલી મા! તું ? ક્ય્હાં એ મ્હારૂં ધામ ?
આ અઘોર વનમાં હે પ્રભુ!
આ અઘોર વનમાં હે પ્રભુ! ભૂલો પડ્યો હું આમ.

ગીરનાં મહાવનની ભીષણ અઘોરતાને અનુરૂપ પ્રલંબધ્વનિ એ ભીમપલાસ રાગમાં અઘોર વનવગડામાં ભૂલા પડેલા વનવીર વનરાજ મહારાજનું વનગીત લખાયેલું હતું. બાળવનરાજનું એ વનગીત બાળપણામાં અમને બહુ ગમતું. વીરાસન વાળીને અમે બેસતા, ક્ષત્રિયશૈલીએ પીતાંબરની ફ્હેંડે ભેટ બાંધતા, મ્હીં શમશેરો લટકાવતા, ને એમ છોટાલાલરચ્યાં ગીત ગાઈ બાળવનરાજના બહારવટાના બાળખેલ અમે ખેલતા. ખોટી, પણ આબેહૂબ દેખાવની, સોનાકાગળની સોનવેલજડ્યા કાળાભમ્મર મ્યાનભીડેલી, સાચુકલા સરખી, ખોટા સોનાવરખ ચ્હોડેલી મૂઠોની, ન્હાનીમ્હોટી લાકડાની બે તરવારો ભેટ આવેલી ઘરમાં હતી.

એ ધારણ કરી, એવા બાળસરજ્યા ક્ષત્રિયસ્વાંગે છોટાલાલ-રચ્યું 'ગુર્જરપતિ મહારાજાધિરાજ વનરાજ ચાવડા' નું નાટક અમે ઘરમાં ભજવતા. બાળકોના એ અમ બાળખેલ હતા. પણ એ બાળખેલ છોટાલાલનાં નાટકોની રસિકતા ને લોકપ્રિયતાના સાક્ષીરૂપ હતા.

છોટાલાલ પણ ભાવનગરનાં ગામડાંઓમાં અમલદાર થઈને ગયા, અને એમની કવિતા પણ અમલદારીમાં પછી ઉપટી ગઈ. અમલદાર લેખે છોટાલાલની કર્તવ્યનિપુણતા ને આત્મઉજ્જ્વળતાની રાજપ્રતિષ્ઠા તેમ જ પ્રજાપ્રતિષ્ઠા દલપતપુત્રને શોભતાં હતાં. ડીપોટી વહીવટદાર હતા ત્યહારે પણ 'વહીવટદારે નહિ, ને ડીપોટી વહીવટદારે તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવો' એવી ઉપરથી વારંવાર અમલદારી રાજાજ્ઞા આવતી. ઉત્તરાવસ્થામાં એમની કુટુંબવાડી કાળે ભેળી નાંખી હતી. જીર્ણ, ખોખરા, દિલદાઝેલા, સફરઉતર્યા વહાણ જેવા છોટાલાલ જરાવસ્થાની પાનખરવાડીમાં વિચરી પિતૃ-સેવામાં સંચર્યા છે.

દેહે ને પ્રાણે કવીશ્વરના તેજસ્વી પુત્ર તે તો મગન-લાલ: રેવાબાના જ્યેષ્ઠ ને પ્રથમ સન્તાન; પ્રો. કાશીરામ દવેના મિત્ર, સહાધ્યાયી, ને સમાનશીલગુણશાળી. દૂધ શો ઉજળો દેહ, કસરતશાળાની કસરતોથી મઠારેલી સ્નાયુપે-શીઓ, એઠા ઘાટનો બાંધી દડીનો શરીરસ્તંભ, તેજસ્વી લલાટદેશ, આત્મનિષ્ઠનાં દૃઢ પગલાં: મગનલાલ ન્હાનકડા દલપતરામ હતા. પ્રો. કાસીરામ દવેના મગનલાલ સમવયસ્ક ને ગાઢ મિત્ર હતા; દવે સાહેબ સમા ધર્મનિષ્ઠ

ને વ્યવહારપવિત્ર હતા. જયા-જયન્ત રચાયા પૂર્વેની, અને જયા-જયન્તમાંની બ્રહ્મચર્ય ભાવનાની પ્રેરણારૂપ, ૨૦મી સદીની આપણી આદ્ય બ્રહ્મચારિણી કુમારી યશલક્ષ્મીના મગનલાલ પિતા. નબળાં નેત્રોને કારણે કાશીરામભાઈની સંગાથે મગનલાલ કૉલેજમાં ભણી શક્યા નહિ, ને કાયદાનો અભ્યાસ કીધો. એજન્સી વકીલ થયા. મેઘરજના ઇડરિયા ડુંગરાળ ભીલવાસોમાં ઘડીક જઈ આવી ભાવનગર રાજ્યમાં પછી દિવાની-ફોજદારી ન્યાયાધીશ થયા. મગનલાલની કડક ન્યાયતુલા ભાવનગર રાજ્યમાં ત્યહારે લોકપ્રશસ્ત હતી; પ્રજાજનો એમને ન્યાયના સાચા અધીશ પ્રમાણતા. તરવારની ધાર જેવી એમની પ્રમાણિકતા તેજસ્વિની હતી, ધર્મના કાંટા જેવી એમની ન્યાયતુલા સમતોલ હતી. સાવરકુંડલામાં એક સત્સંગીનો કેસ હતો. સ્વામીસંપ્રદાયના આચાર્યજી મહારાજે મગનલાલને ભલામણચીઠ્ઠી લખી. મગનલાલે એ ભલામણચીઠ્ઠી અમદાવાદ પિતાશ્રીને પાઠવી, ને પૂછાવ્યું કે મ્હારે ભલામણ માનવી કે ન્યાય તોળવો ? ભાવનગરમાં ત્યહારે કૌંસિલવહીવટ ચાલતો, અને રાજસત્તા એટલે સમસ્ત રાજ્યકૌંસિલ. એક કૌંસિલરના આજ્ઞાઆદેશ તે નિજખાતાનાં ધારાધોરણ ખરાં, પણ રાજ્યકાયદા નહિ-એમ કહીને એ આસિસ્ટન્ટ ન્યાયાધીશે જ્યૂરિસ્પ્રૂડન્સમાંની Soveriegntyની સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા ઉચ્ચારીને એક કૌંસિલરનો સરક્યૂલર તે રાજકાનૂન નથી એવો ફેંસલો આપ્યો હતો. મિ. સીમ્સ ત્યહારે ભાવનગર સંસ્થાનમાં કડેધડે હતા, પ્રાવિણ્યપ્રબળ કૌંસિલર ગણાતા. એકદા કવીશ્વર એમને બંગલે મળવાને ગયા.

મિ. સીમ્સે હસતાં હસતાં દલપતરામને કહ્યું કે આપકા એક લડકા રાજ્યમેં આયા હૈ; ઉનકો કહેના હમારી સમાલ રખ્ખે. દલપતરામે વિવેક કીધો કે એની સંભાળ તો આપે રાખવાની છે. ભાવનગરજૂનાગઢના સીમાડા ઉપર એકદા મારામારી થઈ, ખૂન થયું. સંસ્થાનોને સીમાડાની તકરાર પડી, રાજ્યાધિકારનો પ્રશ્ન ઉઠ્યો. રાજહક્ક કાજે રાજ્યો એજન્સીમાં ગયાં. શાણી એજન્સી એટલા માટે જૂનાગઢને માઠું લગાડે કે ભાવનગરને? સીમાડો નિર્ધાર્યાં વિના એજન્સીએ કહ્યું બન્ને ય રાજ્યો વારાફરતી કેસ ચલાવે. જૂનાગઢે કેસ ચલાવી બેત્રણ ભાવનગરવાસીઓને ટીપ ફરમાવી. પછી વાત રસે ચ્હડી. મહુવે મગનલાલ સન્મુખે કેસ આવ્યો. સંસ્થાનો મસતે હતાં, એજન્સીએ રાજહકૂમતનો ફેંસલો આપ્યો ન્હોતો, તે ફેંસલો ભાવનગરના નોકર ન્યાયાધીશે, ગુનાહસ્થાનનો જાતનિર્ણય કરી, પોતાની ને ભાવનગરની વિરૂદ્ધ ભાખ્યો કે ભાવનગરહદમાં ગુનોહ બન્યો નથી, આ કોર્ટને કેસ ચલાવવાનો અધિકાર નથી. નિજ ન્યાયાધીશોની ન્યાયસ્વતન્ત્રતાથી ભાવાણાના ભૂપાળો દૂભાતા નથી એ તો દેશવિદિત ઈતિહાસવાર્તા છે.

ત્રણ પાસાની ચોપાટ, શેતરંજની રાજરમત, ને ટેનિસ મગનલાલની વ્હાલી રમતો હતી. સહુ રમતોમાં એ કસરતબાજનું કૌશલ્ય સરસ હતું. કલાકોના કલાકો પર્યન્ત તલ્લીન ને ધ્યાનગ્રસ્ત રહી તે ખેલતા. ઝીણું પણ અડગ બુદ્ધિબાહુલ્ય એમનું ત્ય્હાં યે પેખાતું.

થોડીક ને પ્રાસંગિક કવિતાઓ મગનલાલે રચેલી છે. એમના મંડળમાં મંડળપ્રિય હતી, રસથી ગવાતી. સ્વામી-

નારાયણ સંપ્રદાયના આચાર્ય શ્રી કેશવપ્રસાદજી મહારાજ ત્યહારે અમદાવાદનું ભૂષણ હતા. આચાર્યશ્રી છપૈયે વતનમાં પધાર્યા એ પ્રસંગની મગનલાલરચી લાવણી સંપ્રદાયનું સન્તમંડળ ત્યહારે સહર્ષ ગાતું. અન્ય પ્રસંગની મહારાજની નગરસ્વારી વર્ણવતાં પ્રલંબધ્વનિ શાર્દૂલવિક્રીડિતનો

જાતો'તો દિન એક છેક હું જયંહાં માણેકના ચોકમાં

એમ ઉપાડ થતો. દેશભક્ત દાદાભાઈએ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટનાં દ્વાર હિન્દીઓ કાજે ઉઘાડયાં. બ્રિટિશ રાજસભામાં દાદાભાઈ પ્રવેશ્યા ત્યહારે લોર્ડ સોલ્સબરીએ એમને Black man કહ્યા. દાદાભાઇ Black હતા જ નહિ. સન્મુખ બેઠેલાને યે લોર્ડ સોલ્સબરી મીંચેલી આંખે પેખતા હશે ? એ પ્રસંગે ભરતખંડને ભારે અપમાન લાગ્યું; આબાલવૃદ્ધ હિન્દીજનોને એ અપમાનવેણ ડંખ્યાં. દાદાભાઈના મિત્રપુત્ર મગનલાલે ત્યહારે છાપાંઓમાં માલિનીમાળા રચી છપાવી હતી; અને

કરમી પુરુષ કાળો પાર્લમેન્ટે પળાયે

એ ચરણ એ માલિનીમાળાનું ધ્રુવપદ હતું.

અમ સહોદરોમાં મગનલાલ પ્રથમ ઉગ્યા ને પ્રથમ આથમ્યા. દલપતઅવસાન પછી ત્રણ જ વર્ષપગલીઓ મગનલાલે સંસારમાં ભરી. મ્હારાં કેટલાંક કાવ્યો, પ્રથમ ભાગમાંનું શ્રાવણી અમાસનું કાવ્ય મગનલાલે શિહોરની ડુંગરમાળ છેલ્લીવેલ્લી છોડી એ દેહવિઘાતક મન્દવાડવેળાના પ્રયાણપ્રસંગની ડુંગરાળ ઘેરી મેઘલી અન્ધારી રાત વર્ણવતું કાવ્ય છે; બ્રહ્મદીક્ષાનું કાવ્ય છે તે મગનલાલની અવ-

સાનવેળાએ દલપતઘેરથી નીકળેલી સ્મશાનયાત્રા વર્ણવતું કાવ્ય છે.

પિતા પાસે મગનલાલ થોડાક સામમન્ત્રો ભણ્યા હતા; અને अग्निप्रज्ञा तस्रोजसा, अग्निप्रज्ञा तमोजसानुं સામગાન દલપતકુલાશ્રમે ગાતા.

આદિમાં જ ૭૫–૧૦૦ના પગારથી આકર્ષાઈ ગામડાંમાંની નોકરીએ જઈને આપણા ઘણા તેજસ્વીઓ નિસ્તેજ થાય છે. એમાં ગામડાંઓનો વાંક નથી હોતો. ગામડાંઓમાં તો ઘણી વેળા ડુંગર હોય છે, સાગર હોય છે, વાડીઓ હોય છે, ઈતિહાસ હોય છે. પણ ગામડાંમાંની ધૂળ, ગન્દવાડ, અજ્ઞાન, ને અમલદારી તેજસ્વીઓનાં તેજ હરી લે છે. ગામડાંમાં ન્યાયાધીશ થવા ગયા ન હોત ને અમદાવાદમુંબઈમાં વસ્યા હોત, તો મગનલાલ દેશના જાહેરજીવનને ખિલાવતશોભાવત. પણ જીંદગીની ભૂલો પ્રથમથી પેખાતી હોય તો કોઇ ભૂલ કરે ખરૂં ?

ચમનલાલનું જાહેરજીવન આ કથનની સાક્ષીરૂપ છે. ચમનલાલે કવિતા નથી લખી; પણ નિજ કાર્યનિપુણતાથી, વ્યવહારદક્ષતાથી, સરકારપ્રતિષ્ઠાથી માસિક રૂ. ૧૫થી સરકારી નોકરીમાં પ્રવેશી ૧૦૦૦ની પાયરીએ ચ્હડ્યા હતા. દલપતરામનાં વ્યવહારચાતુર્યનો વારસો ચમનલાલને મળ્યો છે.

ને ન્હાનાલાલનાં જીવનના ને કવનના ગુણદોષ તો ગુજરાતજાણીતા છે.

દલપતરામ ત્રણ વાર પરણ્યા હતા; ને શિવજીના બીલીપત્રના ત્રિદળ સમો ત્રણ પત્નીઓનો દલપતવસ્તાર

છે. ત્રણ ત્રણ ઓરસાયાંના ત્રેખળા પરિવારમાં સંપજંપ ત્ય્હારે સંસારશોભતો ને દેશદાખવવા સમો હતો.

એક અળવીતરો હતો ન્હાનો. કવીશ્વરને ખૂબ પજવતો. અને એક અમારાં જી મૂળીમા ન્હાનાથી યે અધિકું દલપતરામને પજવતાં. પત્ની લેખે મૂળીમાનો સમોવડિયણનો હક્ક હતો. વાગડની વેકૂરમાં મૂળીમા ઉછર્યાં હતાં. રણની ખારાશ ને વેકૂરની કર્કશતા મૂળીમાના સ્વભાવમાં સંચર્યાં હતાં. ઉત્તરાવસ્થામાં મૂળીમા મોહનભાઇની હારે ક્ચ્છમાં રહેતાં, ને કચ્છમાં જ વિદેહ થયાં હતાં. અમૃતબાની પેઠે મૂળીમાએ પણ પતિ કરતાં પુત્રને વ્હાલો કીધો હતો. ડાહ્યાભાઇની પેઠે ડાહ્યાભાઇનાં પુત્રવધૂ મૂળીમાનાં રૂસણાં પણ આયુષ્યની અવધે યે વછૂટયાં ન હતાં.

કવીશ્વરનાં બીજાં પત્ની હતાં કાશીબા. એમનું પીયર વાત્રકકાંઠામાં આંતરસૂબે. દલપતકુળમાં તો કાશીબા પાંચેક વર્ષ માંડ રહ્યાં હશે. હાજા પટેલની પોળ છોડયા પછી થોડાંક વર્ષ કવીશ્વર અમદાવાદમાં સારંગપુર ચકલામાં તળિયાની પોળમાં રહ્યા હતા; મ્હાડુભાઈ મૂળજી અંબારામના ઘરમાં. મૂળજી ને ગણપત બે ભાઈઓ હતા. ગણપત વૈદ્ય શહેરજાણીતા હતા ને મૂળજી નાતપ્રશસ્ત હતા. મોટું ઘર, વિશાળ ચોક, ઉંજમાળા ઓરડા, ચોકમાં ચન્દરવા જેવડી પાટ, પોળમાં પ્રતિષ્ઠા, નાતમાં પટેલાઈ, ગુણિયલ ઘરરખુ ગૃહિણી; આછી આવકે મૂળજી સંસારસુખિયા હતા. મામાની હવેલીમાં યુનાઈટેટ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ નીકળ્યું ત્યહારથી એમાં નોકર હતા. કવીશ્વરનો કંકાસસંતપ્ત સંસાર

સુખમધુરો કરવાને મૂળજીએ પોતાનાં સાળી કવીશ્વરને પરણાવરાવ્યાં. એ અમારાં કાશીબા. ચાર વાસાની એક પુત્રી વીજકુંવરને પાછળ મૂકીને વીજળી જેવાં કાશીબા દિવવાસિની થયાં. ચાર વાસાની એ પાંખડી જેવી પુત્રીને દલપતરામે પછી પૂરી વ્હાલપથી ઉછેરી હતી; અને એ વીજકોરે પિતાના છેલ્લા મન્દવાડમાં પિતૃસેવા પ્રાણ પાથરીને કીધી હતી. સહુ સ્હમજુઓ સ્હમજે છે કે પત્ની ગયે પુત્રી એટલે પિતાનો છેલ્લો વિસામો.

પ્રવૃત્તિમય દેશજીવન નિર્ગમતા દલપતરામને વીજકોરને ઉછેરવાનું વિષમ પડ્યે કવીશ્વર ત્રીજી વારકા પરણ્યા. એ અમારાં માતુશ્રી રેવાબા. પરિક્ષિતની મોસાળનગરી કેટલાક કહે છે એ અમારી મોસાળનગરી. ધોળકા એટલે શ્રીમાળીઓની કાશી. ત્હારના ધોળકાની ઉજળાસણનો આજે તો ત્હાં દશાંશે નથી રહ્યો. ગોલ્ડસ્મિથના Deserted Village જેવું ધોળકાને અનુલક્ષીને કાવ્ય પહેલી વીશીમાં આ આલેખકે આદર્યું હતું. અમારા નાના જાગેશ્વર તરવાડી ને નાની સદામાનું ઘર વિશાળ ડહેલીબન્ધ ને રાજેશ્રી હતું. ઘરને બારણાં ન્હોતાં, ગરાશિયાના જેવાં ડહેલીદ્વાર હતાં. વચ્ચે મ્હોટો ચોક હતો. એમના આતિથ્યને યોગ્ય એક પા ચોકની પાડોશમાં પહોળું રસોડું હતું. ચોકમાં દેવસેવાનો ખંડ હતો, ટાંકાવાળું પાણિયારૂં હતું. ડહેલીમાં ગાય બળદ ને એક્કો બન્ધાતાં. રેવાબા ત્રણ બ્હેનમાંનાં બ્હેન હતાં, કાલિદાસ મામાની કાપડની દુકાન હતી. અમ ભાણેજડાંને તેડવામૂકવાને મહિનેપખવાડિયે મામાનો બળદએક્કો ધોળકેથી અમદાવાદ જતોઆવતો જ હોય. કુબેરજીના ઢાળની

પહોળી સડકે અમે રમ્પેટીઓ મ્હેલતા, લાકડીના ઘોડા ખેલાવતા. પાછળની પોળમાં લક્ષ્મીમોહન્તું મહાલક્ષ્મીનું મંદિર હતું, ને ત્ય્હાં પાસે પાટ–ગુજરાતના સમસ્ત શ્રીમાળીમંડળનું પાટઘર હતું. કાર્તકી પૂર્ણિમાએ સાત નદીઓના સંગમઆરે વહૂઠાના મેળામાં કાળિયા મામાનો પાલ પડતો, ને પારેવડાં સમાં અમે ભાણેજડાં મામાનો પાલ ગજાવતાં મંહી ભરાતાં. પેલા ગોલ્ડસ્મિથે વર્ણવેલા Deserted Village ના જેવી વિરાટનગરીની આજ દશા છે. મ્હલાવ–મીનલ-સરોવરને જરાની જીર્ણતા ચ્હડી છે, નગરનો દક્ષિણભાગ ભાગોળ ફરતો કેટલોક ઉતરડાઈ ગયો છે. અમ મોસાળ-પક્ષે આજ સૂના રણ સમો વેરાન છે. મોસાળવેલમાં એક વિધવા પુત્રવધૂ છે, એમની બાળકીવાછરડી યે અમરોમાં જઇ વસી. જય્હાં છાશવારે જતાં ત્ય્હાં ગયે પણ કળશી કે ખાંડી વર્ષ થવા આવ્યાં.

રેવાબા સુખી મહિયરનાં ફૂળડાળખી હતાં; રેવાબાએ કવીશ્વરને સુખી કીધા. કવીશ્વરનો વંશવસ્તાર તે અડધ-ઝાઝેરો રેવાબાનો વેલવસ્તાર. મૂળીમાનાં ને કાશીબાનાં સન્તાનોને રેવાબાની કુળવ્હાલપે સગાં મા વિસરાવ્યાં હતાં.

રેવાબાનાં પગલે અમદાવાદમાંના સ્થાયી કવિનિવાસના સ્મારકરૂપ ‘ કવેશરનો બંગલો ’ બન્ધાયો હતો. રેવાબાનો સીમન્તસંસ્કાર ને બંગલાનું વાસ્તુમુહૂર્ત ૧૮૬૪ની બેસતી નવરાત્રીએ ઉજવાયાં હતાં. વિધાત્રી ક્ષણેક ત્ય્હારે હસતી હતી.

કોઈ રંકનું રત્ન ક્ષણેક જળમાં સરી પડે, ને બીજી ક્ષણે પાછું લાધે એમ એ બંગલાએ સંસારની ક્ષણભંગુર-

તાનો ચમત્કાર વાસ્તુમુહૂર્ત પછી છએક માસમાં જ દલપતરામને દાખવ્યો હતો. બે–બે ઘર માંડી અસન્તુષ્ટ કવીશ્વર ત્રીજે ઘરવાસે સંસારની મીઠપ માણતા થયા. એમની કુટુંબવેલ પાંગરી. ત્રણત્રણ ઓરમાયે–એક મૂળીમાના અપવાદે; અને મૂળીમા યે હવે કંકાસે ન્હોતાં, રૂસણે હતાં.–સંપજંપ લોકવખણાતો હતો. ઘેર મનમાન્યાં આતિથ્યઆદર હતાં; પોળમાં પ્રતિષ્ઠા હતી; મન્દિરની છાયા હતી; નગરોમાં મહિમા હતો; મહાજનોમાં મ્હોટપ હતી; સરકારદરબારમાં સન્માન હતું; વિદ્યાવૈભવ હતો; સન્તોષશોભતી સંપત્તિ હતી; દેશવિશાળી કાવ્યકીર્તિ હતી. પોળના નગરીના દેશના કવીશ્વર ભૂષણ હતા; પ્રારબ્ધને ને પુરુષાર્થને માણતા હતા.

દલપતરામ ધનાઢ્ય ન્હોતા, પણ ધનહીનોને ધનિક કરે એવી એમની હૈયાવિશાળતા હતી. કવીશ્વરનો ગૃહસ્થાશ્રમ નિકટથી નિહાળનારાંઓ સહેજે બોલી ઉઠતાં કે धन्यो गृहस्थाश्रमः.

ગૃહસ્થાશ્રમી દલપતરામ સંન્યસ્તનાં સન્તોષ સમાસ ને સદ્ધર્મ પાળતા. કુટુંબવ્યય પ્રમાણે ધન કોને જોઈતું નથી કે દલપતરામને ન જોઈયે ? પણ ધન પાછળ કવીશ્વર ધાતા નહિ; ‘ધન નથી’ ‘ધન નથી’ એમ બળ્યા કરતા નહિ. ખપપૂરતું જોઈતું ધન એમની પાછળ ધાતું આવતું. પ્રવૃત્તિ ખેડતા, પણ તે લોકસેવાની પ્રવૃત્તિપરાયણતા હતી. દલપતગૃહસ્થાશ્રમ સાધુવર્ણો હતો.

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते,
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्.

દલપતગૃહસ્થાશ્રમ શ્રી હરિના એ કોલની સાક્ષીરૂપ હતો. પ્રેમાનન્દે સુદામાજી વિષે ગાયું છે કે

થઈ ગૃહસ્થ પાળે સંન્યાસ.

સુદામા જેવા કવીશ્વર ૧૯મી સદીના આપણા ગૃહસ્થ સંન્યાસી હતા.

કવીશ્વરને ઘેર ખ્રીસ્તી આવતા, ઈસ્લામી આવતા, પારસી આવતા; સાહેબો આવતા, શેઠિયા આવતા; વિદ્વાનો આવતા, અમલદારો આવતા; સાધુસન્તો આવતા, દિવાનો આવતા, ધર્માચાર્યો આવતા. દલપતઘર ગુજરાતનું સાહિત્ય-તીર્થ હતું.

રાજનગરના કવીશ્વર મહિમાવન્તા મહાજન હતા. ’૪૮ થી ’૯૬—અર્ધી સદીભર કોક જ શહેરસમારંભ દેશમાળી દલપતસૂનો ઉજવાયો હશે.

અને આ બધું દલપતકુળ હતું, દલપતસંસાર ન્હોતો. વૃક્ષરાજને વ્હડેલાં વેલાવેલીઓ હતાં. સન્તાનો વરે, અન્ય કુળમાંડવડાઓ સંગાથે ફૂલડાળીઓ ગૂંથાય, ત્યહારે સંસાર થાય. દલપતદંપતી ફૂલીફાલી દલપતકુળ થયું હતું. દલ-પતકુળ અન્ય કુળવેલો શું ગૂંથાય ને દલપતસંસાર મંડાય એને હજી દાયકા—દોઢ દાયકાની વાર હતી.

અને કવીશ્વરનાં આત્મસન્તાનોનો પરિવાર પણ ગુજ-રાતપાથરેલો હતો. ચારેક દાયકા સૂધી દલપતશાળા ચોખૂટ ગુજરાત ભરી મહાલતી.

દલપત કવીશ્વરનો પટ્ટશિષ્ય હતો ફારબસ. ફારબસને ભણાવવાને દલપતરામ વઢવાણથી અમદાવાદ આવ્યા હતા;

ફારબસને ભણાવતાં ભણાવતાં દલપતરામે નવગુજરાતને ભણાવ્યું હતું. ફારબસને દલપતરામ પ્રધાનભાવે ઈતિહાસ ને ગૌણ ભાવે કવિતા ભણાવતા. આપણા રાસાઓમાં કવિતા ને ઈતિહાસનો રસસંગમ છે. એ દલપતશિક્ષણનું પરમ ફળ તે આજ આઠ દાયકે યે અદ્વિતીય રહેલી રાસમાળા. દલપતફારબસની બીજી જુગલજોડલી સાંપડશે. ત્હારે રાસમાળાની જોડ પણ સાંપડશે.

ચતુર્દિશા રોપતો દલપતકાવ્યપરિવાર કવીશ્વરની ચાર દિશે ઉભેલો છે. પ્રથમ દિશામાં ઉભેલા છે હાઈસ્કુલમાં ને ટ્રેનીંગ કોલેજમાં કવીશ્વર કને કવિતા ભણી, કાવ્યવિશેષ કંઈક પામી, ઋણ માનનારાઓ. ભવભૂતિ કહે છે કે સૂર્ય તો સૌને સરખાં કિરણો વરસે, પણ હીરો ને ઠીંકરી કંઈ સરખાં ઝીલતાં નથી. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ ને હરિ હર્ષદ ધ્રુવ–ગુજરાતના ભૂષણરૂપ એ સાક્ષર બાન્ધવબેલડી દલપતરામને સદા ગુરુભાવે સંભારતી. ઈસ્વી ૧૮૮૯માં કવીશ્વર સાવરકુંડલે પુત્ર ઘેર ગયા હતા. કવીશ્વરના આત્મપુત્ર હરિલાલભાઈ ત્હારે અમરેલીમાં સેશન્સ જજ હતા. કવીશ્વરને કુંડલેથી અમરેલી ન્હોતરી સભા ભરી લોકસભા મધ્યે એ પ્રાન્તઅમલદારે દલપતરામને ગુરુ ભાવે સન્માન્યા હતા. રત્નાવલિ અલંકારની શીઘ્ર કવિતાનો, ઈસ્વી ૧૮૭૨નો ઈંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાંનો પ્રસંગ સાઠ વર્ષ પછી ૧૯૩૨માં શ્રી કેશવ ધ્રુવ સંભારતા.

કહે ભૂપઃ સુણ, કુંવરજી ! શા'પુર જીતે જોય,
એ દલમાં તું આણજે કબરજોર બહુ હોય.

કુંવરજી શાહપુરજી એદલજી ને બરજોરજી કેશવ ધ્રુવના સહાધ્યાયીઓ અને કવીશ્વરના પારસી વર્ગશિષ્યો હતા. ઇંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાંનાં ૧૨ વર્ષનાં બાળકોને કવિતાભાવે આનન્દાવવાનાં હતાં, ને કવિતાના બાળખેલથી શાળાબાળકોને કવીશ્વર એમ આનન્દાવતા; અને છછ દાયકા વીત્યે યે એ બાળકાવ્યાનન્દને વિદ્વદ્વર વૃદ્ધો વિદ્યારત્નની પેરે વૃદ્ધાવસ્થામાં સંભારતા. દિ. બ. કેશવ ધ્રુવે દલપતપિંગળ સુવ્યવસ્થિત કરીને ગુરુઋણ વાળ્યું છે.

(આ પ્રકરણનો ઉત્તરભાગ પ્હરોડિયે લખાયો અને એ જ સ્હવારે શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ અમારે ત્‍યહાં અણચિન્તવ્યા આવ્યા. આ ઉત્તરભાગનો સાર સંક્ષેપમાં એમને વાંચી સંભળાવ્યો. મ્હોટાભાઈનું ને પોતાનું નામ દલપતઆત્મપરિવારમાં વાંચીને રાજી થયા. એમના સૂચનથી ત્રીજા વર્ગમાં નવલરામભાઈનું નામ ઉમેરેલું છે. કેશવલાલભાઈ કહેતા કે બાદશાહબિરબલના નવલકાવ્યવિનોદની કાવ્યપ્રેરણા દલપતફારબસવિલાસમાંથી છે.

રા. નરસિંહરાવ નિજ જીવનમાંનો દલપતપ્રસંગ વર્ણવે છે કે ‘ છઠ્ઠા અને સાતમા (ઈંગ્રેજી) ધોરણોમાં પ્રેમાનન્દનું નળાખ્યાન, અખાના છપ્પા, વગેરે કવિ દલપતરામ કને હું શીખ્યો તે વખતથી ગુજરાતી કવિઓની રચનાઓ ઉપર મ્હારો પ્રેમ ચોટયો. એ પ્રેમનું બીજ વાવવા માટે એ ગુરુનો જેટલો આભાર હું માનું તેટલો ઓછો જ ગણાશે. નળાખ્યાનનું ૧૫મું કડવું ઘણું અઘરૂં ગણાતું તે કવિ કને અર્થ સમજ્યા પછી અતિ રમણીય લાગ્યું. ’

વીર રસ ઝરતા પ્રતાપનાટકના કર્તા શ્રી ગણપતરામ રાજારામ ને પ્રાચીન શોધખોળના ગજ્જસંપન્ન ઉપાસક શ્રી છગનલાલ વિદ્યારામ રાવલ ટ્રેનીંગ કોલેજના મહેતાજી-મંડળમાંના દલપતશિષ્યપ્રતિનિધિઓ લેખાય. ૧૯૩૦માં શ્રી છગનલાલ રાવળ લખે છે કે 'સીસમની અટાપટાવાળી જેષ્ટિકા સાથે રા. ખુલાખી કાળીદાસ દોરીને એમને કોલેજના વર્ગમાં લાવતા. એવા શાન્ત વદનવાળા ગુરુશ્રીને હું હજી મારી નજર સમીપથી દૂર કરી શક્યો નથી. એ તો મરણાન્ત સૂધી સ્મરણમાં રહેવાના. × × મને પણ ૭૨ પૂરાં થઈ ૭૩મું બેઠું. પણ ગુરુશ્રીના આશીર્વાદે ને તેમના પુણ્યપ્રતાપે હજી લેખિની નીચે મૂકી નથી.' પ્રાચીન મહાભારતકાળમાં અને અર્વાચીન યૂરોપી જગત્સંગ્રામમાં શીત્તેરશીત્તેર વર્ષના વૃદ્ધ વીરો શસ્ત્ર સજી સેનાપતિપદે ઘૂમતા. એમ દલપતશિષ્યો કેશવ ધ્રુવ કે નરસિંહરાવ કે છગનલાલ રાવળે પોણોસો વર્ષે તો સજેલાં સાહિત્યકવચ ઉતાર્યાં નહોતાં.

બીજી દિશાએ ઉભો છે દલપતઆત્મપરિવારનો બીજો વર્ગ; અને તે છે દલપતપિંગળના અભ્યાસીઓનો. આપણા કિયા કવિવરો દલપતપિંગળ ભણ્યા નથી ? નર્મદનો પિંગળ-પ્રવેશ છે, રણછોડભાઈનું રણપિંગળ છે, અન્ય પિંગળગ્રન્થો આપણે ત્ય્હાં રચાયા છે. પણ ૧૮૫૫થી આજ પર્યન્તના આઠ દાયકાઓમાં દલપતપિંગળ એક લોકસન્માન્ય ગુજરાતી પિંગળ છે. સ્વયં નર્મદને પિંગળશાસ્ત્ર શબ્દ દલપતે ભણાવ્યો હતો. કાવ્યકલાનો કક્કો ને બારાખડી આપણા

ઘણાખરા કવિતાઉપાસકો દલપતપિંગળમાંથી ભણે છે. હિન્દુ પારસી ઈસ્લામી ખ્રીસ્તી–દલપતઋણી આ વર્ગ વિશાળ છે. જેમની કાવ્યજયન્તિઓ આજ ગુજરાતે ઉજવી છે એ ન્હાનાલાલે ને ખબરદારે કવિતાદેશે પ્રથમ કાવ્યપગલીઓ દલપતશાઈ કેડીઓમાં પાડી હતી. પછી ખબરદાર દલપતપર વિચર્યા ને ન્હાનાલાલ તો પિંગળપાર સંચર્યા. પણ 'ડગમગ પગ ટકતો નહી' એ અવસરે પા પા કહી–કહીને લાડકોડથી ચાલતાં શીખવે તે માતાપિતા.

ત્રીજી દિશામાં ઉભો છે કવીશ્વરના સંસર્ગગુણ ઝીલતો ત્રીજો વર્ગ. દલપતરામ પારસ હતા, અડકે ત્હેને પારસ નહિ તો સોનું તો કરતા. નર્મકવિતાના પ્રથમ ભાગને પ્રથમ પાને જ એ સાચાબોલો કવિવર ઉચ્ચારે છે કે 'એ (કવિતા) જોડી ત્યારે દોહરો કેમ કરવો તે હું જાણતો નહોતો. . . . કંઈ દલપતરામનું ને કંઇ મનમોહનદાસનું જોઇ જોઇ દોહરાચોપાઇ કર્યા હતા.' નવલરામના બાદશાહ-બીરબલના કાવ્યતરંગમાં ફારબસવિલાસનો સંસર્ગગુણ નવલચરિત્રઆલેખક ગોવર્ધનરામે દીઠો છે. સોસાયટીમાંના સહવાસને લીધે દિ. બ. રણછોડભાઇ ઉદયરામે ને ઋષિરાજજીએ કવીશ્વરના સંસર્ગગુણ ઝીલેલા છે. નવકવિતાનો ઘૂઘરીરણકો યે જ્યહાં નથી એવી સોરઠની ડુંગરમાળમાં અને મહીનર્મદાની કોતરમાળમાં ઋષિરાજનાં પદો ગાજે છે. ત્રીજા હતા વ્રજલાલ શાસ્ત્રી. વ્રજલાલ શાસ્ત્રીને પણ સોસાયટીમાં દલપતસત્સંગ થયો હતો. સ્થિતપ્રજ્ઞ દલપતદીવડાની જ્યોત ઘડીક ડોલી ગઈ ત્યહારે સોસાયટીમાં, અને દલપતરામે રાજીનામું આપ્યું ત્યહારે ટ્રેનીંગ કોલેજમાં, દલપત-

ખુરશીએ શાસ્ત્રીજી સ્થપાયા હતા, ને કવીશ્વરે એમની યોગ્ય વરૂણી ઉચ્ચારી હતી. ચોથા હતા પાદરી ડો. જ્યોર્જ સામરન ટેલર. ટેલરકૃત ગુજરાતી વ્યાકરણ ઈંગ્રેજી વ્યાકરણના પાડયા ચીલે લખાયેલું છે; ભાષા પાદરીશાઈ છે; ત્હો પણ આજ પર્યન્ત ટેલરકૃત તે આપણો પંડિતમાન્ય, ગુર્જરગૌરવી, સર્વોત્તમ વ્યાકરણગ્રન્થ છે. અને તે શાસ્ત્રી વ્રજલાલ ને કવીશ્વર દલપતરામની કેવી ને કેટલી સાહિત્યસહાયતાથી સીંચાઈ ને રચાયો છે તે તો ડો. ટેલર યથાસ્થિત કહી શકે.

અને ચોથી દિશામાં ઉભા છે દલપતરામના કાવ્યશિષ્યો; દેવાનન્દ સ્વામી પાસે દલપતરામ કાવ્યકલા શીખ્યા હતા, તેમ દલપતરામ પાસે કાવ્યકલા શીખેલાઓનો વર્ગ. શ્રી સારાભાઈ બાપાભાઈએ ભોળાનાથને પિંગળશાસ્ત્ર શીખવવાનું દલપતરામને ભળાવ્યું ને કવીશ્વરે ભોળાનાથને ડાકોરના કલ્યાણદાસ બાવાનું પિંગળ સં. ૧૯૦૧-૦૨માં ભણાવ્યું એ વાર્તા આ દલપતજીવનકથાના પ્રથમ ભાગમાં આપણે વાંચીજાણી છે. ફ્રારબસને દલપતરામની ભલામણ કરીને ભોળાનાથે નિજ કાવ્યગુરુનું ઋણ ગુણઓશિંગણ સતશિષ્યની પેઠે વાળ્યું છે. ભોળાનાથે ને ફ્રારબસે વાળ્યાં છે એવાં ગુરુઋણ આ જમાનામાં વિરલા શિષ્યવરો વાળતા હશે.

કવિ બાળ-બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયા આ વર્ગમાંના બીજા શિષ્ય. બાળાશંકર દલપતરામને હમેશાં નિજ કાવ્યગુરુ કહેતા. નડિયાદથી પાંચેક ગાઉને અન્તરે સરોવરોની ને આંબાવાડિયાંની કુંજમાં વડતાલ નામનું સ્વામી

નારાયણનું સંપ્રદાયતીર્થ છે. જોબન વડતાળાનું એ ગામ. ભાગવતવિશાળો હરિલીલામૃતનો સંપ્રદાયગ્રન્થ રચવાને ઉત્તરાવસ્થામાં કવીશ્વર વડતાલમન્દિરમાં રહેતા. વઢવાણને ને જૂનાગઢને દિવાનપદેથી વાનપ્રસ્થ થઈ સૌજન્યમૂર્તિ દલપતમિત્ર હરિદાસભાઈ ત્યહારે નિજ વતન નડિયાદમાં રહેતા. એકદા હરિદાસભાઈએ જૂના મિત્રને વડતાલથી નડિયાદ નિજ હવેલીએ ન્હોતર્યા. કવિ બાળને ખબર પડી કે ગુરુ નડિયાદ પધારે છે. ઘૂઘરમાળ ઘમકાવતું દલપતશિવરામ દેસાઈવગામાં આવ્યું ત્યહારે સત્કારમંડળમાં કવિ બાળ મોખરે ઉભા હતા; અને એ સત્કારમંડળની સન્મુખે નિજ કાવ્યગુરુચરણે સાષ્ટાંગ દંડવત્પ્રણામ કરીને એ મસ્ત કવિએ કાવ્યગુરુને સહુ લોક સમક્ષ બહુમાન્યા હતા.

વિજાપુર તો ચન્દ બિરદાઇના વંશજોનું ગામ. પ્રાચીન કવિતાના ત્યહાં ભંડાર છે. દલપતપૂર્વે ફારબસે વિજાપુરમાંથી રાસાગુરુ રાખ્યા હતા. કાવ્યભંડાર સમા એ પ્રાચીન પુરમાંથી બે બ્હારોટબન્ધુઓ જેઠો ને ગિરધર કવીશ્વર કને હિન્દી કાવ્યકલા ભણવાને આવ્યા હતા, અને ભણી ઉતર્યે ગામ જીત્યા હતા. પૂરી ખીલે—પ્રફુલ્લે તે પૂર્વે એ બાંધવબેલડી કાળધર્મને પામી ગઈ. આજે યે કવિ ગિરધરનાં ને કવિ જેષ્ટરામનાં જોબનમતવાલાં કવિતો વિજાપુરવાસી ચન્દગોત્રીઓ સંભારે ને લલકારે છે.

આ વર્ગના કદાચ દલપતશિષ્યવર હતા બુલાખીરામ; જેમના અકાળ દેહાન્તરઅવસરે બોલાયું હતું કે

જતાં બુલાખી ગુજરાત ઝાંખી.

બુલાખીરામ અમદાવાદના વતની હતા; ઉદિચ્ચ્યાઃ ઋષયઃ સર્વે એ જ્ઞાતિના ઋષિવંશજ હતા; દલપતમિત્ર હરિભાઈ કારભારીના જમાતૃ હતા. કાવ્યકૌસ્તુભના એ કર્તા. સ્વકીયા નાયિકા—સ્વપત્નીની વીજઝબકતી કવિતાના રચનાર જયદેવમાર્ગી એ કવિ. આ જીવનઆલેખકના હૃદયપાટે પ્રથમ કવિતકિરણો પડ્યાં હતાં દલપતકાવ્યનાં ને દ્વિતીય કવિતકિરણો પડ્યાં હતાં કાવ્યકૌસ્તુભનાં. ગાયકવાડીમાં નવસારી પ્રાન્તે નોકર હતા, તાપીતીરના ઉંચા ઢાળે કઠોર-કચેરીમાં બેસતા. સૂરતની પાડોશમાં વસી સૂરતમાંથી પછી નર્મદપડછન્દા પણ એમણે ઝીલ્યા હતા. વિદ્યાચતુર રાજમન્ત્રી મણિભાઈ જસભાઈ એમને વડોદરાના રાજકવિ સ્થાપવાના હતા, ને વડોદરે આમન્ત્યા પણ હતા. સ્વ. સયાજીરાવ મહારાજની મમતા એમના પ્રત્યે સારી હતી. રાજકવિપદને માટે ટીપ્પણ પણ થયું હતું. પણ વિધિવેણ નિરાળું હતું. બુલાખી કવિના અકાળ મરણે એ રાજવીના ને રાજમન્ત્રીના મનોરથો સ્વપ્નાં જ રહ્યાં, ને વડોદરાનું સિંહાસન રાજકવિસૂનું રહ્યું.

પછી દિ. બ. મણિભાઈએ શ્રી કાશીશંકર મૂળશંકર દવેને રાજ્યમાંથી શિષ્યવૃત્તિ આપી કવીશ્વર પાસે કાવ્યશાસ્ત્ર શીખવાને મોકલ્યા હતા. કાશીશંકર પેટલાદના હતા, નાગરબ્રાહ્મણ હતા. કાવ્યકમળાકર માસિક એમણે કહાડ્યું હતું, ચન્દ્રચકોરી કાવ્ય એમણે રચ્યું હતું. શ્રી સયાજી-સાહિત્યમાળાનો દલપતજીવનકથાનો મણકો કાશીશંકરનો લખેલો છે. એ માળાનો એ લોકપ્રિય મણકો છે, આઠેક

હજાર ઉપર એ મણકાની નકલો ગુજરાતમાં પ્રસરી છે. ગુરુસમયના ને ગુરુજીવનના નિકટના અભ્યાસી કાશીશંકર ગુરુવર્ય વિશે લખે છે કે

'એમની કવિતા તે એમના પોતાના સમયના ઈતિહાસ જેવી છે. અને એમનો જન્મ ગુજરાતની નવી ઘટનાના આરંભનાં કાર્યોમાં ઉપયોગી થવા માટે જ થયો હોય એમ લાગે છે. એવો જન્મ સાંકેતિક જન્મ કહેવાય છે. કોઇ સમયના નોંધી રાખવા જેવા ફેરફાર વખતે એવા પુરુષનો જન્મ થાય છે.'

કચ્છના રાજમન્ત્રી શ્રી છોટાલાલ સેવકરામ, શ્રી રણછોડ ગલૂરામ, વૈદ્યરાજ દુર્લભ શ્યામ, પ્રાચીન કાવ્ય-માળાના સંપાદક વડોદરાવાળા શ્રી છોટાલાલ નરભેરામ, કચ્છભૂજવાસી શ્રી લાધારામ ને શ્રી જીવરામ અજરામર ગોર, ભરૂચના શ્રી ધીરજ કાકાઃ ગુર્જર કવિતાના સ્તંભ નહિ, પણ ગુર્જરકાવ્યના વેલાઓ ને રસરેલાઓ તો કવીશ્વરે કચ્છથી ભરૂચ પર્યન્ત ગુજરાતભરમાં વિસ્તાર્યા ને વહેતા કર્યા હતા. દલપતવંશની પેઠે દલપતકાવ્યવંશ પણ દેશ ભરી પથરાયો હતો.

પારસીઓમાં દાદી એદલજી તારાપોરવાળા, બહેરામજી મલબારી, પાલમકોટ એ દલપતગોત્રી કવિઓ હતા. ઈસ્લામીઓમાં નાનજિયાણી દલપતશૈલીના ઉપાસક હતા. ખ્રીસ્તીઓમાં એક એસ્તરકુટુંબ હતું તે માસિકોમાં દલપતશૈલીનાં કાવ્યફૂલડાં વેરતું. દલપતકાવ્યગોત્ર હિન્દુ પારસી ઈસ્લામી ખ્રીસ્તી ધર્મમાર્ગોમાં પથરાયેલું હતું.

અને કવીશ્વર સ્વયં જેમ સન્ત કને ભણ્યા હતા તેમ સન્તોને કવીશ્વરે ભણાવ્યા પણ હતા. હરિલીલામૃતનો ધર્મગ્રન્થ રચવાને વડતાલમન્દિરમાં રહેતા ને આચાર્યસ્વારીમાં ફરતા ત્‍હારે શ્રી જગદીશાનન્દજી ને શ્રી અનન્તાનન્દજી–એ બ્રહ્મચારીયુગલને દલપતરામ ભણાવતા. બન્ને દલપતશિષ્યોએ સાંપ્રદાયિક કીર્તનો રચ્યાં છે. જગદીશાનન્દજીએ દલપતબત્રીસી પણ ગાઈ છે. કવીશ્વરના અક્ષરવાસ પછી એકાદ દાયકે હરિલીલામૃત ગ્રન્થ છપાયો ત્‍હારે જગદીશાનન્દજી રાજકોટમાં રહીને એ ધર્મગ્રન્થનું મુદ્રણકાર્ય કરાવતા, અને ગુરુગ્રન્થનું એ અધૂરૂં રહેલું મુદ્રણવિધાન પૂરૂં કરતા હતા.

કેટલાં યે વર્ષોથી ઘાટકૂપરમાં બાવાજી કરીને ભાટિયા બ્રહ્મચારી રહે છે. પોણોસોક વર્ષના એમના ભાઈ હરભમભાઇ આજે–૧૯૩૮માં બેઠા છે. હીરાપારખનો હરભમભાઇનો ધંધો છે, સૂરતમુંબઈના ઝવેરીઓ હરભમભાઈને હીરા પારખવા ન્હોતરે છે. ઉત્સાહી ગાયનના શોખીન છે, સિતાર ને બીનના બાજન્દા છે. સૂફીવાદની ગઝલો ને બેતો, વેદાન્તનાં ને અવળવાણનાં ભજનો ખૂબ મુખપાઠે છે ને ગાય છે. સન્તસાધુઓના સમાગમી છે, વસઇ પાસેના નિર્મળમાં વિદ્યારણ્ય સ્વામીની સમાધે યાત્રાઓ કીધેલી છે. જુવાનીની વાતો લહેરથી કહે છે. લલિતાદુઃખદર્શક નાટક મુંબઈમાં મૂળ ભજવાયું ત્‍હારે ભજવવામાં હતા. બુદ્ધિવર્ધક વાળા શ્રી કરસનદાસ માધવદાસના હરભમભાઈ સગા થાય. હરભમભાઈ કહે છે કે ‘ અમારા કરસનદાસભાઈને ઘેર નર્મદાશંકર વારંવાર આવતા, દલપતરામ ક્‍યહારેક

ક્યહારેક આવતા. નર્મદાશંકરને અમે કાકા કહેતા, પણ અમારો પૂજ્યભાવ દલપતરામ પ્રત્યે હતો.' 'નર્મદ મ્હારા કાકા, પણ દલપત મ્હારો ગુરુ.' 'ત્હમે અમારે ગુરુનું ઘર છો, ત્હમે અમારે ગુરુપુત્ર છો' કહેતાં કહેતાં–દંડવત્ પ્રણામ કરીને બોલતાં બોલતાં હરભમભાઈને આજે પણ પાછી જુવાની જાગે છે.

ઈસ્વી ૧૮૬૭માં ફ્રારબસવિલાસમાં આપણા ગુર્જરદેશની કાવ્યવસન્તને કવીશ્વરે વર્ણવેલી છેઃ

કવિતાનો કોઈ ભૂપ ભાવ પૂછનાર નથી,
બીજે ધંધે ધાયા કવિ ધારી એવાં કારણો;
એવામાં કવિનો મેળો કિન્લાક સાહેબે કીધો,
સાંભળી કવિતા આપ્યાં ઈનામ સંભારણો;
દિલનો ઉદાર દીઠો, દેવાંશી દાતાર દીઠો,
દાખે દલપત, દીઠો દારિદ્ર વિદારણો;
અભણ પસ્તાવા લાગ્યા, ભણેલા ફૂલાવા લાગ્યા,
પુત્રોને ભણાવા લાગ્યા ભટ્ટ ભાટ ચારણો.

વર્તમાન યુગની ગુર્જરકવિતાનું ૧૮૫૨ જૂનું એ પુનરુત્થાનપ્રકરણ.

બાળક જુવાન વૃદ્ધ નર અને નારીઓમાં
કવિતાનો શોખ વધ્યો આ સમે અથાક છે;
ગોરા લોકે ગુજરાતી કવિતાના ગુણ ગણ્યા,
કવિતાને જાણી જે કોવિદતાનું નાક છે;
ગામગામ ઠામઠામ કવિતા કવિતા દીસે,
વસન્ત વેળામાં જેવો પુષ્પ તણો પાક છે;

આ સમે થવાતું આમ, કહે દલપતરામ,
કારણ કહું તો સાચું સાહેબ ફિન્લાક છે.

વતનની પેટીમાં પૂરાયેલા કવીશ્વર કવિમણિ હતા. ફારબસે એ કવિમણિને વતનની પેટીમાંથી બહાર કહાડી ગુજરાતની વાડીઓ વચ્ચે મૂક્યો. ગુજરાતભરમાં એ કાવ્યમણિનો કાવ્યપ્રકાશ ઝળકી ઉઠ્યો ને કુંજેકુંજે કવિતા કવિતા થઇ રહી. ફારબસ હતો તો દલપત વેઢિયાના દલપત કવીશ્વર થયા, ને ગુજરાતે કવિતા દેવીનું પુનરુત્થાન થયું.

ફારબસને સંબોધીને કવીશ્વર વારંવાર પોકારે છે કે
કવિતાવેલી વીર! ગૂમ થાત ગુજરાતથી;
નિર્મળ છાંટી નીર ફેલાવી ત્હેં, ફારબસ!

ફારબસે દલપતસેધને ઝાલાવાડેથી ગુજરાતે આણ્યો, અને એ દલપતસેધરાજે પછી ચોખૂટ ગુજરાતને રસતરબોળ કીધો.

દલપતપિંગળે, દલપતકાવ્યે, દલપતરામે દાયકાઓ સૂધી ગુર્જરકુંજોને વ્હાળાં કવિતાપાણી પાયાં છે ને કવિતાનાં કંઈ કંઈ વસન્તફૂલડાં પ્રફુલ્લાવ્યાં છે પણ વર્ધમાનપુરીએથી અહમદશાહની નગરીએ—ગુજરાતને પાટનગરે દલપત દેશમાળીને ન્હોતરનાર તો ફારબસ. ફારબસ ઝવેરીએ દલપતહીરલાને ઓળખ્યો ને ગુજરાતને ઓળખાવ્યો. ચોખૂટ ગુજરાતમાં પછી એ કાવ્યહીરલાની નિર્મળજ્યોત કિરણાવલિઓ પ્રસરી રહી.

કવીશ્વરના કાવ્યપરિવારને નવલરામભાઈ દલપત School કહેતા. એ દલપતશાળા Propaganda નું ફળ ન હતી, Vote catching નો પરિપાક ન હતી, મુખીએ સાગમટી કસિટિફીએ ભર્યાનું પરિણામે ન હતી. દલપતશાળા સ્વયંભૂ હતી. ગુણનાં Magnet–લોહચુંબક હોય ત્યહાં ચોમેરથી ગુણરસિકો આકર્ષાઈ ને આવે એમ દલપતરામના કાવ્યગુણઆકર્ષણે આકર્ષાયેલાઓનું એ મંડળશૂન્ય કાવ્યમંડળ હતું. અન્તરપ્રેરણાથી સહજ ભાવે નિજ કાવ્યદેવને પૂજતા કાવ્યોપાસકોનો એ ભાવસંઘ હતો.

દલપતશાળાની અધૂરપ સૂચવતા કેટલાક ઈતિહાસઅધૂરિયાંઓ પ્રશ્ન પૂછે છે કે કવીશ્વર પછી કો કવિશિષ્ય બીજો દલપતરામ કેમ ન નીવડ્યો ? એ પૃચ્છન્દાને કાવ્યમીમાંસાના ઈતિહાસ શીખવવા પડશે કે પ્રેમાનન્દ પછી પ્રેમાનન્દશિષ્ય કો પ્રેમાનન્દ નીવડ્યો નથી, દલપતરામ પછી દલપતશિષ્ય કો દલપતરામ નીવડ્યો નથી.

બુદ્ધશિષ્ય કિયો બુદ્ધ થયો ? કે ખ્રીસ્તશિષ્ય કિયો ઈશુ ખ્રીસ્ત થયો ?

પ્રજાહિતસ્વી પ્રશ્ન તો એ પૂછાય કે શાળાસ્થાપન પ્રજાકલ્યાણક છે કે નહિ ? પ્રત્યેક સંપ્રદાય એટલે ચીલો ને પ્રણાલિકા; સંકોચ અને વાડો. છતાં મંડળ શૈલી શાળા સંપ્રદાય પ્રણાલિકા સ્થાપી જવાના અભિલાષ માનવસહજ છે. ‘ મ્હારે જ ચીલે સહુને ચાલતાં કરૂં ’ એવો અહંભાવ સાત્ત્વિક ભાવ નથી, લોકસ્વતંત્રતાનો વિઘાતક છે. એવા રાજસ કે તામસ અહંભાવથી શાળા કે સંપ્રદાય સ્થપાય

તે પ્રજાકલ્યાણક ન નીવડે. સિંહો વાડામાં પૂરાય નહિ, પાડયે ચીલે સંચરે નહિ. સમર્થો સદા નવકેડીઓ કોરશે.

પણ પ્રાણી માત્ર કાંઈ સમર્થો નથી, કે સિંહો નથી. ઘણાંખરાં પાડયે ચીલે ને પાથરી સડકે ચાલનારાંઓ છે. એવાંઓને કાજે સમર્થો, લોકસ્વતન્ત્રતાના સ્વયંભૂભાવનાં જતન કરી, નિજ અનુભવવારસો અર્પી પ્રણાલિકાપન્થ પાડે કે સડક બાંધે કે શાળા સ્થાપે તો અનુયાયીઓને એ હિતાવહે નીવડે. શાળા કે મંડળ એ પ્રણાલિકાનાં બ્હેનભાઇ છે.

પૂર્વજપ્રવરોનો અનુભવભંડાર એળે ન જાય, ને ભવિષ્યઅજવાળતી કો નવપ્રેરણા કુંઠિત ન થાયઃ એવો કો મધ્યમ માર્ગ છે ખરો ? હા; દલપતશાળાનો. સંસ્થા મંડળ કે સંપ્રદાયનો મોહ ન રાખવો, સહસા શૈલીશાળા સ્થપાય તે ભલે. એનું નામ મંડળશૂન્ય મંડળ. સૂચનનિર્દેશ કરવાં, કાયદાકાનૂન ન બાંધવા; દિશા દાખવવી, વાડ ન વાળવી; નાત જ નહિ, તો નાતબહાર કરવાવારો હોય જ ક્યહાંથી ? સંસ્થા કહાડી, મંડળ માંડી, રૂઢી બાંધી, સંપ્રદાય સ્થાપી, નવનવલી પગદંડીઓ પાડવાની પ્રેરણાસ્વતન્ત્રત્રાને યતકિંચિતે અવરોધવી નહિ. સંસારના રાજ્યના કે સાહિત્યના કિલ્લાકોટ બાંધ્યે કાળ કે પ્રેરણા, બુદ્ધિ કે હૈયું મંહી કાંઈ પૂરાવાનાં નથી. પાંખોવાળું પુરુષાતન કિલ્લાઓથે નહિ ઉભે; કિલ્લાકોટને ઓળંગીને ઉડશે.

દલપતશાળા મંડળશૂન્ય મંડળ હતું. સ્વયંભૂ હતી, વગર સ્થાપ્યે સ્થપાયેલી હતી. વરસાદ વરસ્યે ઉગી નીકળેલી ગુજરાતપથરાયેલી એ વણવાવી વનસ્પતિ.

અને કવીશ્વર દલપતરામ પાછળ એક કાવ્યસન્તાન મૂકી ગયા છે એ સારૂં ગુજરાત જાણે છે. ગુજરાત જાણે છે કે કવીશ્વરનું એ સન્તાન તેમ જ આત્મસન્તાન છે. બાણે અધૂરી મૂકેલી કાદમ્બરી ભૂષણબાણે પૂરી કરી હતી; દલપતરામે અધૂરૂં મૂકેલું યથાશક્તિમતિ એ દલપતસન્તાન આજ પૂરૂં કરે છે. વર્ષો પૂર્વે જગજાહેર રીતે શારદાપીઠને સરસ્વતીઆસનેથી આ જીવનકથાઆલેખકે તો ઉચ્ચારેલું છે કે 'ન્હાનાલાલ એટલે મ્હોરેલા દલપતરામ.'

ઉપનિષદભાખેલું ઋષિવરોનું એક વિશેષણ છે મહાશાલો —મહાશાળાવાળા. જેમને આશ્રમે દસ હજાર ભણનારા હોય ત્હેમને શાસ્ત્રોએ કુલપતિ કહેલા છે. દલપતગુરુ કને કાવ્યશાસ્ત્ર કેટલાક ભણતા; દલપતસત્સંગે કવિતકલા કંઈ કંઇ ભણતા; ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ને હાઈસ્કુલમાં દલપતરામ કને ગુજરાતી કવિતા સેંકડો ભણતા; દલપતપિંગળને હજારો ભણતા; અર્ધી સદી પર્યન્ત વાંચનમાળામાંના ક. દ. ડા. ના કાવ્યસંડળને વર્ષોવર્ષ ગુજરાતનાં લાખ્ખો બાળબાળાઓ ભણતાં. કવીશ્વર મહાશાળાવન્તા કાવ્યકુલપતિ હતા.

દલપતરામ વ્યક્તિ ન હતા; દલપતરામ સ્વયં મહાસંસ્થા હતા.

કવિતા એટલે પવિત્ર ક્રાન્તદ્રષ્ટા ઋષિવરનો પાવનકારી આર્ષસન્દેશ. કાવ્યકળા ને સાહિત્યકુંજની પાળ ને સાળ છે સંયમ ને સદ્ધર્મ. સંસારશાસ્ત્રનો, જગતઈતિહાસનો, વિશ્વવિકાસનો કેન્દ્રભૂત ચક્રવર્તી મહાસિદ્ધાન્ત છે Social

Evolution. દલપતશાળાનો એ ચિરંજીવ કાવ્યમન્ત્ર ઝીલશે, સંયમને ને સદ્ધર્માચરણને કાવ્યકલામાર્ગે સંચરશે, એ સાહિત્યોપાસકો ચિરંજીવ થશે.

એવા સંસારી સન્ત, એવા ગૃહસ્થસંન્યાસી સુધન્ય ગૃહસ્થાશ્રમને માણે.

પ્રકરણ ૧૯ મું, કવિમિલન

અને પછી કાળને કોઈક કાંઠડે કવિઓનું મિલન થયું. બુદ્ધિવાદમાં ધર્મવાદ ભળ્યો ત્યહારે સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે એ કવિવરો મળ્યા.

મહાવનમાં કો જળાશયની પાળે સિંહ અને ગજરાજ ક્યહારેક મળે એમ એ કવિવરો મળ્યા. નર્મદ સિંહ હતો, દલપત ગજરાજ હતો.

નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના લખતાં નર્મદમિત્ર નવલરામ કહે છે કે 'એ તો ક્યહારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તો બેઃ નર્મદાશંકર ને દલપતરામ. જ્યાં કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું, ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વ ગુજરાતીના મનમાં એ બેમાંના કોઈ એકની થાય છે.' ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કવિતાદેશ એ જુગલજોડલીએ સર કર્યો હતો.

ઈસ્વી ૧૯૨૨ની વસન્તપંચમીએ મુંબઈમાં દલપતજયન્તિના પ્રમુખપદેથી કહ્યું હતું કે નર્મદને સંભાર્યા વિના દલપતજીવનકથા અધૂરી રહે. તડકાનો તાપ સ્હમજ્યા વિના ચન્દનીની શીતળતા પૂરી ન સ્હમજાય કે ન માણાય. નર્મદદલપત તાપ ને ચન્દની જેવા હતા.

નર્મદાની ઉત્તરે ગુજરાતસૌરાષ્ટ્રને મન ત્યહારે હતા કવિ એટલે દલપતરામ; અને નર્મદાની દક્ષિણે સૂરતમુંબઈને મન ત્યહારે હતા કવિ એટલે નર્મદાશંકર. પણ એ

જમાનાના ગુર્જર કવિવરો તો એ બે જ–દલપત ને નર્મદ. ગુજરાતના દિવસને ને રાત્રીને ત્ય્હારે એ બે અજવાળતા. નર્મદ દેશને અજવાળતો, પણ દઝાડતો યે ખરો. ચન્દ્રની પેઠે દલપત ચન્દની ઢોળી પ્રજાઓષધિઓને પોષતો.

અને અન્તે પછી એક તિથિએ દલપત ને નર્મદ મળ્યા.

સારૂં ગુજરાત એને ન બનવા જેવું માનતું. પણ દલપત ને નર્મદ સાચેસાચ મહાપુરુષો હતા. 'વ્હેંતિયા માનવીઓ માને છે એ નિજનિજની બુદ્ધિના માપ અનુસારે માને છે' એમ એ મહાપુરુષો પછી બોલ્યા.

ધીરગંભીર વહતા મહાનદના પ્રવાહવિસ્તારને આભ-ગડગડતા ગિરિધોધનો મહાઓઘ આવી મળે, જગત્ચોકમાં એવો દલપતનર્મદનો સંગમ થયો. ગુજરાત ઘડીક થાળે પડયું.

કવિમિલનના એ પ્રસંગની પાછળ નર્મદનો ઇતિહાસ છે, ગુજરાતનો ઈતિહાસ છે, જગતનો ઈતિહાસ છે. ગુજ-રાતના કવિવરોનું મિલન ઐતિહાસિક પ્રસંગ હતો, અને એની પાછળ ઈતિહાસો વિસ્તરતા.

એ ઈતિહાસોને, વિહંગદૃષ્ટિએ પણ, નિહાળવા પડશે. નર્મદને ઓળખ્યા વિના દલપત પૂરો નહિ ઓળખાય.

વૃન્દાવનવાસી વ્રજચન્દ્ર શ્રી કૃષ્ણનું પૂર્વજીવન એક વિધનું હતું, અને દ્વારકાધીશ કુરુક્ષેત્રવિધાતા શ્રી કૃષ્ણનું ઉત્તરજીવન અન્ય વિધનું હતું. કૃષ્ણજીવનનો પૂર્વકાંડ તે ભાગવત, ઉત્તરકાંડ તે મહાભારત. સમગ્ર કૃષ્ણજીવનના

ઉપાસકોએ પૂર્વકાંડ ને ઉત્તરકાંડ ઉભયને જાણવાનાણવાના હોય.

રામાયણભક્ત પણ ઉત્તરકાંડ ન વાંચે તે રઘુવીરને અડધેરાક ઓળખે.

નર્મદજીવનના પણ પૂર્વકાંડ ને ઉત્તરકાંડ છે. સમગ્ર નર્મદના ઉપાસકોએ પણ નર્મદજીવનના પૂર્વકાંડ ને ઉત્તરકાંડ ઉભય વાંચવાવિચારવાના હોય. નર્મદના પૂર્વજીવનને માત્ર પૂજે છે તે નર્મદના કલાઅવતારને પૂજે છે; નર્મદના ઉત્તરજીવનને માત્ર પૂજે છે તે પણ નર્મદના કલાઅવતારને પૂજે છે. ઉભયના સમન્વયના પૂજારીઓ સમસ્ત નર્મદજીવનના પૂજારીઓ છે.

નર્મકવિતા નર્મગદ્ય નર્મકોશ રાજ્યરંગ–મહાકાળદર્શન ને ધર્મવિચારની પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી નર્મદનો અક્ષરદેહ ઘડાયેલો છે. ૧૮૫૫માં નર્મદે પ્રથમ કાવ્ય રચ્યું ત્હારથી તે ૧૮૬૫માં મુંબઈ મૂકી સૂરતવાસ કીધો એ દાયકો તે નર્મદજીવનનો પૂર્વકાંડ. અને વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦ (ઈસ્વી ૧૮૭૪) ના બેસતા વર્ષે સૂરતમાં સરસ્વતીમન્દિરનું વાસ્તુ કીધું ત્હારથી તે ૧૮૮૬માં દેહલીલા સંકેલી લીધી ત્હાં સૂધીનો દાયકો તે નર્મદજીવનનો ઉત્તરકાંડ. '૬૫થી '૭૪ સૂધીની વચગાળાની દશવર્ષી તે કોશની, ઈતિહાસમનનની, સંક્રાન્તિકાળની.

સ્વયં નર્મદ ધર્મવિચારમાં (પા. ૩૫, નોંધ) કહે છે કેઃ 'નર્મદાશંકર ૧૮૫૮માં શાસ્ત્રી વ્રજલાલ સાથે વાતો કરતો એકેશ્વરમતના પ્રચારને અર્થે; ૧૮૬૦માં ઉપદેશ

કરતો; ૧૮૬૫માં તે ઉદ્યોગ બંધ પાડી બેઠો. પછી તે ધર્મશોધનમાં વિશેષ લાગ્યો, કે જેનું પરિણામ આ થયું કે ૧૮૭૫થી વેદધર્મના પોતાના જૂના સંપ્રદાય ભણી વળ્યો છે.'

નર્મદનું પૂર્વજીવન અડધઝાઝેરૂં છે નર્મકવિતામાં ને બાકીનું છે નર્મગદ્યમાં. નર્મદનું ઉત્તરજીવન અડધઝાઝેરૂં છે રાજ્યરંગમહાકાળદર્શનમાં ને બાકીનું છે ધર્મવિચારમાં.

કવિના પૂર્વજીવનથી ઉત્તરજીવન લેશે ઉતરતું નથી. બલ્કે—કોક અપવાદ બાદ કરતાં—નિર્મળું, ઉમદા, મેઘગંભીરૂં છે. એ ઉત્તરજીવન પણ નર્મદજીવન હતું. નર્મદનું પૂર્વજીવન ઘણે ભાગે કવિજીવન છે, સુંબઇગરા પ્રજાનેતાનું છે. નર્મદનું ઉત્તરજીવન ઈતિહાસકારનું છે, કાળમીમાંસકનું છે, ધર્મચિન્તકનું છે. કવિનું પૂર્વજીવન એટલે ઉભરા ને ઉછાળાટ; ઉત્તરજીવન એટલે નિદ્ધ્યાસ ને ચિન્તનગાંભીર્ય.

નર્મદનું પૂર્વજીવન એટલે ગાજતો ધોધ; રૂઢીના સંસારના નીતિના ધર્મના સદસદ્ લાજમર્જાદના કિલ્લાકોટને ઉથલાવતો, પાડતો, ને પોતે પણ પડતો. પૂર્વનર્મદ એટલે નવયુગનો અપ્રતિબદ્ધ ગડગડતો ગિરિધોધ. નર્મદનું પૂર્વજીવન એટલે પાયામાંથી ઉચ્છેદક સુધારક; 'યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે'નો ઉદ્ગાતા સાહસવીર. જોસ્સો તરંગ સાહસ ઉછળાટઃ એ નર્મદપૂર્વજીવનની પ્રેરણાછોળો.

હે નર્મદ ! મમ મિત્ર ! તુજ કરૂં શ્રાદ્ધ હું આજ;

એમ નર્મદનું પ્રથમ શ્રાદ્ધ સારતા નર્મદમિત્ર નવલરામનાં વાણીવેણુ જરાક આપણે સાંભળિયે.

'કવિની જીંદગીમાં ૧૭થી ૨૨ વર્ષની ઉમ્મર સૂધીના સમયને અમે એનો આત્મમન્થનકાળ કહીએ છીએ.' 'આ કારમા ચગડોળે નર્મદાશંકરનું ચિત્ત ચ્હડ્યું હતું; એથી એમણે ૧૮૫૧માં પાઠશાળા છોડી, મુંબઈ છોડ્યું, ને સૂરત જઈને ઘરવાસ માંડ્યો. નર્મદનાં પ્રથમ પત્ની આણે આવવા જોગ થયાં હતાં. ૧૮૫૨ના મે માસમાં કવિ રાંદેરમાં મહેતાજી થયા, ને પછી '૫૩ના માર્ચમાં તળ સૂરતમાં નાનપરાની શાળામાં બદલી થઈ.

'કવિ સૂરત આવ્યા એ અરસામાં દલપતરામ ફારબસ સાહેબ સાથે સૂરત ગયા હતા, ને પોતાની ઉગતી કવિતા વાંચી નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલો જ ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ લગાડતા હતા.' ખરૂં; ગુજરાતને, સ્વયં સૂરતના 'નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલો જ ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ' લગાડનાર દલપતરામ.

આત્મકથામાં નર્મદ લખે છે કે 'આઘેથી હું એને ઓળખતો, ને નહિ જેવા આશ્ચર્યથી હું તેની ભણી જોતો. કિલ્લા આગળ પરહેજગાર મંડળીમાં કેફ ન કરવા સંબંધી ગરબીલાવણીઓ વાંચતા, પણ હું કોઈ દહાડે સાંભળવા ગયો નથી. સં. ૧૯૦૭માં હુન્નરખાનનું ભાષણ આપ્યું ત્યારે હું ત્યાં ગયો હતો.' નવસન્દેશ સંભળાવતાં દલપતનાં દેશસુધારાનાં ભાષણ સાંભળવા જોબનરંગીલો નર્મદ એમ ક્‌વ્હારેક આકર્ષાતો ખરો.

નવલરામ કહે છે કે 'કવિની એ મોહનિદ્રા તે મોહનિદ્રા જ હતી.' કવિ પોતે લખે છે કે એ ત્રણ વર્ષમાં 'મેં કાંઈ ઈંગ્રેજી કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી ન હતી... ....દોલતરામ લખતા; હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો.... એકાન્તમાં હું નામ મેળવવાના અને પ્રેમ સંબંધી વિચારો કરતો.'

૧૯મી ફેબરવારી ૧૮૫૧એ સૂરત જઈ 'કવિએ ઘરસંસાર માંડયો તે ૧૮૫૩ની ૪થી ઓકટોબરે પૂરો થયો.' કવિનાં પ્રથમ પત્નીને સીમન્તઅવસરની પુત્રી સાંપડી તે પંદર વાસાની થઈ પાછી વળી ગઈ. પછી સં. ૧૯૦૯માં કસુવાવડ થઈ મૂવેલું બાળક અવતર્યું, ને તેથી માતા પણ દેવશરણ પામી. 'કવિનો એની ઉપર ઝાઝો પ્રેમ ન હતો, અને તે પણ કવિને બહાર રખડવાની આ વખતે ટેવ બહુ હોવાથી મનમાં કાંઇક નારાજ રહેતી.'

'આપણામાં ૧૬થી ૨૫ વર્ષ સૂધીનો વખત સાધારણ રીતે ગદ્ધાપચ્ચીસી કહેવાય છે; અને જો તે માણસને વિષયની ગદ્ધાઇમાં જ ડૂબાડી મારે તો તે નામ ખરૂં છે. આ સમે સ્ત્રીવાસનાનો જ ઉદય થાય છે એમ નથી. આ સમે આત્માની તમામ મહેચ્છાઓ વ્યક્ત થઇ પ્રવૃત્તિ શોધે છે. આ સમે જેટલો સ્ત્રીવાસનાનો તેટલો જ પરાક્રમ કરવાનો કે નામાંકિત થવાનો જુસ્સો પણ આત્માને ડોહોળી નાંખે છે. કવિની શબ્દવર્ગણીમાં બોલીએ તો પ્રેમ અને શૌર્ય એ બન્નેનો ઉદય આ સમે, વાંસના ઉગવાની પેઠે મોટા ઉછાળાની સાથે, થાય છે; અને એ ઉછાળા-

થી જ આખો આત્મા ડોહોવાઇ જાય છે. પછી જેને જેવો સંસ્કાર તે પ્રમાણે એનું રૂપ ઘડાય છે.' નવલરામ, નર્મદજીવનકથા.

કવિનું બીજું લગ્ન ૧૮૫૬ ના એપ્રિલમાં થયું; પણ સૌ. ડાહીગૌરી સાસરે આવવા જોગ ૧૮૬૦ માં થયાં. નવલરામ ખરૂં લખે છે કે '૧૮૫૩ થી ૧૮૬૦ સૂધી, અથવા ૨૦ થી ૨૭ ની ઉમ્મર સૂધી, નર્મદાશંકરનો ઘરસંસાર ફરીથી મંડાયો નહોતો, એ વાત એને લાગેલા લોકાપવાદનો વિચાર કરતાં કાંઇક લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.'

પત્નીમૃત્યુ પછી નર્મદને સૂરતમાં રહેવા કારણ રહ્યું નહિ. કવિ લખે છે કે 'વિદ્વાન દાખલ કોઈ રીતની પ્રસિદ્ધિ મેળવું એવો જે મારો ઈંગ્રેજી શીખતો ત્યારનો જુસ્સો તે પાછો તાજો ઊઠીને 'ચલ, ચલ મુંબઈ' એમ ઉશ્કેર્યા કરતો હતો.' નવલરામ સાક્ષી પૂરે છે કે 'એ વાત ખરી છે. આ ભવિષ્યનો કવિ અને ઉંચો દેશભક્ત આ સમે બેત્રણ વર્ષ મોજમઝામાં ડૂબેલો દેખાતો હતો, તો પણ એનો આત્મા એને અંદરથી ચટકા મારી નિરંતર પ્રબોધતો હતો કે અલ્યા! તું ઉઠ, ને મોટાં કામ કર.'

એ મોહનિદ્રામાંથી નર્મદને જગાડનારૂં હતું પત્નીમૃત્યુ. '૫૪ના જાનેવારીમાં કવિ પાછા મુંબઈ ગયા, ખાનગી શિક્ષક થયા, પાઠશાળામાં ફરી ભણવા બેઠા. 'હાલ ઇસ્કીપણું નરમ પડ્યું હતું. પણ પ્રસિદ્ધિ પામવાના કોડ એના મનમાં તોફાની દરિયાની પેઠે ઘૂઘવી રહ્યા હતા.

સન ૧૮૫૬ માં કવિ ધૂંધવાતા ને ધૂધવાતા રહેતા, ને વિલાયત જવાના તડાકા મારતા.'

એ જ સાલમાં–૧૮૫૫ ના સપટેમ્બરમાં કવિનું મન કવિતા કરવાને પ્રેરાયું. 'કવિની ઉમર ૨૨ ની લગભગ પૂરી થઈ હતી. ૧૮૫૫ ના સપટેમ્બરની ૨૧ મીએ પોતાની જન્મતિથિ હતી. તે તિથિથી કવિ પોતાની કવિતાનો આરંભ ગણતા.'

નર્મદનું કવિજીવન દશેક વર્ષનું છે. ૧૮૬૫ માં સ્થાયી સૂરતવાસ કીધા પછી ને કોશના ને ઇતિહાસોના ચિન્તનમનનમાં જીવ પ્રોવાયે કવિનો કવિતારંગ ઉપટી ગયો હતો. '૬૫ પછી ૨૧ વર્ષ કવિ જીવ્યા. એ ૨૧ વર્ષનો કવિનો કાવ્યસંગ્રહ કેટલોક ? એ ૨૧ વર્ષમાં કવિએ કવિતા નથી લખી એમ નહિ, પણ થોડીક. એ ૨૧ વર્ષનાં સાહિત્યફળો તે કોશ, રાજ્યરંગ, મહાકાળદર્શન, ને ધર્મ વિચાર. નર્મદકવિતાના નેવુક ટકા તો ૧૮૫૫ થી ૧૮૬૫ ના દાયકાની આંબાસાખો.

'૫૬ ના જૂનમાં નર્મદે ફરી અને છેવટનું વિદ્યામન્દિર છોડ્યું; અને પિંગલજ્ઞાનની ખામી હતી તેથી પછીના ત્રણ વર્ષ કવિએ છન્દ અલંકાર ને રસના અભ્યાસમાં ગાળ્યાં. આજના કવિવરો નર્મદજીવનમાંથી એટલું શીખે ત્હો યે કેવું સારૂં ? '૫૫ ની આખરથી દલપતરામે બુદ્ધિપ્રકાશમાં પિંગળશાસ્ત્ર ક્રમશઃ આલેખવા માંડ્યું હતું, પણ તે સાહિત્યલેખ હજી અધૂરો હતો. પિંગળશાસ્ત્રને માટે નર્મદે દલપતને ન લખ્યું. ભરૂચથી સન્તોષકારક ઉત્તર

ન મળ્યો. પછી શોધતાં શોધતાં એક કડિયાને ત્ય્હાંથી છન્દરત્નાવલિ પિંગળ નર્મદને જડયું ને કેટલાંક ચિત્રકાવ્યો લાધ્યાં. સિતાર કે બીનના પડદાઓ ઉપર, કે વેણુ કે સારંગીના સૂરમંડળ ઉપર બાળપણથી આંગળીઓ રમતી રમતી બેસે છે એવી મ્હોટપણે જવલ્લે બેસે છે. કવિતાનું પણ એવું છે. પછી પૂને જઇ વિદ્વાન શાસ્ત્રી કને વ્યાકરણ નાટક ને કાવ્યશાસ્ત્રના રંગો નિરખ્યા. 'સને ૧૮૫૫ થી ૧૮૫૮ સૂધીના વખતને કવિના જીવનમાં પ્રયત્નકાળ અમે ગણિયે છીએ,' એમ નવલરામ કહે છે. કવિની કાવ્યભાષાની કચાશ ને કર્કશતાનું પ્રધાન કારણ આ છે. ૨૫ ની મ્હોટી વયે' બરડ થયેલી કલાઉપાસકની અંગુલિરેખાઓ કુમળી ડાળખી જેવી વળતી નથી. છન્દરચનાની ને કાવ્યભાષાની કવિને પૂરી હથોટી આ કારણે બેઠી નહિ.

નર્મકવિતામાંની કાવ્યનોંધો એ કારણે લખાઈ છે. કેટલીક પ્રસંગનોંધો છે ને તે, કાવ્યરચનાનો પ્રસંગ–કાવ્યનું ઉદ્‌ભવકારણ વર્ણવે છે. બીજી નોંધો અર્થસ્ફોટની છે, ને તે કાવ્યભાષાની કિલષ્ટતાનો અર્થબોધ કરે છે. એ નોંધો એમ પણ કહે છે કે સૂરતમાંનું કવિનું રંગીલાપણું કવિ સૂરતમાં મૂકીને મુંબઈ ન્હોતા આવ્યા.

'શિખવું તે લખવું' એ પ્રકૃત્યનુસાર નર્મદે '૫૭માં પિંગળપ્રવેશ પ્રગટ કર્યો ને '૫૮માં અલંકારપ્રવેશ ને રસ-પ્રવેશ પ્રગટ કર્યા. પછી પૂને ભણવા ગયા ત્ય્હાં શાસ્ત્રીજી પાસે તે શુદ્ધ કરાવ્યા. એમ '૫૯ સૂધી નર્મદનો કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ચાલ્યો.

૧૮૫૯માં દલપતનર્મદનો ઝઘડો જાગ્યો, ને નવલરામ કહે છે કે ‘ હવેથી તેઓ એકબીજા પર પોતપોતાની રીતે કટાક્ષ જ ફેંકતા રહ્યા.’ કવિઓના સાક્ષરી ઝઘડા કંઈ ૧૯ મી સદીમાં પહેલવહેલા થયા છે? કે માત્ર ગુજરાતમાં જ થયા છે? કિયા કિયા દેશકાળમાં સાક્ષરોના કે રાજપ્રકરણી પુરુષોના ઝઘડા નથી જાગ્યા?

અને એ ઝઘડાઓ માત્ર સાહિત્યદેશે જ છે? કે રાજપ્રકરણમાં છે? વિજ્ઞાનવિવાદમાં છે? ધર્મવિવાદોમાં યે છે? જીવનની કઈ કેડી સંગ્રામસૂની છે તે કોઇ દાખવશે? કો સન્તના શાન્તિજીવનમાં યે પ્રપંચનાં પ્રલોભનો સ્હામે ઝૂઝવાનું હોય છે.

આ પૂર્વે એક વર્ષ, ૨૩ મી નવેમ્બર ૧૮૫૮ ને દિવસે, કવિએ નિજજીવનનો પરમ નિર્ધાર કરી લીધો હતો કે હવે સમસ્ત આયુષ્ય શારદસેવામાં સમર્પવું. એ જીવનનિર્ધાર ૨૪ વર્ષ–લગભગ અર્ધું આયુષ્ય કવિએ એકતાર પાળ્યો. કવિ લખે છે કે નોકરીનું રાજીનામું આપીને ‘ મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઇ આંખમાં ઝળઝળિયાં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં.’ દલપતે સરકારી નોકરી છોડી સાહિત્યસંન્યાસ લીધે ત્ય્હારે ત્રણ વર્ષ વીત્યાં હતાં.

૧૮૫૫ ના જૂનથી સરસ્વતીની શારદધૂણીને એક સારસ્વતપુત્ર દલપત સેવતો બેઠો હતો; ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરથી બીજો સારસ્વતપુત્ર નર્મદ સેવતો આવી બેઠો.

નોકરી છોડ્યા પછી ઉદરનિર્વાહાર્થે ચારપાંચેક વર્ષ નર્મદે સાહેબલોકને ગુજરાતી શીખવ્યું. હરદાસ થવાનો, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની એક નવશાખામાં ભળવાનો, છેવટે સુધારાવાળાઓ પાસે 'મિશન' કઢાવી ત્હેના પ્રચારક થવાનો—એમ ઘણાક મનસૂબા નર્મદે કીધા; પણ દેશકાળ વિરૂદ્ધ હોવાથી નિષ્ફળ નીવડ્યા. એકવાર હરદાસી કથા મુંબઈમાં કરી પણ હતી. હજી કવિને તરંગો ઉઠતા; જીવનનો માર્ગ જડ્યો ન હતો.

૧૮૫૮ ના એપ્રિલથી નર્મકવિતાના અંકો છપાવાનું શરૂ થયું. પ્રથમ ત્રણ અંક પ્રગટ થયા. '૫૯માં ૪–૫–૬–૭ અંકો બહાર પડ્યા. પાંચમો ને છઠ્ઠો અંક વૈધવ્યચિત્રોથી ભરેલા હતા. એ વૈધવ્યચિત્રોએ દેશમાં હોહા કરી મૂકી.

'૬૦ માં ૯ મો ને ૧૦ મો અંક છપાયા. '૬૧ માં ઋતુવર્ણન—'પંડિતશૈલીનું મહારસિક કાવ્ય' છપાયું.

'૬૨ માં સાતે વર્ષનો કાવ્યસંગ્રહ છપાયો, ને '૬૩માં વજેસંગ ને ચાંદબાની વાર્તાથી સામળનો વાર્તારસ નર્મદે પાછો ગુજરાતને પાયો.

'૬૪માં હિન્દુઓની પડતીના ઉછળતા, રોળભરેલા રોળા પ્રગટ કર્યા. નર્મકવિતાને કવિ ક્યહારેક 'સુધારાનું બાઇબલ' કહેતા.—જો કે ઉત્તરાવસ્થામાં તો પછી આજ્ઞા કરતા કે 'બાપડે! એ ગ્રન્થને બાળી મૂક;' જાણે સકળ મુંબઈગુજરાતમાં ઠામઠામ પડેલી બધી નકલો બાપડે વીણી વીણી સંગ્રહી લાવી ચિતા સળગાવે! નર્મકવિતા ન સળગી ગઈ એમાં ગુજરાતનો ઈતિહાસખંડ જળવાયો છે.

'૬૬ માં નાયિકાવિષયપ્રવેશથી કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોની પરિસમાપ્તિ કીધી.

એ અરસામાં કવિના ગદ્યલેખોના સામટો સંગ્રહ નર્મગદ્ય નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. '૫૫થી કવિએ કાવ્યમાળા સંગાથે ભાષણમાળા આરંભી હતી. '૫૮ માં બુદ્ધિવર્ધક માસિકનું ને '૬૪માં ડાંડિયો નામ ને ગુણધારી કટાક્ષપ્રધાન પાક્ષિકનું અધિપતિપણું કવિએ કીધું હતું. એ મુંબઈગરાં ભાષણો, લેખો, કટાક્ષો, મજાકો, ઘૂરકિયાંઓ, ગર્જનાઓ, મર્મબાણોનો ગદ્યસંગ્રહ તે મૂળનું નર્મગદ્ય. મહીપતરામે 'સુધારેલું' શાળોપયોગી નર્મગદ્ય તે તો પ્રધાનતઃ મહીપતરામનું નર્મગદ્ય; નર્મદનું નર્મગદ્ય નહિ. જેમ દલપતનું કાવ્યદોહન તે જૂનું કાવ્યદોહન, તેમ નર્મદનું નર્મગદ્ય તે જૂનું નર્મગદ્ય.

એમ નર્મદકીર્તિદેહના બે પાયારૂપ નર્મકવિતા ને નર્મગદ્ય ગુર્જરગિરાને પાટલે સ્થપાયા. નવલરામ કહે છે કે 'સને ૧૮૫૮થી ૧૮૬૫-૬૬ સૂધીનો કાળ કવિની જીંદગીમાં પૂર્ણ યશનો હતો.' અલબેલી મુંબઈનગરીમાંની નર્મદજાહોજલાલીનો એ દાયકો. નર્મદજીવનનો એ પૂર્વકાંડ.

એ પૂર્વકાંડની ઋતુઓ હતી કવિતાની વસન્ત ઋતુ અને પરમહંસ સભાના દીક્ષિત સુધારકની ગ્રીષ્મ ઋતુ. પછી કવિ જાણે સૂરતમાં ચાતુર્માસ બેઠા અને અન્તે મહાકાળનાં દર્શન પામ્યા.

નર્મદના કવિજીવનને આંબે એ વસન્ત ઋતુમાં સાખો ઉતરી. નિરાશામાં ને પ્રેમનિરાશામાં, વૈધવ્યઝાળોના ને દેશઝાળોના, ઈંગ્રેજી શૈલીના ને સંસ્કૃત શૈલીના, દયારા-

મશાઈ ને શામળશાઈ, વિચારટેકરી ઉપરથી ને સાગરછોળોને આરેથી કાવ્યરસની કવિએ વાદળીઓ વરસાવી, ને મોહિનીપુર મુંબઈનગરીને રસતરબોળ કરી જાદુગરી મોહિની લગાડી. અલબેલું મુંબઈ શહેર નર્મદભૂરકીથી થનગની રહ્યું. ધનની પણ કવિને ત્ય્હાં ત્ય્હારે—ગજા પ્રમાણેની-છોળો ઉછળતી.

જાહોજલાલીની એ ઉજમાળી તિથિઓમાં પણ કવિને બે કડવા ઘૂંટડા પીવા પડ્યા હતા, જે પછીના જીવનપલટાના બીજરૂપ નીવડ્યા. એક તો એ કે વિધવાવિવાહના શાસ્ત્રાર્થે જતાં કવિના સુધારાના સાથીઓ સૌ કરમાયેલાં પાંદડાં જેવા ખરી પડ્યા, બાવા કિસનદાસ સંગાથે કવિને એકલપંડે જવું પડ્યું. અને બીજું એ કે કવિએ શૃંગાર ગાયો ત્ય્હારે મુંબઈગરાઓ રસતરબોળ ડોલવા લાગ્યા; પણ વીર ગાયો ત્ય્હારે ભીરૂઓની સેના જેવા ભાગી ગયા. ધર્મવિચારમાં કવિ અનુભવ બોલે છે કે

'નર્મકવિતાના શૃંગારમાં જુવાનિયા બહુ રાજી છે, પણ તેમાંના વીર કે શાન્તને શું કરવાને જૂવે? એ સઘળું શું બતાવે છે? ભ્રષ્ટ નીતિ.'

કવિની એ કીર્તિપૂર્ણિમામાં યે એમનો એક મહામનોરથ વણપૂરાયેલો રહ્યો, અને તે મહાકાવ્ય લખવાનો. કેટલાં યે પગરણ માંડ્યાં, કેટલી યે વસ્તુરચનાઓ કીધી, કેટલા યે છન્દ કસી જોયા. મહાકાવ્યના રસમેઘ કાંઈ કે ઝીલે એવો કવિને એક રોળા છન્દ ભાસ્યો. શોધ્યો, દિશાદિશામાં શોધ્યો, અખતરા કીધા, પણ મહાકાવ્યને યોગ્ય મહાછન્દ નર્મદને સાંપડ્યો નહિ. ૧૮૬૨માં જીવરાજ

લખવા માંડયો, પણ એ વિરામથી જ અટકયો. ૧૮૬૬માં વીરસિંહ આરંભ્યો, ને 'સદા જ અપૂર્ણ' એ કરુણ શબ્દે અધૂરો રહ્યો. પછી અદ્‌ભુત યુદ્ધ નામથી રામરાવણસંગ્રામ ગાયો. મહાવનના પ્રવેશસીમાડે જ કો ગજરાજ સીમવેલીઓમાં લપટાઇ જાય, મહાસંગ્રામની આદિપળોમાં જ યોધરાજ કો ઘવાઇ પડે, તીર્થયાત્રાની પ્રથમ મજલથી જ ભાવિક યાત્રિક કો પાછો વળે, એમ વસ્તુરચનામાં, છન્દશોધનમાં, આરંભઝાડીઓમાં જ કવિનો એ મહામનોરથ ઘૂંચવાઈ રહ્યો. નર્મદના મનોરથનું મહાકાવ્ય ગુજરાતને સાંપડયું હોત તો ગુજરાત આજ ઓર રસસમૃદ્ધ હોત.

નર્મદનું એ પૂર્વજીવન. નર્મદનું પૂર્વજીવન એટલે ખીણ ભરીં ગડગડતો ગિરિધોધ. પણ સાગરને મળતાં સૂધી ગિરિધોધ કો ખીણવાસી યે નથી રહ્યા, કે ગડગડતા યે નથી રહ્યા. નર્મદના ગડગડતા ગિરિધોધે પણ ઉત્તરાવસ્થામાં મહાનદનું ધીરગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કીધું.

પૂર્વજીવનમાં નર્મદ કવિને કવિતા પ્રધાન ધર્મ હતો, ગદ્ય ગૌણ હતું. ઉત્તરજીવનમાં કવિને કવિતા ગૌણ હતી, ગદ્ય પ્રધાનધર્મ હતો.

પછી ૧૮૬૫ના જૂલાઈ માસમાં નર્મદે પાછો સ્થાયી સૂરતવાસ કીધો. નવલરામ કહે છે કે 'ત્યારે જ એમના મનની વ્યગ્રતા શમી.'

એ '૬૫ની સાલની કવિની ચિત્તવ્યગ્રતા શી હતી? મુંબઈની દુનિયાં ત્યહારે જે દવમાં બળતી હતી તે દવ નર્મદને દઝાડતો હતો.

પુત્રસ્હોયા વૃદ્ધ લાલશંકર હવેએ ‘એમના ગજા પ્રમાણેની લક્ષ્મીની ઉછળતી છોળ’ ને મુંબઇગાજતી પુત્ર-કીર્તિ જોઇને ’૬૪માં દેહોત્સર્ગ કીધો. બુદ્ધિપ્રકાશમાં દલપતે એમને સ્મરણાંજલિ અર્પી. હવે જે નાણાંની ભીડ, કરજના ભણકારા, ને નાતજાતના વઘરાવરઝોળા વીતવાના હતા તે જોવામાંથી એ સત્પુરુષ તરી ગયા. નાણાંભીડની વિટંબણાઓ તો નર્મદને છેક ગોકુળદાસ બોર્ડિંગમાં નોકરી લીધી ત્ય્હાં સૂધી રહી. ‘અત્યાર સૂધી એમનાં પુસ્તકો પારસીઓમાં બહુ ખપતાં; તેમણે બે વર્ષથી કવિની કંઈક વર્તણુકથી ગુસ્સે થઇને તે વાંચવાં જ બન્ધ પાડયાં હતાં.’ અન્ય ગૃહસ્થો કનેથી એકાદ હજાર, પણ શ્રી કરસનદાસ માધવદાસ તરફથી કવિને ૧૦ થી ૧૨ હજાર રૂપિયાની સહાયતા મળી હતી; ‘નર્મદા કવિનો ભોજ તે એ જ.’ ’૬૫ના શેરસટ્ટાના વાવાઝોડામાં એ સજ્જનનો વડલો પડયો ને કવિનો છાયાવિશ્રામ પડી ભાગ્યો. ખાનગી શીખવવા જવાનું બેએક વર્ષથી બંધ કીધેલું હતું. ખર્ચ તો ઘેર હાથીનું, ને હાથ ફેરો હતો. સંપદમાં સદ્‌ગુણો ગણાય એ અત્ય્હારે પીડવા લાગ્યા. મુંબઈમાં દિવસો દોહ્યલા થયા. ખર્ચ સંકોચવાને સંકલ્પે કવિએ પછી સૂરતવાસ કીધો. આપણા સાક્ષર-વિવેચક નવલરામભાઇને કવિનો ગાઢ પરિચય ત્ય્હારથી થયો.

એ ખર્ચસંકોચના સંકલ્પને કવિ સૂરતમાં યે વ્યવહારૂ સ્વરૂપ આપી શકયા નહિ. ‘ગજા પ્રમાણે ખર્ચ’ એ કવિની પ્રકૃતિમાં જ ન હતું. અવિચારી ખર્ચ સૂરતી પ્રકૃતિનું અંગ છે, ને કવિની પ્રકૃતિ સૂરતી હતી. નર્મકો-

શની છપામણીનું દેવુ ઉભુ હતુ ત્હોય સરસ્વતીમન્દિર બન્ધાવવાના કવિને કોડ થયા. એ ખરાબ છન્દ ન હતો, પણ ગજા ઉપરાન્તનો અભિલાષ હતો. પણ Circumspection થી–ચોમેર નિરખીને ચાલે તો કવિ સાહસવીર શાના? પરિણામે મુંબઈમાંના જેવા જ દોહ્યલા દિવસો નર્મદને સૂરતમાં યે રહ્યા. ધન શોધતા નર્મદે નાટકો લખ્યાં. પણ લક્ષ્મી અવળચંડી છે, શોધવા ગયે આઘી ભાગે છે. નાટકોએ ૧૩૦૦ રૂપિયા નર્મદને આપ્યા. સરકારી કેળવણીખાતાએ પણ સહાયતા કીધી, પુસ્તકો ખરીધાં, ભાષાન્તરકામ સોંપ્યું, દેશીરાજ્યોએ એ ભાષાન્તર છપાવ્યું. પણ એમ થાળીક રૂપાધૂળે વહેતી નીક કાંઈ પૂરાય? નર્મદના સાહિત્યસંન્યાસના વ્રતે રંકતા સ્વીકારી હતી; નર્મદની સૂરતી પ્રકૃતિએ ધનાઢ્યવેડા કરી કરજને ન્હોતર્યું હતું. નર્મદભક્તોને પૂછાય કે નહિ કે નર્મદની સાહિત્યફકીરી એ નર્મદનું દુઃખ હતું કે ગૌરવ?

મુંબઈથી સૂરતવાસનો એ સ્થાનપલટો તો આખરે નર્મદને જીવનપલટો નીવડ્યો. મુંબઈના નઘરોળવેડા દેશમાં કોઈના યે નભતા નથી, ને નર્મદના યે ન નભ્યા. 'સૂરત આવ્યા પછી તો અમે જાણિયે છિયે કે કોઈની યે પત્ની તરફ એણે નજર કરેલી કોઈના પણ સાંભળવામાં નથી' એમ ગાજીને નવલરામ સાક્ષી પૂરે છે; અને તે સાચી છે. નર્મદનો એ સાત્વિકઅંશી માનસપલટો.

પણ પછી વિધવાવિવાહનો પ્રસંગ ૧૮૬૯–૭૦માં ઉપસ્થિત થયો ને નાત જોડે નર્મદને વરઝોળા થયા.

સૂરતની નાગરી નાતે–બ્રાહ્મણ તેમ જ ગૃહસ્થે–મહીપતરામના અવસરથી સનાતનતા ભણી ઝોક ખાધો હતો; એટલે એ જ્ઞાતિમાનસ નર્મદ પ્રત્યે એ ભાવે વર્ત્યું, ને પછી ચિ. જયશંકરને યે ઉદારતા દાખવી શક્યું નહિ. ઉચ્છેદક સુધારાવાળાઓએ નાતોને ભાંડવામાં ઉણપ રાખી નથી; અને એમનાં વચનવર્તન વિચારતાં જ્ઞાતિસંસ્થાઓનાં વચનવર્તનને ‘ જુલમ ’ ભાખવો તે વિવેકબુદ્ધિની ન્યાયતુલાનું સમતોલપણું ન કહેવાય. એ તો વકીલની વાણી, ન્યાયશાસ્ત્રીની નહિ. ઉચ્છેદકો હુમલો કરતા હતા, સનાતનીઓ સંરક્ષણે ઉભા હતા. ભદ્રંભદ્ર કહેનારાઓ ભ્રષ્ટંભ્રષ્ટ હતા, અને ભદ્રંભદ્રો સ્હામે વેણે એમને ભ્રષ્ટંભ્રષ્ટો કહેતા. પણ વ્યકિતની ઉચ્છૃંખળતા પ્રત્યે મહાજનમંડળ એવી જ પ્રતિઉચ્છૃંખળતા દાખવે તો એ અન્યાય ન કહેવાય, ત્હો ય ‘ એના જેવા થયા ’ એવું તો સહુ કહે. સોક્રેટિસને વિષપ્યાલો પાયો ત્ય્હારથી ઈતિહાસ તો જાણે છે કે પક્ષાપક્ષી એ સૌ લોકસંસ્થાઓનો વિઘાતક રોગ છે.

સૂરતવાસથી નર્મદજીવનમાં બીજો સાક્ષરપલટો એ થયો કે મુંબઈમાંના ઉછળતા તરંગોનું સ્થાન સૂરતમાં અભ્યાસે, ચિન્તનમનને, ને ઉંડી ગંભીર ઇતિહાસવિચારણાએ લીધું. પડતું મૂકેલું કોશનું કામ ’૬૮થી પાછું હાથ ધર્યું ને ’૭૧માં પૂરૂં કીધું. નર્મકોશ તે નર્મદની સાક્ષરતાનો ભગીરથપ્રયત્ન; કવિએ અન્તરિક્ષમાંથી ગુર્જરગિરાની જાણે ગંગા ઉતારી. નર્મદનો એ સાહિત્યપલટો.

અને ત્રીજો એથી યે વડેરો થયો દર્શનપલટો, જેણે

આયુષ્યયાત્રાની દિશા જ ઉલટાવી નાંખી—કવિ પશ્ચિમમાં દોડતા હતા ત્હેમને પૂર્વમાં વાળ્યા. ભારતવાસી પશ્ચિમપન્થી મટી પૂર્વપન્થી થાય એ એની ભૂલ છે કે કલ્યાણ?

નર્મદા કવિવર પશ્ચિમપન્થી મટી પૂર્વપન્થી થયા એ જીવનપલટાનાં પ્રધાન ત્રણ કારણો હતાં. એક તો એમનો ઈતિહાસઅભ્યાસ; બીજું ભારતવર્ષમાં વાતા ત્યહારના સમાજવાયરા; અને ત્રીજું ત્યહારની રાજપ્રકરણી સદસદ્ મહાપ્રવૃત્તિઓ. ત્રણેયને જરાક અવલોકિયે.

નર્મદના ઉત્તરજીવનમાં ત્રણ મહાન રાજપ્રવૃત્તિઓએ ભરતખંડને હલમલાવ્યો હતો. એક ૧૮૭૭નો દિલ્હી દરબાર; બીજું ઈલબર્ટ બીલ; અને ત્રીજું રીપનદીધું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય–Local Self–Government. ૧૮૭૧માં નર્મદને બારણે, તળ સૂરતમાં જ, રાયટ કેસનું છમકલું છમકી ગયું હતું.

૧૮૭૭ના દરબારનું રાજપ્રકરણી રહસ્ય સ્વ. ઈચ્છારામભાઈએ એમના 'મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાના જીવનચરિત્ર'માં પા. ૨૯૧ સે કાંઈક ભાખ્યું છે. 'રાણીશ્રીના હસ્તકમાં ભરતખંડનું રાજ્ય આવ્યા પછી યુરોપમાં ઘણી મોટી ચર્ચા ચાલી રહી કે ભરતખંડમાં રાણીશ્રીની પદવી કેવી? ને કેટલી?–તે ભરતખંડના રાજારાણાઓથી શ્રેષ્ઠ કે નહિ?' 'અત્રેની પ્રજા એમ માનતી ને સરકારી દસ્તાવેજો પરથી એમ જ જોવામાં આવતું કે પહેલા વર્ગના રાજાઓ કરતાં રાણીશ્રીની સત્તા શ્રેષ્ઠ નહિ હોય.' '૧૮૬૮માં ઈરાનના શાહે લખેલા એક દસ્તાવેજના સંબંધમાં

ઘણો વાંધો ઉઠ્યો.' 'આવી બાબતનો નિવેડો થવો જોઇએ.' 'ઇંગ્લાંડમાં ખાનગીમાં નક્કી થયું કે પાટવી કુંવરને ભરતખંડમાં મોકલી રાજારાણાની ઇચ્છાઓ કેવી છે × × તે તપાસવું.' 'તેવામાં રશિયાના ઝાર બીજા નિકોલસે મધ્યએશિયાના શાહાનશાહનો ખિતાબ ધારણ કીધો;' અને પ્રૂશિયાનો રાજા પારિસમાં જર્મન કયસર થયો. 'મિ૰ ડિઝરાયલીએ ૧૮૭૬માં પાર્લામેન્ટમાં એક બીલ રજૂ કીધું.' 'વાંધો લેવામાં મિ. ગ્લાડસ્ટન મુખ્ય હતો.' મોક્ષમૂલર ભટ્ટે કહ્યું 'મહારાજ્ઞી' પદ ઠીક છે. સર વિલિયમ મ્યૂરે 'કયસરે હિન્દ' પદ કહ્યું, ને તે સન્માન્ય થયું. 'અત્યાર સૂધી રાણીશ્રીને ૩૧ તોપનું માન મળતું હતું, તેને બદલે હવેથી ૧૦૧ તોપનું માન' નિર્ધારાયું. મદ્રાસ મુંબઈ કલકત્તાથી ઉપડેલા બ્રિટિશ તોપખાનાએ સિન્ધુકાંઠે મોરચા માંડ્યા, ત્યહારથી વસ્તુતઃ હિન્દનું સાર્વભૌમત્વ બ્રીટનના રાજવીને સાંપડેલું છે. પણ જે Subsidiary Alliance થી દેશી રાજ્યોને વશ કીધાં એ રાજદસ્તાવેજોમાંનો Alliance શબ્દ આજ પણ સાર્વભૌમત્વને અન્તરાયે ઉભે છે. ગાયકવાડ મહારાજ નિજને Ally માનતા તે મટી ગયા. નિઝામ સરકાર હજી–૧૯૩૮ સૂધી Your Faithful Ally બોલે છે. અફ્ઘાનિસ્તાન ને નેપાળના રાજવીઓ His Highness હતા તે His Majesty થયા છે. ૧૮૭૭નો, ૧૯૦૩નો, ૧૯૧૧નો એ દિલ્હી દરબારો, આ ઇતિહાસદ્રષ્ટિએ વિચારતાં તો, જે De Facto હતું ત્હેને De Jure કરવવા કાજેના હતા. બ્રિટિશ રાજમન્ત્રીઓની આજ સૂધીની સાર્વભોમત્વ કાજેની રાજરમત રાજભૂલ હશે કે નહિ હોય; પણ એ ત્રણે

રાજપ્રસંગોએ ભારતપ્રજાને કો ચિરસ્થાયી પ્રજાહક ન નિવાજવાની અને એમ એ રાજપ્રસંગોની ઐતિહાસિક મહત્તા સ્થાપી પ્રજાહૈયામાં અખંડ સ્થાન મેળવી ન લેવાની મહાન રાજભૂલ તો બ્રિટિશ મન્ત્રીશ્વરોએ કીધી છે. ૧૮૫૮ ના દરબારપ્રસંગે પ્રજાને ઢંઢેરો બક્ષ્યો હતો એ વાત પછીના મન્ત્રીશ્વરો વીસરી ગયા. એ રાજઉત્સવો પ્રજા ઉત્સાહથી ઉજવતી, ભાવ ને ધનની રેલો રેલાવતી; પણ ઠાલી હાથે ઘેર આવ્યે નિરાશ ને મનોભંગ થતી. સારો વિશ્વઇતિહાસ શોધી વળજો: કોઈ દેશમાં કે કોઇ કાળમાં ચિરંજીવ પ્રજાનિવાજેશવિહોણા રાજદરબાર ચિરંજીવ પ્રજા પ્રેમ પામ્યા છે ખરા ?

ઉંચેથી જેટલે આવે
પાણી પ્રજાભક્તિ તણાં નૃપાળનાં,
ફૂવારા તેટલા ઉંચા
ઉડે પ્રજાની તૃપ! રાજભક્તિના.

ઇલબર્ટ બીલની કથા ઈતિહાસજાણીતી છે. '૫૮ના ઢંઢેરામાં મહારાણીજીએ પ્રજાસમભાવનો રાજકોલ ઉચ્ચાર્યો હતો કે 'અમારી બીજી સર્વ રૈયત બાબત જે રાજધર્મ અમો અવશ્ય માનીએ છીએ, તે જ રાજધર્મ હિન્દુસ્તાન માંહેના અમારા મુલકની રૈયત બાબત અમોએ પાળવો જોઈએ એવું અમો સમજીએ છીએ; અને ઈશ્વરની કૃપાથી તે સર્વ વાસ્તવિક રીતે તથા અન્તઃકરણથી પાળીશું.' મહારાણીજીનો એ રાજકોલ પછી પળાયો છે? ને ખુદ

હિન્દમાં જ હિન્દીઇંગ્રેજ વચ્ચેના રાજઆડકોટો સ્થપાયા નથી ? પ્રજાહિતૈષી વાઈસિરોયે તે દીઠું, ને એને કોલભંગ ભાસ્યો. એવા કેટલાક રાજઆડકોટ વિદારવાનું રીપને બીડું ઝડપ્યું. બ્રિટિશ મન્ત્રીઓની પરવાનગી લઈ હિન્દી રાજસભામાં એનું બીલ દાખલ કીધું. હિન્દવાસી ઇંગ્રેજોએ પ્રચંડ વિરોધ ઉઠાવ્યો. દન્તકથાઓ સાચી હોય તો પડદા પાછળ કંઈ કંઈ ખેલ ખેલાયા. અન્તે ઇંગ્રેજોના વિરોધે સરકાર હારી, ને બીલ પડતું મૂક્યું; ને પછી હિન્દી નેશનલ કોંગ્રેસ સ્થપાઈ. ઈલબર્ટ બીલનો વિરોધ હોત નહિ તો કદાચ કોંગ્રેસ ત્યહારે સ્થપાત નહિ. ત્યહારનો જ માત્ર નહિ, આજનો જ નહિ, ઇંગ્રેજો હિન્દમાં રહે એ ઇતિહાસ-સીમા પર્યન્તનો એ રીપનંપૂછ્યો પ્રશ્ન સદાનો ખડો છે કે મહારાણીજીનો ઢંઢેરામાંનો રાજકોલ ઇંગ્રેજ સરકાર પાળવાની છે કે નહિ ? હિન્દુ ઈસ્લામી પારસી–સમસ્ત હિન્દીઓને ને ઇંગ્રેજોને જમણી ને ડાબી આંખ જેવા સરખા ગણશે કે નહિ ? હિન્દબ્રિટનની સ્થિરસ્થાયી મૈત્રીનો, સંસ્કૃતિઓના સંગમનો એ તો તાત્વિક પાયો છે. પ્રજા-હિતૈષી રીપન મહારાજનો, દલપતફારબસની મિત્રબેલડીનો એ ઇતિહાસસન્દેશ છે. હિન્દબ્રિટનની મૈત્રી એ દલપત-હૈયાભાવ હતો. પણ હિન્દબ્રિટનના મૈત્રીદ્રષ્ટાઓની સૌની દ્રષ્ટિએ પ્રજાઓના ભેદભાવ એ મૈત્રીના અન્તરાયો જ છેઃ પછી એ ભેદો હિન્દીઓએ બ્રિટિશરો શું માંડયા હોય કે બ્રિટિશરોએ હિન્દીઓ શું માંડયા હોય. બે રથચક્રો સમાન હશે તો સંસારરથ આગળ ધપશે. બે રથચક્રો

અસમાન હશે તો, પેલા ઘાંચીની ઘાણીની પેઠે, સંસારરથ ચક્રાવો ખાતો ઠામનો ઠામ ઘૂમ્યાં કરશે.

અને ત્રીજો રાજપ્રસંગ હતો રીપનબક્ષ્યા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના કાયદાનો. એની મહત્તા હિન્દીઓ સ્હમજે છે. ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદનો મ્યુનિસિપલ હોલ પછી રીપનહોલ કહેવાયો. પ્રજા આનન્દને ઉછાળે ચ્હડી. રીપન-મહોત્સવ ઉજવાયો. દલપતરામે ગાયું:

હક આપિ એણે હોલવી આ દેશીજનની દાઝને.

× × ×

તજી પક્ષપાતની વાતને નિષ્પક્ષપાત થયો ઘણો,
ઈનસાફ આપ્યો એકસમ દેશી અને ગોરા તણો.

× × ×

રિપને અધિક ઓપાવિયું મહારાણીજીના રાજને.

ઇંગ્રેજી રાજનીતિ ત્ય્હારે પ્રજાહૈયે બેઠી ને સત્કારાઈ. સોનાને ખીલે રીપને ઇંગ્રેજી રાજ્યને હિન્દહૈયે જડયું. આપણા ડો. હરિ હર્ષદ ધ્રુવે અનેક પદો રચી સ્થાનિક સ્વરાજ્યગીતાવલિ પ્રગટ કરી. ઇંગ્રેજી રાજ્યને રીપને દાય-કાઓનું અધિકું આયુષ્ય અર્પ્યું. બ્રિટિશ પ્રજા સન્મુખે બે હિન્દી રાજનીતિઓ ખડી છેઃ એક રીપનરાજનીતિ, બીજી કર્ઝનરાજનીતિ. બન્નેનાં ફળ ઈતિહાસે દીઠાં છે. બ્રિટીશ પ્રજાને રૂચે તે સ્વીકારે.

નર્મદે પણ એ પ્રજાઆનન્દ અનુભવ્યો. નગરનગરની સ્વરાજયસિદ્ધિમાંથી નર્મદહૈયે વિશાળા કોડ જાગ્યા, ને

ધર્મવિચારમાં પા. ૮મે નર્મદહૈયું ઉચ્ચારી ઉઠયું કે 'સ્વરાજ્ય થાય તેને માટે દેશાભિમાન છે એમ તો સુધારો સ્પષ્ટ બોલી શકયો નહિ.' પા. ૭મે નર્મદ ભાખે છે કે 'સુધારાનો ઉદ્દેશ × × દેશાભિમાનની પ્રતિષ્ઠા; ને એનો ખરો મર્મ સ્વરાજ્ય કરવાનો.'

હિન્દી પ્રજાકીય મહાસભામાં સ્વરાજ્યમન્ત્ર ૧૯૦૬માં કલકત્તામાં દાદાભાઈએ હિન્દને આપ્યો. અને એ પહેલાં પચ્ચીશેક વર્ષ પૂર્વે નર્મદે એ શબ્દ ગુજરાતને આપ્યો છે. સ્વદેશાભિમાન શબ્દ નર્મદે ગુર્જરકોશમાં લખ્યો હતો; સ્વરાજ્ય શબ્દથી પણ એ જ કોશકારે ગુર્જર શબ્દકોશને સમૃદ્ધ કીધો. સ્વદેશાભિમાન ને સ્વરાજ્ય એ બે ગુજરાતને નર્મદદીધા રાજમન્ત્રણાના વારસા.

અને સંસારસમાજના પણ નવવંટોળ ત્ય્હારે દેશમાં વાતા હતા, અને કાળપર ચિરસ્થાયી પ્રજાકલ્યાણના સિદ્ધાન્તો રૂઢ ન્હોતા ત્હેમને ડોલાવતા હતા. ઉચ્છેદક સુંબઇગરા સુધારકો ત્ય્હારે પશ્ચિમની એક જ દિશામાં દોડતા હતા. દલપતરામ સહૂઓચતા કે નવું સારૂં બેશક ગ્રહણ કરો, પણ આપણું સારૂં ઉશેટી દેશો મા. આપણા ઉચ્છેદકો, સદા ને સર્વત્ર હોય છે તેમ, ત્ય્હારે ઉત્સાહબ્હેરા હતા. એમને સાંભળતા કીધા કંઈક આર્યસમાજે ને કંઈક થિયોસોફીએ. કુચબિહારના લગ્નઝઘડાથી બ્રહ્મસમાજ એવામાં ભાગી પડી હતી ને બેની ત્રણ થઈ હતી. કેશવના 'અન્તર્યામીના બોલ'થી સમાજગૌરવ તેજસ્વી થયું ન્હોતું, ઝંખવાયું હતું. પૃથ્વીના દેશદેશે ઘૂમીને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીએ કહ્યું કે

પશ્ચિમનો સુધારો જડવાદી–પાર્થિવ છે, પૂર્વનો સુધારો અધ્યાત્મવાદી–બ્રહ્મજ્ઞાનરંગેલો છે. એમણે હિન્દને કહ્યું કે ત્હમારો ખજાનો ખોળો. અને એવામાં આર્યત્વનો ઉદ્ધારક સૂર્ય ઉગ્યો–મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી. 'અનાર્યત્વ તે અસ્વર્ગ્ય ને અકીર્તિકર છે, આર્યત્વ સ્વર્ગ્ય ને કીર્તિકર છે' એ શ્રી કૃષ્ણભાખ્યા ગીતામન્ત્રની ઘોષણા સ્વામી દયાનન્દે હિન્દભરમાં પાછી જગાડી. कृण्वन्तो विश्वमार्यम्‌ના પડઘા ગુજરાતે પણ પડયા ને નર્મદે પણ ઝીલ્યા. કરસનદાસ મૂળજી પછી કૃષ્ણદાસ કહેવાયા; દેશાભિમાનનું પરિવર્તન થઈ આર્યત્વનું અભિમાન જાગ્યું; લો ! ભણી નર્મદે દેશ ગર્જના કીધી. કાવ્યવિચાર નહિ, ઈતિહાસવિચાર નહિ, ધર્મવિચારને જ્ઞાનઘાટે જઈને કવિ પદ્માસન વાળી બેઠા. મિત્રોએ ડાંડિયા જેવી ડાંડી પીટી મજાકો કીધી, સુધારક ને સનાતની લોક આશ્ચર્યમુગ્ધ થયું, ગુજરાતની દુનિયાં ઘડિક ડહોળાઈ ગઇ, વિચારક પ્રજાઅગ્રણીઓને ધરતીકમ્પ જેવો આંચકો વાગ્યો; પણ નર્મદા કવિએ તો પદ્માસન વાળ્યું તે વાળ્યું. ઓંમકારનો પ્રલંબધ્વનિ શંખનાદ ગજાવી કવિ ઉચ્ચર્યા કે બુદ્ધિવાદ નહિ, સંસારઘૂમણ નહિ, પ્રવૃત્તિપ્રવાહ નહિ; ધર્મ એક જ આયુષ્યનું પરમ સત્ય છે.

મૂળ સ્વભાવે નર્મદ નાગર બ્રાહ્મણ હતો. એ બ્રાહ્મણનાં બ્રાહ્મણત્વ ને બ્રહ્મતેજને જમાનાનાં વાદળ છવાયેલાં હતાં. વાદળીઓ વિખેરાયે તે પાછાં મધ્યાહ્નતેજે ઝળકી ઉઠયાં.

પશ્ચિમપન્થી મટી પૂર્વપન્થી થવાનું કવિજીવનમાંનું ત્રીજું કારણ નીવડયું એમનું ઈતિહાસચિન્તવન. સૈકાનો

૮મો દશક બેસતાં ૩૭ વર્ષની પાકી વયે કવિ નર્મદ ઈતિહાસ આલોચવા બેઠા. દલપતરામ તો અમદાવાદમાં પગ સૂકયો ત્ય્હારથી, ૧૮૪૮થી, ઇતિહાસઅભ્યાસક હતા. દલપતરામ પછી પચ્ચીસે વર્ષે નર્મદા કવિ કાળબ્રહ્મને ઢૂંઢવાને નીકળ્યા. એ પૂર્વે ને સૂરત આવ્યા પછી '૬૬માં સૂરતની મુખ્તેસર હકીકત કવિએ સંગ્રહી હતી, અને સૂરતીઓનું નગરઅભિમાન સંકોરીને સતેજ કીધું હતું. '૬૭માં મેવાડની જાહોજલાલીનો વીરરસ સંક્ષેપમાં સારરૂપે ઉચ્ચાર્યો હતો. પછી નગરઅભિમાન વિસ્તાર પામીને દેશાભિમાન થયું, ને ૧૮૬૮–૬૯માં નર્મદે ગુજરાતીઓની સ્થિતિની ઈતિહાસઆલોચના કીધી. '૬૭માં ગુજરાતીઓની સ્થિતિનો નિબન્ધ દલપતરામે લખ્યો હતો ને મુંબઈનું ઇનામ જીત્યા હતા.

ઈતિહાસદર્શન દૃષ્ટિમર્યાદા જેવું છે; એને છેડો નથી. જેમ જેમ એની ભણી જાવ, તેમ તેમ તે આઘું જાય છે, વિશાળું થાય છે. નર્મદા કવિનો આત્મા સૂરતની, ગુજરાતની, કે મેવાડની હકીકતે તર્પાય એવડો જ ન હતો. એ પ્રજાકથનીઓ તો વિરાટની અંગુલિઓ સમી હતી. એ અંગુલિદર્શને નર્મદને વિરાટદર્શનના મનોરથ થયા. '૭૦માં રામાયણનો, મહાભારતનો, ઈલિયડનો સાર લખી જગતનાં પંચ વિરાટકાવ્યોમાંથી ત્રણ વિરાટકાવ્યો પોતે ભણી ગુજરાતને ભણાવ્યાં. પછી મ્હોરેલી મહામાનવતા નિહાળી, પૂજી, ને મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો આલેખ્યાં. ત્હો ય સમસ્ત જગતનો ઇતિહાસ, માનવવંશની કાળકથા, પૃથ્વીની મહાપ્રજાઓની ઉથલપાથલો દીઠા વિના નર્મદને જગત્દર્શન

અધૂરૂં લાગ્યું. ને તેથી ૧૮૭૪માં મહાદર્શન ૧લું–એટલે જગતના પ્રાચીન ઈતિહાસનું સમગ્ર દર્શન કીધું અને લખ્યું; અને પછી છેલ્લેવેલ્લે રાજ્યરંગ–એટલે સોળ તિથિઓનાં જેવાં સોળ દર્શનમાં જગતનો પ્રાચીનઅર્વાચીન ઈતિહાસ લખ્યો. કાલોઽસ્મિ ઉચ્ચરતા વિરાટનારાયણને નર્મદે નિરખ્યા. નર્મદજીવનનો એ ઈતિહાસપલટો.

બાયરનને નહિ, દયારામને નહિ, કાલિદાસને નહિ; નર્મદ હવે વિરાટને નિહાળતો થયો; પૃથ્વીની મહાપ્રજાઓના ઈતિહાસોમાંથી ગુર્જરમહાપ્રજાના લોકકલ્યાણસન્ત્રો શોધતો થયો. પછી બ્રહ્માંડમાળામાં સૂર્યમાળા નર્મદને ન્હાની લાગી; સૂર્યમાળામાં પૃથ્વી ન્હાની લાગી; પૃથ્વીભરની ઉથલપાથલોમાં ગુર્જરદેશે પ્રવર્તતી કાળસંક્રાન્તિ ન્હાની લાગી. કાળબ્રહ્મનાં ઓઘ ગાંભીર્ય ને વિશાળતા નર્મદે નિહાળ્યાં. નર્મદ કવિવરને ત્ય્હારે થયું કે દાયકો તો કાળબ્રહ્મના સાગરતટના વેળુઢગનું એક અણુપરમાણુ છે. જોયું ને જાણ્યું કે મહાપ્રજાઓના ઉદ્ધાર કે વિનિપાત વર્ષોથી નહિ, દાયકાઓથી નહિ, સૈકાઓથી મપાય છે. 'એક છે, અનેક છે; એકમાં અનેક રાજે છે' વિ. નું ગુર્જરવિખ્યાત નર્મદસૂક્ત એ કવિવરે વિરાટદર્શને ગાજીને ઉદ્ગાયું.

નર્મદના સાક્ષરઉદ્યોગનો સમગ્ર હુંડો એમ વિરાટદર્શનમાં પરિણમ્યો.

કવિ હતા. ઋતુવર્ણન લખતા, ડોન જૂઆન લખતા, સભાઓ ગજાવતા, દયારામશાઈ ગરબીઓ લલકારતા, શામળ-

શાઈ વજેસંગચાંદણાની વાર્તા રચતા. વીરરસનાં બ્યૂગલો વગાડતી લાવણીઓ ગાતા, મહાકાવ્યનો મનોરથ સેવતા. એ કવિવરે માનવવંશને કાળસાગરમાં ઝોલાં ખાતો નિહાળ્યો, લોકલોકના ખેલાતા ને ઝીલાતા રાસ નિરખ્યા, ત્હારે ઘડીક સ્તબ્ધ થયા, પ્રૌઢા શાન્તિપ્રવાહમાં પડયા. ગાંડીવધન્વા ધ્રૂજી ઉઠયો હતો એમ ધ્રૂજી ઉઠયા. થંભ્યા, વિચાર્યું, વાગોળ્યું. ચક્કર ચક્કર, સુદર્શન ચક્રની પેઠે, આંખોને ચક્રાવો ખવરાવી ખવરાવી દેશસીમાઓ ફરીફરીને નિહાળી જોઈ. રોગ જોયા; અપાતી ઔષધિઓ જોઈ. અન્તે એ સંસારધન્વન્તરીને થયું કે પ્રજારોગનું નિદાન સાચું છે, અપાતું ઔષધ સાચું નથી. ધર્મને વિસારીને કેવળ બુદ્ધિવાદથી આપણા કે કોઈ દેશના સંસારરોગો મટે નહિ. કવિને 'ઇતિહાસના અધ્યયનથી કાળમાહાત્મ્ય વધારે મનમાં ઠસ્યું.' નવલરામ.

નર્મદે નિજની ભૂલ નીરખી, થંભ્યો, વિચાર્યું, વિમાસણમાં પડયો. અને પછી ભૂલ્યા ત્હારથી ફરી ગણતો એ સંસારમીમાંસક ધર્મવિચાર લખવાને બેઠો.

પછી ધીરે ધીરે એ ધર્મવિચારો આપણા સમસ્ત ગુજરાતીઓના નવા સ્થપાયેલા 'ગુજરાતી' પત્રમાં પ્રગટ થયા. 'ગુજરાતી' પત્રની એ પ્રથમ ગુર્જરસેવા અને નર્મદની એ છેલ્લી ગુર્જરસેવા.

દલપતે આયુષ્યને પ્રથમ પગથિયે ધર્મદર્શન કીધાં હતાં, ઇતિહાસદર્શન કીધાં હતાં; અને તેથી લાંબા જીવનપન્થમાં આયુષ્યની ભૂલો કોક કીધી હતી. નર્મદે આયુષ્યને છેલ્લે પગથિયે ઇતિહાસદર્શન કીધાં, ધર્મદર્શન કીધાં;

અને તેથી આયુષ્યની ભૂલો અનેક થઈ હતી. પણ અન્તે કાળદર્શનમાંથી બ્રહ્મદર્શન કીધાં એ નર્મદની માનવમહત્તા.

દલપતનર્મદને કવિતા તો સાધન હતું, પ્રજાકલ્યાણ જીવનલક્ષ્ય હતું. બેસતા નવયુગના બન્ને કવિવરો હતા. પણ એથી યે અધિકા દલપતનર્મદ આપણા નવયુગના આદ્ય સંસારમીમાંસકો હતા. ઉભય પક્ષે દલપત નર્મદનો મ્હોટેરો ભાઈ હતો. યુધિષ્ઠિર અને પાર્થની પેઠે મ્હોટો ભાઈ ધીર હતો, ન્હાનો ભાઈ વીર હતો.

'રાજ્યરંગ લખવાને નર્મદે ન્હાનામ્હોટા ૨૦૦ ગ્રન્થોનું અવલોકન કર્યું, ને ઘણા ઈતિહાસ વાંચ્યા-વિચાર્યા.' 'એ બધામાંથી કવિને એ સિદ્ધાન્ત હાથ લાગ્યો કે કોઈ પણ દેશની સ્થિતિ કે વિચારો લાંબા કાળના પરિપાકથી જ બદલાઈ શકે છે.' આ બધાં નર્મદમિત્ર નવલરામનાં વચનો છે. એ રીતે ત્ય્હારે 'યા હોમ કરીને પડો, ફ્તેહ છે આગે'ના ઉદ્ગાતાને 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' એ Social Evolution–સંસારઉત્ક્રાન્તિનો ઐતિહાસિક મહાસિદ્ધાન્ત જગતઈતિહાસના અભ્યાસે સ્હમજાવ્યો. નવલરામ ઉમેરે છે કે 'અનુભવમાં એ કેટલાક વખતથી આવેલું જ; પછી શાસ્ત્રીય (Scientific) સિદ્ધાન્તથી પ્રતિપાદિત થયું.'

ઈતિહાસઅભ્યાસે નર્મદને શીખવ્યું કે 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' ગાનાર દલપત ખોટો ન હતો. અને નર્મદે પણ પછી દલપતપડઘા સમું ગાવા માંડયું કે

રણ તો ધીરાનું, ધીરાનું;
નહિ ઉતાવળા–કાયરનું:
રણ તો ધીરાનું, ધીરાનું.

આમ દલપતનર્મદનો સિદ્ધાન્તભેદ ટળી ગયો.

નર્મદના ગર્જતા ગિરિધોધે પછી ધીરગમ્ભીર મહાનદનું સ્વરૂપ ધાર્યું.

ધર્મવિચારમાંના નર્મદના અનુભવઉચ્ચાર કેટલાક આ રહ્યા. પાનાંના આંક આપ્યા છે તે ધર્મવિચારની ત્રીજી આવૃત્તિમાંના છે. નર્મદના અનુભવોદ્ગાર ઘણાખરા સુખઈગરા સુધારા પરત્વેના છે.

પા. ૨૧૦: (હું) સોળ વર્ષ સ્વધર્મથી પતિત રહ્યા પછી પાછો સ્વધર્મના સિદ્ધાન્તોને સત્ય માનતો થયો. (૧૮૭૪માં.)

પા. ૨૦૯: સં. ૧૯૧૬માં પરમહંસ સભાના કવિ સભાસદ થયા. 'એ (કવિ પોતે) લખે છે કે હું પહેલવહેલો 'સંસ્કારી' સુધારાવાળો ૧૮૫૯માં થયો.' નર્મદજીવનકથા, નવલરામ.

'સંસ્કારી' સુધારાવાળો એટલે શું? એ આપણે ૧૨મા પ્રકરણમાં વાંચ્યું છે. અને એને નર્મદ સ્વયં સાક્ષી પૂરે છે કે

પા. ૨૦૯, નોંધ: અસલ અમારા મુખ્ય વિચારો હતા: 'જગતકર્તા એક છે ને તે સકળ સદ્ગુણયુક્ત છે. અનેક નામ તે ગુણ ઉપરથી. વેદ ઇશ્વરપ્રેરિત નથી; દેવ પિતર નથી—વ્રત જપ તીર્થ એથી ફળ નથી. માત્ર મન

શુદ્ધ જોઈયે. શ્રાદ્ધ નિરર્થક છે. અવતાર વળી કેવા? ઈશ્વર નિરાકાર છે, મૂર્તિ ન પૂજવી. સ્વર્ગનરક એટલે પાપપુણ્યનો બદલો. જીવને જન્માન્તર નથી. સૌ માણસ સરખાં છે, જાતિભેદનું પ્રયોજન નથી. અન્યધર્મી સાથે ભોજનવહેવારથી ને મદ્યમાંસ વાપરવાથી પતિત થવાતું નથી. ધર્મક્રિયા આવશ્યક નથી; લગ્નક્રિયા, મરણક્રિયા નિરર્થક છે.'

પા. ૨૦૯: સં. ૧૯૩૦—એ વર્ષને અંતે (સરસ્વતીમન્દિર સ્થપાયા પછી દશેક માસે) બ્રહ્મના તત્ત્વસ્વરૂપ વિશે, ને વેદ ઈશ્વરપ્રેરિત છે એ વિશે હું નિઃસન્દેહ થયેલો.

સં. ૧૯૩૦માં કવિ 'નિઃસન્દેહ થયા' અને 'સોળ વર્ષ સ્વધર્મથી પતિત રહ્યા.' તો કવિએ પરમહંસ સભાની દીક્ષા '૫૮માં લીધી કે '૫૯માં? એક વર્ષનો કંઈક વર્ષફેર ભાસે છે.

પા. ૨૦૭: સં. ૧૯૦૮માં પરમહંસ સભા મુંબઈમાં થતી હતી, પણ તે પોતાનું કામ ખાનગી રાખતી. તેનો ઉદ્દેશ લોક ખાવેપીવે જાતિભેદ ન રાખે તેવું કરવાનો હતો. . . . છૂપા સભાસદો નોંધાતા. . . . એમાંના કેટલાએકે તથા બીજાઓએ મળી ૧૯૨૪માં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી. જાતિભેદનો વિષય પડદામાં રાખી એક જગદીશ્વરની ભક્તિનો બોધ બહાર પાડ્યો. એમ દક્ષિણીઓનું જોઈ અમદાવાદના ગુજરાતીઓએ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી. (સં. ૧૯૩૦માં.)

પા. ૨૦૫: પ્રજાએ હવે કીયો માર્ગ લેવો? . . . ધીરજ રાખવી.

પા. ૨૦૪: દેશની એક જ ભાષા કરવી.

પા. ૨૦૨: ભોગલોલુપતા વધી ગઇ છે.

પા. ૨૦૧: લોકના અગ્રેસરો પોતાનું ઐકય કરી શકતા નથી, તો બીજા કોની વાત કરવી? (આજનો–૧૯૩૮નો ઇતિહાસ ૧૮૮૨–૮૩ના આ નર્મદવચનને સાચું કહે છે કે ખોટું? દલપત તો ૧૮૫૧થી ગાય છે કે દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.)

પા. ૧૯૦–૯૧: ઈ.સ. ૧૬૫૮ સૂધી (શાહજહાનના રાજઅમલ સૂધી) લોક સર્વ પ્રકારે સુખી હતા. પછી ૧૧૦ વર્ષ દેશમાં સ્વસ્થતા નહોતી.

પા. ૧૦–૧૧: પરદેશી ખ્રિસ્તી ઇંગ્રેજો જેટલું જેવું સુખ દેશી પરધર્મી લોકને સઘળી જાતને સરખી રીતે આપે છે તેવાં છસે સત્યાસી વર્ષના કાળમાં (૧૧૯૩ થી ૧૮૮૦ સૂધીમાં) કોઈ હિન્દુ કે મુસલમાન રાજ્યે આપ્યું છે? ના; રાજ્ય સારૂં છે.....રાજનીતિ બગડવા માંડી છે એમ સમજૂકો કહે છે, પણ તેઓ નથી ઇચ્છતા કે રાજ્ય જાય.

પા. ૩૨: 'વિધવાવિવાહ એ સુધારાના ઈતિહાસનું એક મોટું પ્રકરણ છે; જે વિષય ૨૭ (૪૦) વર્ષ થયાં ગુજરાતી લોકમાં ચર્ચાય છે; જે વિષયમાં બન્ને કવિ (દલપતનર્મદ) એ લખ્યું છે. દલપતરામે વધારે.'

દલપતનું લેખન વધારે છે તો નર્મદનું વર્તન વધારે છે.

પા. ૬૫: સતી થવાનો ચાલ બંધ પાડવાનો ધારો

થયો (ડિસેંબર ૧૮૨૯). સતી થવું એ નિત્યધર્મ, પણ સતી ન થવું એ સમયનો ધર્મ થયો.

પા. ૧૨૬: અમારું મત હવે આ છે કે ધર્માચારે પોતાને ઉંચી માનનારી જ્ઞાતિઓમાં વિધવાલગ્ન ન થવાં.

પા. ૩૩: નર્મકવિતાના શૃંગારમાં જુવાનિયા બહુ રાજી છે, પણ તેમાંના વીર કે શાંતને શું કરવા જૂવે? એ સઘળું શું બતાવે છે? ભ્રષ્ટ નીતિ.

પા. ૩૪: મર્યાદા સુઘડતા ભણેલીઓ ઘરમાં ઓછી, પણ બહાર બહુ બતાવે છે.

પા. ૩૪: અમે નથી સમજતા કે સુધારો (વલ્લભી) મહારાજોનો પીછો શા માટે નથી મૂકતો?....સુધારો નીતિ-અનીતિનો પારેખ થવાનું ડોળ કરે છે, પણ તેનાં કર્મ તે સઘળાં બતાવે છે તેની ક્રિયામાં ને કાર્યમાં.

પા. ૩૪, નોંધ: શું બીજા પંથોમાં દુરાચાર અનાચાર છળપ્રપંચ નથી? એ એનું પાપ વિશેષ કે વલ્લભ-પંથના જારકર્મનું? એ પાપ વધારે કે સુધારાનાં ખોટાં કર્મનું? યમરાજા કે તેનો ચિત્રગુપ્ત જાણે.

પા. ૩૩: આપણામાં નીચી મનાતી જ્ઞાતિઓએ દારૂથી દૂર રહેવા માંડ્યું ત્યારે ઉંચી જ્ઞાતિઓ તેમાં આનંદ માણતી થઇ છે.

પા. ૭૭: ઉષ્ણતા દેખાતી નથી, અસર કરે છે; તેમ પુણ્યપાપનો અસર પણ છૂપી ક્રિયા ને પ્રગટ કાર્ય દેખાડે છે.

પા. ૪૦: સુધારાનો પ્રવાહ અટક્યો છે ને ક્ષીણ

થયો છે; અમે દિશા બદલાવિયે છીએ. . . . હવે અમે કાળને નમી માનપૂર્વક સુધારાનું વિસર્જન કરીશું.

પા. ૧૧૮: મંડળ (Society–સમાજ) ની અમણુંની સ્થિતિ સારી કરવાને પ્રથમ તો જનોએ પોતાની નીતિ સારી કરવી જોઈએ.

પા. ૧૧૮: વિલાસ ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાવવી.

પા. ૧૧૪: આર્યને સ્વધર્મે જ શ્રેય છે, અન્યથા નથી,

પા. ૩૬: ગુજરાતી સુધારાને આશરો આપનારા વિશે કોઇ પ્રસંગે લખાશે. તો પણ ત્રણ નામ તો અંહી ઘણી પ્રસિદ્ધિને લીધે લખી રાખીશું: શેઠ મંગળદાસ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ, શેઠ બહેચરદાસ (લશ્કરી).

'ગુજરાતી સુધારાને આશરો આપનારા' શેઠ મંગળદાસને ને શેઠ લક્ષ્મીદાસને દલપતે દલપતકાવ્ય અર્પણ કર્યું છે.

પા. ૩૭: સુધારો પોતાના યોજેલા કામમાં ફાવી શક્યો નથી.

પા. ૩૭:ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણો, માંડો પડ્યા ઘરથી.

પા. ૩૩: સુધારો કરવાને માટે બે નીતિ કહેવાય છે; 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' અને 'યા હોમ કરીને પડો.' એ બેમાં સમયને માટે બીજી જ જરૂરની હતી. તે જુવાનિયાએ બહુ વખાણી. પણ કામ કરવામાં તે વપરાઈ નથી; ને વપરાઈ ત્યાં દુઃખદ થઇ છે; જોઈએ તેટલો પણ વિચાર ન કરવાથી. પહેલી નીતિનો ઉપયોગ વિશેષે વ્યવસ્થિત

કાળમાં કરવાનો છે. તો પણ એ નીતિને પ્રસંગે વિચારી યોજવી.

ઉત્તરનર્મદ દલપતનીતિને સંસારકલ્યાણાર્થે નિરર્થક માનતો નથી. 'વિશેષે વ્યવસ્થિત કાળમાં' ત્હેનો સદુપયોગ સફળ માને છે. દલપતજીવનકાળમાં જ એ દલપતનીતિ સફળ થઈ હતી. નર્મદ કહે છે કે પોતાના જીવનકાળમાં નર્મદનીતિ દુઃખદ થઇ છે.

ધર્મવિચારે અનેક વિચારકોને પુનરાવલોકન કરાવ્યાં. નવલરામને તો મ્હોટું મનોમન્થન થયું કે સુધારો મરી ગયો કે શું ? અને અન્તે નવલરામે સાર સારવ્યો કે ના, સુધારો મરી ગયો નથી, જીવે છે; પણ તે સુધારકોને લીધે નહિ, પણ નવસંસ્કૃતિનાં કાળબળોને ને દેશભરમાં ર્‍હડતી એ ભરતીને કારણે. ધર્મવિચારમાંના નર્મદના સંસારઅનુભવોને નવલરામ સાક્ષી પૂરતા, સાચા કહેતા; પણ કહેતા કે જહાજ ભાગ્યે પ્રવાહ અટકતા નથી, ઝાંઝરઝમઝમતા રાજરથ ભાગ્યે યાત્રાના પન્થ કે મહાહેતુ ભાગી પડતા નથી.

સૂરતવાસ કીધા પછી આમ નર્મદના ઉત્તરજીવનમાં ત્રણ મહાન જીવનપલટા થયા. પ્રથમ તો નવલરામ સ્વાનુભવની સાક્ષી પૂરે છે તે, પરસ્ત્રી સ્હામે દૃષ્ટિ યે ન કરતી પવિત્રતાનો; બીજો વાવાઝોડા જેવા જુસ્સા ને તરંગોને બદલે ગમ્ભીર ચિન્તન મનન ને વિચારણાનો; અને ત્રીજો ઈતિહાસના અધ્યયનથી પ્રીછેલા કાળમહિમાનો. ગાયત્રીના ત્રણ પાદ સમી એ મન્ત્રત્રયી નર્મદજીવનમાં સ્થપાયા પછી વિચારદેશે તેમ વ્યવહારદેશે દલપતનર્મદનું મિલન થયું. એ પૂર્વે

એ કવિવરો પ્રજાકલ્યાણના એક જ તીર્થના, પણ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગના, યાત્રિકો હતા; તે પછી એક જ તીર્થના ને એક જ માર્ગના યાત્રિકો થયા.

દલપતનર્મદનું મિલન એમ અશક્ય મટી શક્ય થયું. સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે પછી કવિવરો મળ્યા.

કવિજીવનમાં નવલરામભાઈ ડૉ. ન્યૂમેનનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે, લૉર્ડ રીપનનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે, સાળી સાથે પરણવા દેવાની વિલાયતમાંની ઝુંબેશનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે; અને પછી કહે છે કે આપણા જ દેશમાં નહિ, 'સઘળે સંસારસુધારો બહુ મોડો થાય છે.' 'કેળવાયેલાઓમાંથી સેંકડે ૯૫ તો જુઠા અને એકલપેટા બાયલા જ પર્યન્તે નીવડે છે.' 'જાહેર રહેણી લેવા બેસીએ તો સોએ સો જ પાછા જૂના પક્ષમાં જઈ ભળે છે.' 'જદુનાથજી મહારાજ સાથે (૧૮૫૯માં) પુનર્વિવાહનો વાદ ઉઠાવ્યો તે વેળા કિસનદાસ બાવો–જે બડો તાલિમબાજ હતો–તેને સાથે લઈ ને એકલા જવું પડયું. ત્યારથી જ કવિનું સુધારાવાળા પરથી તો દિલ ઉઠવા માંડયું હતું. વખત જતો ગયો તેમ તેમ ખાત્રી થવા લાગી કે સુધારાવાળામાં લોકવિચારની સામા ખુલ્લી રીતે પડવાની હિંમત નથી.' નવલરામભાખ્યું નર્મદજમાનાનું આ સુધારાદર્શન. પછી નર્મદે સુધારા સંબંધી જે પોતાના મૂળ ઉચ્છેદક વિચારો હતા તેનું ફરીથી તોલન કરવા માંડ્યું; ત્હેમાં ઘણી ખામીઓ દેખાઈ; વિચાર ફેરવવા માંડ્યાં; 'આ વિચારોનો વ્યત્યય એકાએક નહિ, પણ ક્રમાનુસાર અને દેશહિતની લાગણીથી ઘણે કાળે થયો હતો.' 'અભિ-

માન તથા કીર્તિલોભ જઈ ને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતનીજ બુદ્ધિ રહેલી હતી.' 'એ (ધર્મ-વિચારનું) લખાણ ગંભીર અને ઘણા વિચારનું ફળ છે. એમાં કવિના વિચાર બુદ્ધિવાદ–Rationalism મૂકી અગમ્ય-વાદ–Mysticism તરફ઼ ઘણે દરજ્જે ઝોકી ગયા છે.' ખરૂં; બુદ્ધિ એકલી માનવીને પરિતર્પતી નથી. બુદ્ધિવાદથી પરને માનવઆત્મા વાંછે છે. સ્થૂલમાંથી ગહનતા ભણી નર્મદ કવિ એમ ઝોકાયા.

નર્મદની એ નવમીમાંસા પણ ધર્મવિચારમાં જગ-જાહેર થઈ.

દલપતનર્મદના કવિમિલનના પ્રસંગ પાછળ આમ નર્મદનો ઈતિહાસ છે, નર્મદને થયેલા ત્ય્હારના સુધારા-વાળાઓના અનુભવોનો ગુર્જરઈતિહાસ છે, રાજ્યરંગ ને મહાકાળદર્શન લખતાં વાંચેલા ને નર્મદને વિરાટનો કાળ-મહિમા શીખવતા ૨૦૦ ગ્રન્થોનો જગતઈતિહાસ છે. એ ઇતિહાસોમાંનાં કારણબળોને પરિણામે દલપતનર્મદનું કવિમિલન થયું.

નર્મદના શ્રાદ્ધરૂપે લખેલા કવિજીવનના ઉપસંહારમાં, ૧૮૮૭માં, નર્મદજીવનનો સરવાળો ઉચ્ચરતાં નવલરામ કહે છે કે 'આપણા ગુર્જરકવિ અને સાચા દેશભક્ત, આ સમર્થ ટેકી અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જર-પ્રાન્તને ભારે ખેદ થયો.....બધાને લાગ્યું કે ગમે એવો હતો તો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો તેની ખોટ જલદીથી પૂરી પડવાની નથી.'

એ પૂર્વે આઠેક વર્ષે, ૧૮૭૯માં, નર્મદના સરસ્વતી-મન્દિરે ગાયેલા કાવ્યની નોંધમાં દલપતકાવ્યમાં દલપતે લખ્યું છે કે 'માણસ માત્રમાં કંઈ ખામી તો હોય છે, તે સામું ન જોતાં ગુણનું ગ્રહણ કરવું. એવી નજરથી જોતાં આ કવિ સ્વદેશાભિમાની, હિંમતબહાદુર, વિદ્વાન, અને દેશમાં ઘણો ઉપયોગી હતો એમાં સંશય નથી.'

આજ, ૧૯૩૮માં, લગભગ અર્ધી સદી પછી, દલપત-નવલની એ શબ્દાવલિઓ સ્થિતપ્રજ્ઞાએ વિચારતાં–પારખતાં નર્મદમિત્રના ને નર્મદપ્રતિસ્પર્ધીના એ ઉદ્ગારોમાં ભેદ કરતાં સામ્ય દસગણું દેખાતું નથી? દલપતનું નર્મદગુણ-તોલન નવલના નર્મદગુણતોલનની પાડોશમાં જ છે. ભૂલો તો બ્રહ્માની યે થઇ છે; પણ ભૂલોથી ભણે તે મહાપુરુષ. નર્મદનો ગુણભંડાર સાચા મહાજનનો હતો.

ઉત્તરાવસ્થામાં એમ એ કવિવરોનું કવિમિલન થયું.

એક જ પ્રશ્નોત્તરથી નર્મદના ગુણદોષની માનવમહત્તા પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમન્ત થશે. વિલાસના વધતા જતા આ યુગમાં આપણા સાક્ષરવરોમાંથી કોઈએ કહ્યું છે કે 'નથી નીતિ પ્રેમીના પન્થમાં.' અન્યે ભાખી મર્મદારક ભસ્મ રાખતી ને સતી; અને એમના ટીકાકારે કહ્યું કે સતીને મર્મદારક ભસ્મ હોય નહિ. કોઇકે દેહસ્પર્શથી પર Platonic Love ગાયોવર્ણવ્યો, કે કોઇનાં ઘર ભાંગે નહિ ને સંસાર એટલો સાત્વિક રહે. કોઈક ઉચ્ચર્યો Art is non–moral; અને એમ Non–moral કહીને પછી પ્રધાનતઃ Immoral Art ચીતર્યો. એમ નિજનિજના કૂવાઓમાંનાં ખારાંમીઠાં જળથી સૌએ નિજનિજના સાહિત્યગ્રન્થોના કુંડો ભર્યા. ઇતરોએ

તો મનોમન્થન નહિ, પ્રકૃતિસ્વભાવ જ પ્રકાશ્યો છે. નવયુગની ઇતિહાસકુંજો તપાસી જોતાં, એક કામવિજેતા દલપત અને એક લચલાકુમારીને પૂજતા એકધ્યાનસ્થ કલાપી શિવાય, આપણા કેટકેટલા પ્રજાનેતાઓએ ને સાક્ષરરત્નોએ પરકીયાને પ્રિયા નથી કહી ? અને સાચ્ચાબોલા એક નર્મદ શિવાય, એમનામાંના કેટકેટલાકે નિજ જીવનની એ હકીકત જાહેરમાં સ્વીકારેલી છે ?

સાચ્ચાબોલો, સાહસવીર, બહાદુર, અટંકો, ગરૂડગામી, સદાનો પારદર્શક નર્મદ આપણા નવયુગનો મહાપુરુષ હતો.

ઉત્તરાવસ્થામાં નર્મદે નિજ જહાજનું સૂકાન વાળ્યું, ને ગર્જતા ગડગડતા બુદ્ધિવાદમાંથી ધીર ગમ્ભીર ધર્મવાદના મહાપ્રવાહમાં નિજ નૌકાને ખેડી.

કેવળ બુદ્ધિવાદનાં ઉછળતાં મોજાંઓમાંથી ધર્મવાદના ધીર વિસ્તીર્ણ પુણ્યપ્રવાહમાં નર્મદના જહાજે ઝૂકાવ્યે દલપતનર્મદનું મિલન થયું. વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦ના બેસતા વર્ષની એ પર્વણી હતી, ને મંગળકારી મંગળવાર હતો.

અને તે આમ બન્યું.

કવીશ્વરના જ્યેષ્ટ પુત્ર મોહનલાલનાં પત્નીને સં. ૧૯૨૯ના શ્રાવણ માસમાં સીમન્ત આવ્યું, અને ભાદ્રપદમાં એ દલપતકુલવધૂ દૈવવશાત્ દેવલોક પામી. દલપતરામની પૌત્રદર્શનની આશા ત્ય્હારે તો ઘડીક ભાગી પડી. પછીની દિવાળીમાં એ વિધુર પુત્રનું સગપણ કરવાને દલપતરામ ભાવનગર થઇ સૂરત ગયા હતા, ને ત્ય્હાં નર્મદની પાડોશમાં, ત્રીશેક ઘર મૂકીને, વ્હેવાઈઘેર ઉતર્યા હતા.

દલપતકાવ્યમાં દલપતરામ લખે છે કે ‘ સંવત ૧૯૩૦ના કાર્તક શુદ ૧ને દિવસે હું ખાનગી કામે સૂરત ગયો હતો. તે દિવસે કવિએ પોતાના મન્દિર પાસે સભા ભરી હતી. તેમાં કવિતા બોલવાનું નિમન્ત્રણ મને કર્યું હતું. કેટલીક બીજી કવિતા સંભળાવી નીચે લખી કવિતા મેં ત્યાં કહી હતી. તેમાં એક અર્થમાં દેવની સભાનું વર્ણન છે અને બીજા અર્થમાં સભામાં વિરાજેલા ગૃહસ્થોનાં નામ છે.’ કાવ્યના છેલ્લા ચરણમાં કવીશ્વરે નિજ શૈલીમાં આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો છે કે

લાલશંકરસુતની સદા ઈશ્વર પૂરે આશ.

દુર્ગારામ મહેતાજી, મુકુન્દરાય મણિરાય, જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ—દલપતરામના એ જૂના મિત્રો એ સભાસમારંભમાં હતા. તેમ જ વેદાર્થ વિસ્તરનારા શંકર પાંડુરંગ પંડિત, દાક્તર ધીરજરામ, શ્રીયુત્ ઉમેદરામ આણંદરામ, શ્રી કેખુશરો હોરમસજી આદિક સાહિત્યરસિક સજ્જનો પણ હતા. નર્મદના સરસ્વતીમન્દિરના વાસ્તુસમારંભની એ શારદસભાને દલપતરામે દેવસભા સાથે સરખાવી હતી. ૧૮૭૯માં દલપતકાવ્યમાં એ કવિતા છપાયેલી છે.

દલપતકવિનિવાસનું વાસ્તુ સં. ૧૯૨૦ની બેસતી નવરાત્રીએ થયું હતું; નર્મદકવિનિવાસનું વાસ્તુ સં. ૧૯૩૦ના બેસતા વર્ષે થયું.

’ ૫૯ના ઝઘડા પછી એક વાર, ઈસ્વી ૧૮૬૪માં, અમદાવાદમાં, કવીશ્વર કવિવરની સભામાં ગયા હતા. તે પછી દશે વર્ષે નર્મદસભામાં એમ દલપતરામ ગયા. સોળે

વર્ષે પ્રથમ–પહેલ્લીવાર નર્મદઆંગણે દલપતે પગ મૂક્યો. સૂરતે નિરખ્યું કે કવિમિલન થયું. દુનિયાંના લોક એ ન બનવા સમું માનતા. પણ દુનિયાં વીસરતી હતી કે દલપત-નર્મદ દુન્યવી લોકથી મ્હોટેરા હતા. તે તિથિએ સૂરતે દીઠું કે દુનિયાં અશક્ય ધારે છે તે મહાપુરુષો શક્ય કરે છે.

પછી સં ૧૯૩૧ની વસન્તપંચમીએ પુત્ર પરણાવવાને કવીશ્વર જાન જોડીને ફરીથી સૂરતમાં આવ્યા. શુદ આઠમનાં લગ્ન હતાં, વરઘોડો હતો. વરરાજાનો અનુજ, દલપતનો દ્વિતીય પુત્ર, મગનલાલ નર્મદા કવિને એ શુભ પ્રસંગના આમન્ત્રણે ગયો હતો. તે મ્હાંજે દલપતપુત્રનો વરઘોડો સૂરતની શેરીઓમાં ફર્યો ત્હેમાં સાજનમહાજનમાં મોખરે નર્મદ કવિ હતા. કવિપુત્રનો વરઘોડો કવિવરથી જ શોભે ને ? સૂરત શહેરે નિહાળ્યું કે દલપતનર્મદ મહાપુરુષો છે.

અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં અગ્રપૂજા કૃષ્ણચન્દ્રની થઈ હતી તે તો જગજાહેર છે. તેમ દલપત વ્હેવાઇ પતવાળીવાળા વિજયાશંકરે દલપતજાનને પહેરામણી કીધી ત્હારે વરપિતાની પહેલી પાઘ દલપત કવીશ્વરે ન્હોતી બાંધી, નર્મદ કવિવરને બન્ધાવરાવી હતી.

નર્મદ સૂરતનગરીનું નાક હતો, સુજનતાનો શાહસોદાગર હતો, મ્હોટપની મૂર્તિ હતો. દલપત તુખમે કૃષ્ણદેશનો સૌરાષ્ટ્રી હતો, રાજસભાઓનો સહવાસીસંસ્કારી હતો, વિવેકઃ દશમો નિધિઃ ઓળખનારો હતો. બેસતા વર્ષનો નર્મદે કીધો દલપતસત્કાર ને વસન્તમાસના અજવાળિયામાં

દલપતવાળ્યો નર્મદસત્કાર તો શકુન્તલા નાટકના સાતમા અંકમાંના દુષ્યન્તમાતલીસંવાદમાંનો પ્રથમ શ્લોક સ્મરાવે છે કે

કીધ ઈંદ્ર શુ ન્હાડ આદિમાં તે
    દીધ સન્માનથી આપ અલ્પ માનો;
વળી પ્રાક્રમવિસ્મિતે સુરેન્દ્ર
    તમ સત્કાર વડો ગણે ન લેશે.

ગજરાજ ને કેસરી સિંહ મળે એમ ગુજરાતના એ કવિવરો પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે મળ્યા.

દલપત ને નર્મદના નામોચ્ચાર સાથે જ આ આલેખકને વસિષ્ઠને વિશ્વામિત્રનું સ્મરણ થાય છે. આપણા અર્વાચીન કવિવરોમાં એ પ્રાચીન ઋષિવરોની છાયાઓ ઉતરેલી હતી.

આપણા નવયુગનો દલપત બ્રહ્મર્ષિ હતો, નર્મદ રાજર્ષિ હતો.

દલપત ને નર્મદ ગુજરાતની બે પાંખો છે, વર્તમાન યુગનો બેસતો કાળયોગ વાંચતી ગુજરાતની બે આંખો છે. કેટલીક વેળાએ એક જ મનુષ્યની બે આંખોના પ્રત્યેક ચશ્માનો નંબર નિરનિરાળો હોય છે; અને એ નિરનિરાળા —પાણું છતાં યે બન્ને આંખો મળી એક દૃષ્ટિ રચે છે. એ તો નિર્વિવાદ છે કે દલપતનર્મદની બે પાંખો નવગુજરાતની મહાપ્રજાને ઉન્નતિમાર્ગે વિચરાવે છે, દલપતનર્મદની બે આંખો નવગુજરાતની મહાપ્રજાનો દૃષ્ટિયોગ ઘડે છે.

વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦ના બેસતા વર્ષે ગુજરાતના કવિવરો એમ નર્મદનગરીમાં મળ્યા. પરદુઃખભંજક વિક્રમદેવના

તખ્તારોહણની શકપ્રવર્તક મંગળતિથિએ પ્રેમશૌર્યઅંકિત સરસ્વતીમન્દિરના વાસ્તુસમારંભમાં ગાયેલી કવિતામાં ૧૯૩૦ ના સંવત્સરના વિધિયોગનો અર્થવિસ્તાર દલપતે ભાખેલો છે.

૦=પૂર્વે ચિહ્ન આકાશ શૂન્યરૂપે સર્વ સ્થળ;
૩=તેથી ઉપજ્યા ત્રિગુણ, ત્રિલોકી થઈ વળિ તે પળ;
૯=ભરતાદિક નવ ખંડ ભૂતળે ઉપજ્યા ભાળોઃ
૧=એ સૌ એક સ્વરૂપ સમજીને સંશય ટાળો.
એ સમજણ કેરી સૂચના ઓગણીસે ને ત્રીસમાં;
સમજૂ જન મનમાં સમજજે, ભેદ ભલો ભૂલીશ મા.

દલપતનર્મદનું એમ કવિમિલન થયું. અને 'એ સૌ એક સ્વરૂપ' એમ ભાખી વિશ્વઅદ્વૈતમાં દલપતનર્મદનું દ્વૈતાદ્વૈત–દ્વૈત છતાં યે અદ્વૈત–કવીશ્વરે ત્યહારે ઉચ્ચાર્યું.

દલપતગંગામાં નર્મદજમના એમ ભળી ને ભાગીરથી થઈ.

સુધારકો પૂર્વનર્મદને પૂજે છે, સનાતનીઓ ઉત્તરનર્મદને પૂજે છે. સંપૂરણ નર્મદ એટલે પૂર્વનર્મદ અને ઉત્તરનર્મદની સાગમટે ઘડેલી મહાપ્રતિમા.

પૂર્વનર્મદથી કે ઉત્તરનર્મદથી સંપૂરણ નર્મદ મ્હોટો છે.

આ જીવનકથાઆલેખક સંપૂરણ નર્મદનો પૂજારી છે; અને સંપૂરણ નર્મદ વિશે ઉચ્ચર્યો છે કે નર્મદની જીવન ઋતુઓ સરખાવતાં નર્મદ હતો Great as a poet, greater as a literatuer, and greatest as a man.

દલપતવાળ્યો નર્મદસત્કાર તો શકુન્તલા નાટકના સાતમા અંકમાંના દુષ્યન્તમાતલીસંવાદમાંનો પ્રથમ શ્લોક સ્મરાવે છે કે

કીધ ઈંદ્ર શુ મ્હાડ આદિમાં તે
દીધ સન્માનથી આપ અલ્પ માનો;
વળી પ્રાક્રમવિસ્મિતે સુરેન્દ્ર
તમ સત્કાર વડો ગણે ન લેશે.

ગજરાજ ને કેસરી સિંહ મળે એમ ગુજરાતના એ કવિવરો પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે મળ્યા.

દલપત ને નર્મદના નામોચ્ચાર સાથે જ આ આલેખકને વસિષ્ઠને વિશ્વામિત્રનું સ્મરણ થાય છે. આપણા અર્વાચીન કવિવરોમાં એ પ્રાચીન ઋષિવરોની છાયાઓ ઉતરેલી હતી.

આપણા નવયુગનો દલપત બ્રહ્મર્ષિ હતો, નર્મદ રાજર્ષિ હતો.

દલપત ને નર્મદ ગુજરાતની બે પાંખો છે, વર્તમાન યુગનો બેસતો કાળયોગ વાંચતી ગુજરાતની બે આંખો છે. કેટલીક વેળાએ એક જ મનુષ્યની બે આંખોના પ્રત્યેક ચસ્માનો નંબર નિરનિરાળો હોય છે; અને એ નિરનિરાળા—પાણું છતાં યે બન્ને આંખો મળી એક દૃષ્ટિ રચે છે. એ તો નિર્વિવાદ છે કે દલપતનર્મદની બે પાંખો નવગુજરાતની મહાપ્રજાને ઉન્નતિમાર્ગે વિચરાવે છે, દલપતનર્મદની બે આંખો નવગુજરાતની મહાપ્રજાનો દૃષ્ટિયોગ ઘડે છે.

વિક્રમાર્ક ૧૯૩૦ના બેસતા વર્ષે ગુજરાતના કવિવરો એમ નર્મદનગરીમાં મળ્યા. પરદુઃખભંજક વિક્રમદેવના

તખ્તારોહણની શકપ્રવર્તક મંગળતિથિએ પ્રેમશૌર્યઅંકિત સરસ્વતીમન્દિરના વાસ્તુસમારંભમાં ગાયેલી કવિતામાં ૧૯૩૦ ના સંવત્સરના વિધિયોગનો અર્થવિસ્તાર દલપતે ભાખેલો છે.

૦=પૂર્વે ચિદ્ આકાશ શૂન્યરૂપે સર્વ સ્થળ;
૩=તેથી ઉપજ્યા ત્રિગુણ, ત્રિલોકી થઈ વળિ તે પળ;
૯=ભરતાદિક નવ ખંડ ભૂતળે ઉપજ્યા ભાળો:
૧=એ સૌ એક સ્વરૂપ સમજીને સંશય ટાળો.
એ સમજણ કેરી સૂચના ઓગણીસે ને ત્રીસમાં;
સમજૂ જન મનમાં સમજજે, ભેદ ભલો ભૂલીશ મા.

દલપતનર્મદનું એમ કવિમિલન થયું. અને 'એ સૌ એક સ્વરૂપ' એમ ભાખી વિશ્વઅદ્વૈતમાં દલપતનર્મદનું દ્વૈતાદ્વૈત–દ્વૈત છતાં યે અદ્વૈત–કવીશ્વરે ત્ય્હારે ઉચ્ચાર્યું.

દલપતગંગામાં નર્મદજમના એમ ભળી ને ભાગીરથી થઈ.

સુધારકો પૂર્વનર્મદને પૂજે છે, સનાતનીઓ ઉત્તરનર્મદને પૂજે છે. સંપૂરણ નર્મદ એટલે પૂર્વનર્મદ અને ઉત્તરનર્મદની સાગમટે ઘડેલી મહાપ્રતિમા .

પૂર્વનર્મદથી કે ઉત્તરનર્મદથી સંપૂરણ નર્મદ મ્હોટો છે.

આ જીવનકથાઆલેખક સંપૂરણ નર્મદનો પૂજારી છે; અને સંપૂરણ નર્મદ વિશે ઉચ્ચર્યો છે કે નર્મદની જીવન ઋતુઓ સરખાવતાં નર્મદ હતો Great as a poet, greater as a literatuer, and greatest as a man.

ઉત્તરોત્તર ચ્હડતી નર્મદની નિજની એ ત્રણ કક્ષાઓ.

નર્મદના પૂર્ણાવતારને પૂજશે તે દલપતનર્મદ ઉભયને પિછાનશે. નર્મદના કલાઅવતારને આરાધશે તે નર્મદને જ ઓળખે, ને દલપતને યે નહિ ઓળખે.

નર્મદમાં ક્ષત્રિયગુણો હતા, દલપતમાં બ્રાહ્મણગુણો હતા. નર્મદ વીરાસન વાળતો, દલપત પદ્માસને બેસતો. નર્મદ સાહસિક હતો, યોદ્ધો હતો, વીર હતો; દલપત દેશમાળી હતો, પ્રજાપુરોહિત હતો, ધીર હતો. મ્હારે તો બન્ને ય વડિલો છે, વન્દનીય છે. નવલરામ કહે છે દલપત-નર્મદ અપ્રમેય છે. ખરૂં. છતાં યે કોઈ પ્રમેયતા પ્રીછવા ઈચ્છતું જ હોય તો આર્યસંસારે, આર્યઇતિહાસે, આર્યસંસ્કૃતિએ તો યુગયુગાન્તરથી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો જ છે કે ક્ષત્રિય શ્રેષ્ટ કે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ટ ?

પ્રકરણ ૨૦ મું, દેશદર્શનઃ નવાં પૂરો

દરમિયાન દેશમાં નવાં અન્ધારાંઅજવાળાં ઉગતાં હતાં. દુનિયા દોડતી હતી, થંભી ન હતી.

દલપતજીવનસરિતાનાં જળ અખંડ અને અવિરત વ્હેણે વહતાં જતાં હતાં. પણ નર્મદાજીને યોજન-એ યોજનવાએ નવનવા ઘાટ આવે છે એમ દલપતજીવનના કાળપ્રવાહને પણ દાયકે-બે દાયકે અવનવા સંસારઘાટો આવતા. એમાંના કેટલાએક ઘાટો આજ જીરણ ને જરજરા થઈ ગયા છે, અને કેટલાએક અધિકા સુદૃઢ ને વિસ્તીર્ણ પગથારાળા બન્યા છે. આયુષ્યસરિતાનાં નીર વહ્યે જતાં, વહ્યે જતાં; તેમ તેમ તીર્થતીર્થના ને ગામગામના ઘાટ આવ્યે જતા. એ ઘાટે ઘાટે નિરનિરાળાં દેવદેવીઓની દ્હેરીઓ હતી, અને તે નિરનિરાળા મન્ત્રોચ્ચારો ઉચ્ચરતી. પણ સહુને પીવાનાં પાણી હતાં એ એક જ અને અફાટ કાળપ્રવાહનાં-પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના મહાસંગમનાં. દલપતજીવન તેમ જ દલપતકવન એ સંસ્કૃતિઓના સંગમના મહદ મન્ત્રોચ્ચારણ હતાં.

જગતઈતિહાસનું પરમ સત્ય ત્યહારે હતું પ્રાચીન અર્વાચીન સંસ્કૃતિઓનો મહાસમન્વય. કવીશ્વરની કવિતા એનાં ગીતો સદા ગાતી.

દુનિયામાં ત્રણ દાયકે પેઢી બદલાતી ગણાય છે. આપણે ત્યહાં નવયુગમાં દોઢ દાયકે પેઢી બદલાતી. ત્હો યે ઉતાવળિયાંઓ ને અધીરિયાંઓ ભારતની એ ધીરી પગલીઓ

ભાળતાં, અજ્ઞાન ને અબુધ પરદેશીઓ Unchanging East કહીને ભાંડતા.

એક સર્વવિદિત દૃષ્ટાન્ત ઇતિહાસ ઉચ્ચરશે. ૧૮૯૩માં પ્રજાપ્રતિનિધિત્વવન્તી પ્રથમ ધારાસભાઓ ઇલાકે ઇલાકે સ્થપાઈ. ૧૯૦૮–૦૯માં પછી ગ્લાડસ્ટનશિષ્ય લૉર્ડ મોર્લીએ એમાં સુધારા કીધા. પછી ૧૯૧૯–૨૦ માં મિ. મૉન્ટેગ્યૂએ એ સુધારાઓને સુધાર્યા. આજ ચોથે દાયકે સર સેમ્યૂઅલ હોર એ સુધારેલા સુધારાઓને સુધારવા–કે બગાડવા?–બેઠા છે. અને હવે સર સેમ્યૂઅલના સુધારા કદાચ વીસમી સદીના પાંચમા દાયકામાં સુધારાશે. છેલ્લાં ૫૦ વર્ષનો ભારતીય ઇતિહાસ બોલે છે કે બારપન્દર વર્ષોને આંતરે રાજકીય સુધારાનું પખવાડિયું બદલાય છે.

પન્દર વર્ષથી આઘે પેખી શકે એવી દીર્ઘદૃષ્ટિવન્તા રાજપુરુષો હવે શું બ્રીટનમાં ઓછા પાકતા હશે?

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતે કંઇક એવું હતું–દસપન્દર વર્ષે જાણે નવાં વ્હેણ આવતાં. નવયુગનો ગુજરાત બાળક હતો; ને પહેલી વીશીમાં બાળકનું વાન વધે છે એટલું પછી વધતું નથી. દસબાર–દસબાર વર્ષોને અન્તર્ગાળે દલપતજીવનના સરિતવહેણને નવનવા ઘાટ આવતા: ૧૮૪૮માં, ૬૦–૬૨માં, ૭૦–૭૫માં, ૮૪–૮૬માં, ને ૯૬–૯૭માં. '૪૮ પછી ફારબસદલપતે ગુજરાતને શહેરગામડે ઘૂમીઘૂમીને દેશને ઢંઢોળીને જગાડ્યો. '૬૦–'૬૨માં દરિયો ઓળંગવાના ને મહારાજ લાયબલ કેસના સંસારઝઘડાઓ મંડાણા. '૭૦માં પ્રાર્થનાસમાજે ને '૭૫માં આર્યસમાજ–

થિયોસોફી સ્થપાયાં,'૭૭માં કયસરે હિન્દનો દિલ્લીદરબાર ભરાણો. '૮૪–'૮૬માં નર્મદના ધર્મવિચારે, રીપનના સ્થાનિક સ્વરાજ્યે, ઇલિબર્ટ બીલે ને કોંગ્રસસ્થાપનાએ ધરતીકમ્પ કીધા. '૯૬–'૯૭માં મરકી આવી, લશ્કરી સરકીરાજ્યો સ્થપાયાં, બન્ધૂકડીઓ ફૂટી, રાજદ્રોહનો ખટલો મંડાયો, કર્ઝન આવ્યો, દલપતજીવન સંકેલાયું, સૈકો બદલાયો.

મહારાણીજીનો મણિમહોત્સવ ઉજવી ૧૯ મો સૈકો ઉતર્યો.

બુદ્ધિવર્ધક સભાના ઉચ્છેદક પક્ષે મુંબઈનગરીની ગુર્જરપ્રજાને એવી ભડકાવી મૂકી કે પછી ત્રણ દાયકે સભાની ભડક કંઇક ભાગી. પોતે યે થાકી ગયા, અને સભા તેમ મુંબઇગરો સુધારકવાદ વેરણછેરણ થઈ ગયો. એ બધું આપણે પૂર્વે વાંચ્યું છે. મહારાજ લાયબલ કેસ એ દવની ઋતુનો આપણે ત્હાંનો છેલ્લો ભડકો. પછી કરસનદાસ વિલાયત ગયા, અને વિલાયતથી આવી કાઠિયાવાડ સરકારી નોકરીએ ગયા. મહીપતરામ તો તે પૂર્વે ડીપોટી થયા હતા, સરકારમોકલ્યા વિલાયત જઈ આવ્યા હતા;અને આવીને દેશઝઘડાઓમાંથી નાતઝઘડામાં ઘૂંચવાઈ પડ્યા હતા.નર્મદે મુંબઈ છોડી સૂરતવાસ કીધો હતો; ને શબ્દશક્તિના ને ઇતિહાસશક્તિના નવા પાઠ પઢતો જીવનના નવઅભ્યાસોમાં નિમગ્ન હતો. નર્મદ ને બુદ્ધિવર્ધક ઇતિહાસની આપણી દીવાદાંડીઓ છે. નવલરામ બાળલગ્નબત્રીશીની ગરણીઓમાંના અનુભવભંડાર સંઘરતા હતા. ને દલપતરામ સોસાયટીને ધનસમૃદ્ધ ને સાહિત્યસમૃદ્ધ કરતા હતા, કાવ્યદોહન ને સામળસતસઇની પ્રાચીન કવિતાઓ સંશોધતા હતા, વેન-

ભાખતાં, અજ્ઞાન ને અબુધ પરદેશીઓ Unchanging East કહીને ભાંડતા.

એક સર્વવિદિત દૃષ્ટાન્ત ઇતિહાસ ઉચ્ચરશે. ૧૮૯૩ માં પ્રજાપ્રતિનિધિત્વવન્તી પ્રથમ ધારાસભાઓ ઇલાકે ઇલાકે સ્થપાઈ. ૧૯૦૮–૦૯માં પછી ગ્લાડસ્ટનશિષ્ય લૉર્ડ મોર્લીએ એમાં સુધારા કીધા. પછી ૧૯૧૯–૨૦ માં મિ. મૉન્ટેગ્યૂએ એ સુધારાઓને સુધાર્યા. આજ ચોથે દાયકે સર સેમ્યૂઅલ હોર એ સુધારેલા સુધારાઓને સુધારવા–કે બગાડવા ?– બેઠા છે. અને હવે સર સેમ્યૂઅલના સુધારા કદાચ વીસમી સદીના પાંચમા દાયકામાં સુધારાશે. છેલ્લાં ૫૦ વર્ષનો ભારતીય ઇતિહાસ બોલે છે કે બારપન્દર વર્ષોને આંતરે રાજકીય સુધારાનું પખવાડિયું બદલાય છે.

પન્દર વર્ષથી આઘે પેખી શકે એવી દીર્ઘદૃષ્ટિવન્તા રાજપુરુષો હવે શું બ્રીટનમાં ઓછા પાકતા હશે ?

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતે કંઇક એવું હતું –દસપન્દર વર્ષે જાણે નવાં વ્હેણ આવતાં. નવયુગનો ગુજરાત બાળક હતો; ને પહેલી વીશીમાં બાળકનું વાન વધે છે એટલું પછી વધતું નથી. દસબાર–દસબાર વર્ષોને અન્તર્ગાળે દલપતજીવનના સરિતવહેણને નવનવા ઘાટ આવતાઃ ૧૮૪૮માં, ૬૦–૬૨માં, ૭૦–૭૫માં, ૮૪–૮૬માં, ને ૯૬ –૯૭માં. '૪૮ પછી ફ્રારબસદલપતે ગુજરાતને શહેરગામડે ઘૂમીઘૂમીને દેશને ઢંઢોળીને જગાડ્યો. '૬૦–'૬૨માં દરિયો ઓળંગવાના ને મહારાજ લાયબલ કેસના સંસારઝઘડાઓ મંડાણા. '૭૦માં પ્રાર્થનાસમાજે ને '૭૫માં આર્યસમાજ–

થિયેસોફી સ્થપાયાં,'૭૭માં કયસરે હિન્દનો દિલ્લીદરબાર ભરાણો. '૮૪–'૮૬માં નર્મદના ધર્મવિચારે, રીપનના સ્થાનિક સ્વરાજ્યે, ઇલિબર્ટ બીલે ને કોંગ્રસસ્થાપનાએ ધરતીકમ્પ કીધા. '૯૬–'૯૭માં મરકી આવી, લશ્કરી મરકીરાજ્યો સ્થપાયાં, બન્ધૂકડીઓ ફૂટી, રાજદ્રોહનો ખટલો મંડાયો, કર્ઝન આવ્યો, દલપતજીવન સંકેલાયું, સૈકો બદલાયો.

મહારાણીજીનો મણિમહોત્સવ ઉજવી ૧૯ મો સૈકો ઉતર્યો.

બુદ્ધિવર્ધક સભાના ઉચ્છેદક પક્ષે મુંબઈનગરીની ગુર્જરપ્રજાને એવી ભડકાવી મૂકી કે પછી ત્રણ દાયકે સભાની ભડક કંઇક ભાગી. પોતે યે થાકી ગયા, અને સભા તેમ મુંબઇગરો સુધારકવાદ વેરણછેરણ થઈ ગયો. એ બધું આપણે પૂર્વે વાંચ્યું છે. મહારાજ લાયબલ કેસ એ દવની ઋતુનો આપણે ત્ય્હાંનો છેલ્લો ભડકો. પછી કરસનદાસ વિલાયત ગયા, અને વિલાયતથી આવી કાઠિયાવાડ સરકારી નોકરીએ ગયા. મહીપતરામ તો તે પૂર્વે દીપોટી થયા હતા, સરકારમોકલ્યા વિલાયત જઈ આવ્યા હતા;અને આવીને દેશઝઘડાઓમાંથી નાતઝઘડામાં ઘૂંચવાઈ પડ્યા હતા.નર્મદે મુંબઈ છોડી સૂરતવાસ કીધો હતો; ને શબ્દશક્તિના ને ઇતિહાસશક્તિના નવા પાઠ પઢતો જીવનના નવઅભ્યાસોમાં નિમગ્ન હતો. નર્મદ ને બુદ્ધિવર્ધક ઇતિહાસની આપણી દીવાદાંડીઓ છે. નવલરામ બાળલગ્નબત્રીશીની ગરબીઓમાંના અનુભવભંડાર સંઘરતા હતા. ને દલપતરામ સોસાયટીને ધનસમૃદ્ધ ને સાહિત્યસમૃદ્ધ કરતા હતા, કાવ્યદોહન ને સામળસતસઇની પ્રાચીન કવિતાઓ સંશોધતા હતા, વેન-

ચરિત્રમાં 'સુધારાનું પુરાણ' ગાતા હતા, ઝાંખો, ધીરો, લોક ઝીલે એટલે તારકપ્રકાશ બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રકાશતા હતા; બાળકોને ને શેઠશેઠાણીઓને આજે યે વ્યવહારકુશળ દાક્તરો પાય છે એવી શરબતમધુરપવન્તી પ્રજાઓષધિઓ પ્રજાને પાતા હતા. ગાજન્તા મેઘ આથમી ગયા હતા; ધીરી અખંડ એકજ્યોત દલપતસરવાણીઓ દેશમાં વહ્યે જતી હતી. નવશારદાપીઠ અને નવશારદાપીઠનો નવશિક્ષણ પરિવાર પ્રજાકેળવણી દ્વારા દલપતશાયી Evolution શૈલીએ યુગપરિવર્તન સરજવાનું કરતો હતો.

પણ Evolutionનો એ સતત વહેતો યુગપ્રવાહ કેટલાકને અતિમન્દ ભાસતો. Revolutionની આય હોય કે ન હોય એવાઓ યે Revolutionના પૂરપ્રવાહની બાંગો પોકારતા. બુદ્ધિવર્ધકનાં ચ્હડયાં પૂરની પેઠે એમનાં યે પૂર ચ્હડતાં ને ઘણાંખરાંનાં ઓસરી જતાં. એ યુગપ્રવાહોમાંથી આર્યાવર્તે આજે કો ગાજતો હોય તો એક જ પેલા ભીષ્મ પિતામહ સમા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતીનો આર્યપ્રવાહ.

પહેલ્લું પૂર ચ્હડયું બંગદેશમાં. પશ્ચિમનો પ્રથમ રાજ-સંપર્ક ભારતવર્ષને પ્લાસી પછી થયો. પરદેશી વ્યાપારીઓ ને અમલદારો સંગાથે પાદરીઓ આ દેશમાં આવ્યા. એમણે શાળાઓ સ્થાપી, છાપખાનાં આણ્યાં, ઇસ્પિતાલો માંડી; અને એ દ્વારા ધર્મોપદેશ દઇને યુગયુગજૂની હિન્દુધર્મની હવેલીઓ ઉપર વજ્રપ્રહાર આદર્યો. ૧૮મી સદીમાંનો વસઇપ્રદેશમાંનો ધર્માંધતાનો ફીરંગીઇતિહાસ મુંબઇની

કંપની સરકારે ઉઘાડી આંખે દીઠો હતો; એટલે કેટલોએક કાળ તો પાદરીઓને દેશવસવાટના પરવાના કંપની સરકારે નકાર્યા હતા. પછી ૧૯મી સદીના બીજા દાયકામાં એ દેશદ્રોહાઇ રદ્દ થઈ, ઠામઠામ ખ્રીસ્તી થાણાંઓ સ્થપાયાં, ધર્મપરિવર્તન શરૂ કરાયું. પણ પાદરીઓની ધર્મપરિવર્તન પ્રવૃત્તિઓ વિધિનો શાપ હતી, એટલી જ પ્રભુની આશિષો નીવડી. એ પરિવર્તનપ્રવૃત્તિઓએ ભારતને વેરભાવે ભગવાન દેખાડ્યા. મધ્યયુગનો હિન્દુ ધર્મ ધર્મપરિવર્તન નહિ જેવું જાણતો. હિન્દુત્વના કિલ્લાના ત્ય્હારે વજ્રકોટ હતા; મંહીથી બ્હાર જવાતું, બ્હારના કોઈથી મંહી ન અવાતું. હિન્દુત્વના દુર્ગને મધ્યયુગમાં પ્રવેશબ્હારી ન હતી. એ પ્રવેશબ્હારી પછી પાડી મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતીએ. પાદરીઓની ધર્મ-પરિવર્તન પ્રવૃત્તિઓથી હિન્દુ ધર્મ જાગી ગયો. અને એ પ્રજાજાગૃતિનાં પ્રભાતપગલાં પેખાયાં બંગાળામાં.

બંગ દેશમાં હિન્દુત્વના પ્રથમ રક્ષણહારા જાગ્યા રાજા રામમોહન રાય. પાદરીઓના કેટલાક ધર્મચર્ચાપ્રહારો અતિપ્રહારો પણ હતા. દેહના નિરનિરાળાં અંગઅંગ છે, અને એ અંગઅંગના નિરનિરાળા ઈન્દ્રિયદેવતાઓ છે; પણ સહુ ઈન્દ્રિયદેવતાઓનું દૈવત છે એક મહાપ્રાણ દેહી. કો રાજસમ્રાટનું માંડળિકમંડળ પૃથક પૃથક ગઢમાળાનું આધિ-પત્ય ભોગવે, પણ સર્વસંચારી ચક્રવર્તીત્વ તો ત્ય્હાં યે એક મહાસમ્રાટનું જ પ્રવર્તતું હોય. પાદરીમંડળ એ સૌ ભૂલી ગયું, ને હિન્દુ મહાપ્રજા એકેશ્વરવાદી નથી, અનેક દેવદેવીઓની પૂજક છે એવી બાંગો ને ગુલબાંગો ઉડાડી. એ શબ્દસાંગોના ઘાવ પહેલવહેલા ઝીલ્યા ને વાળ્યા રાજા

રામમોહન રાયે. રાજાએ ઉપનિષદશાસ્ત્રોનાં ઈંગ્રેજી ભાષાન્તરો કીધાં ને છપાવ્યાં, અને આંખોવન્તાંઓને દેખાડ્યું કે હિન્દુ મહાપ્રજા એકેશ્વરવાદી છે. પછી રાજાએ બ્રહ્મસમાજ સ્થાપી. બ્રહ્મસમાજના પાયા હતા હિમાલય જેવા પ્રાચીન અને અવિચળ. એક તો હતો પેલો પૃથ્વીપુરાણો વેદોચ્ચાર કે एकमेवाऽद्वितीयम्. અને બીજો હતો પેલો મહામન્ત્ર કે कलौ भक्तिः. બન્નેય શાસ્ત્રવિધાન હતાં, સનાતન હિન્દુત્વને વન્દનીય હતાં. સાથે સાથે બ્રહ્મસમાજની કેટલીક ભૂલો થઈ ગઈ.—બ્રહ્મસમાજની કથા તો આજે ઈતિહાસકથા લેખે ઉચ્ચારવાની છે ને?–પ્રથમ તો એ કે વાદવિતંડામાંથી જન્મેલી બ્રહ્મસમાજપ્રાર્થનાસમાજ મુખ્યત્વે બુદ્ધિપ્રધાન રહી, અને નિજ વિધાનસ્થાપન કરતાં પર વિહિતચર્ચાઓમાં અધિકી ઘૂંચવાઈ પડી. ચૈતન્યભૂમિમાં કો નવચૈતન્ય, તુકારામભૂમિમાં કો નવતુકારામ, નરસિંહભૂમિમાં કો નવનરસિંહ બ્રહ્મસમાજપ્રાર્થનાસમાજની કૂખે પાકયો નહિ, ને દેશ ભરીને ભક્તિભાવની મહાછોળો છલકાવી નહિ. બ્રહ્માનન્દ કેશવચન્દ્ર સેને આત્માની આરતનાં ભજનો, લોકપૂર સમાં નગરસંકીર્તનો, શ્વાસોચ્છ્વાસ સમા રણકતા એકતારાઓ ગજાવ્યા, બ્રહ્મસમાજમાં ભક્તિની ભરતી આણી, અગોચરને ગોચર કરાવવાને મથ્યા, પણ પાએક સદી મોડા પડ્યા. સમાજીઓની વિહિતચર્ચાઓએ લોકસમૂહને ભડકાવી મૂક્યો હતો. એ વિહિતોમાં હતાં શાસ્ત્રો, અવતારો, મૂર્તિપૂજા, જ્ઞાતિવ્યવસ્થા. આજે એક સૈકે, જનસમુદાય એ ચર્ચાઓમાં ટેવાયે, એ વાતો સામાન્ય લોકવાતો ભાસે છે; સૈકાપૂર્વે એ ગજબનાક વાતો હતી. જનતા વિધિવિધાન વીસરી ગઈ,

વિધિનિષેધથી ભડકી ઉઠી. ધર્મોદ્ધારમાં સંસારસુધારાનો શંભુમેળો કીધો એ તો આંખની દવા કરતાં મંહી કાનની દવા ભેળવ્યા જેવું કીધું. વર્ણવ્યવસ્થાનો સમૂળો ઉચ્છેદ બ્રહ્મસમાજે ઉચ્ચાર્યો. અને બ્રહ્મસમાજમાં જ વળી પેટા કુસંપ-ભાગલા પડી એકની ત્રણ બ્રહ્મસમાજો થઇ. પ્રજાજને પ્રીછયું કે બ્રહ્મસમાજીઓ જ એકમત નથી. કુચબિહારનાં લગ્નપ્રસંગની ભૂલને આચ્છાદવાને કેશવે, સૌ અહંવાદીઓની પેઠે, 'અન્તર્યામીના આદેશ'નો આશરો લીધો. અધૂરામાં પૂરો બ્રહ્મસમાજમાંની સન્દિરઉપાસનાનો ઉપક્રમ રચાયેલો છે ખ્રીસ્તી Sermon–ધર્મોપાસનાની પદ્ધત્યનુસાર. વળી કેશવના કેટલાક લોકોદ્ગારો યે ખ્રીસ્તપૂજક હતા. વિધવિધની એવી ઉપાધિઓ આવી મળી. પ્રજાએ બ્રહ્મસમાજના પ્રાણને ન પ્રીછયો, અને ઉપલકિયા પરદેશી વાઘાવસ્તર જોઈને પંડિતબુદ્ધિ મણિલાલ નભૂભાઈ જેવાએ પણ બ્રહ્મસમાજપ્રાર્થનાસમાજને ખ્રીસ્તીમંડળ કહ્યું. પ્રજાગણ

રામમોહન રાયે. રાજાએ ઉપનિષદશાસ્ત્રોનાં ઇંગ્રેજી ભાષાન્તરો કીધાં ને છપાવ્યાં, અને આંખોવન્તાંઓને દેખાડ્યું કે હિન્દુ મહાપ્રજા એકેશ્વરવાદી છે. પછી રાજાએ બ્રહ્મસમાજ સ્થાપી. બ્રહ્મસમાજના પાયા હતા હિમાલય જેવા પ્રાચીન અને અવિચળ. એક તો હતો પેલો પૃથ્વીપુરાણો વેદોચ્ચાર કે एकमेवाऽद्वितीयम्. અને બીજો હતો પેલો મહામન્ત્ર કે कलौ भक्तिः. બન્ને ય શાસ્ત્રવિધાન હતાં, સનાતન હિન્દુત્વને વન્દનીય હતાં. સાથે સાથે બ્રહ્મસમાજની કેટલીક ભૂલો થઈ ગઇ.—બ્રહ્મસમાજની કથા તો આજે ઈતિહાસકથા લેખે ઉચ્ચારવાની છે ને?–પ્રથમ તો એ કે વાદવિતંડામાંથી જન્મેલી બ્રહ્મસમાજપ્રાર્થનાસમાજ મુખ્યત્વે બુદ્ધિપ્રધાન રહી, અને નિજ વિધાનસ્થાપન કરતાં પર વિહિતચર્ચાઓમાં અધિકી ઘૂંચવાઈ પડી. ચૈતન્યભૂમિમાં કો નવચૈતન્ય, તુકારામભૂમિમાં કો નવતુકારામ, નરસિંહભૂમિમાં કો નવનરસિંહ બ્રહ્મસમાજપ્રાર્થનાસમાજની કૂખે પાક્યો નહિ, ને દેશ ભરીને ભક્તિભાવની મહાછોળો છલકાવી નહિ. બ્રહ્માનન્દ કેશવચન્દ્ર સેને આત્માની આરતનાં ભજનો, લોકપૂર સમાં નગરસંકીર્તનો, શ્વાસોચ્છ્વાસ સમા રણકતા એકતારાઓ ગજાવ્યા, બ્રહ્મસમાજમાં ભક્તિની ભરતી આણી, અગોચરને ગોચર કરાવવાને મથ્યા, પણ પાએક સદી મોડા પડ્યા. સમાજીઓની વિહિતચર્ચાઓએ લોકસમૂહને ભડકાવી મૂક્યો હતો. એ વિહિતોમાં હતાં શાસ્ત્રો, અવતારો, મૂર્તિપૂજા, જ્ઞાતિવ્યવસ્થા. આજે એક સૈકે, જનસમૂદાય એ ચર્ચાઓમાં ટેવાયે, એ વાતો સામાન્ય લોકવાતો ભાસે છે; સૈકાપૂર્વે એ ગજબનાક વાતો હતી. જનતા વિધિવિધાન વીસરી ગઈ,

વિધિનિષેધથી ભડકી ઉઠી. ધર્મોદ્ધારમાં સંસારસુધારાનો શંભુમેળો કીધો એ તો આંખની દવા કરતાં મંહી કાનની દવા ભેળવ્યા જેવું કીધું. વર્ણવ્યવસ્થાનો સમૂળો ઉચ્છેદ બ્રહ્મસમાજે ઉચ્ચાર્યો. અને બ્રહ્મસમાજમાં જ વળી પેઠો કુસંપ-ભાગલા પડી એકની ત્રણ બ્રહ્મસમાજો થઇ. પ્રજાજને પ્રીછ્યું કે બ્રહ્મસમાજીઓ જ એકમત નથી. કુચબિહારનાં લગ્નપ્રસંગની ભૂલને આચ્છાદવાને કેશવે, સૌ અહંવાદીઓની પેઠે, 'અન્તર્યામીના આદેશ'નો આશરો લીધો. અધૂરામાં પૂરો બ્રહ્મસમાજમાંની મન્દિરઉપાસનાનો ઉપક્રમ રચાયેલો છે ખ્રીસ્તી Sermon–ધર્મોપાસનાની પદ્ધત્યનુસાર. વળી કેશવના કેટલાક લોકોદ્ગારો યે ખ્રીસ્તપૂજક હતા. વિધવિધની એવી ઉપાધિઓ આવી મળી. પ્રજાએ બ્રહ્મસમાજના પ્રાણને ન પ્રીછ્યો, અને ઉપલકિયા પરદેશી વાઘાવસ્તર જોઈને પંડિતબુદ્ધિ મણિલાલ નભૂભાઈ જેવાએ પણ બ્રહ્મસમાજપ્રાર્થનાસમાજને ખ્રીસ્તીમંડળ કહ્યું. પ્રજાગણ બ્રહ્મસમાજથી આઘો નાઠો.

ત્ય્હારનાં સંસ્થાઓ ને લોકનેતાઓના જેવી બ્રહ્મસમાજ પણ પ્રાન્તિક હતી. દલપતરામ પ્રાન્તિક હતા, નર્મદ પ્રાન્તિક હતો. એની પછીની પેઢીના ટીળક મહારાજ, ફિરોજશાહ મહેતા, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી પણ પ્રાન્તિક હતા. લોકનેતાઓની પ્રાન્તિકતા મટાડી મિસિસ એની બેસન્ટની ભારતયાત્રાઓએ ને કાશી હિન્દુ કોલેજની સ્થાપનાએ. ૧૮૭૦ના અરસામાં કેશવને પણ એવું સ્ફુર્યું કે બ્રહ્મસમાજને ભારતસ્વરૂપ અર્પવું. કેશવચંદ્ર સેન પછી ભારતના પ્રાન્તે પ્રાન્તે ઘૂમ્યા. મદ્રાસીઓએ કેશવઉદ્બોધ્યે વેદસમાજ

સ્થાપ્યો; મુંબઈગરાઓએ ને અમદાવાદીઓએ એ પૂર્વે પ્રાર્થનાસમાજો સ્થાપી હતી. કેટલીક નગરીઓએ બ્રહ્મસમાજના ધર્મમન્ત્રો ઝીલ્યા, કોઈએ સંસારમન્ત્રો ઝીલ્યા નહિ. મદ્રાસના મહારાષ્ટ્રના ગુજરાતના સુધારાવાળાઓને પણ ત્ય્હારે બ્રહ્મસમાજ અતિસુધારક ભાસી. એ પછીની વર્ષાવલિઓમાં, આર્યસમાજના ને નેશનલ કોંગ્રેસના ઉદય પછી, ચ્હડતાં Nationalism–પ્રજાભાવનાં ઉત્તરોત્તર પ્રચંડતર દેશમોજાંઓમાં બ્રહ્મસમાજપ્રાર્થનાસમાજની મૂળગત સર્વદેશી Eclecticism–સર્વસારસંગ્રાહકતા પરદેશી Internationalism ગણાઈ, અને પાદરીઓના પ્રતિકારના જન્મઇતિહાસની રાજા રામમોહનની Nationalism–પ્રજાભાવના ભૂલાઈ ગઈ. ગુણ ગરી પડ્યા ને અવગુણ આંખે વળગ્યા. આજે યે બ્રહ્મસમાજના વિધેયાત્મક ને નિષેધાત્મક મહાસિદ્ધાન્તો ભારતવ્યાપી છે, બ્રહ્મસમાજ ભારતવ્યાપી નથી. બ્રહ્મસમાજના મન્ત્રોચ્ચારો દેશબળો છે, બ્રહ્મસમાજ સ્વયં દેશબળ નથી.

ભારતની પૂર્વપાંખે બ્રહ્મસમાજની આદિ વર્ષાવલિઓ ઉગતી હતી ત્ય્હારે, ૧૮૪૦ થી ૧૮૬૦ પર્યન્ત, ભારતની પશ્ચિમપાંખે પરમહંસ સભાની સરવાણીઓ વહતી હતી એ આપણે વાંચ્યું છે. પરમહંસ સભાના ત્રણેક હજાર સભાસદો હતા; રત્નાગિરિથી સૂરત પર્યન્ત એણે શાખાઓ નાંખી હતી. ‘ ઇશ્વરસાક્ષીએ ’ એ પદ બોલાતું, પણ સભાનો ઉપનયનસંસ્કાર તો હતો પાંઉ ખાવાનો. Free Masonary ના જેવી પરમહંસ સભા છૂપી મંડળી હતી. જે થતું તે અન્ધબારણે ને પડદા પાછળ થતું. પરમહંસ સભાનું દફ્તર

ચોરાયું ને સભાસદોની નામાવલિ પ્રગટ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો એટલે સભા પડી ભાગી. કોક ખ્રીસ્તી થયા; કેટલાકે મુંબઈમાં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી; ઘણાખરા સનાતનતાના સાગરમાં પાછા ભળી ગયા. મુંબઈની પ્રાર્થનાસમાજ પ્રધાનતઃ મહારાષ્ટ્રી સંસ્થા રહી; ૭૦ વર્ષે યે મુંબઇનગરીના વિશાળા ગુર્જરસંસારે પ્રવેશી નથી. અમદાવાદની પ્રાર્થનાસમાજ ક્યહારેકે ય દેશબળ ન્હોતી, ત્હેના ધર્મોપદેશકો ભોળાનાથ કે મહીપતરામ ગુજરાતે ઘૂમ્યાનું જાણ્યામાં નથી.

એવામાં બંગદેશમાં જ સનાતન ધર્મને નવજોબન આવ્યાં હતાં. ભાગીરથીના પુણ્યઘાટે દક્ષિણેશ્વરનું મંદિર છે, ને એ મન્દિરમાં ત્યહારે એક પરમહંસ રહેતા. દક્ષિણેશ્વરના સન્ત કાળીના ઉપાસક હતા ને આદ્યશક્તિને જગન્માતાસ્વરૂપે ભજતાપૂજતા. ક્યહારેક ગહન બોલ બોલતા, ક્યહારેક વિશ્વવિશાળ બોલ બોલતા, ક્યહારેક હૈયાવેધક બોલ બોલતા; પણ સદા સાધુતાના બોલ બોલતા. કેશવ ને નોરન-નરેન્દ્ર એમના પલોટેલા વછેરાઓ હતા. નોરને પછી સ્વામી વિવેકાનન્દના સંન્યસ્તઅવતારે નવજન્મ લીધો. એ કેશવે જઈ ઈંગ્લાંડને ગજાવ્યું, એ નોરને જઈ અમેરિકા ગજાવ્યું. હિન્દુત્વનો ધર્મધ્વજ આ યુગમાં એમ પૃથ્વીપરકમ્માએ ચ્હડયો.

એ અરસામાં પશ્ચિમ પૂર્વને ભણતું હતું; અને ભણતું હતું તેથી પ્રીછતું હતું. યૂરોપના દેશદેશમાં Oriental Congress-પૌર્વાત્ય જ્ઞાનપરિષદ ભરાતી, દેશદેશમાં પૌર્વાત્ય મહાપંડિતો વસતા. તળ ઈંગ્લાંડને જર્મન પ્રો. મેક્ષમૂલરે

ભાષાન્તર કરીને ઋગ્વેદ ભણાવ્યો હતો, અને આર્યાવર્ત એમને પં. મોક્ષમૂલર કહેતું. Sacred Books of the East નામાભિધાને એમણે અપૂર્વ અને અદ્વિતીય પૂર્વનાં સત્‌શાસ્ત્રોની ભાષાન્તરગ્રન્થમાળા પ્રગટ કરી હતી. What India Can Teach Us? એ એમનો ભારતસન્દેશનો ગ્રન્થ યૂરોપઅમેરિકાએશિયા જાણીતો હતો. કો નવભૂમિદર્શન કરતી આશ્ચર્યઆંખે પશ્ચિમ ત્‍હારે પૂર્વને નિહાળતું. પશ્ચિમના પ્રોફેસરો ભારતમાં ભણવાને આવતા. ગંગાના પુણ્યઘાટો, હિમાલયની ગહનસુખી ગુફાઓ, એ ગુફાવાસી સમર્થ યોગેશ્વરોનાં Mystic આકર્ષણો ત્‍હારે પશ્ચિમને આકર્ષતાં. કૈલાસને નામે અદ્‌ભુતની ઝંખના જાગતી.

ઉત્તરધ્રુવના દક્ષિણસાગરકાંઠે રશિયામાં ત્‍હારે અગમ્યજિજ્ઞાસુઓનું એક મંડળ વસતું. અને એમાંનાં એક હતાં કાઉન્ટેસ બ્લેવેટસ્કી નામનાં પંડિતા. ઉમરાવજાદી હતાં, તેજસ્વી હતાં, અગમ્યવાદી હતાં. એમની મનીષા જાગી હતી, એમને અગોચરને નિરખવાં હતાં, એમને આભના પડદા પાછળ જોવાં હતાં. Wisdom of Isis નામનો એમણે ગ્રન્થ લખ્યો. એથી તો એમની અગસ્યપિપાસા અતિ વધી પડી. કાઉન્ટેસ બ્લેવેટસ્કીએ સારા પૃથ્વીપગથારે નજર નાંખી જોઇ તો એક દીઠો હિમાલયને આકાશમંડળ શું વાતો કરતો. એમણે સાંભળ્યું હતું કે કાળના અવધૂતો ત્‍હાં વસે છે, જગતના મહાજોગન્દરોના ત્‍હાં આશ્રમો છે. અમેરિકાને પણ આંગણે ત્‍હારે Spiritualism—અધ્યાત્મવાદ જન્મ્યો હતો; અને કાઉન્ટેસ બ્લેવેટસ્કીના અગસ્યસંગાથી હતા એક અમેરિકાવાસી કર્નલ ઓલકોટ.

કર્નલ ઓલકોટને યે એ દીદારનાં દર્શન કરવાં હતાં, જે મહર્ષિઓની આર્ષ દૃષ્ટિએ દીઠાં છે. બુદ્ધે મહાવીરે ઈશૂ ખ્રીસ્તે શંકરે રામાનુજે વલ્લભાચાર્યે નાનકે કબીરે ચૈતન્યે મીરાંએ જોયાંજાણ્યાં હતાં તે કાઉન્ટેસ બ્લેવેટસ્કીને ને કર્નલ ઓલકોટને જોવાંજાણવાં હતાં. અગોચર–ઈન્દ્રિયાતીતનાં દર્શન કરવાને એ યૂરોપવાસી ને અમેરિકાવાસી પછી એશિયાવાસી થયાં, ભારતવાસી થયાં. કાઉન્ટેસ બ્લેવેટસ્કીએ પછી ઉમરાવપદના વાઘા ઉતાર્યા ને મેડમ બ્લેવેટસ્કી થયાં; અગમ્યવાદનું સંન્યસ્ત અંગિકાર્યું, ને ભારતમન્દિરે ધર્મસમાજ સ્થાપ્યો. એ ધર્મસમાજ તે Theosophical Society–બ્રહ્મવિદ્યામંડળ. ફૂલડાળેથી ફૂલડાં ખરે એમ પછી થિયોસોફીની શાખાઓ ચોખંડ પૃથ્વીના દેશદેશે જઈને પડી.

થિયોસોફીમંડળની આતમપ્રેરણા અગમ્યવાદની હતી; એની જગતહાકલ હતી કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ જડવાદી છે, પૂર્વની સંસ્કૃતિ અધ્યાત્મવાદી છે. એને આકર્ષણ હતાં હિમાલયના મહાત્માઓનાં; એને ન્હોતરાં હતાં ભારતની અદ્‌ભુતતાનાં. એટલે ભારતવર્ષની નગરીઓએ થિયોસોફીને ઝીલી લીધી. ઈંગ્રેજી ભણેલાંઓને યે થયું કે હિન્દમાં કંઈક સારૂં છે. પણ ભૂતપ્રેતના પ્રતિપાદનની, Science ને નામે વહેમપોષણની, મધ્યયુગનાં ઝાંખરાંઓને સનાતનતાનું સોનું કહેવાની, નવઉત્સાહી શિષ્યવરની પેઠે ભારતની ઐતિહાસિક ભૂલોના યે ગુણગિરિવર કરવાની, Esotoric ને Exotoricના ભેદભાવ પાડી ગુરુપદના ઘમંડની: એવી આદિ વર્ષોની ભૂલભૂલામણીઓમાં ભમવાનું ન થયું હોય તો

થીયોસોફીસંડળ પામ્યું છે એથી અતિ અધિકો ભારતઆદર પામત. પશ્ચિમવાદીઓ ને પશ્ચિમપૂજક એક અંખાળાઓ ભારતની ભૂલો માત્ર ગોખતાગોખવતા. એ જ પશ્ચિમમાંથી ભારતની ગુણગીતા ગવાતી હિન્દુ મહાપ્રજાએ સાંભળી. પશ્ચિમવાદીઓને પશ્ચિમવાસીઓએ ખોટા પાડ્યા. ભારતને ગુણગૌરવ ચ્હડ્યાં.

પણ આર્યાવર્તને એના પૂરાં ને પરસ ગુણગૌરવ નવયુગમાં ઓળખાવ્યાં આર્યસમાજે. અને આર્યસમાજ એટલે મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી.

દયાનન્દ સરસ્વતી હતા મહાસામર્થ્યના અવતાર; પહાડોને ઉથલાવનારા, સાગરોને ઉછાળનારા. એક હાથમાં વેદચતુષ્ઠય ને બીજા હાથમાં ઓંકારનો ઝંડો ઝાલીને એ ઝંડાધારી ભારતઘૂમણે નીકળ્યો હતો. એને સારે અંગે ગેરૂનાં રજકણો ચમકતાં, કંઠ ફરતી ગેરૂડા છોગલાંની કેશવાળી ફરફરતી. મુખડે એને સૂર્યપ્રતાપ હતો, આંખોમાં એની જ્યોતજવાળાઓ હતી. દયાનન્દનાં દર્શન સિંહદર્શન હતાં. દયાનન્દનાં દર્શને સિંહભાવ જન્મતો.

જગતની ઘંટી ખીલડો માગે છે, કે જેની ફરતી તે ઘૂમે. બ્રહ્મસમાજની Eclecticism ને પાણીની નહેરો સમી ત્રિજ્યાઓ હતી, મધ્યબિન્દુનો કુંડ ન હતો. થિયોસોફીની વાદળીઓ હિમાદ્રિશિખરોમાં ઘૂમી આવતી, પણ એને કૈલાસ શોધ્યો ન્હોતો જડ્યો. દયાનન્દે ખીલડો ખોડ્યો વેદનો; અને પછી હિન્દુ જનતાને પડકારી કે ‘ વેદોને પૂજશો કે પુરાણોને ? સનાતનને પૂજશો કે મધ્યયુગને ?

જગત જ્યહારે અસંસ્કૃત હતું ત્યહારે સંસ્કૃતિ ને સંસ્કારના મન્ત્રોચ્ચારો આર્યપ્રજાએ ઉચ્ચાર્યા હતા. કાલે યે આર્યપ્રજા જગતનો તારણમન્ત્ર ઉચ્ચરશે. જાવ; કૃણ્વન્તો વિશ્વમાર્યમ્.'

આર્યસમાજ પ્રાચીનઅર્વાચીનનો સમન્વય છે. એમાં વિશાળતા છે ને મધ્યબિન્દુ છે, જોમ છે ને પ્રેરણા છે. હજારો વર્ષોથી જગત્ઇતિહાસે કો જયધ્વજી થયો હોય તો એક છે બાર હજાર વર્ષનો આર્યમહાપ્રજાનો ઇતિહાસ. ચોખંડની સામુદ્રધુનીઓ ઓળંગી હોય ને ભૂશિરો વસાવી હોય તો એક આર્યમહાપ્રજાનાં સન્તાનપરિવારે. એ વિજય-ઇતિહાસનો ૧૯મી સદીમાંનો સારોદ્ધાર તે મહર્ષિ દયાનન્દ. દયાનન્દના અવતારે હિન્દુત્વની મનીષા નવઅવતારે આવી, કવિતાને નવપાંખડીઓ પ્રગટી, અંગઅંગમાં નવચેતન જાગ્યાં. આર્યસંસ્કૃતિનું વળી વિજયમુહૂર્ત ઉગ્યું. ભૂલેલી આર્યપ્રજાને જ્ઞાન થયું કે આર્યસંસ્કૃતિ જગત જીતતી આવી છે; આર્ય-પ્રજાને આશા પડી કે આર્યસંસ્કૃતિ જગતને જીતશે. ભગ્નાશને આશા જન્મે; દિશાભૂલ્યાને દિશા લાધે, અને પછી રોમરોમમાં ચેતન સ્ફુરે, એવું કંઈક ભારતવર્ષને થયું. સમસ્ત ભારતની હિન્દુ મહાપ્રજા સજીવન થઈ. આર્યાવર્તને દયાનન્દે સંજીવની છાંટી.

એમ હિન્દુનો આર્ય થયો. આર્યોની શિશિર ઉતરી ને વસન્ત બેઠી.

સોરઠ દેશમાં શ્રી કૃષ્ણવંશી મોરબી સંસ્થાન છે; અને એ સંસ્થાનનો એક કસબો છે ટંકારા. ડુંગરાઓ ફોડીને ત્યહાં નદીઓ વહે છે; પત્થરની પૃથ્વી ખેડૂતનો

પરસેવો નિતારે છે, પણ ધીંગો ઘડે છે. ડુંગરતળેટીમાંના દયાનન્દ ટેમીતીરના સિંહ હતા. એક ત્રિવેદીકુટુંબ એ ડુંગરધારોમાં વસતું. કુળમાં વિદ્યા હતી, ધર્મ હતો, યથાશક્તિ ધન હતું. સમા પ્રમાણેના સુખિયા સજ્જનનો એ કુલવાસ હતો. એ બ્રાહ્મણપુત્રને બ્રહ્મચર્યના ને સંન્યસ્તના કોડ જાગ્યા. એણે ઘર ત્યાગ્યું, ભાંડુઓ ત્યાગ્યાં, માતપિતાને ત્યાગ્યાં. એણે સરસ્વતીના તીર શોધ્યા, નર્મદાના ઘાટ ઢૂંઢ્યા. સરસ્વતીતીરે એને બ્રહ્મચર્ય લાધ્યું, નર્મદાઘાટે એણે સંન્યસ્ત લીધું. ભારતહૈયે ઘૂમતો ઘૂમતો, પ્રજાચોકમાં પગલીઓ પાડતો પાડતો એ એકલમલ્લ સંન્યાસી પછી ઉત્તર હિન્દમાં ગયો. ત્યહાં એણે '૫૭ના બળવાની ઝાળો જોઈ, માનવસંહાર દીઠા; પણ ઘરઘરને ઘેરી પડેલા અધર્મઅન્ધકારને ફેડતાં અજવાળાં નિરખ્યાં નહિ. ગુરુ શોધવાને ગંગાને ઘાટે ઘાટે એ ઘૂમ્યો. ભારતપરકમ્મામાં વલ્લભાચાર્યજીએ તીર્થો દેવસૂનાં દીઠાં હતાં તેમ દયાનન્દે ગંગાપરકમ્મામાં ગંગાઘાટો ગુરુસૂના દીઠા. પછી તે જમનાતીરે ગયો ને વિશ્રામઘાટે બેઠો. વિશ્રામઘાટે એના થાક ઉતર્યો. દયાનન્દ જમના ઘાટે બેઠા ત્યહારે ભાસ્યું કે આર્યાવર્ત આર્યસૂનું છે. દયાનન્દ જમનાઘાટેથી ઉઠ્યા ત્યહારે થયું કે આર્યાવર્ત આર્યભરપૂર થશે.

મથુરામાં એક મઠ હતો; ને એ મઠના મઠાધીશ હતા દલપતરામ સમા પ્રજ્ઞાચક્ષુ સ્વામી વિરજાનન્દજી. ભારતની પ્રજ્ઞાને ઢૂંઢતા ઢૂંઢતા દયાનન્દ એ મઠમાં ગયા. એ મઠમાં દયાનન્દે અન્ધારામાં દેખતી આંખો ઝીઠી. શિષ્યસ્તેઽહં, શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ઉચ્ચારી કંઈક વર્ષો દયાનન્દ એ

મઠમાં રહ્યા. એ સંન્યાસીની પ્રજ્ઞા ખુલી ગઈ. જમનાઘાટે દયાનન્દનું મેધાજનન થયું. સ્નાતકવ્રત લઈ ને, ગુરુદક્ષિણાનો કોલ દઈ ને, મઠમાંથી દયાનન્દ દિગ્વિજયે નીકળ્યા કે 'ભણ્યો છું એ જગતને ભણાવીશ.'

પછી મહર્ષિએ કાશીના ધર્મચોકમાં વેદટંકાર કીધો. કાશીમાં બોલાય તે ભારતભરમાં સંભળાય. સમગ્ર આર્યાવર્તમાં દયાનન્દબોલના પડઘા સંભળાયા. જનતાએ જાણ્યું કે કાળખોળે કો નવઋષિવર જન્મ્યા છે, ધર્મધુરન્ધર કોક પ્રગટ્યા છે. ભારતની વસુન્ધરા હજી બહુરત્ના છે.

દયાનન્દ Dynamic Force હતા. ભારતને ખોળે એમ Militant Hinduism જન્મી.

ભારતે ભારતના ગુણ પ્રીછયાં. જગતે આર્યસંસ્કૃતિને ઓળખી.

ક્ષત્રિયોને થયું કે પૃથ્વી નક્ષત્રી નથી થઈ. ઉદેપુરે ને જોધપુરે સ્વામીજીને શિર ઝૂકાવ્યાં. પેશ્વાના પૂનાએ ત્હારે તિરસ્કાર્યા, મુંબઇએ સત્કાર્યા. બ્રહ્મસમાજ ને થિયોસોફી ભાઇબન્ધીએ આવ્યાં. '૭૫માં સ્વામીજીએ આર્યસમાજ સ્થાપી. '૭૭માં દિલ્લીમાં સરકારે નિજ હિન્દ સાર્વભૌમત્વ ઉચ્ચાર્યું ત્હારે એ પાંડવભૂમિમાં સ્વામીજીએ આર્યત્વનું જગત્ સાર્વભૌમત્વ ઉચ્ચાર્યું. યમપુત્રી યમુનાનાં પાણી ખળભળ્યાં. જગતે જાણ્યું કે હિન્દુત્વ સજીવન છે.

સ્વામી દયાનન્દ એમ મહર્ષિ દયાનન્દ થયા. ભારત પશ્ચિમ ભણી ધાતું હતું તે પૂર્વ ભણી વળ્યું.

ધનાઢ્ય મહીતલની મહન્તાઈ, મેવાડના મહારાણાનું

ગુરુપદ, એકલિંગીજીનું મહામાન મઠાધિપત્ય સ્વામીજીનાં ચરણારવિન્દોમાં આવીને પડયાં. એ ધનના ઢગલા, એ એ ગુરુપદનાં ઘમંડ, એ માનઅધિકારનાં છડીચામર એ મહાસંન્યાસીએ નકાર્યાં. સ્વામીજી ફરતી રૂપસુન્દરીઓ વિંટળાઇ વળી. એ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીએ દેશગાજન્તી ઘોષણા કીધી કે કયા? શેર ઔર કુત્તીઓકા સમાગમ કભી સુના હે? હસ્તિનાપુરે ભીષ્મ પિતામહને કે દ્વારકાનગરીમાં કૃષ્ણચન્દ્રને શાં અધિકારપદ હતાં? પણ કુરુક્ષેત્ર મંડાયે કુરુપાંડવસેનાઓના સાચા સેનાપતિઓ ભીષ્મ ને કૃષ્ણ હતા. આજ હિંદુત્વને મોખરે મહર્ષિ દયાનન્દ છે.

પુરાણોને પંડયાપોથીઓને મૂર્તિપૂજાને ધર્માચાર્યોને સ્વામીજીની શબ્દસાંગો અધિકી વાગી. સ્વામીજી પડકારતા કે 'ઉઠો, આળસ છાંડો, આચરો. સૂતા છો કેમ? દુનિયાં દોડે છે. કાળ થંભ્યો નથી.' ક્ષાત્રપ્રાન્ત પંજાબે સ્વામીસન્દેશ ઝીલ્યો, શૂરવીરો હતા એ હાલી નીકળ્યા. હિન્દુ મહાપ્રજાનો નવજન્મ થયો.

આર્યસમાજની એક આંખ ઈતિહાસોને વાંચે છે, બીજી આંખ આદર્શોને વાંચે છે. કનકકામનીના ત્યાગવૈરાગ્ય, ભગવી કન્થા, અખંડ વેદટંકાર, ભીષ્મ પિતામહનું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય: એવા એવા આર્યસંસ્કૃતિના અમૃતકૂપા લઈ મહર્ષિ આર્યાવર્તે વિહરતા. દયાનન્દે હિન્દુનો આર્ય કીધો, હિન્દુસ્તાનનું આર્યાવર્ત કીધું. ઈતિહાસ પાછો નવઅવતારે આવ્યો.

એત્રણેક દાયકે બ્રહ્મવિદ્યામંડળનું સિંહાસન Politics

અને Social Reformના પ્રજાપ્રશ્નોએ લીધું. ધર્મસટી થિયોસોફી ચળવળ થઈ, એક પગથિયું ઉતરી. આર્યસમાજ પણ થોડાંક વર્ષો શાસ્ત્રાર્થે ચડી. મ્હોટા મ્હોટા મોરચા મંડાતા અને પરસ્પર શાસ્ત્રસૂત્રોનાં શસ્ત્રઅસ્ત્ર વીંઝાતાં. આર્યસમાજની એ કુસંપઘડીઓ હતી. હિન્દુ પ્રજામાં ત્હારે આર્યસમાજ આર્યત્વનાં નહિ, અનાર્યત્વનાં વાવેતર વાવતી. સંપને શુદ્ધિને સંગઠનને આર્યસમાજ આજ અધિકાં ઓળખે છે. ઋષિજીવનને યે એણે સજીવારોપણ અર્પ્યું, અને હરદ્વારને ઘાટે નવઅવતારે આણ્યું. ગુરુકુળ શબ્દ આર્યસમાજે ઘડેલો નથી, ગુરુકુળ ભાગવતસાંપડેલો શબ્દ છે. ગુરુકુળોમાં આર્યસંસ્કૃતિના અભિનવઆશ્રમો સ્થપાયા છે. વેદ વૈરાગ્ય આર્યત્વનો ઝંડાધારી પૃથ્વીપરકમ્માએ આજ સ્હડયો છે. પૃથ્વીની કયારીએ કયારીએ આર્યવંશની વેલીઓ મ્હોરેપ્રફુલ્લે છે; ફૂલડાં ઢોળી ઢોળી આર્યત્વને વધાવશે.

આર્યસમાજ આજ ચેતનવન્તી છે. Nationalism ને Patriotismના સૂસવાતા વાયુવેગ એના શઢમાં ભરાયા છે. બીજો દયાનન્દ પાકે તો સકળ ભારતવર્ષને સર કરે. પણ Nationalismએ ને Patriotismએ યૂરોપમાં પ્રજાચક્ષુઓને પડળો સ્હડાવ્યાં છે. યૂરોપના અનુભવઇતિહાસો આર્યસમાજ ન વિસારે, વિતંડાના કુસંપોને પરિત્યાગે, એકદેશીયતામાં અટવાઈ ન જાય, સંપ્રદાય ન બને ને ધર્મ રહે, જેટલી ઉગ્ર Nationalist છે એટલી ઉગ્ર Internationalist થાયઃ તો આર્યસમાજ પૃથ્વીપથરાયેલી આર્યમહાપ્રજા જેટલું પૃથ્વીવિશાળ માનવકલ્યાણ સાધે. એ કથા કાળ કહેશે.

દેશ પશ્ચિમ દિશામાં ગિન્નાતો હતો ત્હેને દયાનન્દે પૂર્વ દિશામાં વાળ્યો. પ્રજાનો પતંગ સમતોલ થયો. જગતે જાણ્યું કે પૃથ્વીપંખિણી એક પાંખે નથી ઉડતી, પૂર્વપશ્ચિમની બે પાંખે ઉડે છે. દુનિયાં બે આંખે જોતી થઇ, સાચા ઇતિહાસ ભણી.

એવામાં વળી સરકારનાં યે રથચક્ર ઝમકયાં અને ૧૮૫૮માં કરવું જોઇતું હતું તે '૭૭માં કરવાને નીસરી. યૂરોપના ૧૯મી સદીના મહામુત્સદ્દી ચાણાકયાવતાર બિસ્માર્કે રાષ્ટ્રવિજયનો ભરતીયોગ સાધી ભિન્ન ભિન્ન જર્મન સંસ્થાનોને પ્રુશિયાના સાર્વભૌમત્વની છત્રછાયામાં સાંકળીને પારીસના રાજમહેલમાં ૧૮૭૧માં જર્મન સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને એમ યૂરોપખોળે ૧૯મી સદીનો કયસર જન્મ્યો. ત્હેવામાં બ્રીટનના મહામન્ત્રી હતા નવલકથાકાર ડિઝરાયલી. ડિઝરાયલીની કલ્પનાફૂલખરણીઓમાં એ તણખો પડયો, ને મંહીથી ફૂલ ખર્યાં. પાંડવોની પાટનગરીમાં ૧૮૭૭માં દિલ્લી દરબાર ભરાયો, અને મહારાણીજીએ 'કયસરે હિન્દ'નું રાજપદ ધારણ કીધું. વસ્તુતઃ બ્રીટનના સાર્વભૌમત્વનો એ ઉચ્ચાર હતો. સ્થપાયું હતું તે બ્રીટન બોલ્યું. પણ કેટલાક ઉચ્ચારો કરતાં મૌન મહાઅર્થવાહી નથી હોતું?

બીજી પણ ન્હાનીમ્હોટી લોકપ્રવૃત્તિઓ ત્ય્હારે દેશમાં અંકુરતી હતી, ને પ્રજાકર્યાઓને પરિમળિત કરતી હતી. વડોદરામાં શ્રેયસાધકોનો ન્હાનકડો સંપ્રદાય નીકળ્યો હતો. મુંબઇનગરીમાંથી જસ્ટિસ તેલંગે ઇંગ્રેજી ગીતાભાષાન્તર કરીને યૂરોપને ગીતા ભણાવી. પેશ્વાની પાટનગરી પૂનામાં

ત્હારે માનવહાથીઓ વસતા, અને શૂંઢો ઉછાળતા પ્રજાકલ્યાણક ફૂવારાધારાઓ ફૂંકારતા. એ હસ્તીસંડળમાંથી વિષ્ણુ શાસ્ત્રી ચિપલુનકરે શાસ્ત્રોનાં સંશોધન કીધાં ને આનન્દાશ્રમની શાસ્ત્રગ્રન્થમાળા છપાવી. 'સાર્વજનિક કાકા' એ સ્વદેશીવ્રત સ્થાપ્યું ને પ્રવર્તાવ્યું. આગરકરે ફરગ્યૂસન કોલેજ જમાવી. રાજવાડેએ–રાસમાળા સમો–મહારાષ્ટ્રનો ઈતિહાસ સજીવન કીધો. કર્વેએ વિધવાઉદ્ધાર આદર્યો ને નારીવિદ્યાપીઠ સ્થાપી. ટીકળ મહારાજે ગણપતિઉત્સવ ઉજવાવી મહારાષ્ટ્રે સ્વરાજ્યના ગણેશ બેસાડ્યા. ભાંડરકરે સંસ્કૃત સર્વસુલભ કીધું. સર્વદેશીય વ્યાપક દૃષ્ટિએ કાળવહેણને નિહાળીને રાનડેએ બ્રહ્મર્ષિની વાણે હાકલ પાડી. મહારાષ્ટ્ર જાગી ગયો.

ભારતવર્ષની પાટનગરી ત્હારે કલકત્તા હતી, અને કલકત્તેથી ત્હારે ભારતભરતી મહાઘોષણાઓ ગાજતી. રીપને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય બક્ષ્યું. હિન્દી ધારાસભામાં ઈલબર્ટ બીલ છણાયું. હિન્દવાસી ઈંગ્રેજોએ વિરોધનાં પ્રચંડ બ્યૂગલો વગાડ્યાં. પ્રત્યાઘાતી પ્રતિઘોષ પણ એવો પ્રચંડનાદી થયો; અને ૧૮૮૫માં મુંબઈખોળે Indian National Congress જન્મી.

જેને માટે ગ્રન્થો લખાયા છે એ આપણે એટલી વાક્યાવલિઓમાં જોઈ વળ્યા: જાણે પ્રકરણોનાં મથાળાં વાંચ્યાં. એક માત્ર પશ્ચિમ ભણી દોડતી પ્રજા થાકી હતી. દિશાભૂલ્યા સમા પશ્ચિમવાદીઓ પાછા પૂર્વ ભણી વળતા હતા.

આ યે એક વંટોળિયો હતો; નર્મદ જેવા મલખમ

દેશ પશ્ચિમ દિશામાં ગિન્નાતો હતો ત્‍હેને દયાનન્દે પૂર્વ દિશામાં વાળ્યો. પ્રજાનો પતંગ સમતોલ થયો. જગતે જાણ્યું કે પૃથ્વીપંખિણી એક પાંખે નથી ઉડતી, પૂર્વપશ્ચિમની બે પાંખે ઉડે છે. દુનિયાં બે આંખે જોતી થઇ, સાચા ઇતિહાસ ભણી.

એવામાં વળી સરકારનાં યે રથચક્ર ઝમકયાં અને ૧૮૫૮માં કરવું જોઇતું હતું તે '૭૭માં કરવાને નીસરી. યૂરોપના ૧૯મી સદીના મહામુત્સદ્દી ચાણાકયાવતાર બિસ્માર્કે રાષ્ટ્રવિજયનો ભરતીયોગ સાધી ભિન્ન ભિન્ન જર્મન સંસ્થાનોને પ્રુશિયાના સાર્વભૌમત્વની છત્રછાયામાં સાંકળીને પારીસના રાજમહેલમાં ૧૮૭૧માં જર્મન સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને એમ યૂરોપખોળે ૧૯મી સદીનો કયસર જન્મ્યો. ત્‍હેવામાં બ્રીટનના મહામન્ત્રી હતા નવલકથાકાર ડિઝરાયલી. ડિઝરાયલીની કલ્પનાફૂલખરણીઓમાં એ તણખો પડયો, ને મંહીંથી ફૂલ ખર્યાં. પાંડવોની પાટનગરીમાં ૧૮૭૭માં દિલ્લી દરબાર ભરાયો, અને મહારાણીજીએ 'કયસરે હિન્દ'નું રાજપદ ધારણ કીધું. વસ્તુતઃ બ્રીટનના સાર્વભૌમત્વનો એ ઉચ્ચાર હતો. સ્થપાયું હતું તે બ્રીટન બોલ્યું. પણ કેટલાક ઉચ્ચારો કરતાં મૌન મહાઅર્થવાહી નથી હોતું?

બીજી પણ ન્હાનીમ્હોટી લોકપ્રવૃત્તિઓ ત્‍યહારે દેશમાં અંકુરતી હતી, ને પ્રજાકયારીઓને પરિમળિત કરતી હતી. વડોદરામાં શ્રેયસાધકોનો ન્હાનકડો સંપ્રદાય નીકળ્યો હતો. મુંબઇનગરીમાંથી જસ્ટિસ તેલંગે ઇંગ્રેજી ગીતાભાષાન્તર કરીને યૂરોપને ગીતા ભણાવી. પેશ્વાની પાટનગરી પૂનામાં

ત્ય્હારે માનવહાથીઓ વસતા, અને શૂંઢો ઉછાળતા પ્રજા-કલ્યાણક ફૂવારાધારાઓ ફૂંકારતા. એ હસ્તીસંડળમાંથી વિષ્ણુ શાસ્ત્રી ચિપલુનકરે શાસ્ત્રોનાં સંશોધન કીધાં ને આનન્દાશ્રમની શાસ્ત્રગ્રન્થમાળા છપાવી. 'સાર્વજનિક કાકા' એ સ્વદેશીવ્રત સ્થાપ્યું ને પ્રવર્તાવ્યું. આગરકરે ફરગ્યૂસન કોલેજ જમાવી. રાજવાડેએ–રાસમાળા સમો–મહારાષ્ટ્રનો ઈતિહાસ સજીવન કીધો. કર્વેએ વિધવાઉદ્ધાર આદર્યો ને નારીવિદ્યાપીઠ સ્થાપી. ટીળકે મહારાજે ગણપતિઉત્સવ ઉજવાવી મહારાષ્ટ્રે સ્વરાજ્યના ગણેશ બેસાડ્યા. ભાંડરકરે સંસ્કૃત સર્વસુલભ કીધું. સર્વદેશીય વ્યાપક દૃષ્ટિએ કાળ-વહેણને નિહાળીને રાનડેએ બ્રહ્મર્ષિની વાણે હાકલ પાડી. મહારાષ્ટ્ર જાગી ગયો.

ભારતવર્ષની પાટનગરી ત્ય્હારે કલકત્તા હતી, અને કલકત્તેથી ત્ય્હારે ભારતભરતી મહાઘોષણાઓ ગાજતી. રીપને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય બક્ષ્યું. હિન્દી ધારાસભામાં ઈલબર્ટ બીલ છણાયું. હિન્દવાસી ઈંગ્રેજોએ વિરોધનાં પ્રચંડ બ્યૂગલો વગાડ્યાં. પ્રત્યાઘાતી પ્રતિઘોષ પણ એવો પ્રચંડનાદી થયો; અને ૧૮૮૫માં મુંબઈખોળે Indian National Congress જન્મી.

જેને માટે ગ્રન્થો લખાયા છે એ આપણે એટલી વાક્યાવલિઓમાં જોઈ વળ્યા: જાણે પ્રકરણોનાં મથાળાં વાંચ્યાં. એક માત્ર પશ્ચિમ ભણી દોડતી પ્રજા થાકી હતી. દિશાભૂલ્યા સમા પશ્ચિમવાદીઓ પાછા પૂર્વ ભણી વળતા હતા.

આ યે એક વંટોળિયો હતો; નર્મદ જેવા મલખમ

હતો. દલપતહારમાળે યુગ બેસતાં પાળેલો વાણીમાર્ગ પાળી નવશાંસ્રહારીકે આપનાઓ હતો, અને હુન્નરો શાળાઓ ને શિક્ષકગણો દેશમાં નવનવેતર વાવતાં. દેશગામી દલપત-રામની કવિતાઓ એ નવનવેતરને પાણી પાતી. એ પાણી પાક્યાં નવકણરૂપે પ્રગટતાં અને બોગ દેશહિત ઊતરતો અને ગુજરાતની લોકબાળાવાડે ભરાતીઊભરાતી.

નવલરામભાઈની સમતુલા સાચું બોલતી હતી. પૂર્વથી ભડકેલા નર્મદનું પૂર્વજીવન ઉચ્છેદક હતું; પશ્ચિમથી ભડકેલા નર્મદનું ઉત્તરજીવન જૂનવાણીનું હતું. સાચો પ્રભાતમન્ત્ર હતો પૂર્વથી કે પશ્ચિમથી ન ભડકેલા દલપતરામનો સમન્વ-યમન્ત્ર; સંસ્કૃતિઓના અંશોનો સંગમ; Harmonisation of East & West on terms of equality & respect; self-reverent and reverencing each. સંસ્કૃતિઓનો એ સમન્વયમન્ત્ર મધ્યયુગમાં શાહાનશાહ અકબરશાહનો હતો; ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઈંગ્લાંડે કવિવર ટેનીસનનો હતો, ગુર્જરદેશે કવીશ્વર દલપતરામનો હતો.

ઈતિહાસનો એ નિકાલબોલ છે કે Modernismના ઝૂલાવેલા શઢો હશે અને સનાતન Wisdomનાં ભરેલાં નીરનો હશે એ સંસ્કૃતિનૌકા ભવિષ્યના સાગર અખં-ડિત ખેડશે.

વડલાને યે ઉખાડી પાડનારો વંટોળ. આર્યસમાજ એ ઝંઝાવાતની પાંખોમાં પંખો નાંખતી.

આપણા ગુજરાતે એવામાં નર્મદે કોર મરડી અને ધર્મવિચારની લેખમાળાના ટેટા છોડવા માંડ્યા. લોલક એક દિશાછેડેથી બીજા દિશાછેડે જઈ બેઠું. પૂર્વનાં ગુણગૌરવ ન્હોતા જોયાસ્હમજ્યા તે પૂર્વમહિમા પ્રીછતા થયા એટલો એ બધાંઓમાંનો સદંશ હતો. દલપતરામ તો સ્થિતપ્રજ્ઞ જ હતા. નર્મદમિત્ર નવલની બુદ્ધિતુલા એ નવા વાવાઝોડોમાં સ્થિર રહી હતી. નવલરામભાઈ ભડકયા યે ન્હોતા કે નાઠા યે ન્હોતા. ગુણદોષના સરવાળાબાદબાકી કરી, સુધારકસંડળોને ફરીથી માપી જોઈ, સુધારાપ્રવૃત્તિઓને પુનરપિ તોળીનાણી, પેલી ગુજરાતપ્રખ્યાત વાક્યાવલિ ઉચ્ચારી કે ‘સુધારો હુરૂડિયો થયો;’ ‘દલપતરામને હાથે સુધારાનું સૂકાન રાખ્યું હોત તો આમ ન થાત.’

સુધારાની દલપતશૈલી હતી સમન્વયની—જૂનાના ને નવાના સન્દેશમન્ત્રોનો સમન્વય. નવું જીરવે નહિ એનો આત્મવિકાસ થંભે; જૂનું જાળવે નહિ એના આત્મભંડાર ખાલી પડે. જૂની પૃથ્વી છે ને જૂના સૂર્યચન્દ્ર છે; જૂનવટને નામે ભડકવાનું નથી. નવાં છે નિત્યનિત્યનાં ઉગતાં આથમતાં અજવાળાંઅંધારાં; નવીનના નામના મોહ મિથ્યા છે. જગત બન્નેયના ભંડારરસ વાંછે છે. જૂનવાણીઓને નવું નામે જોઈતું ન્હોતું; ઉચ્છેદકોને જૂનું એટલું આંખમાં કણા સમું ખૂંચતું. દલપતમાર્ગ એરિસ્ટોટલભાખ્યો મધ્યમ માર્ગ હતો. એ ઈતિહાસસિદ્ધ માર્ગ હતો, સંસારશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય માર્ગ હતો. ઉગીને આથમતાંઓમાં એ ધ્રુવમાર્ગ

હતો. દલપતફારબસે યુગ બેસતાં પાળેલો વાવણીધર્મ પછી નવશોરદાપીઠે અપનાવ્યો હતો, અને હજ્જારો શાળાઓ ને શિક્ષકગણો દેશમાં નવવાવેતર વાવતાં. દેશમાળી દલપતરામની કવિતાઓ એ નવવાવેતરને પાણી પાતી. એ પાણી પાછાં નવકણરૂપે પ્રગટતાં અને એમ દેશફાલ ઉતરતો અને ગુજરાતની લોકખળાંવાડો ભરાતીઉભરાતી.

નવલરામભાઈની સમતુલા સાચું બોલતી હતી. પૂર્વથી ભડકેલા નર્મદનું પૂર્વજીવન ઉચ્છેદકનું હતું; પશ્ચિમથી ભડકેલા નર્મદનું ઉત્તરજીવન જૂનવાણીનું હતું. સાચો પ્રજાસન્ત્ર હતો પૂર્વથી કે પશ્ચિમથી ન ભડકેલા દલપતરામનો સમન્વમન્ત્ર; સંસ્કૃતિઓના સદંશોનો સંગમ; Harmonization of East & West on terms of equality & respect; self-reverent and reverencing each. સંસ્કૃતિઓનો એ સમન્વયમન્ત્ર મધ્યયુગમાં શાહાનશાહ અકબરશાહનો હતો; ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઈંગ્લાંડે કવિવર ટેનીસનનો હતો, ગુર્જરદેશે કવીશ્વર દલપતરામનો હતો.

ઈતિહાસનો એ ત્રિકાળબોલ છે કે Modernismના ચ્હડાવેલા શઢો હશે અને સનાતન Wisdomનાં ભરેલાં નીરમો હશે એ સંસ્કૃતિનૌકા ભવિષ્યના સાગર અખંડિત ખેડશે.

દલપતમાનસનું ઘડતર જ એવું હતું. દલપતરામના હૃદયદેશે વિરાજતો હતો ધર્મ; દલપતરામને બુદ્ધિદેશે વિરાજતો હતો ઈતિહાસ. ધર્મે એમને સભર ભર્યા હતા, ઈતિહાસે એમને યુગપરિવર્તનો પઢાવ્યા હતા, વિશ્વસિદ્ધાન્તો

શીખવાડ્યા હતા. ૧૮૩૪થી '૪૬ની દ્વાદશવર્ષી દલપતરામે ધર્મછાયામાં ગાળી હતી; ૧૮૪૮થી '૫૩ની પંચવર્ષી દલપતરામે ઇતિહાસનાં સંશોધનમાં ને પઠનપાઠનમાં વિતાવી હતી. ધર્મે ને ઇતિહાસે દલપતરામને કહ્યું હતું કે વંટોળોમાં પાંદડાં ફરફરે, વૃક્ષોનાં થડ ન ડોલે; મહાપ્રજાઓના કાળપલટા થાય, પણ આત્મા અડોલ ઉભે.

આસમાન ચક્રાવે ચ્હડયું હતું; પણ એ ફરતા ચક્રાવા વચ્ચે દલપતરામ Axis સમા સ્થિરમનીષિણ: હતા. જૂનામાંનું સર્વોત્તમ એમણે ડાહ્યા વેદિયાની યજ્ઞશાળામાં અગ્નિહોત્ર સમીપે ગળથૂથીમાં પીધું હતું; નવામાંનું સર્વોત્તમ પોતે ઇતિહાસોના કાવ્યરાસા ભણાવતાં ભણાવતાં ફારબસ કનેથી ભણ્યા હતા. પછી નવનવાં નિશાન ફરકતાં ને નવનવા ડંકા વાગતા, પણ એ એરણ ઉપર ઘણના ઘાવ નીવડતા.

આસમાન ચક્રાવે ચ્હડયું હતું. રાશીઓ બદલાતી, નક્ષત્રો પલટાતાં, પક્ષો ને મહિનાઓ ઉગતાઆથમતા, ઋતુઓ કોર મરડતી. પણ ધીરા તેજે તગતગતો સર્વસાક્ષી ધ્રુવ તારલો અનસ્ત અડોલ એકજ્યોત રહે, એમ સહુ સંવત્સરપલટાઓમાં સર્વસાક્ષી દલપતરામ રતનદીવડાની ધીરી અખંડિત એકજ્યોતે પ્રકાશતા. વિધવિધની ગાજતી વાદળીઓ આવતી, ક્ષણેક ઝંખવાતી, પણ કોઈ એ અમૃત ચન્દ્રમાને ડોલાવતી નહિ કે હોલાવતી નહિ. આસપાસ મોજાંઓની પરંપરાએ ઉછળતી, પછડાતી, ભાગતી, છાંટણાં છાંટતી. ભવસાગર વચ્ચે ખડકશિખરે બેઠેલા યોગેન્દ્ર સમા કવીશ્વર એ ઉછળતા સાગર વચ્ચે સિદ્ધાન્તસ્થિત હતા. વંટોળ વાતા; પણ નીરમ ભરેલું સત્ત્વસ્થ દલપતજહાજ

એ ઝંઝાવાતોમાં યે સદા એકલક્ષ્ય હતું. એ નવપ્રવૃત્તિઓમાંની કોક ચળવળ હતી, કોક અખતરો હતો, કોક ચ્હડતી ભરતી હતી, કોક ચ્હડી ભરતીનો ઓટ હતો. પણ आपूर्यमाणं अचलप्रतिष्ठम् સમા ધીરગંભીર કવીશ્વર ચળવળો અખતરાઓ કે ભરતીઓટોથી પર હતા. ઉપનિષદો કહે છે કે धीरस्तत्र न मुह्यति. ધીર દલપત મોહવ્યામોહથી ઉપર વિચરતો.

ભરતીઓટના એ જમાનામાં દલપતરામ સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષ હતા.

પ્રકરણ ૨૧ સું, વાનપ્રસ્થ થયા

દલપતરામના પ્રવૃત્તિજીવનની પૂરણમાસીને હવે એકબે તિથિઓની વાર હતી.

કવીશ્વરનો પ્રથમ સંસાર કંકાસિયો નીવડ્યો; અને નિજ પરિવારને લેઇને સૂળીમાએ વઢવાણમાં વતનવાસ કીધા પછી દલપતરામ એકલપંડે રહેતા. દલપતરામના બીજા સંસારને સૂળીમાના નિસાસાઓની ઉન્હી ઝાળોએ જાણે બાળી મૂક્યો. કાશીબાનાં બેએક બાળકો જન્મ્યાં; દુનિયાં દીઠી–ન દીઠી ત્હાં ધાવણઅવસ્થામાં દેવ થયાં; અને ત્રીજી બાળકીને ચાર વાસાની મૂકીને પછી કાશીબાએ કાળનાં અમૃત પીધાં. આયુષ્યનો ચોથો દાયકો ઉતર્યે કવીશ્વર અને ચાર વાસાની બાળકી એટલો અમદાવાદમાં દલપતસંસાર હતો. ત્રીજે સંસાર માંડયે કવીશ્વરે સંસારસુખ દીઠું. ફૂલવેલ ખરે–ખરે ને છાબ ભરાય એમ કવિનિવાસ ભરાયો. દમ્પતી મ્હોરી દલપતકુળ થયું; અને પછી દલપતકુળ પ્રફુલ્લીને દલપતસંસાર થયો. વલવલતી માતાપાંખેથી બે પુત્રીઓને ઝડપી લઈ, વરસતી વર્ષામાં વતને જઇ, દૈવયોગના કેવા સંજોગોમાં શરદપુનમે એમનાં લગ્ન દલપતરામે કીધાં એ આપણે વાંચ્યું છે. પછી '૬૩માં સોહનલાલને જનોઈ દીધું ને '૬૮માં આંતરસૂબે પરણાવ્યા. '૭૧ બેસતાં ત્રીજા પુત્ર છોટાલાલનો જન્મ થયો, અને એમનું જન્મતિથિનામ પાડ્યું દયાત્મા ભીમ=૨૫–૧–૭૧.

એ જ સાલની ફાગણ શુદ ત્રીજે વીજકોરનું ધોળકે સગપણ કીધું. પછી '૭૩માં વીજકુંવરનાં લગ્ન લીધાં; મગનલાલનો ઉપનયન સંસ્કાર કીધો; મોહનલાલનાં વહુને સીમન્ત આવ્યું ને પ્રથમ સૂવાવડમાં સ્વર્ગવાસી થયાં; અને સૌથી ન્હાની પુત્રી મણિબા દલપતસહેસાનીએ આવ્યાં. '૭૪માં મોહનલાલનું સૂરતમાં વળી સગપણ કીધું, ને ત્ય્હાં નર્મદના સરસ્વતીમન્દિરમાં કવિતા ગાઈ. '૭૫માં મોહનલાલને પરણાવ્યા, નર્મદને સાજનમાં ન્હોતર્યો, ને પહેરામણીને સમયે દલપતે નર્મદની અગ્રપૂજા કરાવી. પછીને પખવાડિયે અમદાવાદમાં મગનલાલનાં લગ્ન કવીશ્વરે કવીશ્વરની પોળમાં કીધાં. વીજકુંવરનો આયુષ્યવાસ દલપતઘેર નિર્માયો હશે ને રેવાબાનાં ઉછેરઋણ રેવાબાનાં બાળકોને ઉછેરીને આ ભવમાં જ વીજકુંવરે વાળવાનાં હશે તે '૭૬ના ફેબરવારીમાં એ દલપતપુત્રી વૈધવ્યદશાને પામી. એ સાલમાં શ્રી મણિભાઈ જસભાઇ કચ્છમાં દિવાનપદે ગયા, ને મોહનલાલને ત્ય્હાં રાજસેવામાં તેડાવી લીધા. મૂળીમાએ પણ પુત્ર સંગાથે દરિયાઉતાર વાસો કીધો. ત્ય્હાં વહુને સીમન્તમાં પુત્રી રળિયાત અવતરી ને સૌને રળિયાત કીધાં. વળતે વર્ષે આ આલેખક દુનિયાંની સફરે આવ્યો, ને કવીશ્વરે એનું જન્મતિથિનામ પાડ્યું છે મેજર ભાભો=૧૬–૩–૭૭. '૮૦નો મે ઉતરતાં મણિબાનાં ધોળકે લગ્ન કીધાં ને જાનવિદાયની તિથિએ સહુથી ન્હાના પુત્રનાં દલપતઘેર પગલાં થયાં. કવીશ્વરનો સંસારવડલો એ દાયકામાં દિશાદિશામાં વડવાઈઓ નાંખતો હતો. કુળમાંડવડે દલપતરામ ગુણાતા હતા, એના બાવન થતા

હતા. વેરાયેલી પાંખડીઓ સમી આમાંની ઘણીખરી વાતો આપણે વાંચીજાણી છે.

કવીશ્વરની વાનપ્રસ્થતિથિ સમીપ આવતી ગઈ તેમ તેમ સોસાયટીના મન્ત્રીપદની ખુરશી યે ડગમગ ડોલવા માંડી. '૫૩થી '૬૯ સૂધી સોસાયટી એકથંભી હતી; '૬૯થી '૭૭ના દસકામાં ચાર મન્ત્રીઓ બદલાયા.

સન અઢાર ત્રેપન તણો માસ ડિસેંબર સાર,
ટી. બી. કરટીસે લિધો સેક્રેટરિઅધિકાર.

સોસાયટીનાં સદ્‌ભાગ્યે સાચેસાચ એ સારો માસ હતો. ફારબસે વાવેલી સોસાયટીને કરટીસે ૧૭ વર્ષભર પાળી પોષી ઉછેરી ને મ્હોટી કરી. સોસાયટી સ્થાપતાં ફારબસને કોડ હતા કે

જૂના કવિઓની કવિતાઓ એકઠી કરીને
નવાં નવાં પણ રૂડાં પુસ્તકો રચાવિયે;
આવ્યો ગુજરાતમાં હું; તો તે ગુજરાતી ભાષા
સુધારી–વધારીને વિશેષ વખણાવિયે.

ફારબસ કોડીલો હતો; ફારબસના કોડ પૂર્યા કરટિસે. ફારબસને તો સરકારી નોકરી થઇ પડી હતી બદલીઓનાં ગામોતરાં. '૫૪ બેસતાં રાસમાળા લખવાને ફારબસ વિલાયત ગયો તે જાણે અમદાવાદમાંથી ગયો જ ગયો. સૂરત, ખાનદેશ, રાજકોટ, વળી સૂરત થઈ અન્તે ફારબસે મુંબઈવાસ કીધો; પણ ફરી અમદાવાદની આમલીઓ એણે દીઠી નહિ. '૫૩થી સત્તર વર્ષ કરટિસનો હેડમાસ્તર ને પછી ઉત્તરપ્રાન્તના ઇન્‌સ્પેકટર તરીકે અમદાવાદવાસ હતો. કર-

ટિસ દલપતરામને હુન્નરખાનના વારાથી સૂરતમાંથી ઓળખતો. હુન્નરખાનના દલપતવ્યાખ્યાનપ્રસંગે કરટિસ પ્રમુખ હતો. લાકૂખોમાંથી એક એ ફારબસવીણેલા હીરાને કરટિસે પણ પારખ્યો, ને '૫૫ના જૂનથી કવીશ્વરને બોલાવી લઇને કર્તવ્યસંગાથી કીધા. ફારબસદલપતે એક કળી વાવી; એ કળીની પછી વેલી કીધી કરટિસદલપતે. સોસાયટીના હિતમાં કરટિસ ન્હાનેરો ફારબસ હતો. હોપ ને ટેલરથી કરટિસ અધિકો ગુજરાતગુણજ્ઞ હતો. ફારબસદલપતના સાહિત્યઝળકાટે ઢાંકી દીધો ન હોત તો 'વિચક્ષણ વીર' કરટિસની ગુજરાતસેવાઓ આજ અધિકી પ્રકાશતી હોત. આજ તો ખુદ સોસાયટી યે કરટિસને જાણે વીસરી ગઈ છે. '૫૫થી '૬૯ ચૌદ વર્ષ દલપતકરટિસ કર્તવ્યસંગાથીઓ હતા. મણિભાઈ જસભાઈ, હરિદાસ વિહારીદાસ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, ભીમરાવ ભોળાનાથના હેડમાસ્તર કરટિસને ગુજરાત આજ ઓળખતું યે નથી, સોસાયટીએ કરટિસને ઓળખાવ્યો યે નથી. સોસાયટી કેટકેટલાકનાં ઋણ ભૂલશે ?

સોળસત્તર વર્ષ જેટલી સોસાયટીની અથાક સેવા કરીને

કરટિસ અગણ્યોતેરમાં ગયો વિલાયતવાટ;
સેક્રેટરિ ત્યારે થયા શાણા સાહેબ સ્કાટ.

વ્હાલ કરી વઢવાણ થકી કવિનો કિનલાક સુબે કર ઝાલ્યો,
પાલણપોષણ પૂર્ણ કરી કરટીસ તણા કરમાં કર ઘાલ્યો;
તે કરટીસ તજી ગુજરાત વિચક્ષણ વીર વિલાયત ચાલ્યો,
દેશિ કવિ દલપત્ત તણો લઇ સ્કૉટ તણા કરમાં કર આલ્યો.

ઓતેરના મે માસથી તે સ્કૉટ સિંધ સિધાવિયા,
સેક્રેટરીની પદવિ પર ગોપાળરાવ ઠરાવિયા.

સરદાર ગોપાળ હરિ દેશમુખ પ્રજાહિતચિન્તક દક્ષણી અમલદાર હતા. વિદ્યાવિલાસી, સુધારાના સાથી, કર્તવ્યધર્મના ભાથી હતા. ગુજરાતની વિધવાવિવાહોત્તેજક સભાના સંસ્થાપક ને પ્રાણરૂપ હતા. આંખો ફૂળે ને નમે એવાં એ અધિકારીનાં સાદાઈ ને વિનમ્રતા, સુજનતા ને વિદ્વત્તા ત્ય્હારે નગરજાણીતાં હતાં. વેનચરિત્ર કવીશ્વર પાસે એમણે રચાવ્યું હતું. ગોપાળરાવ ગયા ત્ય્હારે અમદાવાદે ગોપાળઉત્સવ ઉજવ્યો હતો. મુંબઈવાસ કીધે ગોપાળરાવ ત્ય્હાંની આર્યસમાજના શોભી પુરુષ હતા. દેશમુખે

સંભાળિ સાડા ચાર વર્ષ સુરીતથી સોસાયટી.

પછી '૭૭થી ચૌદેક વર્ષ મહીપતરામ સોસાયટીના મન્ત્રીપદે આવ્યા.

આંખે પડળ પડે પણ પ્રેરણાપ્રતિભાને પડળ ન પડે ત્ય્હાં સૂધી સહુ કવિવરોની કવિતા સજીવન રહે. કવીશ્વરની ગદ્યપદ્યધારાઓ વરસતી હતી, ગરબીઓનાં ઝરણાં ઝરતાં હતાં. બુદ્ધિપ્રકાશ દલપતરામનું મુખપત્ર હતું. બેગરજૂ કેશવાનું મર્મકાવ્ય ને 'એ મહિને નવ જઈએ રે પિયુ! પરદેશમાં'ની ગરબી બુદ્ધિપ્રકાશમાં એવામાં પ્રગટ્યાં. આ 'આલંકારિક વાતો'ના લેખમાં કવીશ્વરે ઉદ્બોધ્યું કે કવિતાના અલંકારોના અર્થમર્મ ઉકેલે એ કાવ્યોપુરાણો સ્હમજે. 'ચડતીપડતી'ની નવલિકામાં, પેલા બર્ન્સે કહ્યું છે ને કે

A man is a man for all that;

તેમ કવીશ્વર ઉદ્ગાય છે કે

માલ નથી મિલ્કત વિશે, મનુષ્યમાં છે માલ.

દૈવજ્ઞદર્પણ એવામાં રચાયું. કાવ્યતરંગની હવાઇઓ ફૂટતી હતી. પ્રાચીનઅર્વાચીન સંશોધનો દેશભરમાં કરીને '૭૨માં દલપતવંશનું વંશવૃક્ષ છપાવ્યું હતું.

મહાવીરની વારતું ભોગાવાનું દુઃખ

પૂલ રચાવી ટાળિયું, સહુને કીધું સુખ.

વર્ધમાનપુરીનો ભોગાવાનો પૂલ બન્ધાયો ત્યહારે પણ દલપતકવિતા ટહૂકી હતી.

કુસુમ કવિને પરાસ્ત કરીને દલપત ધોળિયો સંપ્રદાયવિખ્યાત થયો; ફારબસયોગે દલપત વેદિયા ગુજરાતપ્રખ્યાત થયા; પણ રાજદરબારવિખ્યાત તો પ્રથમ '૪૫માં ધ્રાંગધ્રે થયા હતા. પછી '૫૨માં રાજદુઃખિયા વજેસંગ મહારાજે ભાવનગરમાં દલપતકવિતાને ઓળખી. પછી ઈડરિયા ગઢમાં '૫૨ની દિવાળીમાં કવિઓના મેળામાં દલપતકવિતા ગાજી. વઢવાણ તો પ્રથમથી જ દલપતકવિતાને પ્રીછતું. રાજામહારાજાઓ કવીશ્વરની કવીશ્વરતાને એમ ઓળખતા, અને આ દાયકાથી અધિકા ઓળખતા થયા. '૭૩માં જીરણગઢને ગાયો, '૭૭માં કવીશ્વરે રણમલસરને ગાયું. પછી માંગલિક ગીતાવલિ ને કચ્છગરબાવળી રચવાની રાજાજ્ઞાઓ થઇ. કચ્છગરબાવળી '૮૦માં રચાઈ રહી, ગીતાવલિ '૮૧માં પૂરી થઈ.

ઈસ્વી શતક અઢાર, મેં સાસે તોતેરના,
પરણ્યો રાજકુમાર

ત્યહારે નવાબ મહોબતખાનજીનું રાજઆમન્ત્રણ અમદાવાદ આવ્યું. શાહજાદા બહાદુરખાનજીના લગ્નપ્રસંગે કવીશ્વર જૂનાગઢ ગયા. ત્યહાંની બાળવિદ્યોત્તેજક સભા ને નૃસિંહ લાયબ્રેરીમાં ત્યહારે કવીશ્વરનાં સ્વદેશવાત્સલ્યનાં વ્યાખ્યાનો થયાં. શાળાનો પાયો નંખાયો ત્યહાં ભાખ્યું કે 'જૂનાગઢમાં વિદ્યા તણો વધારો થશે.' નાગરી નાતના ગુણ પ્રીછ્યા ને ગાયા કે

સંપ, સુબુદ્ધિ, સ્વરૂપ શરીરનું, એ ત્રણ તો ગુણ નાગરમાં છે.

જૂનાગઢનો તીર્થમહિમા સંદેહાલંકારે ગાયો કે 'કાશી ગણાય? કે કાશીની માશી?' તથા દીઠું તે વર્ણવ્યું કે ત્યહાં 'નરરત્ન ઘણા નિપજે' છે. અને શ્રી હરિના અનન્યાશ્રિત ભક્ત નરસૈયાના રાસરમણ ઓટાની કીર્તિગાથા ઉચ્ચારી કે

છત્ર નથી, શિર છાપરૂં છે નહિ, છે છતમાં પણ છેક જ છોટો,
તો પણ છે ત્રણ લોકપ્રસિદ્ધ, સુમેરુ થકી મહિમા બહુ મોટો;
તત્ત્વ અનેકનું તત્ત્વ જથા પ્રગટે મહાતત્ત્વ તણો પરપોટોઃ
આ મહેતા નરસિંહ તણો અઘનાશક પુણ્યપ્રકાશક ઓટો.

વજીર બહાઉદ્દીનભાઇ, સેનાપતિ સાલે હિન્દી, દિવાન ગોકુળજી ઝાલા, ને નૃસિંહપ્રસાદભાઈ, ચાર દિશાઓના ચાર સ્તંભ સમા, જૂનાગઢ સંસ્થાનના ત્યહારે એ ચાર રાજસ્તંભો હતા.

'૭૩માં બીજાં રાજઆમન્ત્રણો આવ્યાં, અને ઠાકોર સાહેબ જસવન્તસિંહજીનાં લગ્નમાં લીમડી થઇને મહારાજ

તખ્તસિંહજીના લગ્નોત્સવમાં કવીશ્વર ગોંડળ ગયા. ગોંડળથી વરરાય સંગાથે ભાવનગર તેડી ગયા હતા. ભાવનગરથી દરિયો ઓળંગી સૂરતમાં પછી દલપતરામે પુત્રવાગ્દાન કીધું ને નર્મદગીત ગાયું.

એમ 'ઓગણિસે તેત્રીસનો ચોખો ચૈતર માસ' આવ્યો; ત્ય્હારે આ ચરિત્રઆલેખકનાં દલપતકુળમહેમાનીએ પગલાં થયાં. પછી, 'પદવી કવિની પ્રથમ જ્ય્હાં પામ્યો દલપતરામ;' અને જ્ય્હાં

રાજ ઇલિકાબ રૂડો પાદશાહી વખતથી
વંશપરંપરા મહીપાળને મળેલો છે;

ત્ય્હાં જઈને '૬૧માં રાજ રણમલે બન્ધાવેલા સુન્દરદર્શન રણમલસરનું કાવ્યસુન્દર વર્ણન કીધું.

ધ્રાંગધ્રા એટલે ઝાલાવાડની પાટગાદી; અને ઝાલાવાડ એટલે રણકાંઠાની રેતી ને ખારોપાટ. પાણીની ત્ય્હાં નિત્યની પીડા. સંન્યાસીઓના જેવી ઝાલાવાડની નદીઓ એટલે ચાતુર્માસવાસીઓ. આઠ માસ વીરડા ગાળવાના ને પાણી પીવાનાં. રાજ રણમલે ફલકૂને ઉપરવાસે, ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ મ્હલાવ ને મુનસર જેવું, રણમલસર બન્ધાવ્યું ને ઝાલાવતની કવીશ્વરે ઝાલાવંશની એ કીર્તિકથા ગાઈ.

શેષ નાગશિર શોભતી મેદનિ મુગટ નિદાન;
રણમલસર તેમાં રહ્યું મણી અમૂલ્ય સમાન.

રણમલસર તો આભમાંથી ઉતારેલું દેવોનું દર્પણ છે.

ચન્દ્રપ્રવાલ મુખ શર્વરિ બાલિકાનો,
તારા તણો સમુહ મૌક્તિક માલિકાનો,

આ લોક મધ્ય અતિ લાયક લેખવાનું
શોભીત શ્રેષ્ટ સર દર્પણ દેખવાનું.

એ પાણી નથી; એ તો રાજ રણમલની કીર્તિનાં પાણી ભરેલાં છે.

વળી સ્વચ્છ ભાસે ભર્યું નીર એમ,
ભરી વિશ્વમાં રાજની કીર્તિ જેમ.
તરંગો ઉઠે સ્વચ્છ તે મધ્ય કેવા?
જુવો, રાજની કીર્તિનાં કાવ્ય જેવા.

કવીશ્વર લોકવિખ્યાત હતા; હવે ઠામઠામ રાજદરબારવિખ્યાત થયા.

સરોવરમાંનું જળકુંડાળું વિસ્તરીને વિશાળ થાય તેમ તેમ પાળ ભણી જાય છે. દલપતકાવ્યકીર્તિ દેશભરમાં વિસ્તરતી હતી તેમ તેમ વાનપ્રસ્થાશ્રમની પાળ ભણી જતી હતી. શિખર એટલે પર્વતનો છેડો.

એ તો સર્વવિદિત જ છે કે દલપતકવિતા એટલે દલપતયુગની જાણે કાળવહી ને ઈતિહાસનો સૌરભભંડાર.

’૭૦માં બે પ્રજાપરોપકારિણી લોકસંસ્થાઓ અમદાવાદમાં પ્રગટી. ઉત્તરાયણની તિથિએ ભોળાનાથભાઈએ આપારાવ લાયબ્રેરી સ્થાપી અને કવીશ્વરે પુત્રવિરહી જૂના શિષ્યમિત્રને આશ્વાસનવચનો કહ્યાં.

વારી પુત્રવિયોગનાં નયનથી પાડે પિતાઓ ઘણા,
પામે પાત્ર વિના પછી પ્રલયતા બિંદુ બધાં તે તણાં.
આપારાવ સુપુત્રના સ્મરણનાં જે નીર નેત્રે ઝરે,
આ શાળાસ્થળથી હમેશ રહશે પ્રખ્યાત પૃથ્વી પરે.

લૂખાં લાડ કરે ઘણા પિતા પુત્રને કામ;
આપારાવ લડાવિયો દસ હજાર દઈ દામ.

અને પછી ઓકટોબરમાં

ભાળી એક ભિખારિણી ભટકતી, આંખે અપંગા, અરે !
પાસે બાળક છેક બે વરસનું કલ્પાંત ભૂખ્યું કરે;
શ્રી રણછોડલાલ રૂહેંટિયાવાળાએ નિરાશ્રિતસ્થાન માંડ્યું.
ત્ય્હારે કવીશ્વરે શ્રીનગરની શ્રીમન્ત જનતાને ઉદ્બોધી કે

ઉદારતા અંતર માંહિ આણો,
દુઃખી જનોનાં સહુ દુઃખ જાણો;
અરે ! દયાળુ દિલમાં થઈને
દ્યો આશરો લોક નિરાશ્રયીને.

× × ×

પંડે કદી પેટભરા ન થાવું.

× × ×

સૌ માણસો એકકુંટુંબિ છૈયે.

ये पचन्त्यात्मकारणात् એને ગીતાજીમાં ભગવાને स्तेन एव सः કહેલો છે.

’૭૧ના ઓગસ્ટમાં એકલમલ્લ કરસનદાસે પરલોકવાટ લીધી, અને એ ‘કપોળકુળના કોહિનૂર’ ને સંભારીને કવીશ્વરે ઉદ્ગાર્યું કે

વીરા ! તારા વચનની મહાઅમુલ્ય મિઠાશ
રહિ ગઈ દલપતરામના દિલમાં, કરસનદાસ !
ધર્મશાળા દવાશાળા સંસ્કૃતશાળાના સંસ્થાપક

બ્હેચરદાસ લશ્કરીને '૭૨ના એપ્રિલમાં રાવ બહાદુરપદવી બક્ષવાને દરબાર ભરાયો ત્યહારે દલપતકવિતા ટહૂકી ઉઠી કે

બહાદુર બ્હેચરદાસ, પામી સૌનો પ્રેમરસ,
વસિ કડવાકુળ વાસ, મીઠો થયો મનુષ્યને.

પછી '૭૪ના ઓગસ્ટમાં બ્હેચરદાસભાઇએ પુત્રીનામની સ્રીશિક્ષણશાળા–મહાલક્ષ્મી ફિમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ સ્થાપી ત્યહારે પણ કવિબોલે પડઘો પાડયો કે

ભાસ્કરાચાર્યેં પુત્રિનું, રચિ ગ્રંથ, નામ જ રાખિયું,
તેમ જ પિતાએ પ્યારથી ભલિ ભાત અંહિ પણ ભાખિયું.

અને

જરિયાનવાળો શાલજોટો ધરણિ સૂધી ઢળકતો

એ કાવ્યચરણમાં લશ્કરીનું શબ્દચિત્ર ચીતર્યું, જેને છબિમાં કે પ્રત્યક્ષ દીઠા હોય તે તત્ક્ષણ ઓળખે છે.

એવામાં પૂર્વપરિચિત ભોળાનાથભાઇ વાનપ્રસ્થ થયા, ને '૭૫માં સરકારે એમને ઈલકાબ બક્ષ્યો; અને નવપરિચિત શ્રી મણિભાઈ જસભાઈ '૭૬માં કચ્છના દિવાનપદે ગયા; એ સજ્જનગુણપારખના પ્રસંગોએ પણ કવીશ્વરની કાવ્યવીણાએ ગુંજારવ કીધા હતા.

નાટકનવલોમાં સામાન્યતઃ એમ મનાય છે કે સ્નેહ એટલે સંવનનકાળ કે વિપ્રલંભ શૃંગાર. વસ્તુતાએ એ માન્યતા એકદેશી અને સંકોચિત છે. એ પ્રચલિત સાહિત્ય-ભાવનાની અપૂરપ દલપતભાવના પૂરતી. દલપતમાનસ કહેતું કે સ્નેહ એટલે દામ્પત્યસ્નેહ–Married Love. દામ્પત્ય-સ્નેહ છે દલપતકવિતાનો એક મહાસદ્ગુણ. દામ્પત્યસ્નેહનાં

રસાદ્ર ને ભાવઝરમરતાં કાવ્યરત્નો દલપતકાવ્યની કાવ્યવહીમાં વિરાજે છે. શાસ્ત્રકારો ગૃહસ્થાશ્રમને આપણી આશ્રમવ્યવસ્થાનો પાયો કહે છે; લગ્નસંસ્કારને કવીશ્વર ગૃહસ્થાશ્રમનો પાયો કહેતા. લગ્ન સુધરે એનો સંસાર સુધરે. '૭૪માં કવીશ્વરે પ્રાચીન વિવાહપદ્ધતિ વિશે જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું, જનતાને ફરી વળી દામ્પત્યધર્મ પ્રબોધ્યો, અને આર્યસંસ્કૃતિના ઉચ્ચોચ્ચ રસપ્રદેશમાં લોકમાનસને વિહરાવ્યું.

એ દસકામાં મહત્વના રાજપ્રસંગો પણ આવતા, ને રાજાપ્રજાના સુખદુઃખે સુખીદુઃખી દલપતકવિતા સમભાવનાના સૂર ઉચ્ચરતી.

'૭૨ના ફેબરવારીમાં બે રાજપ્રસંગો બન્યાઃ એક શોકનો ને એક હર્ષનો. કાળાપાણીના કેદીઓની દશા નજરે નિહાળવાને વાઈસરોય ગયા હતા ત્હાં આન્દામાનવાસી કો કેદીએ લોર્ડ મેયોનું ખૂન કીધું. ૧૫મી તારીખે એ શોકપ્રસંગની નગરસભા મળી. અને મહારાણીજીના રાજયુવરાજ કાળજ્વરમાંથી ઉગરી ઉઠ્યા એ હર્ષપ્રસંગની પ્રાર્થના સભા ૨૩મીએ મળીઃ એ બન્ને ય રાજપ્રસંગો દલપતકવિતામાં નોંધાયેલા છે. '૭૪ના નવેમ્બરમાં મુંબઈના ગવ્હર્નર રાજકોટ પધાર્યા ત્હારે 'રાજકુમાર કૉલેજના રાજકુમારોએ રચાવી સંગાવેલી કવિતા' પણ દલપતકાવ્યને પાને છે. પછી

સન અઢાર પંચોતરે, વિમળ નવંબર માસ,
અષ્ટમ દિન × × × ×
પ્રિન્સ વેલ્સ પગલું ભર્યું પુર મુંબઇ મોઝાર

એ પણ દલપતકાવ્યને ઇતિહાસચોપડે છે.

પછી જોડ વર્ષ વીતી ગયાં ત્ય્હારે એ દસકાનો પ્રધાન રાજપ્રસંગ '૭૭ના બેસતા વર્ષની તિથિએ ઉજવાયો. દિલ્લીના રાજમયદાનમાં મહારાણીજીએ 'કયસરે હિન્દ'નું પદ ધારણ કીધું, વાઈસરોયે ભારતભરનો દરબાર ભર્યો, ૧૦૧ તોપો ફોડીને જનતાને એ સહુ જણાવ્યું. અમદાવાદમાં યે અમદાવાદ જેવડો દરબાર ભરાયો હતો ને ભૂતભવિષ્યગાતી દલપતકવિતાના સ્તોત્રોચ્ચારે ગાજ્યો હતો. સમી સ્હાંજનો સમય હતો.

જે સમે સૂર્ય પશ્ચિમ ભણી સંચર્યો
કયસરે હિન્દની ભેટ કરવા,
તે સમે શેઠ હઠિસિંહની વાડિમાં
માંડિ મિજલસ ભલી ભાત ભરવા.

કયસરે હિન્દના એ દરબારમાં 'નગરશેઠની તરફથી કવિને શાલનો સિરપાવ' કલેક્ટરે આપ્યો હતો, અને રાજદરબારી રીતે, 'માનપત્રના ખરીતા જેમ આપે,'
સભાસદોને માન દઈ આપ્યાં બીડાં એમ.

દલપતકવિતાએ ત્ય્હારનું પ્રસંગહાર્દ દીઠું અને ગાયું કે મહારાણીનો એ રાજસૂય યજ્ઞ હતો.

યજ્ઞ તણો અશ્વ જેમ, આજ અંગરેજ તણો
વીજળીનો તાર આખા ખંડમાં ફરી વળ્યો.
વસ્તીમાં કે વન વિશે રાજા કે મેવાસી કોઇ
અટકાવનાર નહિ, ત્રાસ તે વિશે ટળ્યો.
એમ આખો ખંડ જીતી રાજસૂય યજ્ઞ રચ્યો.

રાત્રિએ નગરશેઠની થઇ.

ઇડરિયે દ્વાર ને ઈડરિયે ચોક, વળિ
દીપમાળા બની લાલદ્વારે;
ભદ્રના દ્વાર ને ભદ્રના ચોકની
દીઠિ શોભા સહૂથી વધારે.
દીઠિ ત્રણ દ્વારની પંક્તિ સોહામણી,
એનિ કહું ઊપમા એક એવી:
શોભિતા જેમ શણગાર સજિને ઉભી
લક્ષ્મિ ને શારદા શક્તિ દેવી.

હાર હીરામણીરચિત હૈયે ધર્યા,
ખૂંપ હીરા તણા શીશ શોભે;
લટકતાં લૂમખાં હોય હીરા તણાં,
નિરખવા સ્થિર થઇ લોક થંભે.
દ્વાર કેરી કમાનો દિવાથી ભરી,
દેવિએ દામણી જેમ બાંધી !
દીપકો કમળઆકાર બે બાજુએ
શ્રવણથી ઝાલ બે જેમ સાંધી.

નગરશેઠે, શેઠ ભગુભાઈ પ્રેમચંદે, પારસી જનમંડળે, સ્વામીનારાયણના આચાર્યજીએ ધજા પતાકા ને દીપમાળાથી નિજનિજની હવેલીઓ શણગારી હતી. ભદ્રકાળીના ચોકમાં કારંજ ઉપર બે દિવસ ઝાકઝમાળ રોશની થઇ હતી. કારંજના ચોકમાંનો ત્યહારનો ફૂલબાગ તો જાણે રાત્રિતેજના દરિયાવમાં દીપકફૂલડે શણગારેલું નાવડું તરતું હોય એવો દેખાતો.

કેદખાના તણી આજ કાળપ ગઈ.

આજમખાનના મહેલમાં અમદાવાદનું કેદખાનું હતું, ને તે કાળુંખલક રંગાતું. દિલ્લીદરબારની તિથિથી એ ભદ્રકાળી માતાનો મહેલ ચન્દ્રિકાવર્ણો થયો.

ઉજળાં ચોકચૌટાં વળી આજ છે;

જાણે

રંગિયાં રાણિના સુજસરંગે.

મહારાણીના એ 'સુજસરંગ'માં કવીશ્વરની કાવ્યદ્રષ્ટિ ત્ય્હારે શું શું પેખતી હતી? એ કાવ્યર્ષિની આર્ષદ્રષ્ટિ પેખતી હતી ભારતીય પ્રજાનાં ઇતિહાસ અને આશાઓ.

જેહના અસલથી અધિક વિદ્યા વધી;

અને

જેહને અમલ ભય સર્વ ભાગ્યો:

દલપતકવિતા એ દીપાવલિમાં એ ઇતિહાસો વાંચતી હતી.

રાજઅધિરાજ વિકટોરિયા રાણિએ

કયસરે હિન્દ ઈલકાબ લીધો;

ભારતવર્ષના એ ઈતિહાસપ્રસંગનો અર્થમર્મ ગુજતના કવીશ્વર એ સ્હમજતા હતા કે

પ્રેમ પરિપૂર્ણથી આજથી પાળવા

કથનથી જાણિને કોલ દીધો.

અને ભવિષ્યવાંચતી દલપતકવિતા લોકઆશાઓ ત્ય્હારે શી ઉચ્ચરતી હતી?

દેશિને શ્રેષ્ઠ અધિકાર એ આપશે.

અને પ્રજાપુરોહિત ત્ય્હારે પ્રજાભાવ ઉદ્‍ગાતા હતા કે

દેજો હક આ દેશના.

ઘેરો, ગમ્ભીર, ઈતિહાસના કાળબોલ સમો, ’૭૭ના અમદાવાદના એ દિલ્લીદરબારમાં ગાજન્તો, દલપત કાવ્યર્ષિનો એ કાવ્યમાં સમાપ્તિબોલ છે કે

સ્વતંત્રતા ને ન્યાય શુભ આપે અમને એ જ.

લોકપ્રસંગો કાળનાં પ્રફુલ્લેલાં પુષ્પો છે. લોકપ્રસંગોના અર્થમર્મ એ પુષ્પોમાંનાં અત્તર છે. ઋષિદ્રષ્ટિવન્તાઓ એ કાળપુષ્પોનાં અત્તર સારવે છે, ને કાવ્યધારાઓ વડે દેશભરમાં એની સુવાસના બહલાવે છે. દલપતકવિતાની ફૂવારા ધારાઓ પ્રસંગપુષ્પોના અર્થમર્મની સુવાસનાની ફોરમ દેશ ભરીને ફોરાવતી.

લોકપ્રસંગોના અર્થમર્મ ઉકેલે એ ઋષિવરોની આર્ષ દ્રષ્ટિ.

દલપતયુગના ઈતિહાસઅભ્યાસીને દલપતકાવ્યનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. દલપતયુગની સદ્વાર્તાઓનો દલપતકાવ્ય ઈતિહાસગ્રન્થ છે.

એ દાયકાના અન્ય પ્રસંગો હતા ત્રણ; બે ’૭૫માંના ને એક ’૭૭માંનો. ’૭૫માં વડોદરામાં રાજપલટો થયો ને અમદાવાદમાં રેલ આવી—સાબરમતી ઉભરાણી.

મલ્લવિદ્યાવિશારદ દલપતપ્રબોધેલા ખંડેરાવ મહારાજ ૧૮૭૦માં વિદેહ થયા પછી ગાયકવાડની ગાદીએ મહારાજના લઘુબન્ધુ મલ્લારરાવ મહારાજ બેઠા. મલ્લારરાવ પ્રથમથી જ અવળપગલાંના હતા; એક વેળા ખંડેરાવ મહારાજે હાથકડી કરાવી હતી. એ હાથકડી કરનાર સેનાપતિ ભાઉ સિન્ધિયાને પછી મલ્લારરાવે કેદ કીધા હતા. એમ विनाशकाले विप-

રીતબુદ્ધિ જેવું મલ્લારરાવને થયું. કવીશ્વરે ખંડેરાવ મહારાજને બિરદાવ્યા હતા કે

ભ્રાતા તો પરભારજાજન તણા.

મલ્લારરાવ મહારાજ એ કવિબોલ ખોટો પાડવે રહ્યા. દેશહિતસ્વી દાદાભાઈ દિવાનપદે આવી ગયા, પણ વૃથા ગયું. અન્યથા મલ્લારરાવ મહારાજ કંઈક પ્રજાહિતસ્વી હતા એની સાક્ષી ચાંદોદમાંનો રેવાજીનો મલ્લારઘાટ બોલે છે. પ્રજાગણે સરકારમાં અરજો કીધી. બીજો પણ ગંભીર મિથ્યાઆરોપ મૂકાયો. રાજવીઓનું ન્યાયપંચ બેઠું. એ રાજપંચે મહારાજને નિર્દોષ જાહેર કીધા. અન્તે મલ્લારરાવ મહારાજને સરકારે પદભ્રષ્ટ કરી મદ્રાસ દેશવટે મોકલ્યા, મલ્લારરાવનાં મહારાણીને નવસારીવાસ દીધો, ખંડેરાવ મહારાજનાં મહારાણી રાજમાતા જમનાબાઈએ કવલાણાના કાશીનાથના સુપુત્ર ગોપાળરાવને દત્તક લઈ સયાજીરાવ નામ પાડ્યું. વડોદરા પછી નવયુગના નવજન્મે આવ્યું. ગુજરાતના એ દત્તક પુત્રે પછી વડોદરામાં નવયુગ પ્રગટાવ્યો.

પુરુષ નમેરા હોય, સ્ત્રી નમેરી કોક હોય; રાજા નમેરા હોય, પ્રજા નમેરી કોક થાય. નિજ રાજવીને પદભ્રષ્ટ થતા નિરખીને અરજે ગયેલી પ્રજા ક્ષણમાં પલટાઈ ગઇ. અવગુણો વીસર્યા ને ગુણો સાંભર્યા. પ્રજા શોકાન્વિત થઈ. બંડ થાત, પણ રહી ગયું. એક ઈસ્લામી સરદારે હિન્દુ રાજવીને માટે મરતાં સૂધી હાથે લોહબંગડી પહેરી. ગુજરાતના સદાચરણાચાર્ય કવીશ્વરે યે બે આંસુ પાડ્યાં ને બુદ્ધિપ્રકાશમાં રાસડો ગાયો કે

પીતળ લોટા 'જળે ભર્યા રે;
દાતણ કરતા જાવ, રે મલ્લારરાવ!
શહેરનો સૂબો ક્યારે આવશે રે?
દાતણ કરશું વાડીએ રે;
ફરતી ફીરંગીની ફોજ, રે મલ્લારરાવ!
શહેરનો સૂબો ક્યારે આવશે રે!

એ વર્ષાઋતુમાં ઉપરવાસે મેહુલો મૂશળધારે વર્ષ્યો, મદમાતી મલપતી સાબર પાળોમાં ન સમાઈ, દરવાજાઓમાં થઈ પાણી પુરમાં પેઠાં. અમદાવાદમાં બે દહાડા સાબરજળનું જળરાજ્ય રહ્યું. કાળુપુરનો બ્હોળો તો પૂરે ઉછળતો; ત્રણ દરવાજે હોડીઓ ફરતી. સોસાયટીમાં પૂર પુસ્તકો વાંચતાં ને હાઇસ્કુલમાં પૂર ભણવા બેઠાં'તાં. કવિનિવાસ સ્વામીનારાયણને ટેકરે છે. કવિનિવાસને કે સ્વામીમન્દિરને પૂરનાં પાણીએ ન્હોતાં ન્હવરાવ્યાં. એવી હતી બત્રીસાની રેલ.

એ હતા દેશજીવનના મહાપ્રસંગો. દલપતજીવનનો મહાપ્રસંગ હતો ત્રીજો ને નિરાળો. ગુજરાતપૂજક ફારબસ ત્ય્હારે અપૂજ હતો. મૂર્તિપૂજક દેશમાં હજી ફારબસમૂર્તિ ન્હોતી મંડાઈ. ફારબસે સ્વર્ગવાટ લીધે પેલી વનવાસની વરધો જેટલાં બારબાર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. '૬૫ પછી મુંબઈ સૂતું હતું તે અંગ મરડી હજી ઉઠ્યું ન હતું. ગુજરાતની પાટનગરી ગુણજાણ છે કે નગુણી? એ લોકપ્રશ્ન પૂછાતો થયો હતો. ત્ય્હાં તો સાહિત્યરસિકો જાગ્યા, ફારબસની રંગમૂર્તિ ચીતરાવી. હેમાભાઇ ઈન્‌સ્ટિટયૂટ–ફારબસસ્થાપેલી પુસ્તકશાળા ત્ય્હારે હતી નગરનું નગરમન્દિર.

પ્રાચીન ગુજરાતને સજીવન કરનાર ગુજરાતના ઇતિહાસદેવ ફારબસની એ નગરમન્દિરે સંસ્કારી જનતાએ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કીધી. મિત્રવિરહી કવીશ્વરે અશ્રુભરી આંખે તે તિથિએ ફરી વળી ફારબસગુણગાથા ગાઇ. અમદાવાદમાં એ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા ફારબસનો કાંઇ પ્રથમ સ્મરણસ્તંભ હતો એમ નહિ. અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટી, સૂરતમાં એન્ડ્રુસ લાયબ્રેરી, મુંબઈમાં ફારબસસભા–ફારબસનાં એ સાચાં ને ચિરંજીવ કીર્તિસ્તંભો છે. અને એથી યે અદકેરા, અક્ષર જેટલા ક્ષરથી પર ને કવિતા જેટલા અજરામર, ફારબસ-કીર્તિમન્દિરો છે ફારબસની રાસમાળા ને કવીશ્વરનો ફારબસવિરહ. ગુજરાત જ્યહાં સૂધી ગુજરાતનો ઈતિહાસ ભણશે ને ગુજરાતી ભાષા બોલશે, કાળના એ સીમાન્ત સૂધી તો કૃષ્ણસુદામા સમી ઈતિહાસતપતી ફારબસદલપત-બેલડીને ગુર્જરમહાપ્રજા સંભારશે.

ગુજરાતભરમાં ફારબસની સ્મરણપગલીઓ છે એટએટલી આજે યે કિયા સાહિત્યોપાસકની સ્મરણપગલીઓ પડેલી છે ?

વાનપ્રસ્થાશ્રમની પડઘીઓ હવે કવીશ્વરને સંભળાવા લાગી.

આંખોની પીડા તો દલપતરામને દેહનું જાણે અંગ થઈ પડી હતી. ત્હેમાં યે હવે મોતિયા જામતા હતા, કીકીઓને ઢાંકણાં દેવાતાં હતાં. ’૭૪માં દાક્તર ભાઉ વિદેહ થયા. પછી તો જાણે જગતમાં કો નેત્રવૈદ્ય નથી રહ્યો એમ આંખો વકરી. પાંચેક વર્ષ તેજ હોલવાયાં, દુનિયાં અન્ધારૂં

બની રહી. નિત્યનિત્ય મધ્યાહ્‌ને જુવાન બુલાખીદાસ આંગળીએ દોરી હાઈસ્કુલમાં ને ટ્રેનીંગ કોલેજમાં કવીશ્વરને લઈ જતા ને શિક્ષકખૂરશીમાં બેસાડતા એ ય તે હવે ભારરૂપ થયું. સોસાયટીનું વ્હાલપ ઉતારાતું ન્હોતું, પણ સરકારી નોકરીનાં માયામોહ તો ’૫૫થી દલપતત્યાગીએ ત્યાગ્યાં હતાં. હાઇસ્કુલમાં ને ટ્રેનિંગ કોલેજમાં કવીશ્વરે રાજીનામાં મોકલાવ્યાં. ઇન્સ્પેક્ટર ને ડાયરેક્ટર લોકજાહેર દલપતસેવાઓના ગુણજાણ હતા; એમણે પેન્શનની ભલામણ કરી. પણ સરકાર એટલે અનેક ખાતાંઓની શાખાપ્રશાખાઓ અને વાકેફ્અણવાકેફોનું અમલદારકોકડું. ત્હેમાં ય તે એકાઉન્ટન્ટખાતું એટલે ગજ ને કાતર; ભરી માપી ને વેતરે. સરકારના એકાઉન્ટન્ટ જનરલે કહ્યું કે કવીશ્વરને પેન્શનનો કાયદો ના પાડે છે.

જેની રાજસેવાઓને પછી ઇલકાબ અપાયો એની રાજસેવાઓને સરકારથી પેનશન ન અપાયું. ઇંગ્રેજ સરકારનાં એવાં લુક્ખાં છે લાડ.

ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દલપતખૂરશીએ પછી વ્રજલાલ શાસ્ત્રી નિમાયા.

નોકરીનાં રાજીનામાં આપ્યે કંઈ રોગો મટે છે? ’૭૫માં સોસાયટીને પેન્શન નિર્ધારવાની અરજી કીધી. સોસાયટીએ દિલગીરી દાખવી, ગુણ ગાયા, બિરદાવ્યા; યથાશક્તિ ને દલપતઇચ્છાને અનુસારે પેન્શનનિર્ધાર કીધો. પણ પેન્શનનિર્ધારે કંઈ દેહપીડાઓ ઉતરે છે?

ત્ય્હારની શાણી ને સૌજન્યશાળી સોસાયટી સ્હમજતી હતી કે દલપતરામને જાકારો દેવાય નહિ. એટલે પેન્શનરકસો ઠરાવી, પણ પેન્શનની આરંભતિથિનું નિર્માણ દલપતમુનસફીએ રાખ્યું. સ્નેહ ને સુજનતાથી સૌ મળે ત્ય્હારે મળે છે; સ્નેહ ને સુજનતાથી છૂટા પડે તે સજ્જન.

ચૈત્રી પડવેએ ન્હાનાલાલ દલપતવેર આવ્યો.

'૭૭ના મે માસમાં પુત્ર મગનલાલને લેઈને દલપતરામ પેલી સર્વનિષ્ણાતોની મુંબઈનગરીએ ગયા. પણ મુંબઈમાં હવે ભાઉ દાજી ન હતા કે કીકીનાં હોલવાયેલાં રતનને પ્રકાશતાં કરે. સજ્જનસત્કારતી સર મંગળદાસની વાડીએ ઉતર્યા, નેત્રવિદ્યાનિપુણ કને નેત્રો પરખાવ્યાં. એ જ ઉત્તર મળ્યોઃ મોતિયા બન્ધાય છે, પાકે ત્ય્હારે આવજો; ઉતારીશું. ત્રણ માસની રજા લીધી હતી; ત્રણેક અઠવાડિયામાં કવીશ્વર અમદાવાદ પાછા આવ્યા.

એમ દિવસો વીતતા. બુદ્ધિપ્રકાશનું લખાવતા, સોસાયટીનું નિભાવતા; પણ એ સહુ આંખો અન્તરમાં અવળી ઢાળીનેઃ પેલા પાર્થના મત્સ્યવેધની પેરે, ઉંધે મસ્તકે. દુનિયાં નહિ; દુનિયાંનું આતમપ્રતિબિંબ નિહાળીને કવીશ્વર દુનિયાંનાં હૈયાવેધક કાવ્યબાણ છોડતા.

એમ કરતાં કરતાં '૭૮ની સાલ ઉતરી.

એવામાં અમદાવાદમાં હોપસ્ટન કરીને સિવિલ સર્જન હતા. નેત્રરોગોની નિષ્ણાતકીર્તિવન્તા હતા. અનેકને એમણે આંખો આપી હતી. ડૉ. હોપસ્ટનને બીડું ઝડપ્યું ને કવીશ્વરને કહ્યું 'ત્હમારો મોતિઓ મ્હને ઉતારવા દેશો?' પ્રકૃતિએ પહાડનિશ્ચયી દલપતરામ મોતિયો ઉતરાવવે ભીરૂ

હતા. નેત્રરત્નોનાં મૂલ અનુભવથી જાણ્યાં હતાં કે રત્નો રમવા કાજે નથી. કીકીઓ કાપે તે સંઘાતી હશે ખરી? પણ દલપતપ્રકૃતિ સદા વ્હાલપવશ હતી. મિત્રમંડળે પણ અનુમોદ્યા, વાળ્યા. છેલ્લા ઉપાય લેખે કવીશ્વર કબૂલ થયા. દાકતરે કહ્યું ઇસ્પિતાલમાં આવી રહેવું પડશે. પરવશતા કહો કે સગવડતા કહો—એ ય તે સ્વીકારી. '૫૫માં જે ઇસ્પિતાલના ખાતમુહૂર્તમાં પોતે હતા એ ઇસ્પિતાલમાં દલપતરામે જઈ વાસો કીધો.

પણ બધા યે ગોળીબહાર ભુલઝારીમાં વાગે એવો નિશાનબાજ કો જોયો–જાણ્યો છે ખરો? દેશનાં દુર્દૈવ હશે, હરિઇચ્છા હવે સંકેલવાની હશે; દાકતરનો શ્રમ મિથ્યા થયો. દાકતરે પ્રભુના નવરા વારે નસ્તર લીધું હતું. દલપતરામે જમણી આંખ ધરી હતી. પણ તિથિ હતી દક્ષિણાયનની છેલ્લી તિથિ, ૧૧મી જાનેવારી. ઉત્તરાયણની પ્હેલ્લી તિથિ ન્હોતી. મુહૂર્ત જોવામાં એક તિથિ કોક ભૂલ્યું હતું. મોતિયો કાચો ઉતર્યો. ગયાં તેજ આવ્યાં નહિ. જમણી આંખ સમૂળગી ગઈ. આંખોમાંની પીડા ઓર વધી પડી. સણકા ઉપડ્યા. એ સણકાઓ નીચે દન્તાવલિમાં ઉતર્યા, ઉપર મસ્તકશિખરે ચ્હડ્યા. બેઠાં બેસાય નહિ, સૂતાં સૂવાય નહિ. કાંઇ ચેન જ પડે નહિ. સ્વસ્થતા ઓસરી ગઇ. જડ જોવાતું ન્હોતું; માનસિક દર્શને ક્ષણભર અલોપ થતું ભાસ્યું. પખવાડિયુંક ધીરજની પાળ અખંડિત રહી, પછી તૂટી પડી. કાગળ મંગાવ્યો. મંહી કાંઈક લખાવ્યું. આંખો મીચી અચૂકડે અક્ષરે સહી કરી. '૭૮ની આખર સૂધી સોસાયટીનાં પગથિયાંની રજ કવીશ્વરે પૂજી હતી.

ત્ય્હારની શાણી ને સૌજન્યશાળી સોસાયટી સ્હમજતી હતી કે દલપતરામને જાકારો દેવાય નહિ. એટલે પેન્શનરકસો ઠરાવી, પણ પેન્શનની આરંભતિથિનું નિર્માણ દલપતમુનસફીએ રાખ્યું. સ્નેહ ને સુજનતાથી સૌ મળે ત્યહારે મળે છે; સ્નેહ ને સુજનતાથી છૂટા પડે તે સજ્જન.

ચૈત્રી પડવેએ ન્હાનાલાલ દલપતઘેર આવ્યો.

'૭૭ના એ માસમાં પુત્ર મગનલાલને લેઈને દલપતરામ પેલી સર્વનિષ્ણાતોની મુંબઈનગરીએ ગયા. પણ મુંબઈમાં હવે ભાઉ દાજી ન હતા કે કીકીનાં હોલવાયેલાં રતનને પ્રકાશતાં કરે. સજ્જનસત્કારતી સર મંગળદાસની વાડીએ ઉતર્યા, નેત્રવિદ્યાનિપુણ કને નેત્રો પરખાવ્યાં. એ જ ઉત્તર મળ્યોઃ મોતિયા બન્ધાય છે, પાકે ત્યહારે આવજો; ઉતારીશું. ત્રણ માસની રજા લીધી હતી; ત્રણેક અઠવાડિયામાં કવીશ્વર અમદાવાદ પાછા આવ્યા.

એમ દિવસો વીતતા. બુદ્ધિપ્રકાશનું લખાવતા, સોસાયટીનું નિભાવતા; પણ એ સહુ આંખો અન્તરમાં અવળી ઢાળીનેઃ પેલા પાર્થના મત્સ્યવેધની પેરે, ઉંધે મસ્તકે. દુનિયાં નહિ; દુનિયાંનું આત્મપ્રતિબિંબ નિહાળીને કવીશ્વર દુનિયાંનાં હૈયાવેધક કાવ્યબાણ છોડતા.

એમ કરતાં કરતાં '૭૮ની સાલ ઉતરી.

એવામાં અમદાવાદમાં હોપસ્ટન કરીને સિવિલ સર્જન હતા. નેત્રરોગોની નિષ્ણાતકીર્તિવન્તા હતા. અનેકને એમણે આંખો આપી હતી. ડો. હોપસ્ટને બીડું ઝડપ્યું ને કવીશ્વરને કહ્યું 'ત્હમારો મોતિયો મ્હને ઉતારવા દેશો?' પ્રકૃતિએ પહાડનિશ્ચયી દલપતરામ મોતિયો ઉતરાવવે ભીરૂ

હતા. નેત્રરત્નોનાં મૂલ અનુભવથી જાણ્યાં હતાં કે રત્નો રમવા કાજે નથી. કીકીઓ કાપે તે સંધાતી હશે ખરી? પણ દલપતપ્રકૃતિ સદા વ્હાલપવશ હતી. મિત્રમંડળે પણ અનુબોધ્યા, વાળ્યા. છેલ્લા ઉપાય લેખે કવીશ્વર કબૂલ થયા. દાકતરે કહ્યું ઇસ્પિતાલમાં આવી રહેવું પડશે. પરવશતા કહો કે સગવડતા કહો—એ ય તે સ્વીકારી. ’૫૫માં જે ઈસ્પિતાલના ખાતમુહૂર્તમાં પોતે હતા એ ઇસ્પિતાલમાં દલપતરામે જઈ વાસો કીધો.

પણ બધા યે ગોળીબહાર ભુલઆરીમાં વાગે એવો નિશાનબાજ કો જોયો–જાણ્યો છે ખરો? દેશનાં દુર્દૈવ હશે, હરિઇચ્છા હવે સંકેલવાની હશે; દાકતરનો શ્રમ મિથ્યા થયો. દાક્તરે પ્રભુના નવરા વારે નસ્તર લીધું હતું. દલપતરામે જમણી આંખ ધરી હતી. પણ તિથિ હતી દક્ષિણાયનની છેલ્લી તિથિ, ૧૧મી જાનેવારી. ઉત્તરાયણની પ્હેલ્લી તિથિ ન્હોતી. મુહૂર્ત જોવામાં એક તિથિ કોક ભૂલ્યું હતું. મોતિયો કાચો ઉતર્યો. ગયાં તેજ આવ્યાં નહિ. જમણી આંખ સમૂળગી ગઈ. આંખોમાંની પીડા ઓર વધી પડી. સણકા ઉપડયા. એ સણકાઓ નીચે દન્તાવલિમાં ઉતર્યા, ઉપર મસ્તકશિખરે ચ્હડયા. બેઠાં બેસાય નહિ, સૂતાં સૂવાય નહિ. કાંઇ ચેન જ પડે નહિ. સ્વસ્થતા ઓસરી ગઇ. જડ જોવાતું ન્હોતું; માનસિક દર્શને ક્ષણભર અલોપ થતું ભાસ્યું. પખવાડિયુંક ધીરજની પાળ અખંડિત રહી, પછી તૂટી પડી. કાગળ સંગાવ્યો. મંહી કાંઈક લખાવ્યું. આંખો મીચી અધૂકડે અક્ષરે સહી કરી. ’૭૮ની આખર સૂધી સોસાયટીનાં પગથિયાંની રજ કવીશ્વરે પૂજી હતી.

'૭૯નો જાનેવારી ઉતરતાં ઈસ્પિતાલમાંથી દલપતરામે સોસાયટીને રાજીનામું મોકલાવ્યું.

પચ્ચીશેક વર્ષ પૂર્વે લીધેલું સાહિત્યસંન્યાસનું વ્રત એમ કવીશ્વરે ઉજવ્યું. મિત્રની કબ્રગાહને ઈસ્પિતાલમાંથી નમસ્કાર કીધા. સાદરેથી આવતાં વનવગડે જાગેલા વિચાર તરંગો તરંગો જ ન્હોતા રહ્યા, આયુષ્યની જયસિદ્ધિ થઈ અમદાવાદના નગરચોક વચ્ચે ચિરસ્થાયી જડાયા હતા. સોસાયટીની પૂંજી આવ્યા ત્યહારે સાતેક હજારની માંડ હતી; ગયા ત્યહારે ચાળીશેક હજારની થાપણ ને ચોવીસસોકની વાર્ષિક આયપત મૂકીને ગયા. ને એ પચ્ચીસીમાં દલપતકીધી સાહિત્યભંડોળની સમૃદ્ધિનો સરવાળો કોણ ઉચ્ચરશે? સોસાયટીને ને ગુજરાતને મ્હોરાવી ફૂલાવી ફળાવી દલપતરામે પ્રવૃત્તિજીવન સંકેલ્યું. નિત્ય જતા એ નગરચોકમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. રોજબરોજ રાજનગરની જનતા ગુજરાતના કાવ્યદીવડાને દેખતી; એ કાવ્યદીવડાનાં નિત્યદર્શન નગરચોકમાંથી ગયાં.

ફેબ્રુઆરીમાં સોસાયટીની કાર્યવાહક સભા મળી. શોક કીધો, વિનયવિવેક ઉચ્ચાર્યો. રૂપિયા ઉપર સીક્કો પડે એવું બુદ્ધિપ્રકાશ ઉપર પચ્ચીશેક વર્ષોથી બિરાજતું કાવ્યસિક્કારૂપ દલપતનામ માર્ચ માસથી સદાનું અલોપ થયું.

પાએક સદી શોભાવી કવીશ્વર સોસાયટીની સાહિત્યગાદીએથી ઉતર્યા.

કવીશ્વર સોસાયટીમાંથી ગયા તે જાણે સોસાયટીનું કાવ્યસિંહાસન સંગાથે લઈને ગયા.

સોસાયટીની ગાદીએથી દલપતરામ ઉતર્યા, પણ સરસ્વતીના સિંહાસનેથી ઉતર્યા ન્હોતા કે જનતાના લોકહૈયાના સિંહાસનેથી યે ઉતર્યા ન્હોતા. નોકરી ત્યાગી; કવીશ્વરે કવિતાને પરિત્યાગી ન્હોતી. રાજસન્માનો ને લોકસન્માનો તો કવીશ્વર ઉપર હવે વર્ષવાનાં હતાં. પણ એ સહુ આ જીવનકથાગ્રન્થના ત્રીજા ખંડનો કથાભાગ છે.

સોસાયટીના ઉપમન્ત્રીની ગાદી પછી ડોલમડોલા થઈ. પછીના વીશેક વર્ષોમાં વીશેક ઉપમન્ત્રીઓ આવ્યા અને ગયા. સ્થિતપ્રજ્ઞની સ્થિરતાને યે જાણે કવીશ્વર સંગાથે લઈને ગયા.

કવીશ્વર ગયા. સોસાયટીની કાવ્યકલા ઝંખવાઈ. પછીના છ–છ દાયકાઓ વીત્યે યે ફરી પાછા એ કવિતારંગ સોસાયટીની ઓફિસમાં કે બુદ્ધિપ્રકાશમાં જામ્યા નથી. પગલે પગલે કાંઈ હીરા જડતા નથી કે ડગલે ડગલે કાંઈ દલપતરામ જડતા નથી.

એવામાં મુંબઈના ગવ્હર્નર સર રીચર્ડ ટેમ્પલ કાઠિયાવાડની મુસાફરીએથી પાછા વળતા હતા. સર રીચર્ડના મન્ત્રીએ અમદાવાદના કમીશ્નરને લખ્યું કે આ મુસાફરીમાં ગવ્હર્નર સાહેબે કવીશ્વર દલપતરામના કીર્તિબોલ બહુ સાંભળ્યા છે. પોતે અમદાવાદ મુકામ કરવાના નથી, પણ કલાકેક રોકાવાના છે. તો કવીશ્વરને કહીને રેલ્વે સ્ટેશને મેળાપ કરાવશો. કમીશ્નરે આસિસ્ટન્ટ કમીશ્નરને કવિનિવાસે સન્દેશો લઈને મોકલ્યા. ત્હાં તો એમણે દલપતદશા આવી જોઈ. આંખે અપંગ, દેહે દુર્બળ, શક્તિના ઓટ

દીઠા. ઘોડાગાડીમાં યે બેસી જવાય એવું ન હતું. પણ જીવ દીઠો દ્રઢપ્રતિષ્ઠિત; કાળને યે ઘડીક કહે કે ઉભો રહે—એવો. મુશ્કેલી દીઠી; આસિસ્ટન્ટ કમીશ્નર મૂંઝાયા. કવીશ્વરને યે થયું કે ઉત્કંઠ છે એમને મળવું તો જોઇયે. મામલતદાર આવ્યા ને મારગ કાઢયો. ભોઈવાડામાંથી છઆઠ ભોઈ ઓને બોલાવ્યા, નગરશેઠનો મેનો સંગાવ્યો. પાલખીમાં દેવને પધરાવે એમ ગુજરાતના કવિતાદેવને મેનામાં પધરાવી ગવ્હર્નરની મુલાકાતે લઇ ગયા. ખ્રીસ્તીઓનો દેવવાર હતો, ફેબરવારીની આખર પૂર્વની તિથિ હતી. રેલગાડીની લગોલગ મેનાને ગોઠવ્યો. સર રીચર્ડ ઉતરીને કવીશ્વરને મળવાને મેને ગયા. કહ્યુંઃ કીર્તિ બહુ સાંભળી આવ્યો. દેશના મણિ છો. દલપતરામે કહ્યુંઃ હવે તો ખંડેર છું; આંખે અપંગ ને દેહે દૂબળો. સહુ સંભાળ લ્યો છો તે આભારી છું. ગવ્હર્નરે આશ્વાસનવચનો કહ્યાં કે શરીર ઝંખવાય, પણ તેથી કવિતા ઝંખવાતી નથી. વિલાયતમાં યે મિલ્ટન કરીને કવિવર થઈ ગયા. આંખે અપંગ હતા, પણ ધાર્મિક મહાકાવ્ય લખી ગયા. આપ પણ હજી ઘણું લખશો. પછી રા. બ. બ્હેચરદાસ લશ્કરી કને ઉભા હતા ત્હેમની ભણી વળી સર રીચર્ડ ભલામણબોલ બોલ્યા કે નગરીનું નાક છે; જતન કરજો. એવાનાં તેજે ઉજળા છો.

પછી મેનાના હિન્ડોળે હીંચકતા કવીશ્વર ઘેર ગયા. દેહદુઃખો કોઈ લેઈ લેતું નથી; પણ ભાવનીતરતા આશ્વાસનબોલે દુઃખભાર હળવા તો થાય છે.

આ વેળા કવીશ્વરને નેત્રપીડા અડધુંક વર્ષ રહી.

૧૮૪૮ની નાતાલમાં સોસાયટી સ્થાપવાને ફારબસે પચ્ચીશેક સાહિત્યરસિકોનું મિત્રમંડળ ન્હોતર્યું હતું. ત્હેમાં એકબે ગુજરાતી હતા, અન્ય સહુ ઇંગ્રેજો હતા. અને તેથી એ ઇંગ્રેજપુત્રીનું નામ ઇંગ્રેજી પડ્યું છે. પેલાં પીંપર ઉપરનાં પંખીડાંની પેઠે પરદેશીઓ સહુ પછી નિજનિજને પન્થે પળ્યા; પણ એક દેશી પદ્માસન વાળીને બેઠો, સોસાયટીને અજરામર કીધી, અને પોતે અજરઅમર થયો. લાખો દેશીઓમાંથી એકને વીણવામાં ફારબસે ભૂલ ખાધી ન્હોતી. ફારબસવીણ્યું મોતી મહામૂલું નીવડ્યું. ભૂતનિબન્ધનું સોસાયટીનું પહેલવહેલું જાહેરસ્પર્ધાનું સાહિત્યઈનામ જીતનાર દલપતરામ. દલપતરામ સોસાયટીનો ગ્રન્થભંડાર ભરતા, છાપામાં લખતા, છાપખાનાને પ્રજાજાણીતું કરતા. સોસાયટીને માટે પછી દલપતરામે સાહિત્યસંન્યાસ લીધો. સોસાયટીની કન્યાશાળાને પછી કવીશ્વરે બાદશાહી ટંકશાળમાં શાળાવાસ અપાવ્યો, ગ્રન્થભંડારને ભદ્રના ચોકમાં પછી ગ્રન્થાલય અપાવ્યું. રાજામહારાજાઓને રીઝવી કવિતારસિયા કર્યા, શેઠશાહુકારોને રીઝવી સાહિત્યસહાયતા આણી, અને એમ સોસાયટીમાં કવિતાના ને ધનના ઢગલા કીધા. પોતાના યે ગ્રન્થોના કોપી રાઇટોના સર્વે હક્ક ફારબસની સોસાયટીને સોંપ્યા, ને સોસાયટીને એમ સાહિત્યસમૃદ્ધ ને લક્ષ્મીસમૃદ્ધ કીધી. મરવા પડેલી સોસાયટીને કવિતારસની ને હિરણ્યગર્ભની ગોળી પાઇને કવીશ્વરે જીવાડી; શબ્દકોશને માટે વીણી વીણીને શબ્દસંચય કર્યો; બુદ્ધિપ્રકાશને ગુજરાતપ્રિય કીધું. શાહાનશાહ જહાંગીરશાહના સ્વર્ગવાસ પછી અઢાર વર્ષભર બાદશાહી શાહદરાના લાહો-

રના મુકબરાની મુજાવરણ શાહાનશાહણ નૂરજહાંન થઈને રહી હતી; ફારબસના સ્વર્ગવાસ પછી એમ ચૌદ વર્ષો મિત્રવિરહી દલપતરામ મુજાવરભાવે ફારબસની કબ્રગાહ સોસાયટીનું જતન કરતા, અને ઉત્તરક્રિયાની ત્રયોદશાની જેમ, વર્ષે વર્ષે એક એક શ્રાદ્ધ સારવતાં ચૌદમે વર્ષે વિરામ્યા. '૪૮થી '૭૮–ત્રીસ વર્ષભર કવીશ્વરે સોસાયટીને પાળી પોષી ઉછેરી દેશવિખ્યાત કીધી. એ ત્રણ દાયકા ગુજરાતનું સાહિત્યસિંહાસન સોસાયટીમાં હતું. અને એ સિંહાસને દલપતરામ દેશના સાહિત્યદેવ હતા. લાખ્ખોમાંથી ફારબસે એક હીરો પારખ્યો હતો; અને એ સાચો હીરો નીવડયો.

ગુર્જરઈતિહાસે ફારબસ કોક અજબ પુરુષ હતો. બોલતો એથી એ આલોચતો અધિકું; કરતો એથી એ જોતો ઝાઝેરૂં. પાટણના જૈનઉપાશ્રયોએ જઈ ગ્રન્થભંડાર ઉઘડાવી ઇતિહાસો શોધતો ફારબસ; ઈડરમાં કવિજનોનો મેળો ભરી, કવિમંડળ વચ્ચે કવિમિત્ર સંગાથે વિરાજી, ગુર્જર કવિઓને શાલપાઘના સિરપાવો નિવાજતો ફારબસ; મોઢેરાની શીલ્પભરી સીમમાં ધખધખતો ગોળો ઉપાડવાનો ન્યાયપ્રયોગ નકારતો, છતાં આશ્ચર્ય જોવાને કરાવતો, ફારબસ; દાંતાથી આરાસુરી અંબાએ કચેરીમંડળને સહકુટુંબ યાત્રાએ લઈ જતો ને 'ફારબસ સાહેબનો સંઘ' કહાડતો સંઘપતિ ફારબસ; હાથમાં કમ્પાસ લાકડી ને પૈસાની થેલી લઇ મહીકાંઠાના અજાણ્યા વનવગડામાં એકલડો વિચરતો ફારબસ; ઉંડાં વાંઘાંઓના સાદરાના સાબરતીરે અહમદશાહના બાદશાહી કિલ્લાખંડેરમાં રાજાઓના રાજા જેવો વિરાજતો

પોલિટિકલ એજન્ટ ફારબસ; 'સોરઠમાં મૂકો તો બઢતી નહિ માગું' એમ મુંબઈ સરકારને લખતો, બીજી રાસમાળાના નિષ્ફળ નવમનોરથો સેવતો, ફારબસ; મુંબઈમાં બીજી ગુજરાતી ફારબસસભા સંસ્થાપતો ફારબસ; અમદાવાદ સૂરત મુંબઈમાં શાળા પુસ્તકશાળા છાપું છાપખાનું સભા સ્થાપતો ફારબસ; ગુજરાતના સદ્ધર્મનિષ્ઠ બ્રહ્મર્ષિ સમીપે શિષ્યભાવે શિર ઝૂકાવી ભણવા બેસતો રાસાવિદ્યાર્થી ફારબસ; નવયુગના એ આદિ કાવ્યર્ષિ–વાલ્મીકિને ઓળખી, સન્માની, ભાવનગર ઈડર અમદાવાદ સૂરત મુંબઈમાં સન્માનાવતો ફારબસ; અને છેલ્લેછેલ્લે મરણપથારીમાંથી યે એ ૧૯મી સદીના સુદામાનો સંસારભાર ઉતરાવતો ફારબસ: ગુર્જરઈતિહાસે એ ઇતિહાસચિત્ર વિરલ નથી ? ફારબસ મહાનુભાવ હતો, ને મહાનુભાવને એણે ઓળખ્યાપ્રીછ્યા. રાજવી કે હાથી હાથીને પ્રીછે ને પાળે.

ફરી હવે ફારબસ જેવો રે
અમલદાર ક્યહાં મળે એવો ?

કવીશ્વરની એ કાવ્યઅતિશયોક્તિ નથી. ગુજરાત ! મહાકાળને પૂછજે. કાળ એ દલપતપ્રશ્નનો કોક દહાડો ઉત્તર આપે તો ભલે.

રાજા અને પ્રજા, રંક અને લક્ષ્મીપતિ, બાળ અને બાળિકા, નર અને નાર, શહેર કસ્બા અને ગામડાં: સૂરત ને દાંતાથી જૂનાગઢ ને વડોદરા–ચોખૂટ ગુજરાતે ગાયેલો ઝીલેલો પૂજેલો આપણા નવસાહિત્યનો એ દલપતયુગ; અને એ યુગના એ દલપતદેવ.

હુન્નરખાનની ચ્હડાઇ સમા નવીન ભાતના કાવ્યવિષયો, સંસ્કૃત વૃત્તોના ગુજરાતી પરિચયની નવીન છન્દસામગ્રી, સાદી સરળ દૂધમીઠડી લોકવાણીની નવભાવરંગીલી ભાષા-સજાવટ, આપણા રસશાસ્ત્રમાં સ્વદેશવાત્સલ્યના એકાદશમા રસની નવઉમેરણાઃ દિશાઓના દરવાજા ઉઘાડે એમ કવીશ્વરે કાવ્યદિશાઓના દરવાજાઓ ઉઘાડ્યા. સરકારે શારદાપીઠ સ્થાપી, શાળાખાતુ સ્થાપ્યું, ગામેગામ શાળાઓનાં સરસ્વતીમન્દિરો સ્થાપ્યાંઃ દલપત પ્રજાપુરોહિતે પ્રજાનાં એ સરસ્વતીમન્દિરો સ્તોત્રાવલિઓ રચી રચીને કાવ્યઘોષણાઓથી ગજાવરાવ્યાં. કાવ્યસંશોધન, ઈતિહાસસંશોધન, સાહિત્યપ્રચાર, કાવ્યામૃતનાં વર્ષણ, નવયુગનાં નવવાવેતર વાવવાને કવીશ્વરે દેશયાત્રાઓ કીધી, મ્હારાણી ગુજરાતી વાણીના વકીલ થઈને રાજદરબારોને પ્રબોધ્યા. હિન્દુ ખ્રીસ્તી પારસી ઇસ્લામીને ગુર્જરકવિતા પૂજતા કીધા, નવકવિતાને લોકસન્માનાતી કીધી. દેશસેવાવ્રતિયાંઓને કાજે દેશસેવાવ્રત સ્થાપ્યું. અને એમ નવયુગના પ્હરોડની મંગળા આરતીનાં દુંદુભિ ગજાવી દેશને જગાડ્યો, નવયુગનાં વહેણમાં વાળ્યો. આપણા નવયુગના બ્રાહ્મમૂહૂર્તનો એ દલપતપ્રહર.

સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળ કંઈ સૈકે સૈકે આવતા નથી. ૧૨૯૭માં ઈસ્લામે ગુજરાતમાં સ્થાયી વાસ કીધો, ને હિન્દુઈસ્લામીઓ પાડોશવાસી થયા. એ પછી સ્હાડા પાંચસોક વર્ષે, ૧૮૪૮માં, ફરી વળી ગુજરાતે સંસ્કૃતિઓનો સંગમયોગ ઉગ્યો. એ સંગમયોગે લોકનૌકાના સૂકાની થઇ

કવીશ્વરે ગુજરાતના લોકમાનસને નવપ્રવાહમાં વાળ્યું. બેસતા યુગને દલપતરામે ઓળખ્યો અને ઓળખાવ્યો. ઇતિહાસોના સદંશોને સારવીસંરક્ષીને ને આવતાં પૂરના સદંશોને તારવીસત્કારીને સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે કવીશ્વરે લોકતીર્થ માંડ્યુંઃ એ દલપતયુગમાંનો દલપતરામનો કાવ્યદિગ્વિજય. હૈયાભાવની જળાધારીઓ ન્હડાવી ન્હડાવીને ગુર્જરજનતાએ પછી સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટના એ બ્રહ્મર્ષિને પરમાણ્યા, પૂજ્યા, કવીશ્વર કહ્યા. કવીશ્વરના એક નામે ત્ય્હારે ગુજરાતભરમાં દલપતરામ ઓળખાતા. દલપતકવિતાના કાવ્યવિજયનો એ દલપતયુગ.

કવીશ્વરનો પ્રવૃત્તિધર્મ પૂરો થયો. દલપતકવિતાનાં માતૃદૂધ પી પીને ઉછરેલાં થનગનતાં દૂધમલિયાં વછેરાવછેરીઓ મયદાને પડ્યાં હતાં. નવગુજરાત સરજાયો હતો. નર્મદનાં વળતાં પાણીની ઓટઘોષણાઓ ક્ષિતિજ પાછળથી સંભળાવા માંડી હતી. નવાં અજવાળાંઅન્ધારાંનાં તેજપડછાયાઓ દેશમાં પથરાતાં હતાં. નવશારદાપીઠવર્ણી નવીનતર કવિતાની અરુણપગલીઓની પ્રગટતી રેખાવલિઓ ઝંખાવા માંડી હતી. ત્હો યે સાહિત્યકુંજોમાં ગોવર્ધનયુગ બેસવાને દાયકા જેટલી હજી દેરી હતી. અને એ ગોવર્ધનયુગમાં ય તે લોકહૈયે વિરાજેલા કવિતાદેવ તો હતા દલપતરામ.

દલપતરામનો પ્રવૃત્તિધર્મ પૂરો થયો. દલપતઆયુષ્યની સ્હાંજ પડતી હતી. પણ, પેલી બ્રહ્માની ઘડી જેવી, એ સ્હાંજે વીસેક વર્ષ લાંબી હતી.

પ્રકરણ ૨૨ મું, દલપતકાવ્ય

નિરખો મુજ મનની છબિ, ભલા પરીક્ષક ભાઈ!

દલપતકાવ્યની કવિતાછાબે ગુર્જરજનતાને વધાવી કવીશ્વર દલપતરામ વાનપ્રસ્થ થયા; પ્રવૃત્તિધર્મ સંકેલી લીધો.

દલપતરામ વાનપ્રસ્થ થયા એ જ સંવત્સરમાં દલપતકાવ્ય છપાયું. કવીશ્વર પોતે દલપતકાવ્યને 'મુજ મનની છબિ' કહે છે.

પરમાર્થ દૃષ્ટિએ સૃષ્ટિ જ જેને નાટક હતું ત્હેને સંસ્કૃતિઓ અને સંસ્કૃતિઓના સંગમ પણ નાટક હતાં. પણ માનવીની મહામાનવતાનાં એ નાટક હતાં.

> येनेदं नाटकं सृष्टं सृष्टिरूपं प्रहर्षदम्,
> तं नत्वा मनसा, कुर्वे तस्य लीलानुकीर्तनम्.

> વિચિત્ર દેખાવ, વિચિત્ર વાણી,
> વિચિત્ર પોશાક, વિચિત્ર પ્રાણી;
> વિચિત્ર આ નાટક વિશ્વ નામ,
> પેદા કર્યું તે પ્રભુને પ્રણામ.

એ મંગળાચરણથી આરંભાતા દલપતકાવ્યથી ગુજરાતને વધાવી દલપતરામ વાનપ્રસ્થ થયા. દલપતમંગળાચરણ એટલે ગ્રન્થનો સારોદ્ધાર કે દિશાસૂચન એ આપણે જોયુંજાણ્યું છે.

નરસિંહ મહેતા સમા વૈષ્ણવ કવિવરનું એ મંગળાચરણ

પેખન્દો યે નટવર. સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયમાં માનસી પૂજાને ઉત્તમ ભાખી છેઃ એ ધર્મોદેશને અનુસરી એ નટવરને કવિ મનસા પ્રણમે છે. સકળ સૃજનવિસ્તાર તો એ નટવરની લીલા છે, અને કવીશ્વરનું દલપતકાવ્ય એ બ્રહ્મલીલાનું અનુકીર્તન છે. નાના વિધની ચિત્રવિચિત્ર એ લીલા ને લીલાનું અનુકીર્તન કેવાંક છે! प्रहर्षदम्. સહુ વૈષ્ણવ કવિવરોને સૃજનવિસ્તાર આનન્દરૂપ જ હોય; દલપતરામને પણ 'અધિક હર્ષદા' છે. એ બ્રહ્મલીલાના અનુકીર્તનનો કાવ્યગ્રન્થ છે દલપતકાવ્ય; અને તે ગુર્જર-મહાપ્રજાને प्रहर्षदम् નીવડો!

કવીશ્વરોની નાન્દીઓ એટલે કાવ્યનું મધ્યબિન્દુ. ફૂવારાની ધારાઓના જેવી, એમાંથી પછી, ત્રિજ્યાઓ ફૂટે. દલપતકાવ્યની નાન્દી એટલે દલપતકાવ્યનો મધ્યવર્તી ને ચક્રવર્તી બ્રહ્મમન્ત્ર.

કવીશ્વર કહે છે કે દલપતકાવ્ય એટલે બ્રહ્મલીલાનું અનુકીર્તન.

ઈસ્વી ૧૮૭૮ના ઉત્તરાર્ધના એક બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં દલપતકાવ્યના પ્રકાશનની જાહેરખબર છપાઈ. દલપતરામ ત્ય્હારે વન ઉતર્યા હતા—૫૯મું વર્ષ ચાલતું હતું. નેત્રો તો જાણે છેલ્લી વારકી વિદાય લેતાં હોય એમ વર્તતાં. વાનપ્રસ્થ લેવાની પરવાનગી કાજે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાર્યવાહક મંડળને ઈસ્પિતાલમાંથી જ અરજી દલપતકાવ્ય છપાતું હતું ત્ય્હારે, અપાઈ ગઈ હતી. આશ્રમ અલટાની પગલીઓના પડઘા દલપતરામને સાવ નજીક

સંભળાતા હતા. અમદાવાદ આવ્યે દલપતરામને ત્ય્હારે ત્રણ દાયકાનું અડધું આયુષ્ય વીત્યું હતું, અને આયુષ્યપદ્મની વિખરાયેલી પાંખડીઓ સમી એ ત્રણ દાયકાની દલપતકવિતાઓ જીવનવાડીની ભિન્ન ભિન્ન કયારીઓએ વેરાયેલી પડી હતી. નિજ કવિતાવેલડનાં પલ્લવપુષ્પોનો સંગ્રહ કરી છપાવવાનું દલપતરામને વર્ષોથી ઘોળાયાં કરતું હતું. કાવ્યલેખન એટલે પ્રેરણાપ્રસાદ, ને કાવ્યપ્રકાશન એટલે લક્ષ્મીપ્રસાદ. ઉત્તરાવસ્થામાં યે દલપતરામ એવા ધનાઢ્ય ન હતા કે મનોરથ થાય એટલે માણે. પણ સરસ્વતીની સદ્ભાવનાઓને લક્ષ્મીજી જળઝારા છાંટી સદા પાંગરાવશે એવાં વિષ્ણુ ભગવાનનાં વરદાન છે.

દલપતકાવ્યની પ્રકાશનકથા સ્વયં દલપતરામ કહે તે ઠીક પડશે. કવીશ્વર લખે છે કેઃ 'દફ્તરઆશકારાવાળા તથા શેઠ શાહપુરજી સોરાબજી બંગાળી તથા શેઠ મંગળદાસ નથુભાઈ અને શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી વિગેરે ઘણા સદ્‌ગૃહસ્થોના કાગળો આવતા કે તમારી કવિતાના સંગ્રહનું પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કરો. તે ઉપરથી ઈ. સ. ૧૮૭૮ની સાલમાં મુંબાઈના યૂનિયન પ્રેસના માલિક શેઠ નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના (શ્રી કરસનદાસ મૂળજીના જોડીદાર)ની સાથે તે પુસ્તક છપાવવાનો ઠરાવ કર્યો.' 'પછી તા. ૧૦મી માહે સપટંબર સને ૧૮૭૮ને રોજ દલપત-કાવ્યનાં હેંડબીલ છપાવ્યાં, ને બુદ્ધિપ્રકાશમાં જાહેરખબર છપાવી. તે પુસ્તકની કીંમત રૂપીઆ છ રાખી હતી, તે અગાઉથી ગ્રાહક થઈ લેનાર પાસેથી; પણ પાછળથી લેનાર પાસેથી આઠ રૂપીઆ કીંમત ઠરાવી હતી. તે હેંડબીલ

બહાર પડ્યાં એટલે થોડી મુદતમાં છસેં અગણાએંશી સહીઓ આવી. તેમાં દિલ્લી આગ્રા કલકત્તા લાહોર પૂના વિગેરે ઘણાં ગામોમાંથી સહીઓ આવી હતી.' સાચે જ દલપતરામ મહાગુજરાતના કવીશ્વર હતા.

ઘણી પ્રસિદ્ધિ પામેલા સુધારાને આશરો આપનારા મુંબઈવાસીઓ નર્મદ બે ગણાવે છેઃ મંગળદાસ નથ્થુભાઈ ને લક્ષ્મીદાસ ખીમજી. (ધર્મવિચાર) મહીપતરામ ને કરસનદાસ વિલાયત ગયા ત્યહારે મંગળદાસે સહાયતા કરી હતી. દલપતરામને વારંવાર તેડાવતા, વાડીએ ઉતારતા, હારે માથેરાન લેઇ જતા. પચ્ચીસેક વર્ષોથી સર મંગળદાસ દલપતપરિચિત હતા. 'મુંબઈના સર મંગળદાસ નથુભાઈને તથા શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીને તે પુસ્તક (દલપતકાવ્ય) અર્પણ કર્યું. શેઠ લક્ષ્મીદાસનો કાગળ આવ્યો હતો કે તમે તમારૂં પુસ્તક છપાવવાની ગોઠવણ કરી અમને લખશો એટલે મેં તથા સર મંગળદાસ નથુભાઈએ તમારા તમામ કાવ્યના પુસ્તકને તમે છપાવો તેની મદદ દાખલ રૂપીઆ પાંચસો આપવા કબૂલ કરેલા છે તે અમો બન્ને જણના મળી રૂ. ૧૦૦૦) એક હજાર મોકલી આપીશું.'

ગુજરાત બેકદર છે? કે ગુજરાતને બેકદર કહેનારાંઓ બેકદર છે?

સને ૧૮૭૯માં, કવીશ્વરના ૬૦મા વર્ષમાં દલપતકાવ્ય પ્રગટ થયું. એની ૧૦૧૦ પ્રતો છપાવી હતી. છપામણીખર્ચ ગુજરાતના બે લક્ષ્મીપુત્રોએ આપ્યું હતું, એટલે દલપતકાવ્યે દલપતરામને પાંચેક હજાર રૂપીઆ આપ્યા. ગુજરાત

એકદર નથી; ગુજરાતને એકદર કહી ભાંડનારાંઓ એકદર છે. ગુજરાત તો ગુણપારખ છે.

દલપતકાવ્ય સમા મહાકાય કાવ્યગ્રન્થ પછી ગુજરાતે કેટલાક છપાયા છે?

૪૭૦ પાનાંના એ મહાગ્રન્થને અર્ધા પાનાની 'સૂચના' રૂપે પ્રસ્તાવના છે, અને એને પાછલે પાને દલપતમેળવ્યા સાહિત્યપારિતોષિકોની નામાવલિ છે. કિયા પ્રકારની નિજ કવિતા આ કાવ્યસંગ્રહમાં સંગ્રહી છે, ને કિયા પ્રકારની નથી સંગ્રહી તે એ સૂચનામાં કહેલું છે. પોતે સરળ ને મીઠી ભાષા શા કારણે લખે છે એનું સ્પષ્ટીકરણ પણ 'સૂચના'માં છે કે 'મને ઘણા ભાઇઓ ને બાઇઓએ એવી ભલામણ કરેલી કે તમારે જેમ બને તેમ સહેલી ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા રચવી. ને ખરી વાત છે કે વધારે મીઠાશ તેવી ભાષામાં હોય છે.' પછી સહાયકોનું આભારદર્શન છે. ને છેલ્લે એક લીંટી છે કે 'જૂદે જૂદે ઠેકાણેથી આ કવિતાઓનો સંગ્રહ કરવા વિગેરે કામમાં ભાઈ બુલાખી કાળીદાસે સારી મહેનત લીધી છે.'

કવીશ્વરનો કાવ્યસંગ્રહ એકઠો કરવાને કાલિદાસપુત્ર પધાર્યા હતા!

બુલાખીદાસ એટલે પ્રજ્ઞાચક્ષુ દલપતવ્યાસજીના લહિયા ગણેશજી.

૨૦મી સદીમાં અલોપ થતી બુલાખીદાસ એક અનોખી વ્યક્તિ છે. બુલાખીદાસ એટલે આછે ધને ને અધિકે સન્તોષે ધનવન્ત. વર્ષો પર્યન્ત માસિક રૂ. ૪થી અમદાવાદની મ્યુનિ-

સિપલ ગુજરાતી શાળામાં ભુલાખીદાસ શિક્ષક હતા; આજ એટલું પેન્શન મળે છે. દલપતરામના જ રંક પગારમાંથી દલપતરામ ભુલાખીદાસને કેટલુંક આપતા હશે ? ગુજરાતી બીજા ધોરણમાં આ ચરિત્રઆલેખકના ભુલાખીદાસ શિક્ષક હતા. દલપતરામના ઘરનું મુનીમની રીતનું કામકાજ કરતા, ને ઘરના અંગ જેવા હતા. ભુલાખીદાસ એટલે જાણે અમારા છઠ્ઠા ભાઈ. બાર વર્ષના હતા ત્ય્હારથી દલપતરામ કને રહ્યા હતા; ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ને હાઈસ્કુલમાં ભુલાખીદાસ કવીશ્વરને દોરી ખૂરશીએ લઈ જતા. આજ–૧૯૩૮માં આઠ દાયકાની આયુષ્યઅવધિને સીમાડે, પેલી દલપતકાવ્યમાંની ડોશીની પેઠે 'જુવાની કયાં જતી રહી' તે શોધતા, સંસારને આરે ભુલાખીદાસ ઉભા છે. દલપતજીવનકથાની નોંધપોથીઓ ચોક્ખે અક્ષરે લખવાની હતી ત્ય્હારે રાજકોટ અમારે ત્ય્હાં આવીને ભુલાખીદાસે એ ગુરુધર્મ પાળ્યો હતો. એમની ગુરુભક્તિ અથાગ અનન્ત અવિરામ છે. દલપતશિષ્યો ઘણાખરા મહાન ગુરુભક્તો હતા. ભુલાખીદાસ એટલે પ્રમાણિકતાની મૂર્ત્તિ: ચોક્ખો હાથ ને ચોક્ખી જીભ. દલપતરામની લાડકી પુત્રી વીજકુંવર પટારાને તાળુ વાસે એ દલપતપટારાની કૂંચીઓ રહે ભુલાખીદાસને ઘેર ને ત્ય્હાં સચવાય. દલપતકુળના કારભારી લેખે સહુ કુટુંબીજનો ભુલાખીભાઈ કહી એમને માન આપે. કવિકુળની કુળવધૂઓ જેઠ તરીકે ભુલાખીભાઈની લાજ કહાડે ને મર્યાદા પાળે. દલપતપુત્રથી યે અધિકી ઘરમાં એમની હાક વાગતી. જૂનો મુનીમ એટલે કુટુંબનો થાંભલો: જૂનવટનો એ ભાવ હોય ત્ય્હાં ત્ય્હાં સાઠપાંસઠ વર્ષના અખંડ કુલસંબંધ બન્ધાય

ને સચવાય. દલપતકાવ્યનો હસ્તલેખ એ અમારા ભુલાખી-ભાઈને હાથે લખાયો હતો.

પ્રયાગ નાગર (રી ?) જ્ઞાનવર્ધક સભાના મન્ત્રીજી ને સરકારી કોલેજના પ્રોફેસર પંડ્યા લક્ષ્મીરામજીએ કવીશ્વરને દલપતકાવ્ય વિશે ત્યહારે લખ્યું હતું કે

મહાશય !

આપનું અનુપમ કાવ્ય હોવાથી અમે સર્વ ઘણા સંતુષ્ટ થયા છીએ. આજ લગણ અમે આ દેશની વ્રજભાષાની કવિતા ઉત્તમ સહમજતા હતા. પરંતુ હવે અમને જણાયું કે આપનું કાવ્ય સર્વોપરી છે. ધન્ય છે આપના પરિશ્રમને; **કોટી કોટી ધન્યવાદ છે આપના સ્વદેશાનુરાગને.** આજ લગણ સર્વે કવિ શ્રૃંગાર રસની કવિતા કરે છે; જેથી હાની છે, લાભનો સ્વપ્નામાં પણ સંભવ નથી. આપના કાવ્યમાં વિશેષતા એ છે; તે સર્વોપરી છે. એ કાવ્યની જેટલી ગુણપ્રસંશા કરીએ તે સર્વે એના ગુણની આગળ થોડી છે.'

અતિશૃંગારી હિન્દી કાવ્યોથી થાકેલાએ દલપતકાવ્યમાં સ્વદેશવાત્સલ્યની કવિતાઓની નવી દિશા દીઠી ત્યહારે એવો ધન્યવાદ ઉચ્ચાર્યો હતો. હુન્નરખાનની ચ્હડાઈ, જાદવાસ્થળી, સંપલક્ષ્મીસંવાદ રચીને છેક ૧૮૫૧થી કવીશ્વરે ગુજરાતી કવિતાની દિશા જ બદલી નાંખી હતી. પૂર્વનાં પાંચસો વર્ષમાં, શું વ્રજભાષામાં કે શું ગુજરાતી ભાષામાં, એવી કવિતા કેટકેટલીક રચાઈ છે ? દલપતે ગુર્જરકવિતાનો દિશાપલટો કીધો છે.

દલપતકાવ્ય દુર્લભ નથી, નવીન છે; ગુર્જરપ્રજાને દલપતકાવ્યે નવપ્રગતિને પન્થે વાળી. દલપતકવિતા નવયુગનાં વાવેતર વાવતી. દલપતકાવ્યનો ને દલપતરામનો મુદ્રામન્ત્ર Preserve નથી, Rebel નથી, Revolutionize નથી; Progress છે, Reform છે, Evolution છે. નવયુગના દલપતરામ સેનાની ન હતા, બ્રહ્મર્ષિ હતા. દલપતકાવ્યમાં સેનાનીના નહિ, બ્રહ્મર્ષિના બોલ છે.

મેઘદૂત કે ગીતગોવિન્દશૈલીનો નથી; દલપતકાવ્ય મહાભારતશૈલીનો કાવ્યગ્રન્થ છે. એના મુગટદેશે આપણા સંસારના ને સંસ્કૃતિના મહાપ્રશ્નોની નવપર્યેષણા વિરાજે છે. બાણશય્યામાંથી નહિ, વાનપ્રસ્થાશ્રમને ઉમ્બરેથી સમર્પેલું દલપતકાવ્ય આપણા બેસતા યુગના યુગધર્મ ભાખતું શાન્તિપર્વ છે.

આયુષ્યને ૬૦ મે વર્ષે દલપતકાવ્યથી દલપતરામે ગુજરાતને વધાવ્યું.

દલપતરામ એટલે નવયુગના આદિ કવિ ને દલપતકવિતા એટલે નવયુગની આદિ કવિતા; એ નર્મદબોલ ને નવલબોલ તો પૂર્વે આપણે વાંચ્યા છે. ૧૮૫૨માં દયારામભાઈ વિદેહ થયા ને પ્રાચીન યુગ આથમ્યો. ૧૮૪૮માં દલપતરામ અમદાવાદ આવ્યા ને નવો યુગ બેઠો; આ કથાખંડના આદિ પ્રકરણોમાં એ આપણે જોયું છે. પછી કાવ્યના વિષય બદલાયા, પછી કાવ્યના છન્દ પલટાયા. ગુજરાતી કવિતાનો માનસપલટો થયો, કાયાપલટો થયો. નવલરામ કહે છે કે ગુજરાતને ને સ્વયં સૂરતને નવકવિ-

તાનો કાવ્યરસ ૧૮૫૧ માં પ્રથમ દલપતરામે પાયો. આપણા બેસતા યુગની આદિ કાવ્યગુંજના તે દલપતરામ. દલપતરામ એટલે આપણા નવયુગના વાલ્મીકિ.

નરસિંહમાં નથી, પ્રેમાનન્દમાં નથી, દયારામમાં નથી, પ્રાચીન કાવ્યપ્રદેશમાં નથી, તે પ્રજાપ્રશ્નોની મીમાંસા દલપતકાવ્યમાં, નવયુગની રસધારાઓ સમી, પ્રગટી નીકળી. નરસિંહે જૂનાગઢ પડતું દીઠું, રા' માંડળિકના સિંહાસને મહમ્મદ બેગડાને બેસતો દીઠો; પ્રેમાનન્દે ઔરંગશાહને ને શિવાજી મહારાજને ગુજરાતે ઘૂમતા દીઠા; દયારામે સારો ભરતખંડ રાતા રંગે રંગાતો દીઠો, કંપની સરકારનાં ઘોડાં શ્રીરંગાપટ્ટનથી અટકકોટ પર્યન્ત દોડતાં દીઠાં. એ યુગપલટાઓની પ્રજાગાથા કોઈ કે ક્યહાંક ગાઈ હોય તો ભલે. દલપતકાવ્યને પાને પાને નિજ યુગના યુગપલટાની ઇતિહાસકથા આલેખાયેલી છે. ઘડાતા ઇતિહાસના રસસાગરનાં દલપતરામે કવિતાબાર ખોલ્યાં. કાવ્યસૃષ્ટિને કવીશ્વરે કાળવિશાળ કીધી. દલપતકાવ્યે ગુર્જરકવિતાનાં નવાં આભ ઉઘડ્યાં.

દલપતકાવ્યની પ્રથમાવૃત્તિ, દેવપૂજાના સિંહાસનપાટ સમો, મહાકાય ગ્રન્થપાટલો હતો; જાણે શારદાની શારદપીઠિકા. દલપતકાવ્ય ને નર્મકોશ સમી મહાકાય ગ્રન્થમૂર્તિઓ પછી આપણે ત્ય્હાં કોક જ પ્રગટી હશે: સવાક ઇંચનું થર, અને સારી સાંગામાંચી ભરીને બેસે એટલો પગથાર; જાણે સરસ્વતીજી સાંગામાંચીએ બેઠાં! દર્શને જ દર્શનિયાને થાય કે કો મહાગ્રન્થ છે. આપણા પ્રાચીન કે અર્વાચીન થોડાક કાવ્યગ્રન્થો એ સ્વરૂપે છપાયા હશે. સ્વયં દલપતકાવ્યની પછીની આવૃત્તિઓ છપાવનારે

એ ગ્રન્થદેહે છપાવી નથી. आकृति कथयति गुणान्; ગ્રન્થમૂર્તિમાં પણ ગ્રન્થકર્તાનું માનસ પ્રકાશે છે.

ધારાપુરીમાં ને અન્યત્ર પ્રાચીન મહાકાય બુદ્ધમૂર્તિઓ ભવ્યસ્વરૂપિણી ને મહિમાવન્તી છે, એવાં દલપતકાવ્ય ને નર્મકોશ મહાકાય ભવ્યસ્વરૂપી મહિમાવાન હતાં. જોતાં જ થાય કે ભારેખમ મોભી જામાધારી કો મહાજન આંગણે આવ્યા. સ્વચ્છ મોતીના દાણા જેવી અક્ષરાવલિ, છીપહૈયા સમા ઉજળા ચળકતા કાગળપાટ, વચ્ચે વચ્ચે ચિત્રકાવ્યો, પાને પાને ચોમેર ફરતી રેખાપટ્ટીઓની કિનારવેલઃ ચીતરેલા બાજોઠ સમું એ દલપતકાવ્યનું એકએક પાનું હતું; અને એ બાજોઠે બાજોઠે કવીશ્વરે સરસ્વતીસ્થાપન કીધું હતું.

સ્વામી નારાયણીય સ્વચ્છતા, સન્તની સાદાઈ, સજ્જનની સુઘડતા, મહાપુરુષનાં તેજ, કાવ્યાનન્દથી યે અદકેરો બ્રહ્માનન્દનો આનન્દઃ દલપતમુદ્રામાં હતાં તે એ દલપતકાવ્યની દેહમુદ્રામાં હતાં. ત્હારના દલપતકાવ્યના દેહમાં દલપતમુદ્રાનું દર્શન છે.

દલપતકાવ્ય ઉઘાડતાં જ ઉઠીને જાણે આંખને વળગે છે તે તો દલપતરામનો અસ્ખલિત વહતો ભાષાપ્રવાહ; મીઠડો, નિર્મળો, જળસરળ, પૂરભરપૂર, શરદનાં નીતર્યાં સરિતવ્હેણ સરિખડો. આપણા મહાકવિઓમાં છે એવો ભાષાપ્રવાહ. નરસિંહમાં છે, મીરાંમાં છે, પ્રેમાનન્દમાં છે, દયારામમાં છે એ ભાષાપ્રવાહ. કલાપીના કેકારવમાં છે, કલાપીના વિરહમાં છે એ ભાષાપ્રવાહ. સમર્થ અખામાં નથી; વર્તમાન ગુજરાતનાં બે મહાકાવ્યો—નર્મકવિતામાં નથી કે સ્નેહમુદ્રામાં

નથી એ ભાષાપ્રવાહ. અખો નર્મદ ગોવર્ધન સમર્થ વિચારકો, સમર્થ સાહિત્યકારો હતા; કાવ્યભાષાની હથોટી એમને હાથે બેઠી ન હતી. પ્રાચીન કવિતા દલપતરામે બહુ વાંચી હતી, બહુ ગાઇ હતી, બહુ ઘૂંટી હતી. છેક ન્હાનપણથી કાવ્યગુચ્છ ગૂંથતાં ગૂંથતાં અંગુલિરેખાઓ કિરણ જેવી વાળી વળાતી થઈ ગઈ હતી. રત્નપારખની હાથેળીમાં રત્નો રમે એમ દલપતરામની હાથેળીમાં શબ્દો રમતા. દલપતશબ્દાવલિની ઝડીઓ ન્હોતી વરસતી; અવિરત ફૂલપાંખડીઓ ઝરમરતી હોય એવી સુગન્ધમીઠડી દલપતશબ્દાવલિની ઝરમર ઝરતી. દલપતકવિતાની મધુરપ નરસિંહમાં છે, દયારામમાં છે. ગુર્જરસુન્દરીની મીઠપ સમી ગુર્જરગિરાની મીઠપ, મોગરાના પરિમળ સરિખડી ગુર્જરવાગ્દેવીની લાક્ષણિક વૈશેષિક તત્ત્વભાવના, એ કવિવરોએ લોકગમ્ય કીધી છે. ફૂલપાંખડીની સૌરભસેરો ઉઘાડે એમ એમણે શબ્દપાંખડીઓના અર્થસૌરભ ઉઘાડયા છે.

ભાષ્યકાર વિના ઘરઘરમાં પ્રસરેલી દલપતકવિતા એક જ છે ગુજરાતની નવયુગની કુલવાસિની કવિતા. કેટલીક ગુજરાતી નવકવિતા કોલેજોમાં જ રહી છે, કેટલીક શાળાઓમાં રહી છે, કેટલીક સ્ત્રીમંડળમાં રહી છે. દલપતકવિતા સંસારવાસિની છે, કુલવાસિની છે, સર્વતોમુખી છે.

દલપતકવિતા એટલે સુઘડ સોહાગણ, ગુજરાતની કુલવધૂ સરિખડી, કવિતા.

દલપતકવિતાનો ત્રીજો ગુણસૌરભ છે પ્રસાદ. પ્રાસાદિક કવિતા એ ઈશ્વરદત્ત પ્રેરણાજન્મી કવિતા. જે કુમાશ

ચન્દ્રની ચન્દનીમાં છે, કવિવરના હૈયામાં છે, એ કુમાશ કાવ્યની કવિતાચન્દનીમાં ચમકે તે પ્રસાદ. હૈયાની વાત્સલ્યભાવના પરિવાર ઉપર વરસે, પરબ્રહ્મનાં કૃપાજળ વિશ્વ ઉપર ઉતરે, એવી કવિઆત્માની અમૃતધારાઓ જનતા ઉપર નિર્ઝરે એ કવિતપ્રસાદ. દેવઆરતીનાં જેવાં અજવાળાં, એવાં કવિવરની શારદઆરતીનાં અજવાળાં તે કાવ્યપ્રસાદ.

કે માગશરે મારગડે મળતાં;
ભેળાં બેશી ભોજનિયાં કરતાં;
હવે હરિ! કેમ નથી ગમતાં?
આવો, હરિ! રાસ રમો, વ્હાલા!

એ કાવ્યકડી; કે આંબાની કુંપળો સમું, સાદામાં સાદું, અણશણગારેલું, પ્રકૃતિસુન્દર આપણું કીર્તન

કાલે પરણાવશું ગોપી,
કુંવરને કાલે પરણાવશું ગોપી.
કાનકુંવર મ્હારો ઘોડે ચ્હડશે;
લીલા વાઘા ને પીળી ટોપી,
કુંવરને કાલે પરણાવશું ગોપી.

અથવા તો મીરાંનું બીજું કીર્તન

હાં રે કોઈ માધવ લ્યો, માધવ લ્યો;
વેચન્તી વ્રજનારી રે!
હાં રે કોઈ માધવ લ્યો, માધવ લ્યો.
માધવને મટૂકીમાં ઘાલી,
ગોપી લટકે મટકે ચાલી રે!
હાં રે કોઈ માધવ લ્યો, માધવ લ્યો.

એ કાવ્યો આંબાની સાખો છે, પ્રકૃતિમધુર છે, પ્રાસાદિક છે. દલપતકવિતામાં એ પ્રકૃતિઝરતી પ્રાસાદિક મીઠપ છે. વાદળીમાં હોય તે સરોવરમાં ઉભરાય. દલપતહૈયે અમૃતખાનાં અમૃત હતાં; દલપતકવિતામાં શેલડીથી યે અધિકી મીઠાશ ભરછક–છલકાતી ભરેલી છે.

કવીશ્વર કહેતા કે

કવિતા ને કસ્તૂરી તે સાક્ષી વિના સિદ્ધ થાય.

ફારસી કહેવત છે કે મસ્ક આંનસ્ત કે બખુદ બબૂયદ, ન કે અત્તાર બગૂયદઃ સુરેયો કહે તે નહિ, સ્વયં ભભૂકી ઉઠે એ કસ્તૂરી. માળી કહે તે ફૂલ, કે સ્વયં પરિમળે એ ફૂલ ? ભાષ્યકાર કહે તે નહિ, સ્વયં ફોરી ઉઠે એ કવિતા.

દલપતકવિતાનો ચોથો ગુણપરિમળ છે લોકપાવનકારિણી પવિત્રતા, બ્રહ્માનન્દ સમી રસશુદ્ધિ. હીરાદન્તી ને કમળલોચની એ બે સામળશાઇ કાવ્યવાર્તાઓ બેસન્તા પન્દરસે વર્ષે દલપતરામે અગ્નિઝાળને સમર્પી ત્‍યહારે જાણે દલપતરામે બે વ્રત લીધાંઃ એક તો એ કે કવિતાદેશે દલપતરામે ધર્મનીતિને ચક્રવર્તીપદે સ્થાપ્યાં; અને બીજું એ કે અનુકરણને તિલાંજલિ આપી. ત્‍યહારથી દલપત કવિ સ્વયંકોરી કેડીએ વિચરતા થયા. ગુજરાતને બીજો સામળ મળ્યો હોત; બદલે ગુજરાતને દલપતરામ મળ્યા. તે તિથિથી દલપતકવિતા પુણ્યપવિત્ર ને પાપપાવની થઈ. સ્વામીનારાયણસંપ્રદાયે દલપતહૈયાને નિર્મળી છાંટી, ને દલપતકવિતા ત્‍યહારથી સન્ત સમી સાધુતાના સ્વાંગે સોહાગિણી થઈ.

દલપતકવિતામાં ને દલપતકાવ્યમાં છે બેસતા યુગને

મુહૂર્તે જાગેલા ગુર્જરમહાપ્રજાના કોડ, અભિલાષ, મનોરથો, ને નવઆદર્શો. દલપતકાવ્યમાં તરવરે છે ૧૮૪૮ થી ૧૮૯૮ પર્યન્તની અર્ધી સદીની ગુર્જરપ્રજાની પ્રજાભાવનાઓ ને પ્રજાવિચારણાઓ.

દલપતકાવ્ય છે દલપતજીવનમન્ત્રોની કાવ્યસંહિતા.

સંપલક્ષ્મીસંવાદ, જાદવાસ્થળી, હુન્નરખાનની ચ્હડાઈ, ઋતુવર્ણન, રાજવિદ્યાભ્યાસ, વેનચરિત્ર, ફારબસવિલાસ, ફારબસવિરહ, ગુર્જરીવાણીવિલાપ, સંસ્થાનસુધારો, વિજયવિનોદ, હંસકાવ્યશતક, મહાજનોની ગરબીઓ, માંગળિક ગીતાવલિ, ગરબાવળીઓમાંનાં સ્ત્રીકાવ્યો, વાંચનમાળામાંનાં બાળકાવ્યો, કળાકૌશલ્યનાં ઉદ્યોગકાવ્યો: સ્ત્રી બાળક વ્યાપારી રાજવી–સમસ્ત ગુર્જરજનતા કાજેનાં કાવ્યમંડળનો મહાસંગ્રહ તે દલપતકાવ્ય. સરસ્વતીમન્દિરે સંચરતાં ગુર્જરસંસારનું પગથિયે પગથિયું કવીશ્વરે કાવ્યફૂલડે વધાવેલું છે.

દલપતકાવ્યમાં છે દલપતરામનો પ્રજાસન્દેશ.

બે વિધની દલપતકવિતાઓ દલપતકાવ્યમાં નથી સંગ્રહી. એક નથી લીધી હિન્દી કવિતા; શ્રવણાખ્યાન, પુરુષોત્તમચરિત્ર, જ્ઞાનચાતુરી, પ્રવીણસાગરમાંની દલપતરચી છેલ્લી બાર લહેરો. બીજો કાવ્યસંગ્રહ દલપતકાવ્યમાં નથી તે દલપતસાંપ્રદાયિક કવિતાઓનો. એ કાવ્યવિભાગમાં શ્રી હરિલીલામૃતનો મહાગ્રન્થ પ્રધાન ગ્રન્થ છે. હરિલીલામૃત રચતાં દલપતજીવનના સાતમા દાયકાનાં દશેક વર્ષો વીત્યાં હતાં. હરિલીલામૃતની સ્વામીમન્દિરોમાં આજ કથાઓ થાય છે.

યંત્રખાન પ્રધાનને પકડી આણવાનો; ચીનવિલાયતનો રસ્તો ખેડવાનો; સાગરમન્થન માંડવાનો; સુધારો કરો, વિદ્યા વધારો;

કાચા કાચ સમાન જ્યાં ઉપજે રત્ન અમુલ્ય

એવી બાળશાળાઓ ને બાલિકાશાળાઓ સ્થાપવાનો; નગરનગરે પુસ્તકશાળાઓ રચાવવાનો; ભૂતકાળની રત્નખાણ ખણી ખણી ઈતિહાસસંશોધન આદરવાનો; રાજસન્તાનોને નવવિદ્યા ભણાવવાનો; ધાર્મિક ક્લેશકંકાસ ટાળી દેશમાં સંપ પ્રવર્તાવવાનો: આ અને આવા ગુર્જરપ્રજાને દલપતસન્દેશ છે. અને સર્વતોભદ્ર મહાઉપદેશ તો છે કે 'દેશની દશા બદલાવો.' કિયા કવિવરના કવિતાદેહે આટઆટલી આપણી સંસારમીમાંસા છે?

દલપતયુગ એટલે ૧૮૨૦ થી ૧૮૯૮; સારી ૧૯મી સદી. અને દલપતકાવ્ય એટલે દલપતયુગની દલપતસ્મૃતિ. દલપતકાવ્યના પ્રધાન મન્ત્રોચ્ચાર ગુર્જરપ્રજાને નવયુગના આચારના આદેશ છે.

દલપતકવિતાની કાવ્યપર્યેષણાનો આ ગ્રન્થ નથી; આ ગ્રન્થ તો છે દલપતજીવનકથાનો. આ ગ્રન્થમાં દલપતકવિતાની વિસ્તારી કે સર્વદેશીય કાવ્યમીમાંસા ન હોય. અને છતાં દલપતદેહવર્ણો ભાખ્યા વિના, તેમ દલપતમાનસવર્ણોની ઝાંખી કરાવ્યા વિના, દલપતજીવનકથાનો ગ્રન્થ અધૂરો જ ગણાય. દલપતકાવ્યનાં પ્રકરણો છે એટલાંક પાનાં પૂરી વિહંગદૃષ્ટિએ દલપતકવિતાની પ્રધાન રૂપરેખાઓ નિહાળિયે.

મંગળાચરણ પછી તરત દલપતકાવ્યમાં ગ્રન્થપ્રયોજનનું પ્રકરણ છે. એ પ્રકરણમાં કવીશ્વરે નિજની કાવ્યભાવના ભાખી છે, કડક સ્વામીનારાયણીય Puritanism વિસ્તારી છે. સ્વામીસંપ્રદાયે દલપતહૈયાનો મેલ ધોયો, તેમ દલપતરામે આપણી કાવ્યભાવનાનો મેલ ધોયો. વ્યભિચારવર્ણવતાં કાવ્યોમાંનો પ્રેમરસ નથી, બિભત્સરસ છે એ રસસૂત્ર આપણે ત્‌હ્યાં પ્રથમ ઉચ્ચાર્યું દલપતરામે. દલપતકાવ્યભાવના એટલે પરમ રસશુદ્ધિ.

નથિ ઉચ્ચરી માશુકઆશકની, નથિ વાત જ નીતિવિનાશકની;
કવિતા કરિ સદ્‌ગુણકારણની, દિલદુર્ગુણ–દોષનિવારણની.

ગુર્જરમહાપ્રજા પુણ્યમાર્ગે વિચરે એ દલપતકવિતાનો પ્રથમ મહદાશય. એકકે બાળબાળા પોતાની કાવ્યપરબેથી વિપથગામિની પ્રેરણા ન પીએ એ દલપતકવિતાની પ્રજાકલ્યાણિની મર્યાદવેલ.

ઓ રસતરસ્યાં બાળ! રસની રીત ન ભૂલશો;
પ્રભુએ બાંધી પાળ રસસાગરને પુણ્યની.

એ પુણ્યનિર્મળી રસભાવનાના પુણ્યાદર્શનો આપણે દેશે પ્રથમોચ્ચાર ન્હાનાલાલે નહિ, દલપતરામે કીધો હતો. બેસતા નવયુગની પહેલ્લી વરઘોમાં જ કવીશ્વરે આપણી કવિતભાવના પુણ્યનિર્મળી કીધી.

હાસ્ય રસને ને કવિતાને બહુ થોડું બને છે; કારણ કે હાલતાં ને ચાલતાં હાસ્ય રસ ટીકાખોરી, ડંખીલાપણું, ઝેરીલા ઝાવા એવા હલકટવેડાઓમાં ઉતરી જાય છે. દલપતરામના હાસ્યરસની કંઈક મીમાંસા મિથ્યાભિમાનપ્રકરણમાં

યંત્રખાન પ્રધાનને પકડી આણવાનો; ચીનવિલાયતનો રસ્તો ખેડવાનો; સાગરમન્થન માંડવાનો; સુધારો કરો, વિદ્યા વધારો;

કાચા કાચ સમાન જ્યાં ઉપજે રત્ન અમુલ્ય

એવી બાળશાળાઓ ને બાલિકાશાળાઓ સ્થાપવાનો; નગરનગરે પુસ્તકશાળાઓ રચાવવાનો; ભૂતકાળની રત્નખાણ ખણી ખણી ઈતિહાસસંશોધન આદરવાનો; રાજસન્તાનોને નવવિદ્યા ભણાવવાનો; ધાર્મિક કૂલેશકંકાસ ટાળી દેશમાં સંપ પ્રવર્તાવવાનો: આ અને આવા ગુર્જરપ્રજાને દલપતસન્દેશ છે. અને સર્વતોભદ્ર મહાઉપદેશ તો છે કે 'દેશની દશા બદલાવો.' કિયા કવિવરના કવિતાદેશે આટઆટલી આપણી સંસારમીમાંસા છે?

દલપતયુગ એટલે ૧૮૨૦ થી ૧૮૯૮; સારી ૧૯મી સદી. અને દલપતકાવ્ય એટલે દલપતયુગની દલપતસ્મૃતિ. દલપતકાવ્યના પ્રધાન મન્ત્રોચ્ચાર ગુર્જરપ્રજાને નવયુગના આચારના આદેશ છે.

દલપતકવિતાની કાવ્યપર્યેષણાનો આ ગ્રન્થ નથી; આ ગ્રન્થ તો છે દલપતજીવનકથાનો. આ ગ્રન્થમાં દલપતકવિતાની વિસ્તારી કે સર્વદેશીય કાવ્યમીમાંસા ન હોય. અને છતાં દલપતદેહવર્ણો ભાખ્યા વિના, તેમ દલપતમાનસવર્ણોની ઝાંખી કરાવ્યા વિના, દલપતજીવનકથાનો ગ્રન્થ અધૂરો જ ગણાય. દલપતકાવ્યનાં પ્રકરણો છે એટલાંક પાનાં પૂરી વિહંગદૃષ્ટિએ દલપતકવિતાની પ્રધાન રૂપરેખાઓ નિહાળિયે.

વિચારણા એ દલપતકવિતા. હુન્નરખાનની ચ્હડાઈ એ દલપતઆર્ષદૃષ્ટિમાંથી ૧૮૫૧માં નીતરેલું નવગુજરાતનું પ્રથમ રાષ્ટ્રીય કાવ્ય.

પછી બીજા પ્રકરણમાં પ્રાતઃકાળ ને સાયંકાળનાં કાળવર્ણન છે ને ઋતુવર્ણન છે. દલપતકાવ્યમાંનો એ પ્રાતઃકાળ ને સાયંકાળ તે દેશમાં બેસતી અર્વાચીનતાનો પ્રાતઃકાળ હતો, આથમતી પ્રાચીનતાનો સાયંકાળ હતો. દલપતઋતુવર્ણન તે દેશમાં પલટાતી રાજઋતુનું ઋતુવર્ણન છે. આદિથી એમાં કવીશ્વરે ઇતિહાસમન્ત્રો ઉચ્ચારેલા છે.

દલપતઋતુવર્ણન એટલે ત્ય્હારે દેશભરમાંની પ્રાચીન યુગની ઉતરતી વાદળીઓ ને નવયુગની ચ્હડતી વાદળીઓની ઈતિહાસછાયાઓ ઝીલતું–ઝીલાવતું ઐતિહાસિક યુગપલટાનું કાવ્ય.

દલપતકાવ્યમાંના પ્રધાન પ્રજામન્ત્રો સાંભળિયે.

દલપતકાવ્યનો પ્રથમ પ્રજામન્ત્ર છે વિદ્યાવૃદ્ધિનોઃ સુધારો થવા સદ્ય વિદ્યા વધારો. દેશમાં જ્ય્હાં જ્ય્હાં વિચરતા, ત્ય્હાં ત્ય્હાં કવીશ્વર મહાજનને ને દેશરાજવીને વિદ્યાખાતું સ્થાપવાનું પ્રબોધતા. નવાં અજવાળાં ત્ય્હારે નવવિદ્યાનાં અજવાળાં હતાં. દલપતરામે દીઠું કે હુન્નર નરેશનો બુદ્ધિયુગ બેઠો છે, ભણશે તે પ્રજા પ્રજાસંઘને મોખરે ચાલશે. દલપતરામ પછી ચારેક દાયકે હિન્દી મહાસભાના દૂરઅન્દેશ પ્રજાનેતાઓ વિદ્યાપ્રચારને પ્રજાઉદ્ધારનો પરમ મન્ત્ર ભાખતાઃ 'Educate, educate, and educate.' શાળા, કન્યાશાળા, પુસ્તકશાળા; છાપું, છાપ-

કીધી છે. અંહી તો એટલો જ અંગુલિનિર્દેશ બસ છે કે ઘડિયાળનું એલારામ ને ગામડિયો, વેનચરિત્રમાંના વાંઢા-વિલાપ ને લોકસંઘે બ્રાહ્મણસાથનો ઉચ્ચારેલો અસહકાર, ઘેલી મુસાફરઃ એ અને એવાં કવીશ્વરનાં ને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિષવિહોણા ને વણડંખતા હાસ્યરસનાં કાવ્યો છે.

પોતાનો જીવનધર્મ ને આયુષ્યપ્રવૃત્તિ કવીશ્વરે એ ગ્રન્થપ્રયોજનના પ્રકરણમાં વિસ્તારે કહ્યાં છે.

સુધારો વધારી મૂળ કાઢવાં કુધારા તણાં,
ધાર્યા છે મેં તે તો મારો ધંધો તથા ધર્મ છે;
સ્વદેશમાં સંપ વધે, કુસંપકંકાસ ઘટે,
એ જ મારા મન વિશે મોટો એક મર્મ છે.

દલપતરામ Revolutionary ન હતા, Reformer હતા. એટલે વળી કહે છેઃ

સ્વદેશ સુધારવાની સભાનો છું સભાસદ,
સુબોધક સર્જનોના સાથમાં શામીલ છું;
ચોટામાં લૂંટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી,
જાણી તેનું દુઃખ ઘણો દિલગીર દીલ છું;

× × × ×

રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું.

× × × ×

અન્તરમાં એવું ધરી પુસ્તક કરૂં પ્રકાશ.

એ હૈયાભાવથી દલપતરામે દલપતકાવ્ય રચ્યું ને છપાવ્યું છે. દેશનાં સુખદુઃખો અને એમનાં ઓષધિઓની

શ્વરનાં દિવ્ય ચક્ષુએ દીઠો ને પ્રજાજનને પ્રબોધ્યું કે યન્ત્રખાન અધાનને પકડીને આપણે દેશે આણો.

અને પછી એક વૈશ્યવૃત્તિનો બ્રાહ્મણસન્તાન જાગ્યો, ને એણે ગુજરાતની પાટનગરીએ કળાકૌશલ્યને ન્હોતરીને નગરીનું સ્વરૂપ પલટાવી નાંખ્યું. રણછોડભાઈ રહેંટિયાવાળાએ એમ નવઅમદાવાદ સરજ્યું. અમદાવાદ પાછું આજ ધૂળમાંથી સોનું સરજે છે તે એ દલપતભાખ્યો કળાકૌશલ્યનો મન્ત્રોચ્ચાર સેવીઉપાસીને.

પૂર્વગોલાર્ધમાં ને પશ્ચિમગોલાર્ધમાં જાપાન આજ થનગને છે તે પણ એ જ કલાકૌશલ્યના મન્ત્રપાલનથી.

નર્મદાશંકર નાનપરાની શાળામાં હજી સહેતાજી હતા ને કવિતાની બારાખડી યે ઘૂંટી ન હતી, મહીપતરામ મિશનશાળામાં ભણતા હતા, કરસનદાસ એલ્ફિન્સ્ટન ઈન્સ્ટિટ્યુટના વિદ્યાર્થી હતા, ત્યહારે દલપતરામે આ પ્રજા કલ્યાણક મન્ત્રો ઉચ્ચાર્યો હતા. ઈસ્વી ૧૮૫૧ની સૂરતમાંની દલપતપ્રવૃત્તિઓ વિશે લખતાં નર્મદમિત્ર નવલરામ નર્મદજીવનકથામાં ઈતિહાસ ભાખે છે કે 'આજ અરસાપર કવિ દલપતરામ સૂરતમાં ફારબસ સાહેબની પાસે હતા, અને તે પોતાની ઉગતી કવિતા વાંચી નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલો જ ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ લગાડતા હતા.'

ખરૂં. 'નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલો જ (નવયુગની) ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ,' ગુજરાતભરમાં ને સ્વયં સૂરતમાં પણ, દલપતરામે ચખાડ્યો. નવલરામ કહે છે કે દલપતકવિતા એટલે આપણા નવયુગની આદિ

ખાનું, માસિકો, ભાષણો–પ્રજાકેળવણીનાં વિધવિધનાં નવસાધનો ચોટદુક કરીને, રાજવિદ્યાભ્યાસ ગાઈને, અર્ધી સદીભર પ્રજામાનસઘડતી બાળકવિતા રચીને, કવીશ્વરે પ્રજાકેળવણીનો મન્ત્રોચ્ચાર સફળ કીધો, પ્રજાનું નવમાનસ ઘડી ઘડીને નવપ્રજા સરજી, અને એમ લોકસંઘને નવમાર્ગે પ્રેર્યોદોર્યો. દેશના નાવની દલપતકવિતાએ દિશા બદલી. દલપતરામના સૂક્ષ્મદર્શી ને દીર્ઘદર્શી સહુ અનુજો એ દલપતમન્ત્રોચ્ચારમાં ટહૂકો પૂરતા. ગુજરાતનાં લાખો બાળકો પાંચ દાયકાભર દલપતકવિતાનાં દૂધ પી પીને દૂધમલ ઉછર્યાં, ને આજની પ્રજાનાં માતપિતા થયાં.

ત્‍હારના ગુજરાતે અર્ધી સદીભર દલપતકવિતા વાંચી ને ગાઈ છે એટલી ભાગ્યે કોઈ અન્ય કવિની કવિતા વાંચીગાઈ હશે.

દલપતકાવ્યનો બીજો પ્રજામન્ત્ર છે ‘સુધારાથી થૈ આ જુવો આગગાડી.’ માટે ‘મંડળીસિંહ જગાડો;’ ‘સાગરમન્થન માંડો;’ ‘જતી રિદ્ધિને દૂર રસ્તેથી રોકો;’ હુન્નરઉદ્યોગો ને કલાકૌશલ્ય ખિલાવો. અને એમ

દેશી મિત્રો ! દુઃખ સરવ ટાળો રે ! આપણા દેશનું.

નવો યુગ બેઠો છે, હુન્નરનરેશનું રાજ્ય આવ્યું છે, હુન્નરઉદ્યોગને સેવો, ને પ્રજાકલ્યાણ સાધો. Preserve નહિ, Progressનો પ્રજામન્ત્ર પ્રજાધ્વજે માંડોઃ એ દલપતમન્ત્રોચ્ચાર.

યૂરોપમાં યે ત્‍હારે નવો બેસતો યાન્ત્રિક યુગ કવી-

ઘોળ, શુકસન્દેશો, એ માસે ના જઈએ રે પિયુ ! પરદેશમાં એ બારમાસી, રાધિકાનું રૂસણું, પતિ પધાર્યા પરદેશે, વશીકરણ મન્ત્રની ગરબી, પતિરૂપી હીરલો, સાહ્યબા ! બાગ બનાવ, ઘેર આવો, વસન્તવિલાસી !, નણદી ! નાથ હજી કેમ ના'વ્યા ?—એ અને એવી હોરીઓઃ દલપતકાવ્યમાંના ગરબીપદસંગ્રહના પ્રકરણોમાંનાં એ કાવ્યો, શુદ્ધ નિર્મળ પાણીદાર હીરા જેવાં, પ્રેમરસનાં ચન્દનીમધુરાં કાવ્યો છે. પેલા લોકગીતમાંની રસિકાને વિરહતિથિઓ ગણતાં ગણતાં 'ઘસ ગઈ અંગળિયાંરી રેખ' થાય છે; તેમ દલપતકાવ્યમાંની પ્રેમસોહાગણને પ્રેમપત્રો લખતાં લખતાં કલમ ઘસાઈ જાય છેઃ કારણ કે ધરતીને છેડો હોય તો પ્રેમપત્રને છેડો હોય.

લખી લખી કાગળ લખવાની લેખણ
ઘણું લખતાં ગઇ ઘાસી.

પણ હા; ધરતીને યે છેડો હોય, ને પ્રેમપત્રોને યે છેડો હોયઃ જ્યહાંથી વાળે ત્યહાં ત્હેમના છેડા. સૌસૌના ઘરને જ ધરતીનો છેડો ને પ્રેમનો કેડો કવીશ્વર કહેતા.

માયાવી સુવર્ણમૃગની પાછળ ચ્હડતાં વનબ્રહ્મચારી લક્ષ્મણજીએ પંચવટીની પર્ણકુટીરના ઉમ્બરમાં જ પાળ દોરી હતી. કવીશ્વર કહે છે કે સદા અને સર્વત્ર જગતનાં રામચન્દ્રો ને સીતાજીઓની સંયમપાળ ત્યહાં—ઘરના ઉમ્બરમાં જ છે.

દલપતકવિતામાંનો એ પ્રેમરસ પંચવટીના પુણ્યાશ્રમવર્ણો છે.

કવિતા, અને દલપતરામ એટલે નવયુગના આદિ કવિ, આપણા વાલ્મીકિ.

પ્રજાને ત્ય્હારે નવપ્રવાહસાં દોરવાની હતી. દલપતઆત્મા કહેતો કે પ્રજામન્ત્રો ઉચ્ચારે એ પરમ કવિતા; અન્ધારામાં માર્ગ દાખવે એ પરમ દીવો. હુન્નરખાનની ચ્હડાઈ, સંપલક્ષ્મીસંવાદ, જાદવાસ્થળી, રાજવિદ્યાભ્યાસ, વેનચરિત્ર: ગુર્જરપ્રજાને માર્ગ દાખવતા એ કાવ્યદીવડા છે; આપણા સાહિત્યસાગરની એ દીવાદાંડીઓ છે. વેનચરિત્ર ‘ સુધારાનું પુરાણ ’ કહેવાતું; ત્રાંબામાણ રણકાવી માણભટ્ટ પ્રેમાનન્દરીતિએ વેનચરિત્રની કથા કરતા. શુકુનમુહૂર્તથી માંડીને બાળવૈધવ્ય પર્યન્તના આપણા સંસારરોગોનાં નિદાન ને ચિકિત્સા વેન રાજાના એ ગુર્જરપુરાણમાં છે. આ યુગના આપણા સંસારરોગોની દલપતકાવ્ય તો દલપતધનવન્તરીની ઓષધપેટી છે.

દામ્પત્યપ્રેમ તે પ્રેમરસ છે કે નથી ? ‘ પ્રેમરસનાં કાવ્યો દલપતરામે નથી લખ્યાં ’ એવું ભાખનારાંઓએ કાં તો દલપતકાવ્ય વાંચ્યું નથી, કાં તો પરસ્ત્રીના પ્રેમને જ એવાઓ પ્રેમ માને છે. દલપતરામનાં પ્રેમકાવ્યો છે, ને તે દામ્પત્ય પ્રેમનાં છે. પુણ્યમર્યાદામાં રહીને રસનીંગળતાં પ્રેમકાવ્યો રચી શકાય એવું સિદ્ધ કરતાં ચન્દનીનિર્મળા પ્રેમરસનું કાવ્યસંડળ દલપતકાવ્યમાં છે. દલપતજીવન કહેતું ને દલપતકવિતા કહેતી કે પરકીયાનો પ્રેમ તે બિભત્સ રસ છે, ને તેથી રસાભાસ છે; સ્વકીયાનો પ્રેમ તે પ્રેમરસ છે.

દલપતકાવ્યમાં દલપતરચ્યાં પ્રેમકાવ્યો છે, રામસીતાનાં

ઘોળ, શુકસન્દેશો, એ માસે ના જઈએ રે પિયુ ! પરદેશમાં એ બારમાસી, રાધિકાનું રૂસણું, પતિ પધાર્યા પરદેશે, વશીકરણ મન્ત્રની ગરબી, પતિરૂપી હીરલો, સાહ્યબા ! બાગ બનાવ, ઘેર આવો, વસન્તવિલાસી !, નણદી ! નાથ હજી કેમ ના'વ્યા ?–એ અને એવી હોરીઓઃ દલપતકાવ્યમાંના ગરબીપદસંગ્રહના પ્રકરણોમાંનાં એ કાવ્યો, શુદ્ધ નિર્મળ પાણીદાર હીરા જેવાં, પ્રેમરસનાં ચન્દનીમધુરાં કાવ્યો છે. પેલા લોકગીતમાંની રસિકાને વિરહતિથિઓ ગણતાં ગણતાં 'ઘસ ગઈ અંગળિયાંરી રેખ' થાય છે; તેમ દલપતકાવ્યમાંની પ્રેમસોહાગણને પ્રેમપત્રો લખતાં લખતાં કલમ ઘસાઈ જાય છેઃ કારણ કે ધરતીને છેડો હોય તો પ્રેમપત્રને છેડો હોય.

લખી લખી કાગળ લખવાની લેખણ
ઘણું લખતાં ગઇ ઘાસી.

પણ હા; ધરતીને યે છેડો હોય, ને પ્રેમપત્રોને યે છેડો હોયઃ જ્યહાંથી વાળે ત્યહાં ત્હેમના છેડા. સૌસૌના ઘરને જ ધરતીનો છેડો ને પ્રેમનો કેડો કવીશ્વર કહેતા.

માયાવી સુવર્ણમૃગની પાછળ ચ્હડતાં વનબ્રહ્મચારી લક્ષ્મણજીએ પંચવટીની પર્ણકુટીરના ઉમ્બરમાં જ પાળ દોરી હતી. કવીશ્વર કહે છે કે સદા અને સર્વત્ર જગતનાં રામચન્દ્રો ને સીતાજીઓની સંયમપાળ ત્યહાં–ઘરના ઉમ્બરમાં જ છે.

દલપતકવિતામાંનો એ પ્રેમરસ પંચવટીના પુણ્યાશ્રમવર્ણો છે.

દલપતકવિતામાંનો એ દામ્પત્યભાવ. દલપતકવિતામાંના કુળભાવ કેવાક હતા ?

દલપતકવિતામાંની ગુર્જરસુન્દરી પણ સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટની પુત્રી હતી. એના ઉરકોડ ને હૈયામનોરથ આવા છેઃ

મહા માસે નવ કરિયે નાથ ! મુસાફરી,
ઘઉં સાટે જઈ લાવો ખારી જાર જો;
વ્હેંચીને જમશું, રે મ્હારા વ્હાલમા !
જરૂર નહિ જાવા દઉં ઘરની બ્હાર જો;
એ માસે ના જઈયે રે ! પિયુ ! પરદેશમાં.

× × ×

વવાલિયા વાયા, રે પિયુ ! વૈશાખના,
રજ ઉડે ને માણેક મેલું થાય જો;
નથડીનું મોતી ને હીરો હારનો,
કહો, પરહાથે ક્યમ એ ધીયો જાય જો ?
એ માસે ના જઈએ રે ! પિયુ ! પરદેશમાં.

પોપટડા પાંખોવાળા રે ! વ્હાલમ પાસે જા, વીરા !
રસકસ આપીશ રૂપાળા રે ! વળિ માણેક મોતી હીરા.
પીંજરિયું તારૂં, પ્યારા રે ! સરસ ઘડાવીશ સોનાનું;
જ્યાં જીવણજી છે મારા રે ! છેક વચન કહેજે છાનું.

કોડીલો રૂડો કન્થ ઇશ્વર ! આપોને;
વળી પવિત્ર આપી પન્થ કુમતિ કાપોને.
ઘરડો સસરો ઘર માંઈ, ઇશ્વર ! આપોને;
કંકાસ ન ઉપજે કાંઈ, કુમતિ કાપોને.

સાસુ ગંગાજળ શુદ્ધ, ઈશ્વર! આપોને;
વિચરૂં નહિ વચન વિરૂદ્ધ, કુસતિ કાપોને.
જસવન્તો રૂડો જેઠ, ઈશ્વર! આપોને;
ઠરવા મળિયારો ઠેઠ, કુસતિ કાપોને.
જેઠાણી કેરી જોડ, ઈશ્વર! આપોને;
કરવાને પૂરા કોડ કુસતિ કાપોને.
નાની નણદી, નણદોઈ, ઈશ્વર! આપોને;
જીવમાં હું હરખું જોઇ, કુમતિ કાપોને.
વળિ વેવાઈ ને વેવાણ, ઈશ્વર! આપોને;
સદ્‌ગુણવાળાં સુજાણ, કુસતિ કાપોને.
સજ્જન ને શુદ્ધ જમાઇ, ઈશ્વર! આપોને;
દઈ કંથને ઘણી કમાઈ, કુસતિ કાપોને.

× × ×

સારી સાહેલીસંગ ઇશ્વર! આપોને;
આપી અધિકો ઉમંગ કુમતિ કાપોને.
વળિ નિર્ભય નગરનિવાસ ઈશ્વર! આપોને;
આંગણિયે દઇ ઉજાસ કુમતિ કાપોને.

અને એ બધા ઉરકોડ છતાં, ભવભૂતિ ભાખે છે તેમ, દલપતમાનસપુત્રીઓને સ્વામી તે જ જીવનસર્વસ્વ છે.

કાયા પ્રાણ થકી જો જૂદી રહે, તો હું તમથી જૂદી પડી છેક
જીવું તજી ટેક; સાથે રાખો સ્નેહથી.

પતિ તે પ્રાણ ને પત્ની તે દેહ. પ્રાણસૂનો દેહ શબવત્ છે, દેહસૂનો પ્રાણ વાયુલહરી શો વિશ્વમાં અપ્રતિષ્ઠિત છે. એવાં વિછોડિયાં એકકેને કાજે સંસારના જય નથી.

ઈતિહાસરેખાઓ છે. છાપું, છાપખાનું, આગ હોલવવાના બંબાનું બંબાષ્ટક, આગગાડી, આગબોટ, તાર, ઓમની-બસ, ફોટોગ્રાફી, સ્ટીરિયોસ્કોપઃ એ સહુ આજનાં લોકપરિચિત જીવનસાધનો છે, ત્ય્હારે નવવિદ્યાનાં નવઆશ્ચર્યો હતાં. દલપતકાવ્યમાં એ સહુ નવવિદ્યાનાં આશ્ચર્યોની ઈતિહાસકથા છે.

કહું હવે શ્રીપુરનો સુધારો

એ કાવ્યચરણથી માંડીને દલપતઆલેખેલી ઈતિહાસ-ગાથા ગુર્જરરાષ્ટ્રમાં પડતી નવયુગની કુંકુમવર્ણી પ્રાતઃ પગલીઓની ઈતિહાસગાથા છે. ગુર્જર સંસ્કૃતિના ભાવિ ઈતિહાસકારો એ દલપતકાવ્યમાંના કાવ્યખંડને સદા મહામૂલો ભાખશે.

ને દલપતકાવ્યમાંનું છેલ્લું પ્રકરણ છે નામાંકિત જનો વિશે. વિભૂતિયોગના અધ્યાયને અન્તે ગીતાજીમાં ભગવાને ભાખ્યું છે કે

यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जित मेव वा,
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम्.

જે જે વિભૂતિવન્તુ હો, શ્રીવન્તું વા પરાક્રમી,
તે તે સૌ જાણજે મ્હારા થયેલું તેજઅંશથી.

કવીશ્વર શાસ્ત્રશ્રદ્ધાળુ હતા, ઈતિહાસસંશોધક ને ઈતિહાસઅભ્યાસી હતા, લખાયેલી ને લખાતી કાળવહીના વહીવંચા હતા. વિભૂતિવન્તાને શ્રીવન્તાને પરાક્રમીને દલપત-રામ એટએટલા દેવાંશી માનતા. એ ગુણપૂજાભાવે કવીશ્વરનાં મહાજનકાવ્યો રચાયેલાં છે. મહાજનો એટલે ઈતિહાસના

પ્રતિનિધિઓ. જગતઈતિહાસ શ્રી હરિ લખે છે, પણ શ્રી હરિ નિમિત્તદ્વારાએ જગતઈતિહાસ લખે છે. એવા, ન્હાના મ્હોટા નવઈતિહાસ ઘડતા, શ્રી હરિના નિમિત્તરૂપ પરાક્રમશાળીઓ શ્રી હરિની કાળવિભૂતિઓ ને ઇતિહાસઅંગુલિઓ છે. મહાજનકાવ્યોમાં, કવીશ્વર માનતા કે, પોતે એ નગરવિભૂતિઓનાં ને દેશવિભૂતિઓનાં સ્તોત્રો ગાય છે. વસુન્ધરા વસુઓની ને રત્નોની રત્નખાણ છે; રત્નપારખો એ રત્નોને પારખે ને પરખાવે છે. કવીશ્વર રત્નપારખ હતા; દલપતયુગના નરરત્નોને પ્રીછતા ને પ્રીછાવતા.

કવીશ્વર નિજ એક કવિધર્મ એ કહેતા કે

સૌ જનના સુખકારણે કીધું જે કંઇ કામ,
ધરણીતળમાં ધન્ય છે નિર્મળ તેનું નામ.
એવા જનનો જગતમાં કરવો જશવિસ્તાર,
આપ્યો મુજને ઇશ્વરે એ માટે અવતાર.

દલપતકાવ્ય એટલે દલપતયુગનો ગુર્જરઈતિહાસ. ગુર્જરરાષ્ટ્રના ચોખૂટમાં નવયુગના મંડાણકાળે કોણ કોણ મહાજનો થયા, શી શી મહાપ્રવૃત્તિઓ મંડાણી, ગુર્જરમહાપ્રજાએ શી શી કાળમન્ત્રણાઓ કીધી, શા શા આદર્શો સેવ્યા, કેવી કેવી પગલીઓ ભરી, રાજાપ્રજાએ કેવાંકેવાંક શુભાશુભ આદર્યાં: એ આપણી ઈતિહાસલક્ષ્મીની ઘણીખરી ફૂલપાંખડીઓની દલપતકાવ્ય ફૂલછાબ છે. નિજ યુગને દલપતરામ ઘડતા એટલું જ નહિ, ઘડાતા યુગઇતિહાસનાં કવીશ્વર કાવ્યો રચતા. દલપતશિષ્ય ફારબસ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઈતિહાસ લખી ગયો છે; ફારબસગુરુ દલપતરામ

ઉઘડતા નવયુગનો અર્વાચીન ઈતિહાસ લખી ગયા છે. દલપતકાવ્ય એટલે નવયુગના મંડાણનો ઇતિહાસગ્રન્થ, ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધનો ગુજરાતનો સંસ્કારરાસો. સદી પછી આજ કે આજથી પાંચ સદીઓ પછી નવયુગના ઈતિહાસમંડાણનાં ભણનારાંભણાવનારાંઓએ દલપતકાવ્ય ભણવાનું જ છે. દલપતકાવ્યમાં નવયુગમંડાણનું ગુજરાતદર્શન છે. પૃથરાજરાસો આથમતી હિંદુસંસ્કૃતિનું મહાકાવ્ય છે; દલપતકાવ્ય બેસતી ગુર્જરનવસંસ્કૃતિનું મહાકાવ્ય છે.

સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટોના યાત્રાળુઓ ગુજરાતના એ કવિતાઘાટના તીર્થે યાત્રાભાવે સદા પધારશે.

દલપતકાવ્યનું એક પ્રકરણ છે ફારબસવિલાસ ને ફારબસવિરહનું. એ પ્રકરણ એટલે દલપતકાવ્યમાંનું હિન્દબ્રીટનની મૈત્રીનું પ્રકરણ. હિન્દબ્રીટનની મૈત્રીના કવીશ્વર આયુષ્યભર હિમાયતી હતા. હિન્દબ્રીટનની મૈત્રીની એ ગુર્જરકથા All India Servicesની પરીક્ષામાં પરીક્ષાગ્રન્થ થવો ઘટે છે, મુંબઇના બ્હારામાં પગ મૂકતા સહુ પરદેશીઓને કાજે એ Language Test થવો ઘટે છે. દેશીઓ પ્રત્યે પરદેશીઓએ કેમ વર્તવું એના એ ગ્રન્થોમાં ફારબસભણાવ્યા વિવેકપાઠો ને સૌજન્યસૂત્રો છે.

ફારબસવિલાસ એટલે ગુહાના ને બાપ્પા રાવળના ઈડરિયા ગઢમાં ૧૮૫૨માં મળેલા દલપતસૂચવ્યા ને ફારબસ-સત્કાર્યા પ્રથમ ગુર્જર કવિસંમેલનનું કાવ્યસંભારણું. અને ફારબસવિરહ એટલે એક બ્રિટિશરને કાજે એક હિન્દીએ રચેલો કાવ્યકીર્તિસ્તંભ. કો બ્રિટિશર હવે કો હિન્દીને કાજે

એવો કીર્તિસ્તંભ ક્‌ય્હારે રચશે ? પરસ્પરનાં ગુણસન્માન વિના દલપતફારબસનો મહામનોરથ–સંસ્કૃતિઓનો સંગમ કે સમન્વય સંભવશે ખરો ? એકતરફી એટલે એકપંખાળું. એકપંખાળુ પંખી ઓટલા સૂધી ઉડે.

ત્ય્હારે દલપતકાવ્યનો મધ્યવર્તી ને ચક્રવર્તી પ્રજામન્ત્ર કિયો ? કવીશ્વર દલપતરામભાખ્યું પરમ જીવનસૂત્ર કિયું ?– કે જેને આધારે પ્રજાકલ્યાણ સધાય ને કાળસાગર તરાય ?

કવીશ્વરનું પરમ જીવનસૂત્ર ને કવીશ્વરનો ચક્રવર્તી પ્રજાસન્દેશ છે

સજન ! સંભળાવજો
ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર.

દલપતકવિતાનું એ શિખર ને કવીશ્વરનું એ ચક્રવર્તી કાવ્ય. ડાર્વીનના Evolution સંસ્થાપતા ગ્રંથનાં મૂલ, તે એ દલપતકવિતાનાં મૂલ.

મુંબઈગરાઓમાંના સંસારભંજકો ને સંસારસુધારકોની પક્ષાપક્ષીના અનુભવ પછી ૧૮૫૯ માં ઉચ્ચારેલો, '૬૦માં છપાયેલો, અને પછી ૧૮૬૮માં વેનચરિત્રમાં ગૂંથાયેલો, એ દલપતદીધો Massage of Social Evolution. That, says Dalpatram, is the Law of the March of States, Societies, & Civilizations: in fact, of Human History.

ડાર્વિનના ગ્રન્થ Origin of Speciesનો એ વિશ્વવર્તી વિજ્ઞાનમન્ત્ર છે; હેનરી મેઈનના ગ્રન્થ The Ancient Law-ની એ મધ્યવર્તી ઈતિહાસતારવણી છે.

કાળની ગતિનો એ મન્ત્ર છે, જગતતત્ત્વોનું એ સૂત્ર છે. નદી એમ વહે છે; સાગર પૃથ્વીને એમ કોરે છે; મેઘ ને વાયુ એમ ગિરિવરોને ભૂતળ ભેગા કરે છે. સૂર્ય ચન્દ્ર તારા નક્ષત્રો ગ્રહો-જગતતત્ત્વો એમ પગલીઓ ભરે છે.

સમસ્ત વિશ્વપ્રવર્તતો મહાનિયમ Evolutionનો છે; અન્યથા અપવાદ છે. ક્રાન્તિવાદ ક્ષણિક છે; ઉત્ક્રાન્તિવાદ સર્વતોમુખ છે.

ઘડીક દોડે, પણ જીવનભર તો માનવી ચાલે છે. શરતના ઘોડા કે 'ક્રાન્તિ' 'ક્રાન્તિ' પોકારતા સફળ કે નિષ્ફળ ક્રાન્તિવાદીઓની જીવનઘડીઓ ગણી જોજોઃ નિયમ કિયો ને અપવાદ કિયો એ એમનાં જ જીવન ઉચ્ચરશે.

વીર નર્મદે પણ ગાયું છે કે

રણ તો ધીરાનું, ધીરાનું.

તુકારામે ગાઈ ગયા છે કે

धीर तो कारण । साह्य होतो नारायण.

વેદવાક્ય તો વિશ્વવિખ્યાત છે કે

धीर स्तत्र न मुह्यति.

સૈકાઓથી ગુર્જરપ્રજા તો અનુભવસિદ્ધાન્ત ઉચ્ચારે છે કે

ઉતાવળા સો બ્હાવરા, ધીરા સો ગંભીર.

ગુર્જરમહાપ્રજા સમશીતોષ્ણકટિબન્ધવાસિની મહાપ્રજા છે.

અને વર્તમાન યૂરોપી સંસ્કૃતિની માતા ગ્રીક પ્રજા શું કહેતી? ગ્રીસનો ડહાપણસમૃદ્ધ મહાજન ઈસપ કહેતો

દડબડતું સસલું નહિ, ઢાલવાળો કાચબો શરત જીતે છે: The slow & steady win the race.

૧૮ સૈકા પર્યન્ત યૂરોપનું માનસ ઘડનારો, જગત્‌જેતા સિકન્દરનો રાજગુરુ, એરિસ્ટોટલ કહી ગયો છે કે Not in the extremes; virtue lies in the middle; મધ્યમ માર્ગ એ જ નીતિમાર્ગ ને સદાચાર.

સંસ્કૃત સાહિત્યાચાર્યો તો સૈકાઓથી ચેતે ત્હેમને ચેતવતા આવ્યા છે કે अति सर्वत्र वर्जयेत्; અતિશય સર્વ અસાર.

અને કવીશ્વરના સમવયસ્કોની સાક્ષી શી છે? સાંભળિયે.

દલપતમન્ત્રને મહીપતરામની સાક્ષી કાંઇ છે? પાર્વતીકુંવરાખ્યાનમાં ૨૦મે પાને સ્વજ્ઞાતિઅવરોધે પિતાની ઉત્તરક્રિયા પોતે પડતી મૂકી ને કાકાને ભળાવી એ પ્રસંગચર્ચામાં મહીપતરામ લખે છે કે: 'અમારો (દમ્પતીનો) મૂળથી ઠરાવ એ હતો કે સ્વદેશીઓ અને સ્વજ્ઞાતિલાઓમાં રહીને જેટલો સુધારો થઇ શકે તેટલો તેમનાથી જૂદા પડે થઈ શકે નહિ; માટે નાત આપણને તરછોડે, પણ નાતને આપણે તરછોડવી નહિ.'

નવલરામની તો દલપતસૂત્રને સોએ સો ટકા સાક્ષી છે. નર્મદજીવનકથામાં ધર્મવિચારના પ્રકરણની ચર્ચા કરતાં 'ઇંગ્લાંડમાં પોતાની મરનાર વહુની બહેન સાથે' લગ્નની 'બન્ધી કાઢી નાંખવા ત્રીસ-ત્રીસ વર્ષથી મહાપ્રયત્નો ચાલે છે × × તો પણ હજી ત્યાંના સુધારકોથી કાંઇ પણ થઈ શકયું નથી:' એ અને એવાં દૃષ્ટાન્તો

ચર્ચીને નવલરામ ઉચ્ચારે છે કે 'સઘળે સંસારસુધારો બહુ મોડો થાય છે.'

નર્મદ–એક વેળાનો દલપતપ્રતિસ્પર્ધી નર્મદ–'સુધારાનો વીર' નર્મદ એ દલપતમન્ત્રની કાંઈ સાક્ષી પૂરે છે? રાજ્યરંગ–દુનિયાંનાં મહારાજ્યોની ઉથલપાથલોનો ઈતિહાસ લખવાને નર્મદે ન્હાનામ્હોટા બસ્સેંક ગ્રન્થોનું અવલોકન કીધું, ઘણા ઈતિહાસો વાંચ્યા, અને એથી અધિકા વિચાર્યો. નર્મદમિત્ર નવલરામ કહે છે કે નર્મદને 'તે બધામાંથી એ સિદ્ધાન્ત હાથ લાગ્યો કે કોઈ પણ દેશની સ્થિતિ કે વિચારો લાંબા કાળના પરિપાકથી જ બદલાઇ શકે છે.'

સ્વયં નર્મદની રણહાકલ શી છે?

રણ તો ધીરાનું, ધીરાનું;
નથી ઉતાવળા—કાયરનું:
રણ તો ધીરાનું, ધીરાનું.

નર્મદ કહે છે કે રણ કાયરનું નથી કે ઉતાવળિયાનું નથી; રણ ધીરાનું છે.

દલપતજીવનના ને દલપતકાવ્યના ચક્રવર્તી સંસારસૂત્રને માટે મહીપતરામની નવલરામની નર્મદની સાક્ષીઓ હજી શું કોઈને અધૂરી પડશે? દલપતભાખ્યો Evolutionનો સુધારામાર્ગ એ સંસારનો સર્વતોમુખ કલ્યાણમાર્ગ છે.

આપણું રસશાસ્ત્ર તો સૈકાઓથી ધીરોદાત્ત નાયકને સર્વશ્રેષ્ઠનાયક ભાખે છે. આપણાં ગીતાઉપનિષદો હજ્જારો વર્ષોથી ગાય છે કે धीर स्तत्र न मुह्यति: ધીર પુરુષ ક્યહાંય મોહ પામતો નથી.

૧૮૬૦માં Origin of Species છપાવી એમાં Scientific Evolutionનો વિશ્વમન્ત્ર ડાર્વિને ઉચ્ચાર્યો. એ જ સાલના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં દલપતનો Social Evolutionનો સંસારમન્ત્ર ગુર્જરપાટનગરમાં છપાયો હતો.

નવયુગ ગુજરાતે બેસતો હતો, નવપ્રજા ગુજરાતે ઘડાતી હતી, સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય ગુજરાતે મંડાણો હતો, પ્રાચીન કાવ્યઈતિહાસો શોધવાને પોતે ગુજરાતે ઘૂમતા હતા, ત્‍હારે સંસારદર્શનમાંથી ને સંસારમન્થનમાંથી, તેમ ઈતિહાસના સનાતન ઉચ્ચારણમાંથી કવીશ્વર દલપતરામે એ કાળસિદ્ધાન્ત સાર્વ્યો ને ઉત્ક્રાન્તિમન્ત્ર ઉચ્ચાર્યો. સ્થૂલચક્ષુએ દલપતરામ અપંગ હતા, આન્તર્ચક્ષુએ કવીશ્વર વિશ્વદ્રષ્ટા હતા. સંસ્કૃતિઓના સંગમ ઘર્ષણ અથડામણ, યુગનું યુગમન્થન, સંસારનું શ્રેયસ્ ને પ્રેયસ્, આપણી આંખે સૂર્યચન્દ્ર દેખાય છે એવાં, કવીશ્વરની આન્તર્આંખે દેખાતાં. ગુજરાતનું શ્રેયસ્ હતું તે દલપતરામે પ્રેયસ્ કરીને ગુજરાતને પાયું. અન્યથા ભડકતા, પણ નિજ કવીશ્વરમાં અડગ શ્રદ્ધાશીલ ગુજરાતે દલપતહસ્તે એ નવસંસ્કારો ખોબલે ને ખોબલે પીધા.

બીજો બોલ ન ઉચ્ચાર્યો હોત, કહ્યું છે તે એક જ કહ્યું હોત, The Supreme Law of Social Evolution, the Historical Induction of March of Civilizations, 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' એ એક જ સંસારમન્ત્ર દલપતરામ પ્રજાગણને આપી ગયા હોત, ત્‍હો પણ Social Evolutionના–સંસારવિકાસશાસ્ત્રના આપણા ડાર્વિન ગણાઈ

દલપતરામ અમર થાત. સહુ ધીરોદાત્ત નાયકોનો એ જીવનમન્ત્ર છે.

Social Evolution–ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર કવીશ્વરનો ત્હારે યુગધર્મ હતો, પણ ઈતિહાસનો એ સનાતન ધર્મ છે. દલપતરામ યુગધર્મના મન્ત્રોચ્ચાર ઉચ્ચરતા; પણ એમની આર્ષવાણના બોલ યુગધર્મથી યે પર સનાતન ધર્મમન્ત્રો બોલતા.

દલપતરામના સમકાલીન આંગ્લકવિવર ટેનીસનમાં જે નવવિજ્ઞાન–Scienceનો આદરસત્કાર હતો એ નવવિજ્ઞાનનો આદરસત્કાર ટેનીસનના સમકાલીન ગુર્જરકવીશ્વર દલપતરામમાં પણ સંભરેલો છે. વિજ્ઞાનવિકાસ ત્હારે યૂરોપમાં યે નવોસવો હતો. મોહમુગ્ધ આંખે વિજ્ઞાનના ચમત્કારોને લોક ત્હારે નિરખતા, લોકકલ્યાણકારી માનતા. ગુજરાતે તો ત્હારે એ નવનવચમત્કારો હતા. આજ એ ભ્રમ મટયો છે. Scienceની કવિતા ઉપટી ગઈ નથી; પણ પૃથ્વીપ્રજાઓની પ્રતીતિ તો ગળાસમાણી થઈ છે કે વિજ્ઞાનવિકાસ લોકકલ્યાણક છે એટલો જ લોકસંહારક છે.

દલપતરામનાં છેલ્લાં કાવ્યો ને ટેનીસનનાં છેલ્લાં કાવ્યો સરખાવી જોનાર કાવ્યમીમાંસકનો વિચારશ્રમ મિથ્યા નહિ જાય. આયુષ્યનો પહાડ ચ્હડતા ગયા તેમ તેમ બન્નેયનાં વિશ્વદર્શન વિશાળ ને ઉદાર થતાં ગયાં. Akbar's Dream, Locksley Hall & Sixty Year's After, Vastness એ કવિવર ટેનીસનનાં છેલ્લાં કાવ્યો. આકાશગંગા, કાળનો વેગ, નવી દુનિયાં, મ્હારૂં કોનું શું કર્યું?

એક મંડળી એવી સ્થાપો જ્યાં સૌને ઉદ્યોગ જડે: એ દલપતરામનાં છેલ્લાં કાવ્યો. આયુષ્યના શિખર ભણી વિચરતા તેમ તેમ ટેનીસન ને દલપતરામ ઉંચા ચ્હડતા, અધિકા ને અધિકા વિશાળદ્રષ્ટા થતા.

બીજા આંગ્લ રાજકવિ વર્ડ્ઝવર્થ કહેતા કે Every great poet is a teacher. I wish to be considered as a Teacher, or as nothing. ખરૂં. પ્રત્યેક મહાકવિ લોકગુરુ છે. લોકગુરુ છે એટલું જ નહિ, કાળદ્રષ્ટા છે. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કવીશ્વર ગુજરાતના લોકગુરુ હતા, યુગદ્રષ્ટા હતા. બેસતા યુગને એમણે ઓળખ્યો ને ઓળખાવ્યો. ગુર્જરપ્રજાને એમણે ઉદ્બોધી ને પ્રબોધી. પ્રજાજને આનન્દવદને દલપતમન્ત્રો ઝીલ્યા. કવીશ્વર ત્ય્હારે ગુજરાતના લોકરથના લોકસારથી હતા.

દલપતરામ ઇંગ્રેજીની બાળપોથી યે ભણ્યા ન્હોતા, આર્ય સંસ્કૃતિના સપૂત હતા. છતાં દલપતકાવ્યમાં ટેનીસનના વિજ્ઞાનઆદર ને દામ્પત્યઆદર્શ છે, મિલ્ટનની Puritanism છે, વર્ડ્ઝવર્થનાં શાણપણ સદાચારમહિમા લોકભાષાપક્ષપાત ને લોકગુરુભાવના અન્થભરપૂર છે. એ ખરૂં છે કે વર્ડ્ઝવર્થ લખ્યું બધું ઉત્તમ નથી, ટેનીસનલખ્યું બધું ઉત્તમ નથી, તેમ દલપતલખ્યું યે બધું ઉત્તમ નથી. કોનું કોનું લખ્યું બધું ઉત્તમ છે? પાંચે સરખી આંગળિયાળો પુરુષપ્રવર હજી તો દીઠો નથી. એ સહુ કવિવરો લોકકવિઓ હતા, ને એ સહુ કવિવરોનું ઉત્તમ ઘણું છે. અને ઉત્તમ છે તે કાળના ને કીર્તિના ઉત્તમોત્તમની કક્ષામાંનું છે.

દલપતકાવ્યગંગાના, ત્રિવેણી સમા, ત્રણ પ્રધાન

મૂળઝરણાં છેઃ ઈતિહાસ, સંસાર, ને સદ્ધર્મ. ઈતિહાસ સંસાર ને સદ્ધર્મ–એ ત્રિવેણીસંગમનું ગુર્જરકાવ્યતીર્થ તે કવીશ્વરનું દલપતકાવ્ય.

પૂર્વાવસ્થાનો સાહસવીર નર્મદ ને ઉત્તરાવસ્થાનો ધર્મવિચારક નર્મદ, નવલરામભાઈ કહે છે તેમ, યુગમૂર્તિ હતો–યુગના ભરતીઓટ નર્મદમાં પ્રત્યક્ષ પરખાતા. પવિત્રતાના પુણ્યવાસ દલપતરામ સનાતન સદ્ધર્મમૂર્તિ હતા, **आपूर्यमाणं अचलप्रतिष्ठम्** સમા સ્થિતપ્રજ્ઞ હતા.

દલપતગરબાવલિ, માંગલિક ગીતાવલિ, કચ્છગરબાવળી–આપણા સુન્દરીસંઘ કાજેની કવીશ્વરની એ કાવ્યત્રયી; ને હોપવાંચનમાળામાં છે એ ‘વાંચનમાળાના શણગારરૂપ’ કવીશ્વરનાં બાળકાવ્યો. દલપતરામે શીઘ્રકાવ્યો રચ્યાં છે, Parables–મર્મકાવ્યો રચ્યાં છે; દલપતરામે ભાષાકવિતા લખી છે, સંપ્રદાયકવિતા લખી છે; દલપતરામે દામ્પત્યગીતો ગાયાં છે, સંસારગીતો ગાયાં છે, કુળભાવનાનાં ગીતો ગાયાં છે. રાજામહારાજાઓ સમક્ષ મહારાણી ગુજરાતી વાણીના વકીલ દલપતરામ થયા છે, વિદ્યાખાતુ પુસ્તકશાળા કોશગ્રન્થની વકીલાતો કીધી છે. દલપતરામે રાજવિદ્યાભ્યાસ ઉદ્બોધ્યો છે, અન્ત્યજવિટંબણાના સંવાદો ઉચ્ચાર્યો છે, મહાજનિયાઓને કાજે હુન્નરખાનની ચ્હડાઈ વર્ણવી છે. અન્ત્યજથી માંડીને રાજપુત્રો પર્યન્ત કોઇ દલપતકાવ્યની બહાર નથી. સમસ્ત ગુજરાતીઓ દલપતહૈયામાં સમાતા. કવીશ્વરની એ હૈયાવિશાળતા દલપતકાવ્યનાં પાનાપાનાને પાટલે શબ્દપુષ્પોમાં પમરે છે.

કવીશ્વરનાં કાવ્યો સાંભળવાને મુંબઈની પારસી બાનૂઓ સભા ભરી કવીશ્વરને ન્હોતરતી; જમસેદજી દલાલ કહેતા કે દલપતરામ હિન્દુઓના કવિ છે એટલા એમ પારસીઓના કવિ છે; ધોરાજીના જગતુસફરી મેમણ શેઠ કહેતા કે જગતુસુસાફરીમાં દલપતકાવ્ય સદા ઓશીકા નીચે રાખીને પોતે સૂતા, દલપતસતસઈ એમનું તાવીજ હતી. પાદરીઓ ટેલર, પિતા ને પુત્ર–કહેતા કે કવીશ્વર સર્વધર્મનો સારોદ્ધાર બોલે છે. શેઠિયાઓ દલપતરામને લક્ષ્મીપાંખડીએ વધાવતા, રાજવીઓ દલપતરામને વર્ષાસનો સમર્પતા, સરકાર દલપતરામને સરઅવસરે શાલ–પાઘ–ઈલ્કાબથી સન્માનતી. એ સૌ દલપતરામનાં નહિ, દલપતકાવ્યનાં આદરસન્માન હતાં.

બુદ્ધ ભગવાન લોકભાષામાં બોલતા, સ્વામી નારાયણ લોકભાષામાં બોલતા, દલપતરામ લોકભાષામાં બોલતાઃ કવીશ્વરને સંસ્કૃત સારૂં આવડતું ત્હો યે લોકભાષામાં બોલતા. લોકભાષામાં ન બોલે કે લોકપ્રશ્નો ન વિચારે–ઉકેલે કે ન ગાય–સંભળાવે ત્હેમને લોકસંઘ ન અપનાવે તો એ લોકસંઘનો અપરાધ છે? કવીશ્વર લોકભાષામાં બોલતા ને લોકપ્રશ્નોનાં મીમાંસાગીતો ગાતા તેથી કવીશ્વર લોકમાન્ય હતા. કવીશ્વર એ દલપતરામનું લોકદીધું બીરદ હતું. રાસમાળાની પ્રસ્તાવનામાં ફારબસ કહે છે કે ૧૮૫૬ની યે પૂર્વેથી દલપતરામને લોક કવીશ્વર કહેતાઃ Kaveshwar–for with that title Dalpatram is invested by the suffrage of his countrymen.

સમન્વયવાદી કવીશ્વર સદા સંસ્કૃતિઓનાં સંગમગીત ગાતા. દલપતકાવ્ય એટલે પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનું સંગમતીર્થ. પ્રાચીન ને અર્વાચીન સંસ્કારસુગન્ધ દલપતકાવ્યની પાંખડીએ પાંખડીએ ફોરે છે. મહાકાળના ઉપાસકોને દલપતકાવ્ય છે સંસ્કૃતિઓનો સંગમઘાટ.

એ ખરૂં છે કે અણહિલ્લપુર પાટણ તે અયોધ્યા નથી કે હસ્તિનાપુર નથી; તેમ દલપતકાવ્ય તે રામાયણ નથી કે મહાભારત નથી. જગતનાં એ વિરાટકાવ્યો સૈકાઓથી સંસારો સરજે છે. એ પંચવિરાટકાવ્યોએ સરજ્યું છે એથી તો અધિકું માત્ર કૃષ્ણે બુદ્ધે ઝરથૂસ્ત્રે ખ્રીસ્તે મહમ્મદે કોનફ્યૂશિયસે સરજ્યું છે. વ્યાસે વાલ્મીકિએ હોમરે ફિરદૌસીએ સંસ્કૃતિઓ સરજી; ગીતાઉપનિષદ ધમ્મપદ બાઈબલ અવસ્થા કૂરાન એમણે નો માનવવંશનાં નવમાનસ સરજ્યાં છે. એ પયઘમ્બરમંડળે તો સૈકાઓથી કરોડોને ઘડયા છે. એ સૌ જગત્પ્રેરણાઓ હતી; વિશ્વઅજવાળતા એ વિશ્વવન્દનીયો હતા. દલપતરામ જગત્પ્રેરણા ન હતા, ગુર્જરપ્રેરણા હતા; દલપતરામે સૈકાઓને હજી નથી ઘડયા, દાયકાઓને ઘડયા છે; દલપતરામે કરોડોને નથી સરજ્યા, લાકૂખોને નવવ્હેણમાં વાળ્યા છે. અર્ધી સદીનું નવું બાળગુજરાત–આજના ગુજરાતનાં માતપિતા ને દાદાદાદીઓ ને વડુવાઓ દલપતકવિતાનાં દૂધ પીતાં ઉછરતાં. પૃથ્વીભરના નહિ, દલપતરામ ગુજરાતના કવીશ્વર હતા. દલપતકાવ્ય ગુજરાતીઓનો કાવ્યગ્રન્થ છે. દલપતઆયુષ્યવરષોમાં એક વિરલ ને વિભૂતિવન્તો ઈતિહાસયોગ ગુજરાતને સાંપડયો; અને તે પૂર્વની ને પશ્ચિમની, પ્રાચીન ને અર્વાચીન સંસ્કૃ-

કવીશ્વરનાં કાવ્યો સાંભળવાને મુંબઈની પારસી બાનૂઓ સભા ભરી કવીશ્વરને ન્હોતરતી; જમસેદજી દલાલ કહેતા કે દલપતરામ હિન્દુઓના કવિ છે એટલા અમ પારસીઓના કવિ છે; ધોરાજીના જગતુસફરી મેમણ શેઠ કહેતા કે જગતમુસાફરીમાં દલપતકાવ્ય સદા ઓશીકા નીચે રાખીને પોતે સૂતા, દલપતસતસઈ એમનું તાવીજ હતી. પાદરીઓ–ટેલર, પિતા ને પુત્ર–કહેતા કે કવીશ્વર સર્વધર્મનો સારોદ્ધાર બોલે છે. શેઠિયાઓ દલપતરામને લક્ષ્મીપાંખડીએ વધાવતા, રાજવીઓ દલપતરામને વર્ષાસનો સમર્પતા, સરકાર દલપતરામને સરઅવસરે શાલ–પાઘ–ઈલ્કાબથી સન્માનતી. એ સૌ દલપતરામનાં નહિ, દલપતકાવ્યનાં આદરસન્માન હતાં.

બુદ્ધ ભગવાન લોકભાષામાં બોલતા, સ્વામી નારાયણ લોકભાષામાં બોલતા, દલપતરામ લોકભાષામાં બોલતા: કવીશ્વરને સંસ્કૃત સારૂં આવડતું ત્હો યે લોકભાષામાં બોલતા. લોકભાષામાં ન બોલે કે લોકપ્રશ્નો ન વિચારે–ઉકેલે કે ન ગાય–સંભળાવે ત્હેમને લોકસંઘ ન અપનાવે તો એ લોકસંઘનો અપરાધ છે? કવીશ્વર લોકભાષામાં બોલતા ને લોકપ્રશ્નોનાં મીમાંસાગીતો ગાતા તેથી કવીશ્વર લોકમાન્ય હતા. કવીશ્વર એ દલપતરામનું લોકદીધું બીરદ હતું. રાસમાળાની પ્રસ્તાવનામાં ફારબસ કહે છે કે ૧૮૫૬ની યે પૂર્વેથી દલપતરામને લોક કવીશ્વર કહેતા: Kaveshwar–for with that title Dalpatram is invested by the suffrage of his countrymen.

સમન્વયવાદી કવીશ્વર સદા સંસ્કૃતિઓનાં સંગમગીત ગાતા. દલપતકાવ્ય એટલે પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનું સંગમતીર્થ. પ્રાચીન ને અર્વાચીન સંસ્કારસુગન્ધ દલપતકાવ્યની પાંખડીએ પાંખડીએ ફોરે છે. મહાકાળના ઉપાસકોને દલપતકાવ્ય છે સંસ્કૃતિઓનો સંગમઘાટ.

એ ખરૂં છે કે અણહિલ્લપુર પાટણ તે અયોધ્યા નથી કે હસ્તિનાપુર નથી; તેમ દલપતકાવ્ય તે રામાયણ નથી કે મહાભારત નથી. જગતનાં એ વિરાટકાવ્યો સૈકાઓથી સંસારો સરજે છે. એ પંચવિરાટકાવ્યોએ સરજ્યું છે એથી તો અધિકું માત્ર કૃષ્ણે બુધ્ધે ઝરથૂસ્ત્રે ખ્રીસ્તે મહમ્મદે કોનફ્યૂશિયસે સરજ્યું છે. વ્યાસે વાલ્મીકિએ હોમરે ફિરદોસીએ સંસ્કૃતિઓ સરજી; ગીતાઉપનિષદ ધમ્મપદ બાઈબલ અવસ્થા કૂરાન એમણે નો માનવવંશનાં નવમાનસ સરજ્યાં છે. એ પયઘમ્મણરમંડળે તો સૈકાઓથી કરોડોને ઘડયા છે. એ સૌ જગતપ્રેરણાઓ હતી; વિશ્વઅજવાળતા એ વિશ્વવન્દનીયો હતા. દલપતરામ જગતપ્રેરણા ન હતા, ગુર્જરપ્રેરણા હતા; દલપતરામે સૈકાઓને હજી નથી ઘડયા, દાયકાઓને ઘડયા છે; દલપતરામે કરોડોને નથી સરજ્યા, લાખોને નવવ્હેણમાં વાળ્યા છે. અર્ધી સદીનું નવું બાળગુજરાત—આજના ગુજરાતનાં માતપિતા ને દાદાદાદીઓ ને વડુવાઓ દલપતકવિતાનાં દૂધ પીતાં ઉછરતાં. પૃથ્વીભરના નહિ, દલપતરામ ગુજરાતના કવીશ્વર હતા. દલપતકાવ્ય ગુજરાતીઓનો કાવ્યગ્રન્થ છે. દલપતઆયુષ્યવરષોમાં એક વિરલ ને વિભૂતિવન્તો ઈતિહાસયોગ ગુજરાતને સાંપડયો; અને તે પૂર્વની ને પશ્ચિમની, પ્રાચીન ને અર્વાચીન સંસ્કૃ-

તિઓનો સંગમયોગ. ગુર્જરઈતિહાસના એ વિરલ, અટપટા, કપરી કસોટીના પ્રજાઅવસરે, નવયુગ બેસતો હતો ને નવ ગુર્જરપ્રજા જન્મતી હતી ત્‍હારે, સંસ્કૃતિઓના એ સંગમકાળે કવીશ્વરે એ સંગમકાળના સ્વદેશમન્ત્રો ઉચ્ચાર્યા. દલપતભાખ્યા દેશમન્ત્રોની કાવ્યસંહિતા તે દલપતકાવ્ય. દલપતકાવ્ય એટલે દલપત કવીશ્વરનો પ્રજાસન્દેશ. ગુર્જરપ્રજાએ ઝીલાય એટલો એ ઝીલ્યો, અંજલિઓ ભરીભરીને પીધો; તાજી થઇ, થાક ઉતાર્યો, સજ્જ થઈ, નવપન્થે પાછી કાળસફરે વ્હડી. દસ સૈકાઓ વીત્યે કે વીસ સૈકાઓ વીત્યે, જ્‍યહારે જ્‍યહારે ઈતિહાસમીમાંસકો ગુર્જરઇતિહાસને દલપતઇતિહાસસંશોધનશૈલીએ સંશોધશે; પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળે, એ મહાપ્રવાહોના સન્ધિકાળના દૈવયોજ્યા ઈતિહાસઅવસરે શા શા આશઅભિલાષ, શી શી પ્રેરણાઉત્કંઠાઓ, શા શા કલ્યાણમનોરથો ગુર્જરપ્રજાસંઘે સેવ્યાં ને સફળ કર્યાં, કોણ કોણ મહાજનિયા એ મહાયોગકાળને વાવી, સોહાવી, ફળદ્રુપ કરી ગયા; કોણે એ સુધારાની વેલીઓને પાણી પાયાં: જ્‍યહારે જ્‍યહારે ઈતિહાસઝવેરીઓ આપણો એ કાળભંડાર પારખવા બેસશે, ત્‍યહારે ત્‍યહારે ઈતિહાસના અક્ષર લેખે, કાળના બોલ લેખે, સંસારસૂત્રોની મીમાંસા લેખે, સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળના પ્રજાસન્દેશ લેખે, દલપતયુગની દલપતસ્મૃતિ લેખે, આદરથી ને પૂજ્યભાવે, સોનાવરખનાં થર ઉખેળે છે એમ, દલપતકાવ્યનાં પત્રપલ્લવ ઉખેળશે ને આરાધશે; ત્‍યહારે ત્‍યહારે નવરાસમાળા લખતા ભવિષ્યના એ નવફારબસો દલપતરાસને આંગણે, ઓરડે, ને અન્તરમાં ન્હોતરશે. સંસ્કૃતિઓના

સંગમકાળનાં ગૌરવ ને મહિમા જેટલો સંગમકાળનો એ મહાકાવ્યગ્રન્થ મહિમાવન્તો ને ગુણગૌરવશાળી છે. ગુજરાતના ઈતિહાસપટમાં દલપતકાવ્ય વણાઈ ગયું છે; ગુજરાતના ઈતિહાસ જેટલું દલપતકાવ્ય અજરામર છે.

ગુજરાતી એટલે કોણ? માત્ર શું હિન્દુઓ? કે હિન્દુઓનો યે કોક ધોળ–કોક કૂપમંડૂકમંડળ? ના, ના; ગુજરાતીઓ એટલે હિન્દુ ને ઇસ્લામી, ખ્રીસ્તી ને પારસી; બ્રાહ્મણ ને મહાજનિયા, રંક ને રાજવી; બાળ બાળા સુન્દરીસંઘ ને પુરુષસમાજ; એ સહુ મળ્યે સમસ્ત ગુર્જરમંડળ થાય. જેની જેની ગૃહભાષા ગુજરાતી, તે સૌ ગુજરાતીઓ. વાડો ને વાડાઓ ઓળંગી ગુજરાતના પૃથ્વીમંડળમાં નિરખતાં છેલ્લાં ૮૫ વર્ષમાં એ સમસ્ત ગુર્જરમંડળે ઝીલેલી કાવ્યસંહિતા તે દલપતકાવ્ય; અને એ સમસ્ત ગુર્જરમંડળે ગાયેલા ને પૂજેલા આપણા કવિવર તે કવીશ્વર દલપતરામ. દલપતવિરોધીઓને પણ દલપતકવિતા ભણવી પડતી ને ભણવી પડશે. સૂરતથી દાંતા ને વડોદરાથી જૂનાગઢ–ચોખૂટ ગુજરાતે હૈયાહેતે વધાવેલો નવયુગનો આપણો પુણ્યનિર્મળો વાલ્મીકિ તે તો ગુર્જરીની ફૂલમધુરી મીઠપ પસરાવતો, સામસૂક્તો સમા લોકસૂક્તોનો ઉદ્‌ગાતા, લોકસમાજે કવીશ્વર બીરદથી બિરદાવેલો, સોરઠ ને ગુજરાતના સીમાડા મળે છે ત્ય્હાંના અગ્નિહોત્રીનો સપૂત, વઢવાણનો વસિષ્ઠવંશી દલપત વેદિયો.

દલપતરામની આર્ષદૃષ્ટિ એમના જીવન જેવી પવિત્ર અને આયુષ્ય જેટલી વિશાળ હતી.

દલપતકાવ્ય દલપતદિલનો દરિયાવ છે. સરવાણી નથી, સરિતા નથી, મહેરામણ છે. મહામેઘ સમું કવીશ્વરનું હૈયું ભરેલુ હતું અને સરોવરો સમું ઠલવાતું. સરિતાઓ વહી વહી દલપતકવિતારસનો સાગર ભરાતો. જેટલી પવિત્ર, જેટલી ઈતિહાસવાહક, જેટલી કાળબ્રહ્મની ઉપાસક, એટલી દલપતકવિતા ગુજરાતવિશાળ છે, વર્તમાન ને ભવિષ્ય જેટલી વિશાળ છે.

આપણો એક સુભાષિતનો શ્લોક છે કે

स जातो येन जातेन याति देशः समुन्नतिं;
તે જન્મ્યો, જેહ જન્મ્યાથી પામે દેશ સમુન્નતિ.

સાહિત્યનું, સંસ્કૃતિનું, લક્ષ્મીછોળનું, જયપરાક્રમનું, વિદ્યાહુન્નરનું, રાજકારણનું, ધર્મનું, પરમાર્થનું પગથિયું ચે જેના જન્મ્યાથી દેશનો લોકસંઘ ચ્હડે તેની જ જન્મસાર્થકતા, ત્હેનો જ જન્મ તે જગત્વાડીએ જન્મ. દલપતરામના જન્મે દેશ ઉન્નતમુખ થયો હતો.

દલપતકાવ્યની શબ્દકળીઓમાંથી નિર્ગળે છે દેશકલ્યાણનો સાત્ત્વિક રસપરાગ. કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ નવ રસ વર્ણવ્યા છે. પછી ભાગવતકારે દશમો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિરસ ગાયો. અને તે પછી આપણા નવયુગની બેસતી વરઘોમાં કવીશ્વર દલપતરામે આપણા કવિતાદેશે એકાદશમો સાત્ત્વિક સ્વદેશવાત્સલ્યનો મહારસ સરજ્યો. એ સાત્ત્વિક સ્વદેશવાત્સલ્ય રસના પીપાસુઓને દલપતકવિતા નિર્ભેળ અમૃતરસ લાગી છે. ગુજરાતના નવયુગનો, નવપ્રજાનો, નવકવિતાનો ચિરસ્થાયી અને સનાતન, લોકઉદ્ધારક ને લોકકલ્યાણક, છે એ એકાદશમો સત્ત્વગુણી દલપતરસ સ્વદેશવાત્સલ્યનો.

દલપતરામ યુગધર્મ ગાતા; પણ વિશેષતઃ યુગધર્મથી યે પર સનાતન ધર્મ ગાતા કે

દેશી મિત્રો ! દુઃખ સરવ ટાળો રે આપણા દેશનું.

ગીતાગુણગૌરવગાતું પેલું પ્રાચીન કાવ્યપદ દલપતરામ પરત્વે અક્ષરશઃ ખરૂં છે કે **पाराशर्यवचः सरोजममलम्**—પરાશરગોત્રીનું નિર્મળ સહસ્રપાંખડી કાવ્યપદ્મ તે દલપતકાવ્ય.

દલપતકાવ્ય એટલે દલપતયુગનો દલપતરાસો.

* * *

સાલવારી

(ગ્રન્થમાં સાલોની કહીંક ભૂલો છે, તે આ સાલવારી પ્રમાણે સુધારવાની.)

૧૮૫૭; ૧૨મી નવેમ્બર, હોપનો કાગળ, વાંચનમાળાને માટે કવિતાઓની માગણી. આંખોની અપંગતા.

૧૮૫૮; જાનેવારી ૨૫, નગરશેઠ હેમાભાઇનું અવસાન. મુંબઇથી બુદ્ધિવર્ધકનું આમન્ત્રણ. ૨૪મી માર્ચ, ફારબસ ખાનદેશમાં. ભરણપોષણને માટે સૂળીમાની કોર્ટમાં ફરિયાદ. બુદ્ધિપ્રકાશમાં પિંગળ પાછું શરૂ કર્યું. જૂનથી છ માસ વાંચનમાળા. શહેર-સુધરાઇનો નિબન્ધ.

મુંબઇમાં; ૧૮૪૮, Student's Literary and Scientific Society. ભાષાભેદે એ સાલમાં જ ભાગલા—મરાઠી જ્ઞાનપ્રસારક સભા ને ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક સભા. '૫૦ની આખરમાં એમાંથી થઇ પારસી જ્ઞાનપ્રસારક સભા ને બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુસભા. એ જ અરસામાં નર્મદની જુવાન પુરુષોની અન્યોઽન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા. ૩૧મી માર્ચ, '૫૧, બે બુદ્ધિવર્ધકોનો સંગમ. બે બાળશાળાઓ ને બે બાલિકાશાળાઓ બુદ્ધિવર્ધકે સ્થાપી. '૫૩માં કરસનદાસ કૉલેજમાં ભણતા; પછી કાકીએ ઘરબહાર કીધા. '૫૪ની વર્ષામાં નર્મદ બુદ્ધિવર્ધકનો સભાસદ. '૫૫માં મંડળી મળવાથી થતા ફાયદાનું નર્મદવ્યાખ્યાન. મુંબઇમાં નર્મદનો સાહિત્યજન્મ. ફેબરવારી ૧૨, નર્મદ ગાજ્યો—સ્વદેશાભિમાન. રાસ્તગોફ્તાર નીકળ્યું. કરસનદાસે સત્યપ્રકાશ કહાડ્યું. ૨૧મી સપટેમ્બર,

નર્મદની પ્રથમ કવિતા, મુંબઈમાં નર્મદનો કવિજન્મ.'૫૬થી બુદ્ધિવર્ધક માસિક.'૫૭ બેસતાં કરસનદાસ ડીસે ગયા, સાલ આખરે મુંબઇ પાછા આવ્યા. '૫૫, ભૂલેશ્વર મહાદેવનો છપ્પનભોગ. વૈષ્ણવી ચર્ચા. ૫૬ જાગ્યું. મોતીલાલ દલાલ ઉપર જીવણલાલજીનો દિવાની દાવો. ૨૫મી જાનેવારી '૫૭, ગુરુશિષ્યધર્મના ઇનામી નિબન્ધની સત્યપ્રકાશમાં જાહેરખબર. દલપતરામ એ જીત્યા.'૫૮ના ઓગસ્ટમાં ચાબૂકમાં સુધારા-મંડળ વિરૂદ્ધના લેખો. એક સુધારકની બદનક્ષીની ફરિયાદ. મહારાજને સાક્ષીસમન્સ. મન્દિરનાં દ્વાર દેવાયાં. ૧૬મી જાનેવારી '૫૯, 'ગુલામી ખત.' '૫૮થી નર્મકવિતાના અંકો. '૫૮માં કે '૫૯માં નર્મદ પરમહંસ સભાનો સભાસદ.

૧૮૫૯: માર્ચ, હોપનો કાવ્યદોહન માટેનો કાગળ. ફાગણમાં નર્મદ ભાવનગરે ને ચૈત્રમાં વડોદરે જઇ આવ્યો. એપ્રિલથી મુંબઈમાં.

૧૭મી એપ્રિલ, બુદ્ધિવર્ધકના આમન્ત્રણે ને આંખોની દવા કરાવવા દલપતરામ મુંબઈ જવા નીકળ્યા. ૧૫ દિવસ ભાવ-નગરમાં. વિજયક્ષમા, પુસ્તકશાળા માટે મહારાજાને વિનતિ.

છગનલાલ દેસાઇએ હૃદયે રાખી વાત;
ત્યાં પુસ્તકશાળા કરી નિજ નામે સાક્ષાત.

૨૭મી મે, ક. દ. ડા. મુંબઇને કિનારે ઉતર્યા. મે ૩૦થી ડિસેમ્બર ૧૨ સુધી લાડની વાડીમાં બુદ્ધિવર્ધકના મહેમાન; નર્મદના પાડોશમાં. જુવાનિયામંડળ દલપતની મુલાકાતે. લાલશંકર દવેએ જમવા ન્હોતર્યા. ૧૩મી જૂન, બુદ્ધિવર્ધકમાં નારાચ છન્દે દલપત ગાજ્યો. જૂન ૨૦મીના અરસામાં વાલુકેશ્વરમાં ભગવાનદાસને બંગલે મિત્રમંડળી. ૨૭મી જૂન, શ્રી લક્ષ્મીદાસ ખીમજીનો જન્મદિવસ. પછી એક ત્રીજે

મેળાવડો. દેશસુધારોનો શૈલીભેદ હતો જ; પછી કાવ્યસ્પર્ધા, પાદપૂર્તિ વિ. દલપતનર્મદનો ઝઘડો. નર્મદ ૨૭ની ભર યુવામાં; દલપત આંખે સાવ અપંગ–પરઆંખે વાંચતો. નર્મદ રસે રહડ્યો; કાવ્યપરંપરા. વૈધવ્યચિત્રો, સ્વતન્ત્રતાનું કાવ્ય વિ. સ્હામા પક્ષે દલપતસમારંભો, માનપત્રો, થેલીઓ. મુંબઇના પારસીઓએ ક.દ.ડા.ને અપનાવ્યા. નર્મદ કહે છે 'દલપતરામને આવવે' મુંબઇમાં કવિતાની રેલમછેલ; 'નવી ઢબની કવિતા કરનારાઓમાં પહેલા' દલપતરામ.

ફારબસ કાઠિયાવાડમાં મુખ્ય પોલિટિકલ એજન્ટ.

દાક્તર ભાઉ દાજીની દવાથી આંખે આરામ. ૨૮મી જૂલાઇ, દા. ભાઉની સભામાં દલપતે ગાયાં પીડાહરણસ્તોત્ર ને હરખ હવે તું, હિન્દુસ્તાન! નર્મદે ગાયું દેશમાં આનન્દ ભયો, જય જય વિક્ટોરિયા. ૨૫મી ઑગસ્ટ, દાક્તર સંગાથે ક.દ.ડા. પૂને ગયા, ને પૂનેથી પંઢરપુર વિઠોબાની જાત્રાએ જઇ આવ્યા.

શ્રી મંગળદાસે ને દફતર આશાકારાવાળાઓએ નોકરી આપવા માંડી. ક.દ.ડા.એ સાભાર ના પાડી.

બુદ્ધિવર્ધકનું પરદેશગમનને માટેનું આહવાન; ઝીલ્યું.

દા. ભાઉને ને બુદ્ધિવર્ધકને મુંબઇમાં દલપતઆરસપ્રતિમા સ્થાપવાનો ભાવ. નર્મદપક્ષનો વિરોધ. દલપતનર્મદ બન્નેનાં ફંડ કરવાનું સમાધાનકહેણ.

૨૦ નવેમ્બરે ને ૬ઠ્ઠી ડિસેમ્બરે ક.દ.ડા.નું પારસીમંડળોમાં સન્માન. દરજીની અરજી. મુંબઇવર્ણન—'જલધિતટ જોગણી.' ૧૩મી ડિસેમ્બરે અમદાવાદ જવા નીકળ્યા. ૨૮મી ડિસેમ્બરે સોસાયટીને સંભાળી લીધી.

અમદાવાદમાં પ્હેલી મીલ; દલપતનો વણરાજ યુદ્ધે ચ્હડ્યો.

ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર '૫૯માં મુંબઈમાં ગવાયું, '૬૦માં મેઅંકમાં બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયું, '૬૮માં વેનચરિત્રમાં ગૂંથાયું. એ હતું દલપતઉત્ક્રાન્તિસ્તોત્ર.

૧૮૬૦; ફારબસ સૂરતમાં. માર્ચ ૨૧મી, હાઇસ્કુલમાં કવિતાશિક્ષક. માર્ચ ૨૭, મહીપતરામ વિલાયત ગયા. પરદેશગમનનો દલપત-નિબન્ધ. કાવ્યદોહન, ભાગ ૧લો રચાયો, '૬૧માં છપાયો. એપ્રિલ ૨૭મીથી કરટિસ રજા ઉપર, ક.દ.ડા.સેક્રેટરીપદે.

૧૮૬૧; માર્ચ ૧૨, કરટિસ પાછો આવ્યો. એપ્રિલ ૧૩, મહીપતરામ વિલાયતથી આવ્યા. નાગરીનાતમાં પરદેશગમનનો ઝઘડો. જૂલાઇ ૧૩મી, અમદાવાદમાં ગુજરાત કોલેજ સ્થપાઇ. ૧લી સપ્ટેમ્બરથી મેઇલ ટ્રેન્નીંગ કોલેજમાં ક.દ.ડા. કવિતાશિક્ષક. ૨૩મી ડિસેમ્બરથી ફારબસ મુંબઇમાં હાઇકોર્ટનો જડજ.

૧૮૬૨; ગુજરાતી ભાષાના કવિઓની લેખમાળા. ફેબ્રુઅરવારી, મોહનલાલને વઢવાણમાં ઉપનયન.લાઇબલ કેસ. જૂલાઇથી શાળાપત્ર. ઓકટોબર, વીજકુંવરનો જન્મ ને કાશીબા દેવ થયાં. મહીપતરામ ને ધોળકાના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો. એપ્રિલથી અમેરિકામાં આન્તરકલહ. પરિણામે મુંબઇમાં ધનની ભરતી ચ્હડી.

૧૮૬૩; જાનેવારી, ધોળકે ત્રીજું લગ્ન. ૨૦મી જાનેવારીથી અમદાવાદ સૂધી આગગાડી-વચમાં કેટલાક પૂલો હજી બન્ધાતા હતા. મુંબઇમાં ફારબસને ફારબસ ગુજરાતી સભાસ્થાપવાના મનોભાવ. માર્ચમાં ક. દ. ડા.ને મુંબઇ બોલાવ્યા. ૧૩મી એપ્રિલથી બે માસ ક.દ.ડા. રજા ઉપર. રસ્તે વડોદરે ખંડેરાવ મહારાજના દરબારમાં. ગુર્જરીવાણીવિલાપ. મુંબઇમાં પ્રિન્સ ઓફ્ વેલ્સની સભામાં. ખંડાળે. ફારબસે કહ્યું મુંબઇ

૧૮૬૯; જાનેવારી, કરટિસ વાનપ્રસ્થ થઈ વિલાયત ગયો; સ્કોટ સોસાયટીના સેક્રેટરી. જોડણી વિશે સરકારી કમિટિ. જૂન, વસ્તુચિન્તન; કચ્છ દેશ ચોથે ભાગનો કૌતુકખેલ. ૩૦મી ડિસેમ્બર, મિસ મેરી કારપેન્ટર અમદાવાદમાં.

૧૮૭૦; ૧૨મી જાનેવારી, ઉત્તરાયન, આપારાવ લાયબ્રેરી. માર્ચ, કચ્છના મહારાવ પ્રાગમલ્લજી અમદાવાદમાં. મે, સર મંગળદાસની સંગાથે માથેરાન. મિથ્યાભિમાન નાટક. સપટેમ્બર, પ્રવીણસાગર વિશે લેખ. ૧૦મી ડિસેમ્બર, રણછોડલાલનું નિરાશ્રિતસ્થાન. ફ્રેંકો-જર્મન સંગ્રામ.

૧૮૭૧; ૨૫મી જાનેવારી, છોટાલાલનો જન્મ. ફાગણ શુદ ૨, ૨૩મી માર્ચ, વીજકુંવરનું ધોળકે સગપણ. ૨૮મી ઓગસ્ટ, કરસનદાસ વિદેહ થયા. બિસ્માર્કે પારીસમાં જર્મન સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૧૮૭૨; ૮મી ફેબ્રરવારી, લોર્ડ મેયોનું આન્દામાનમાં ખૂન; ૧૫મી એ અમદાવાદમાં શોકસભા. ૨૭મી ફેબ્રરવારી, પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સની ગંભીર બિમારી ઉતરી ત્હેની પ્રાર્થનાસભા. મેથી ગોપાળરાવ દેશમુખ સોસાયટીના સેક્રેટરી. એ માસે નવ જઇયે રે પિયુ ! પરદેશમાં એ ગરબી બુદ્ધિપ્રકાશમાં. દલપતકુળવૃક્ષ છપાયું.

૧૮૭૩; ૨૯મી ફેબ્રરવારી, વીજીબાનું લગ્ન ને મગનલાલને જનોઈ. મણિબાનો જન્મ. મે, જૂનાગઢમાં દરબારી લગ્નપ્રસંગે. ભાદ્રપદમાં મોહનલાલની પત્નીનો સ્વર્ગવાસ. દિવાળીમાં સૂરતમાં સગપણ. બેસતે વર્ષે નર્મદના સરસ્વતીમન્દિરનું વાસ્તુ, કવિમિલન. દૈવજ્ઞદર્પણ. અલંકારો વિશે લેખ; 'પુરાણોમાં ગપ્પાં નથી, અલંકારો છે.'

૧૮૭૪; મહા શુદ ૮, સૂરતમાં મોહનલાલનું લગ્ન, પહેરામણીપ્રસંગે

વરપિતા લેખે નર્મદની અગ્રપૂજા. મહા વદ ૧૦, અમદાવાદમાં મગનલાલનું લગ્ન. માર્ચથી કાવ્યતરંગ. વૈશાખમાં લીમડીમાં ને ગોંડળમાં રાજવંશી લગ્નોમાં. જૂલાઈ, ડૉ. ભાઉનું અવસાન. ૨૧મી ઑગસ્ટ, મહાલક્ષ્મી ફિમેઈલ ટ્રેનીંગ કૉલેજનું વાસ્તુ. તે જ તિથિએ અમદાવાદનું પ્રાર્થનાસમાજનું મન્દિર. સતસૈયા વિશે લેખ. ૩૮૪ દોહરા દલપતસતસઇના રચ્યા. નવેમ્બર, રાજકુમાર કૉલેજના કુમારોએ મંગાવવાથી કવિતા મોકલાવી. વળી પાછી આંખોની પીડા. હાઈસ્કુલ–ટ્રેનીંગ કૉલેજમાંથી રાજીનામાં. સરકારે પેન્શનની ના પાડી.

૧૮૭૫; ભોળાનાથભાઈએ પેન્શન લીધું. કાવ્યસંક્ષેપ. સ્વગોત્રવિવાહ નિર્ણય. સપ્ટેમ્બર, રાજકોટમાં બાવા ઓઝા વાળી કમિટિ. સોસાયટીનું પેન્શન બન્ધાયું. મુંબઈમાં આર્યસમાજ સ્થપાઈ, મદ્રાસમાં થિયોસોફિકલ સોસાયટી. એ અરસામાં વડોદરે મલ્હારરાવ પદભ્રષ્ટ; બુદ્ધિપ્રકાશમાં દલપતરાસડો; સયાજીરાવ વડોદરે દત્તક લેવાયા. સાબરમતીમાં રેલ. ૮મી નવેમ્બર, પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સ મુંબઈમાં. ૧૨મી નવેમ્બર, વઢવાણમાં ભોગાવાનો પૂલ. ૧૮મી ડિસેમ્બર, પ્રાચીન વિવાહપદ્ધતિ વિશે દલપત-વ્યાખ્યાન. નાતાલમાં, સર મોનિયર વિલિયમ્સ અમદાવાદમાં.

૧૮૭૬; ફેબ્રુવારી, વીજકુંવરને વૈધવ્ય. ઈંગ્રેજી તારીખ ઉપરથી ગુજરાતી તિથિ શોધવાની રીત. મણિભાઈ જસભાઈ કચ્છના દિવાનપદે. પ્રવીણસાગર છપાવવાનો હક રાજકોટ સંસ્થાને કવીશ્વરને આપ્યો.

૧૮૭૭; ૧લી જાનેવારી, કયસરે હિન્દનો દરબાર. ફેબ્રુવારી, બેગરજૂ કેશવાની ગરબી. ૧૬મી માર્ચ, ચૈત્રી પડવો, ન્હાનાલાલનો જન્મ. રણમલસરવર્ણન. હાજીરાજજીના લગ્નપ્રસંગે વઢવાણમાં.

મે, આંખોની દવા કરાવવાને મુંબઈ ગયા. ગોપાળઉત્સવ. મહીપતરામ સેક્રેટરીપદે. અસ્તોદયની વાર્તા. હેમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં ફારબસછબિ.

૧૮૭૮; ૧૫મી એપ્રિલ, કવિ બાલનો નડિયાદથી પત્ર. ચૈત્રમાં મોહનલાલ, ને સાથે મૂળીમા, કચ્છમાં ગયાં. ત્હેમની પુત્રી રળિયાતનો જન્મ. સપટેમ્બરમાં દલપતકાવ્યની જાહેર ખબર. વેરાયેલો કાવ્યભંડાર સંગ્રહવા માંડયો. ચારેક વર્ષથી આંખે અપંગ જેવા. મોતિયો ઉતરાવવાને ઇસ્પિતાલમાં.

૧૮૭૯; રણછોડલાલ ડિસ્પેન્સરી ઉઘડી. ૧૧મી જાનેવારી, મોતિયો ઉતરાવ્યો. આંખની પીડા વધી પડી. ઇસ્પિતાલમાંથી સોસાયટીને રાજીનામું. મુંબઈના ગવ્હર્નર સર રીચર્ડ ટેમ્પલે બોલાવ્યેથી સ્ટેશને મળવાને. માર્ચથી બુદ્ધિપ્રકાશના મુખપૃષ્ઠેથી દલપતનામ અલોપ.

દલપતકાવ્ય.

*

